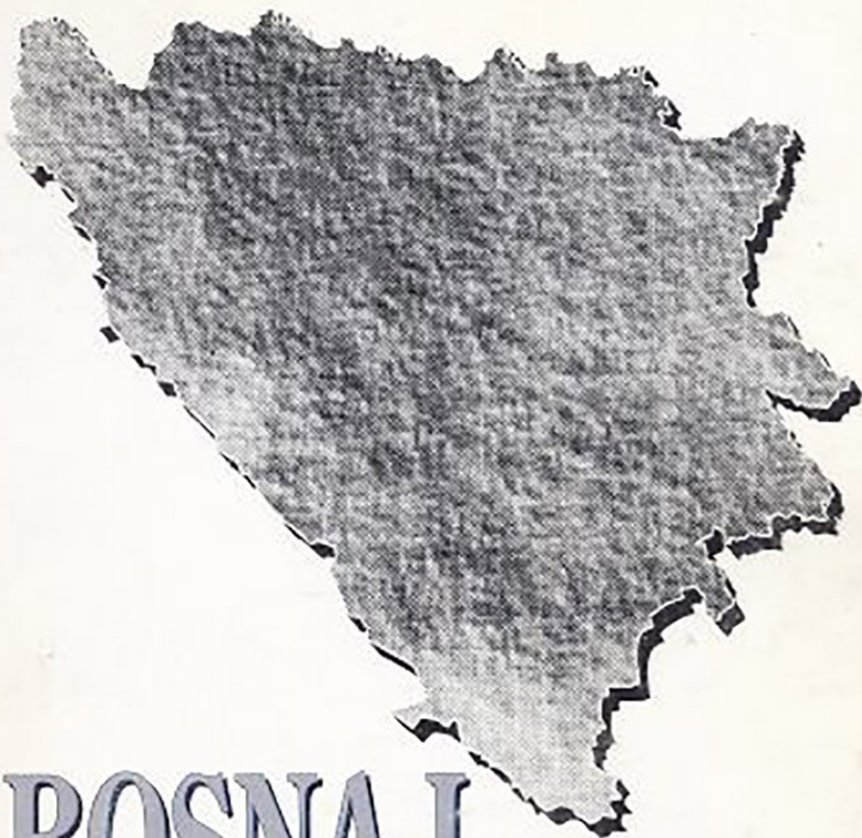

BOSNA I HERCEGOVINA

*od najstarijih vremena
do kraja drugog svjetskog rata*

BOSNA I HERCEGOVINA

*od najstarijih vremena do kraja
Drugog svjetskog rata*

Izdavač:
bosanski kulturni centar
Sarajevo

Za izdavača:
Dr. Safet Halilović

Redaktor:
Dr. Ibrahim Tepić

94(497.6)
sign -bos
28871

Recenzenti:
Akademik *dr. Marko Šunjić*, akademik *Avdo Sućeska*,
dr. *Nedim Šarac* akademik *Dževad Juzbašić*, dr. *Ibrahim Karabegović*

Izrada karata:
Asim Abdurahmanović

Registar:
Vera Kac

Priprema i štampa:
bosanski kulturni centar

Tiraž 1000

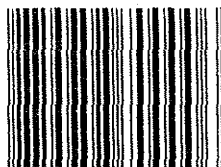
Sarajevo, juli 1998.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
94 (497.15)

BOSNA i Hercegovina od najstarijih vremena do
kraja Drugog svjetskog rata / [autori Enver Imamović ...
[et al.]; izrada karata Asim Abdurahmanović]. - 2. izd. -
Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998. - 434 str. ; 24 cm
Bibliografija: str. 379-381

ISBN 9958-700-00-X
1. Imamović, Enver

Na osnovu mišljenja Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine broj 02-413-3172/98 od 24.6.1998. godine, drugo izdanje knjige "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata" grupe autora oslobođeno je plaćanja poreza na promet proizvoda i usluga.

3 879958 700006

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
------------------------	---

PRETHISTORIJA I ANTIKA

Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici

/Dr. Enver Imamović/

Prethistorija

Prvi ljudi na tlu Bosne i Hercegovine.....	13
Mlađe kameno doba – neolit.....	14
Metalno doba.....	16
Sojenička naselja.....	18

Antika

Iliri – prastanovnici Bosne.....	20
Dodiri s antičkom kulturom.....	22
Rimsko-ilirski ratovi.....	23
Veliki ilirski ustanak.....	27
Zavođenje rimske vlasti i tekovine antičke kulture.....	29
Ceste.....	29
Rudarstvo.....	31
Odnos Rimljana prema domaćem stanovništvu.....	33
Vjera.....	34
Prodor kršćanstva.....	36
Slom antičkog društva i dolazak Slavena.....	38
Literatura.....	40
The Summary.....	41

Svi tekstovi su recenzirani u okviru Redakcije, a za većinu razdoblja na kojima je radilo više autora (srednji vijek, osmanski, austrougarski i period od 1941. do 1945) angažovani su i recenzenti – specijalisti: prof. dr. Marko Šunjić, akademik Avdo Sućeska, prof. dr. Dževad Juzbašić i prof. dr. Nedim Šarac.

U poglavlju pod naslovom: “Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918.” prof. dr. Ilija Hadžibegović je autor sljedećih tekstova: Struktura stanovništva, Donošenje vojnog zakona i Hercegovački ustanak 1882, Austrougarska vojska u Bosni i Hercegovini do 1914, Bosansko-hercegovačka vojska u okviru austrougarske armije, Pismenost i školstvo, Kulturno-prosvjetna društva – matice nacionalnih pokreta u BiH i Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu. Prof. dr. Mustafa Imamović je autor tekstova: Organizacija vlasti, Nacionalno-politički kurs okupacione uprave, Organizacije vjerskih zajednica, Borba za crkveno-školsku autonomiju Srba u BiH i borba bosanskohercegovačkih Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku (prosvjetnu) autonomiju, Osnivanje političkih stranaka, Aneksija Bosne i Hercegovine, Bosanskohercegovački ustav, Razvoj državno-pravnih prilika (1914-1918).

U poglavlju “Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata” mr. Seka Brkljača je autor tekstova: Okupacija 1941. i okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini i Narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini. Mr. Muhidin Pelesić je autor tekstova: Položaj Bosne i Hercegovine u NDH i Pokušaj ostvarenja autonomije, a mr. Husnija Kamberović je autor teksta Četnički pokret – oruđe velikosrpske politike u Bosni i Hercegovini.

Ova knjiga je rezultat vremena u kojem je nastala. Autori i članovi Redakcije, motivisani naučnom odgovornošću i patriotizmom, uložili su napore da se u ratnim uvjetima i u ograničenom vremenskom roku ovaj posao privede kraju. Ona, naravno, nije lišena određenih nedostataka. I pored toga smo uvjereni da će u datim uvjetima opravdati onaj cilj koji su Redakcija i naučni tim na početku rada sebi postavili.

Sarajevo, decembar 1993.

REDAKCIJA

PREDGOVOR UZ DRUGO IZDANJE

U opkoljenom Sarajevu, 1993. godine, formiran je tim historičara iz Instituta za istoriju, sa Filozofskog i Pravnog fakulteta u Sarajevu, koji je u saradnji sa Press-centrom Armije RBiH, u najtežim ratnim uvjetima granatiranja i snajperske vatre, pristupio izradi pregleda (sintheze) historije Bosne i Hercegovine, koji bi količinom informacija (činjenica) i njihovom objektivnom interpretacijom bio primjeren svim građanima BiH bez razlike, većini uzrasta i svim slojevima društva, a posebno braniocima Bosne i Hercegovine, te školskoj i studentskoj omladini.

Tako se u izdanju Štaba Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, u novembru 1994. u Sarajevu, pojavila knjiga "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata".

U timu autora i recenzenata našli su se historičari gotovo svih generacija prisutnih u Sarajevu, koji su odrazili i višenacionalnu strukturu ratnog Sarajeva. U izradi ove knjige učestvovalo je ukupno oko dvadeset ljudi uključujući autore, recenzenate i Redakciju. Među autorima i recenzentima bilo je 13 doktora historijskih nauka i 4 magistra. Među prvima su tri člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i više redovnih univerzitetskih profesora. Ovakav tim stručnjaka teško bi se mogao okupiti i u mirno doba na izradi jednog kolektivnog djela.

Nastalo djelo kod korisnika je naišlo na izvanredno povoljan prijem i brzo je postalo nezaobilazna literatura u raznim vidovima društvenog obrazovanja u srednjim školama i na fakultetima. Postala je općeprihvaćena i tražena. Korisnici su je jednostavno nazvali historijom Bosne, što, svakako, predstavlja veliko priznanje ovom ratnom ostvarenju, koje je napisano lijepim i razumljivim jezikom, prožetim humanističkim porukama naučnog pristupa i interpretacije složenih historijskih procesa.

Završetkom rata ovo djelo nije izgubilo svoju svježinu i popularnost, pa su sa raznih strana dolazili prijedlozi i zahtjevi za njegovo ponovno oblikovanje. I ovaj put inicijativu je imao doktor Ibrahim Tepić, profesor i dekan Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koji je značajno doprinio da se ovo djelo napiše i publikuje kao i da se pojavi ovo drugo izdanje. Nažalost, prerana smrt ga je otrgla od ovog posla.

Zahvaljujući velikom razumijevanju prvog izdavača te angažovanosti svih autora, drugo izdanje ovog zanimljivog i aktuelnog djela predajemo našoj kulturnoj i prosvjetnoj javnosti.

U ovom (drugom) izdanju izvršene su sljedeće izmjene:

1. U dijelu teme Srednji vijek publikovan je novi tekst mr. Dubravka Lovrenovića koji pokriva period od doseljavanja Slavena na Balkan do vladavine Kulina bana (VII-XII stoljeće), što bi trebalo doprinijeti boljem osvjetljavanju ovog perioda.

2. Uz svaki autorski prilog dodati su kratki sadržaji (rezime) na engleskom jeziku.

3. Karte iz prvog izdanja zadržane su jer su one specijalno rađene za potrebe ovog djela i primjerene su njegovom sadržaju.

Bosanski kulturni centar zahvaljuje svim učesnicima u pripremi drugog, dopunjenog izdanja ovog djela.

Sarajevo, februara 1998.

Dr. Safet Halilović

PROSTOR BOSNE I HERCEGOVINE U PRETHISTORIJI I ANTICI

Dr. Enver Imamović

Prehistorija

Prvi ljudi na tlu Bosne i Hercegovine

Sve se donedavno smatralo da je čovjek otpočeo život na tlu Bosne i Hercegovine tek u razdoblju mlađeg kamenog doba (neolitu), to jest prije pet-šest hiljada godina. Kako odmiču arheološka istraživanja, te granice se, međutim, sve više pomjeraju unazad. Najnoviji nalazi iz sjeverne Bosne pokazuju da se čovjek ovdje naselio još u razdoblju starijeg kamenog doba (paleolitu), to jest prije stotinjak hiljada godina. Svjedočanstva čovjekovog prisustva iz tog razdoblja su gruba kamena oruđa koja su mu koristila u njegovom svakodnevnom životu. Takvi nalazi su otkriveni u Kamenu kod ušća Usore, Maloj Gradini u Kulašima, Markovcu u Detlaku kod Dervente, Velikom Majdanu kod Tešnja, Pećini u Glamočanima kod Banje Luke, Visokom brdu u Lupljanici, Velikoj Gradini u Varvari na Vrelu Rame itd.

Nalazi predstavljaju grubo obrađene kamene strugalice i ručne šiljke (sjekire), izrađene od tvrdog kamena kao što je jaspis, ahat i kalcedon. Oblik i način izrade jednog primjerka nađenog na Velikoj Gradini u Varvari na Vrelu Rame, pripada međuleđenom dobu paleolitske kulture mousteriena koja se razvijala u razdoblju između 125.000 i 60.000 godina st.e. Ostali nalazi iz sjeverne Bosne su nešto mlađi i pripadaju dobu između 50.000 i 35.000 godine st. e.

Ti bosanski prastanovnici su pripadali neandertalskom tipu čovjeka, koji se izgledom i umom znatno razlikovao od našeg neposrednog retka Homo sapiensa, koji se u Evropi javio prije 34.000 godina. Bosna, dakle, pripada krugu onih zemalja u svijetu u kojima je život započeo u razdoblju starijeg kamenog doba, kada čovjekov predak nije još bio razumno biće, a izgledom je tek podsjećao na današnjeg čovjeka.

Bitno je napomenuti da kroz naredna razdoblja, koja su trajala desetinama hiljada godina, nije bilo dužeg prekida života na ovom prostoru. Iako nije poznato na koji je način neandertalski čovjek odavde iščezao, dokazano je da je jedno vrijeme živio uporedo s razumnim čovjekom – Homo sapiensom. Pretpostavlja se da je mogao nestati prirodnim uništenjem, kao što su bolesti, oštro zahlađenje koje je uslijedilo u četvrtom ledenom dobu, ili je nestao u borbi sa sposobnijim Homo sapiensom.

Najmlađe nalazište paleolitskog doba na tlu Bosne i Hercegovine (mlađi paleolit, od prije 14.000 godina), otkriveno je u pećini Badanj kod Stoca. Tu je nađeno na hiljade kamenih halatki, graviranih kostiju i nakita u vidu ogrlica. Načinjene su od probušenih pužica, malih školjki i zuba jelena. Najvažniji nalaz iz ove pećine je gravira na stijeni koja prikazuje neku životinju sličnu konju. To je izvanredno umjetničko ostvarenje paleolitskog čovjeka, pa se tako Bosna i Hercegovina priključila skupini rijetkih zemalja koje posjeduju djela paleolitske umjetnosti.

Mlađe kameno doba – neolit u BiH počinje 12. mil. st. ere

U mlađem kamenom dobu – neolitu, koji na tlu BiH započinje u IV mileniju st. e. izvršene su velike promjene u načinu života prethistorijskih ljudi. Čovjek se počeo baviti novim načinom privređivanja – obradom zemlje i uzgojem stoke. To ga je primoralo da podiže trajna naselja čiji su ostaci pronađeni diljem Bosne i Hercegovine. S obzirom na geografski položaj naše zemlje, ovdje su se tokom neolitskog doba susizicali razni neolitski utjecaji, prvenstveno oni koji su pripadali dvama velikim neolitskim kompleksima – s jedne strane sa jadranske obale (Mediterrana), a sa druge strane iz Podunavlja (srednje Evrope). Zbog toga nalazi iz Bosne i Hercegovine imaju veliki značaj jer predstavljaju miješane stilove, obogaćene najljepšim vrijednostima jednog i drugog kulturnog kruga. Kao takvi oni su nezaobilazni u definiranju evropskog neolita. To je ujedno razlog da se istraživanju neolitske kulture na ovom prostoru posvetila izuzetna pažnja pa Bosna i Hercegovina u tom pogledu predstavlja najistraženiju oblast u jugoistočnom dijelu Evrope.

Starost neolitskih kultura na tlu Bosne i Hercegovine, čiji su nalazi bili podvrgnuti C-14 analizama, kreće se od 6.700 do 7.700 godina, što se od standardne datacije razlikuje za 1.000-2.000 godina. Radi lakšeg snalaženja, arheolozi su neolitsko doba podijelili u tri faze: stariji, srednji i mlađi. Svaka od tih faza je zastupljena velikim brojem nalaza s brojnih lokaliteta diljem Bosne i Hercegovine.

Najstarija naselja iz starijeg neolita do sada su evidentirana u Gornjoj Tuzli, *Obrima (I) kod Kaknja, Zelenoj pećini iznad Vrela Bune kod Mostara i Ravlića, pećine iznad Vrela Tihaljine u blizini Ljubuskog*. Svi ti lokaliteti su smješteni pored rijeke, bilo da je riječ o otvorenoj površini ili pećinama. Na bosanskim lokalitetima naselja su se sastojala od skupine većih i manjih koliba, dok su naselja u hercegovačkom (mediteranskom) ambijentu, koristila pećinske zaklone, od kojih su poneki smješteni na nepristupačnim liticama. To je njihove stanovnike činilo sigurnim od napada ljudi i životinja.

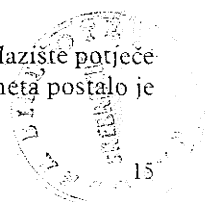
Nalazi kulturnog materijala iz ovog doba su brojni i raznovrsni. Najveća novina je da su ljudi počeli izrađivati i služiti se posuđem. U prvo vrijeme koristile su se osušene kore tikvi, a onda su od ilovače počeli oponašati taj oblik i tako je stvoren prvi lonac. Rađeno je ručno, bez lončarskog kola. Čovjekov nagon za lijepim, nagnao ga je da te svoje izradevine ukrasi. To se sastojalo od *grupih uboda i paranje stijenki lonca štapićem, noktima ili rubovima školjki*.

Na nekim lokalitetima (Obre i Zelena pećina) otkriveni su ostaci dječijih skeleta koji ne pripadaju redovnom sahranjivanju. Ležali su u središtu naselja, uz centralno ognjište, gdje su se po pravilu obavljali magijski obredi, pa se pretpostavlja da su dotični skeleti ostaci žrtvovane djece, koja su u kulturnom obredu ubijena, možda pri osnivanju naselja ili za neko opće dobro zajednice. Analiza kostiju iz Obra pokazala je da je riječ o dojenčadima, a u Zelenoj pećini o djetetu do pet godina.

U razdoblju srednjeg neolita stanovništvo je bilo brojnije, o čemu govori i povećani broj naselja. Od njih su najpoznatija ona u Kaknju, Obrima (I, stratumi III i IV), Arnautovićima kod Visokog, Grbači kod Slatine (Bosanski Šamac), Tuzli itd. I sada su kuće građene na površini zemlje ili dopola ukopane u zemlju (zemunice), ali su bolje izgledale. Konstrukcija je bila drvena, kombinirana s pleterom koji se s obje strane lijepio blatom od ilovače. Prosječna dužina objekata iznosila je 50-60 m, obično pregrađenih u dvije prostorije – boravište i spremnicu. Glavni inventar je predstavljalo centralno ognjište oko kojeg se okupljala čitava zajednica.

U Tuzli je otkriven poseban tip naselja iz ovog vremena. Riječ je o sojenicama (kuće na koljima iznad vode), što govori da je zemljište na mjestu današnje Tuzle nekada bilo pod vodom (jezero ili močvara). Iskopani su debeli stupovi koji su nosili podlogu kuće. Ovo je jedno od najstarijih sojeničkih naselja na tlu Evrope.

Iz razdoblja mlađeg neolita (III milenij st. e.) najpoznatije nalazište potječe iz Butmira kod Sarajeva. Zbog bogatstva i raznovrsnosti predmeta postalo je

poznato diljem svijeta. Iako je od njegovog otkrića prošlo skoro stotinu godina, još je uvijek predmet rasprava u naučnim krugovima zbog svojih specifičnosti za koja nisu još data prava objašnjenja. Riječ je o tipičnom neolitskom naselju na otvorenom prostoru smještenom u prekrasnom prirodnom ambijentu – u plodnoj ravnici blizu rijeke i potoka, a na domak šumovitih planinskih obronaka prepunih divljači. Kuće su bile zemunične i na površini zemlje. Ukupno ih je otkriveno 90-ak. U njima su pronđeni razni predmeti svakodnevnog upotrebe – zemljano posuđe, kamene alatke, ostaci ugljenisanog žita, ljudske i životinjske figure i dr. Posebnu vrijednost butmirske kulture predstavlja keramika koja je nađena u tolikom broju i takvih vrsta kao ni u jednom nalazištu mlađeg kamenog doba. Među brojnim oblicima posebno se ističu tzv. kruškolike i loptaste veze s malom prstenastom nogom, ukrašene spiralnim ukrasima, često obojene žarkim bojama.

Mnoštvo ljudskih figura izrađenih od pečene zemlje čini butmirsku kulturu dodatno zanimljivom. Izrađene su s toliko realizma da se u crtama njihovih lica mogu prepoznati čak i rasne osobine. U tom smislu poseban značaj ima figura koja nosi jasna obilježja negroidne rase. Druga, pak, prikazuje lik s koso izvedenim čelom i jako istaknutim nosom, što je osobina armenoidnog tipa. To butmirsko nalazište i njegove stanovnike čini prilično zagonetnim.

Život u ovom naselju odvija se na tipičan zemljoradnički način. O tome govore ostaci žita i povrća, te poljoprivredne alatke, načinjene od kamena i rožina. Uzgajali su pšenicu, ječam, leću, zatim jednu vrstu ljulja i rdesalj, a od voća su sakupljali plodove divlje jabuke, lješnjaka i dr. Od domaćih životinja, gajili su goveće, tur, ovcu, kozu, svinje, pripitomljenog jelena i psa.

Metalno doba

Otkriće metala, do čega je došlo na prijelazu III i II milenija st.e. izazvalo je veliku promjenu u načinu života ljudi. To je bilo praćeno velikim pokretom stanovništva, u nauci poznatim pod nazivom Indoevropska seoba. Pri koncu III milenija st. e. s prostora evroazijskih stepa pokrenula se velika masa ljudi prema zapadu (Evropi), istoku (Perziji i Indiji) i jugu (Bliski istok i Egipat). Osvajači su bili naoružani metalnim oružjem, služili su se konjem i bili su dobro organizirani pa su posvuda uništavali mirno neolitsko stanovništvo. Val doseljnika je zapljusnuo i Balkanski poluotok, pa tako i područje naše zemlje.

Prvi metal kojeg je čovjek upoznao bio je bakar. Predmeti od tog metala kod nas su nađeni na lokalitetima sjevernog porječja rijeke Bosne (Tešanj),

Bosanski Svilaj, Vranovići, Lohinja), i rijeke Vrbasa (Bočac, Laktaši, Griča i Karavida). Uglavnom se radi o pojedinačnim nalazima ili ostavama, dok su tragovi naselja iz tog vremena otkriveni u pećini Hrustovači kod Sanskog Mosta, na gradini Alihodže u dolini Bile kod Travnika, gradini Zecovi kod Prijedora, Visu kod Dervente, Pivnici kod Odžaka, Dvorovima kod Bijeljine, Gracu kod Kreševa, Fortici kod Sarajeva itd.

Bakar je po prirodi mehak pa se alatke izrađene od njega brzo tupe i savijaju. Prošlo je puno vremena dok čovjek nije otkrio da bakar postaje mnogo tvrdi ako se pomiješa s malo kalaja. Tako je stvoren novi metal – bronca. Od tada se oružje, oruđe, alat i nakit prave od bronce, pa se čitavo razdoblje, koje je trajalo oko dvije hiljade godina, po tome naziva brončano doba (XVIII-IX stoljeće st. e.)

Pronalaskom bronce nastavilo se pomjeranje stanovništva, koje je započelo u prethodnom (bakarnom) razdoblju, ali mnogo intenzivnije, što je uzrokovalo opću nesigurnost. Naselja se ne podižu više na otvorenom prostoru, kako je to bilo u neolitu, nego na uzvisinama, otkud se moglo lakše braniti. Pojava brončanog oružja i pokreti stanovništva izazvali su opću nesigurnost, učestali su napadi i ratovi, i zato se naselja premještaju na nepristupačna mjesta i utvrđuju. To su tzv. gradinska naselja, kojih je u našoj zemlji evidentirano na stotine.

Pojavom metala oblasti današnje Bosne i Hercegovine stječu nešto veći značaj zbog obilja ruda. Rudarstvo i metalurgija postaju primarne grane privređivanja onovremenog bosanskohercegovačkog stanovništva. U mnogim naseljima iz ovog doba nađeni su ostaci troske, kalupi za lijevanje, sirovine i izrađevine, i to predstavlja najstarije tragove rudarstva i metalurgije na tlu Bosne i Hercegovine. Rudarstvo je bilo podloga iz koje je ondašnje bosanskohercegovačko stanovništvo crpilo svoju snagu i na kojoj je gradilo svoju moć. To bogatstvo je, međutim, bilo upravo čestom metom zavojevača koji su ga pokušavali prisvojiti, i Bosna je od tada pa kroz sva naredna razdoblja bila napadana od najrazličitijih hordi, vojski i država, kako bi se domogli njenih bogatih rudnika.

Mnoga naselja iz brončanog doba nastavila su život na lokalitetima iz prethodog, bakarnog doba, dok ih je veliki broj osnovan na novim lokacijama s dobro izvedenim fortifikacijama (rovovi, bedemi od suhozida, palisade i sl.). Takvih naselja je registrirano samo na glasi-načkom užem prostoru pedesetak, a iz drugih krajeva značajnija su Pod kod Bugojna, Donja Dolina na Savi kod Bosanske Gradiške, Debelo Brdo kod Sarajeva, Trostruka gradina u Sovićima, Veliki Gradac u Privali iznad Buškog blata itd.

Život ljudi u brončano doba odvijao se na mnogo kvalitetniji način u odnosu na ranije doba. U solidno građenim kućama ušla je u upotrebu zidana kalotna peć sa pećnicom za kruh. Nađeni su ostaci vertikalnih tkalačkih stanova, veliki keramički sudovi ukopani u pod kuće u kojima se čuvala hrana, zatim žrvnjevi za mljevenje žita, mala prijenosna keramička pećica i dr. Na Velikoj Gradini na Vrelu Rame nađen je čitav komplet modela kućnog namještaja izrađenog od gline, koji je vjerojatno služio kao dječije igračke, i koji vjerno reproducira peć, sto, stolice i dr.

Najveći broj primjeraka brončanog oružja, oruđa i nakita pronađen je u grobovima, ali ima i izoliranih nalaza. Iz Velikog Mošunja kod Viteza potječe jedan od najljepših brončanodobnih mačeva uopće, čije metalne korice predstavljaju pravo remek-djelo brončanodobne umjetnosti. Sličan primjerak potječe i iz Donje Doline. Bogate kolekcije nakita otkrivene su u grobovima ispod humki u okolici Zvornika i u drugim mjestima srednjeg Podrinja. One po svemu odgovaraju sličnim nalazima iz glasićkih grobova.

Koncem II milenija st. e. došlo je ponovo do velikog pokreta stanovništva koji je zahvatio širi evroazijski prostor. Opet je bio praćen pojavom novog metala. Ovoga puta to je bilo željezo. Najvažniji događaj iz ovog vremena, koji se veže za prostor današnje Bosne i Hercegovine, bilo je profiliranje novog naroda. Bili su to Iliri, sastavljeni od brojnih plemena koji su svojom prisutnošću Bosni i Hercegovini dali trajna kulturna i politička obilježja, s posljedicama koje su i danas prepoznatljive.

Najstariji željezni predmeti s područja naše zemlje pronađeni su u grobovima na Glasincu, a pripadaju IX stoljeću st. e. Riječ je o nakitu (prstenje, narukvice i jedan mali nož), jer je u to vrijeme željezo imalo veću vrijednost od zлата pa je u početku služilo samo za izradu nakita, odnosno skupocenih predmeta.

Sojenička naselja

Željeznodobna naselja su u većini slučajeva nastavila život na brončanodobnim lokalitetima. Od takvih, najbolje je istraženo ono koje se nalazilo u Visu kod Dervente, Podu kod Bugojna, Gradini Kopile kod Zenice, Velikoj Gradini u Varvari na Vrelu Rame itd. Iz ovog vremena su i dva sojenička naselja čija su nam istraživanja predočila nešto potpuniju sliku života ljudi iz ovog vremena. Jedno je u Ripču na obali Une kod Bihaća, a drugo u Donjoj Dolini na Savi kod Bosanske Gradiške.

Otkiveni ostaci u Ripču pokazuju da su se njegovi stanovnici bavili obradom zemlje, stočarstvom, ribarstvom i metalurgijom. Od raznovrsnih

keramičkih proizvoda zanimljiv je sač (peka), za pečenje hljeba. Od žitarica nađeni su ostaci dvovrne pšenice, ječma, prohe, a onda leća i boba. Nisu poznavali mlin nego se mljelo ručnim žrvnjevima ostaci voća predstavljaju divlje plodove jabuka, krušaka, trešnji, drijena, trnina, lješnjaka i dr., što govori da nisu poznavali oplemenjene sorte. Od domaćih životinja gajili su goveče, svinju, ovcu, kozu, konja i psa.

U Donjoj Dolini kuće su bile nešto bolje uređene. Pod je bio od nabijene ilovače, sobe su imale strop, a iznad je bio tavan koji je služio za spremište. U sredini kuće nalazilo se ognjište. Na jednom se našla ugrađena velika plitka keramička posuda promjera oko jedan metar, koja je služila za pečenje mesa na ražnju. Na uzdignutim rubovima nalazi se po jedno polukružno udubljenje u koje se zaticao štap ražnja.

Od žita stanovnici Donje Doline su gajili običnu pšenicu (*triticum vulgare*), dvije vrste prohe i ječam, a od povrća grah, leću i grašak. Nađeni su i ostaci grožđa te još nekoliko sjemenjaka kao heljda, sporiš, štir, žabnjak i lisac.

Novinu u kućnom namještaju predstavljaju zatvorene četvrtaste keramičke peći sa pećnicom za kruh i površinom za kuhanje, što predstavlja veliki tehnički napredak u kulturi stanovanja.

Osobitu vrijednost predstavlja nalaz velikog čamca, dug 12,5 m, izdubljen u jednom deblu (monoksil). Njegove dimenzije govore da su sojeničari plovili uzvodno i nizvodno Savom na dalje razdaljine.

Od brojnih, dobro sačuvanih grobova, zanimljivi su oni koji se nalaze u hrastovim sanducima. Većina ih je opremljena bogatim priložima koji čine keramičke posude, nakit, oružje i dr. Drugu vrstu ukopa predstavljaju palevine s velikim žarom.

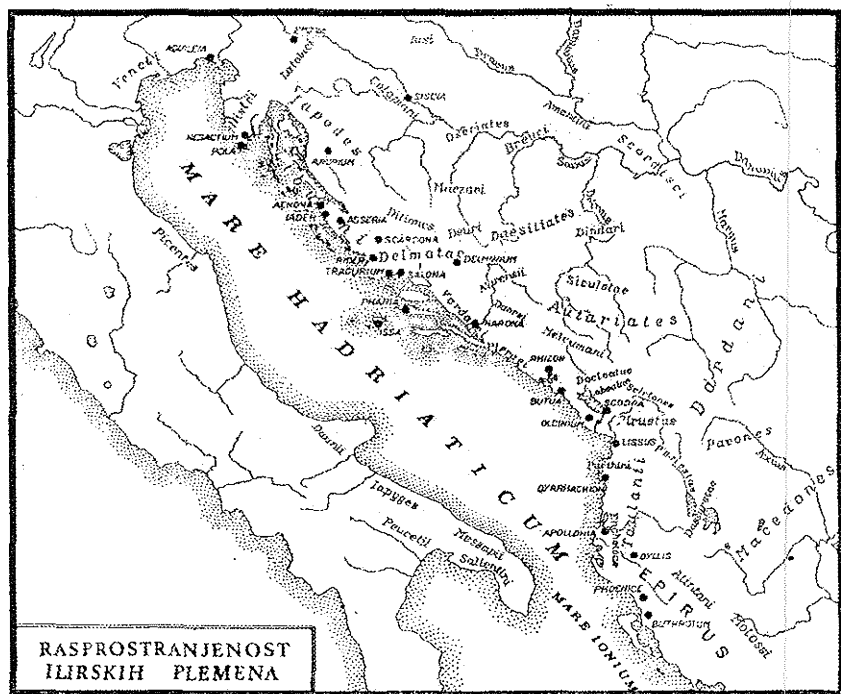
Veze ovog naselja s vanjskim svijetom posvjedočene su nalazom keltskog novca (imitacija makedonskih kovova), zatim uvezeni nakit iz Italije (čertoza fibule), komadi jantara, stakla, rijetkih i skupih koari-školjki itd. Jedna ogrlica, mada nepotpuna, sastavljena je čak od 84 jantarska zrna, od kojih su neka veličine oraha i lješnjaka, zatim od 88 jednoboynih i 56 višeboynih zrna, od staklene paste, te komada koari-školjke.

Vijek ovog naselja je bio dosta dug – od kasnog brončanog doba sve do mlađeg željeznog razdoblja (XIII-IV) stoljeće n.e., ali je najintenzivniji život tekao u željezno doba.

Antika

Iliri – prastanovnici Bosne

Nalazi željezne troske na mnogim lokalitetima srednje i sjeverozapadne Bosne govore da je proizvodnja željeza već u prvim stoljećima I milenija st. e. uhvatila veliki zamah. To je dovelo do velikog privrednog i vojnog uspona ilirskih plemena, a što je razlog da su neka od njih, kao naprimjer, Japodi, koji su naseljavali sjeverozapadnu Bosnu, zatim Dezitijati i Autarijati iz srednje Bosne, te Mezeji iz sjeverne, postala najpoznatija i najjača ilirska plemena. Njihov uspon je započeo još u brončano doba, a tokom starijeg željeznog doba (VIII-V stoljeće st. e.) kod njih je već izvršeno društveno raslojavanje, kad je stvorena rodovska aristokracija. O njihovom ugledu i moći govore nam bogati nalazi tzv. kneževskih grobova sa Glasinca i istočne Bosne, u kojima su nađeni predmeti koje čini nakit, oružje, ratna oprema, metalno i kera-

mičko posuđe i druga roba nabavljena iz Grčke i Italije. Među njima su i primjerci izrađeni u domaćim radionicama koji s više ili manje uspjeha oponašaju uvezene uzorke.

Posljedica jačanja nekih od plemena bilo je stvaranje tzv. plemenskih saveza, do čega dolazi sredinom I milenija st. e., o čemu nas izvještavaju i pojedini grčki i rimski pisci. Vodeća plemena koja su bili nosioci takvih saveza bili su Japodi, Dezitijati, Dalmati, Dicioni i Daorsi. Oni su često vodili i međusobne ratove. Njihovu borbenost, pored navoda grčkih i rimskih pisaca, potvrđuju i brojni nalazi oružja i ratne opreme u njihovim grobovima. Zna se, naprimjer, za dugotrajno neprijateljstvo koje je vladalo između Autarijata – stanovnika današnjeg Glasinca, sa Ardiječima, koji su naseljavali oblast gornje Neretve. Predmet njihovog spora bili su slani izvori koji su se nalazili na njihovoj međi. Naime, bili su se dogovorili da ih zajednički koriste, ali su oni taj ugovor prekršili, što je izazvalo dugotrajne sukobe. Prema mišljenju nekih istraživača, ti slani izvori su se nalazili u okolici današnjeg Konjica.

Za povijest naše zemlje i njenih stanovnika u drugoj polovici I milenija st. e. imala su veliki značaj dva krupna događaja. Prvi je prodor Kelta (Gala) koji su došli iz sjeverne Italije, a drugi je osnivanje grčkih kolonija na jadranskim otocima i obali. Oba događaja su za Bosnu imala velike kulturne i političke posljedice. Keltska provala se (između 370. i 360. godine st. e.), najviše odrazila na plemena koja su naseljavala sjeverne krajeve naše zemlje. Iako su se trajno zadržali samo u oblasti sjeveroistočne Bosne, izvršili su veliki utjecaj na Ilire. Ovi su od njih preuzeli brojne tekovine koje su trajno zadržali, kao što je, naprimjer, lončarsko kolo, plug, grablje, razni alat itd.

Kelti su, ustvari, u prvom naletu prodrli duboko u dubinu zemlje ali su tu naišli na jak otpor tamošnjih plemena, prije svega onih s područja srednje Bosne. Grčki povjesničari donose zanimljiv podatak koji se odnosi na njihovu borbu sa Autarijatima. Tu stoji kako Kelti nisu nikako mogli pobijediti ovo pleme, a onda su pribjegli varci. Dočuli su da se ovi rado opijaju, i odluče to iskoristiti. Pripremili su bogatu trpezu s puno jela i pića, tobož da nešto slave, a pri tom su se pobrinuli da za to saznaju njihovi protivnici. Računali su da će pokušati da ih iznenade, što se i desilo. Kad su se Iliri pojavili Kelti su se bez borbe povukli ostavivši iza sebe prepune stolove. Iliri su zasjeli i neumjereni u piću brzo su se iznapijali, nakon čega su ih Kelti bez muke savladali. Prodor Kelta je sa starih staništa pokrenuo i Autarijate, koji se iz srednje i istočne Bosne sele dalje na istok.

Ovaj povijesni podatak se donekle može dovesti u vezu s jednom pojavom koju nam predočavaju arheološka istraživanja. Naime, arheološki je sasvim evidentno da od IV stoljeća st. e. manjkaju materijalni dokazi prisustva Autarijata na njihovim dotadašnjim staništima (Glasinac). Povijesni izvori ih kasnije spominju na sasvim drugom kraju, u jugoistočnom dijelu zemlje, a onda u zapadnoj Crnoj Gori i zapadnoj Srbiji. To se može objasniti činjenicom da su zaista bili izloženi pritisku Kelta, pa su vjerojatno morali napustiti svoja ranija staništa i krenuli su na istok. Smatra se da je po njima dobila ime rijeke Tara (Au-tari-jati), uz koju su živjeli nakon iseljenja iz Bosne.

Ardijejci koji su svojevremeno s njima vodili ratove zbog slanih izvora, također su u nekim previranjima bili potisnuti niz Neretvu, pa ih kasnije nalazimo na ušću te rijeke i dijelu obale sve do Albanije. Tu su stvorili plemenski savez i osnovali jaku državu (Ilirska kraljevina), koja je dugo vremena predstavljala nezaobilazan politički faktor u ovom dijelu Balkana.

Dodiri s antičkom kulturom

Osnivanje grčkih kolonija na jadranskim otocima i obali, do čega je došlo tokom IV stoljeća st. e., za bosanskohercegovačka plemena je imalo značaj što su s Grcima uspostavili razvijene trgovačke odnose pa su na taj način došli u dodir s naprednom antičkom kulturom. Od tog vremena grčki pisci pokazuju sve veći interes za ilirska plemena, što je rezultiralo znatnom građom iz koje crpimo dragocjene podatke o prastanovnicima naše zemlje.

Za bosanskohercegovačko područje najveći značaj je imala grčka naseobina naroda koja se nalazila na donjoj Neretvi (današnji Vid kod Metkovića). Odatle je dolinom Neretve vodio glavni trgovački put u dubinu Bosne i dalje za Podunavlje. Kretanje grčkih trgovaca po Bosni može se lijepo pratiti nalazima njihovog novca, pa se na taj način mogu tačno odrediti pravci prastarih cestovnih komunikacija. Nalaz novca pokriva sve regije, što govori da su ilirsko-grčke trgovačke veze bile veoma razvijene.

Artikal za koji su Grci bili najviše zainteresirani u trgovanju s Ilirima, bili su metali, kojih je u Bosni uvijek bilo u izobilju. Zlato, srebro, bakar, željezo i razni minerali, predstavljali su veoma traženu robu pošto je Grčka krajnje siromašna rudama. Grci su u zamjenu davali svoje zanatske proizvode – nakit, oružje, metalno i keramičko posuđe i dr. Mnogi od tih predmeta nađeni su u ilirskim grobnicama, naseljima ili depoima (zakopano blago).

Grci su najveći kulturni utjecaj izvršili na plemena koja su naseljavala južne dijelove današnje Hercegovine, posebno na Daorse, koji su naseljavali

ušće Neretve i oblast oko Stoca, sa plemenskim središtem u Ošanićima. Oni su prvi od bosanskohercegovačkih Ilira, i uopće rijetki među Ilirima, počeli pod grčkim utjecajem kovati novac (II stoljeće st. e.). Na aversu je lik boga Hermesa, a na reversu lađa, s natpisom na grčkom DAORSON.

Najnovija arheološka istraživanja na Ošanićima prezentirala su materijal koji pokazuje da se ovdje život odvijao na visokocivilizacijskom nivou. Grad je sadržavao elemente monumentalne arhitekture, tzv. kiklopske bedeme, koji po svemu odgovaraju grčkoj tehnici zidanja. Nalazi materijalne kulture kao što su amfore, nakit, kalupi za lijevanje nakita i dr., predstavljaju standardne sadržaje koji su svojstveni helenističkoj kulturi. To govori da je u ovom dijelu Bosne i Hercegovine zaživjela grčka kultura, čije ćemo pune domete saznati tek kad istraživanja obuhvate širi krug tamošnjih lokaliteta.

Rimsko-ilirski ratovi

Od konca III stoljeća st. e. na Balkanskom poluotoku počinju se javljati Rimljani. Njihov nastup je bio u uskoj vezi s događajima koji se vežu za pleme koje vuče korijen iz Bosne. Riječ je o spominjanim Ardijećima, koji su nekoć naseljavali krajeve oko gornje Neretve, otkud su u borbama sa Autarijatima, a potom Keltima, bili potisnuti nizvodno, gdje su stvorili jaku državu. Jedno vrijeme bili su apsolutni gospodari južnog Jadrana. Svojim brzim lađama ugrožavali su i grčke obale, napadali tamošnja naselja, a da im Grci nisu mogli ništa. Od njihovih napada na moru trpjeli su i italški trgovci, što je na koncu pokrenulo Rimljane. Nakon neuspjelih pregovora, 229. godine st. e. došlo je do Prvog ilirskog rata koji je završen pobjedom Rimljana. Kraljica Teuta, koja je predvodila Ilire, nije se mogla suprotstaviti organiziranoj i bolje opremljenoj rimskoj vojsci.

Pobjeda Rimljana, međutim, nije značila kraj ilirske države niti kraj rimsko-ilirskih sukoba. To je ustvari bio tek početak višestoljetnih ratova koji su Rimljane sve više uvlačili u zamršene odnose sa stanovnicima Balkanskog poluotoka.

Stanje uspostavljeno nakon Prvog ilirskog rata nije dugo trajalo. Godine 219. st. e. vođen je Drugi ilirski rat, koji nije u većoj mjeri doticao oblasti današnje Bosne i Hercegovine. Potom je od 171. do 167. godine st. e. vođen tzv. Treći ilirski rat, kad je Ilire predvodio kralj Gencije. Iliri su djelovali u savezu sa Makedoncima, ali Rimljani su odnijeli pobjedu i ovaj put. To je konačno uništilo Ilirsku kraljevinu, a ujedno je značilo kraj ardijejske moći.

Rim je u prvoj fazi svog prodora potčinio samo plemena koja su naseljavala obalni pojas. S našeg prostora među takvim su bila ona iz južne Hercegovine. S onim iz unutrašnjosti su tek predstojali teški ratovi. Nakon sloma Ardijejaca najveće i najjače ilirsko pleme bili su Dalmati, čija su se staništa nalazila na prostoru zapadnobosanskih kraških polja – Glamočkom, Livanjskom i Duvanjskom. Oni su kroz razdoblje koje je trajalo stoljeće podnijeli glavni teret borbi s Rimljanima. Bili su na čelu velikog plemenskog saveza u koji su bila uključena brojna plemena na prostoru od Neretve do Istre.

Do Prvog rimsko-dalmatinskog rata došlo je 156. godine st. e. Rimljani su istupili kao zaštitnici grčkih gradova na jadranskoj obali i onih plemena koja su silom bila uključena u njihov savez. Rimljani su Dalmatima uputili poslanstvo s određenim zahtjevima ali su ovi odbili bilo kakav razgovor s njima izjavivši da "s Rimljanima uopće nemaju nikakva posla". Čak su ih orobili, što je za Rimljane bio razlog više da s njima zarate.

Neprijateljska vojska se koncentrirala u Naroni i tu uspostavila bazu, a onda je odatle dolinom Trebižata krenula prema glavnom dalmatinskom uporištu Dalminiju, koji se nalazio na jednoj od uzvisina iznad današnjeg Duvna. Otpor Dalmata je bio veoma žilav i konzul Gaj Marije Figul je bio potučen. U obnovljenom napadu Rimljani su imali više uspjeha. Tako je Figulov nasljednik konzul Tublije Isornelije Scipion Nazika 155. godine zauzeo i spalio njihovo uporište.

Nakon ovog poraza ilirska plemena su jedno vrijeme mirovala, a onda se prvi osmjele Ardijejci koji su nakon poraza iz 167. godine st. e. ponovo ojačali. Počeli su opet s lađama krstariti po južnom Jadranu i zavoditi kontrolu plovidbe, što se nije nikako uklapalo u koncept rimske politike naspram Balkanskog poluotoka pa je senat odlučio povesti rat. Operacije su otpočele 135. godine st. e. s 10.000 pješaka i 6.000 konjanika. Ardijejci se nisu mogli oprijeti ovolikoj sili pa su doživjeli poraz. Da bi za sva vremena uništili njihovu moć i spriječili ih da se ubuduće bave pomorstvom, Rimljani su ih kompletno preselili s obale u unutrašnjost Hercegovine, natjeravši ih da se bave zemljoradnjom. Nenaživnuti na takav način života, surovi ambijent i odvojeni od mora, počeli su propadati, pa su u I stoljeću n. e. spali na svega 20 dekurija (župa), za razliku, naprimjer, od Dalmata koji su tada brojili 342 župe. Malo iza toga su sasvim izumrli.

Ubrzo iza rata sa Ardijejcima uslijedio je desetogodišnji rat sa Japodima (129-119. godine st. e.). Tom prilikom Rimljani su prvi put prodrli u sjeverozapadne dijelove Bosne. Slomivši otpor Japoda Rimljani su 118. godine st. e. ponovo krenuli na Dalmate a da ovi nisu ničim dali povod. Bez

obzira na to, vojskovođe Lucije Cecilije Metel ih je napao i opljačkao. Po povratku u Rim od zadobijenog plijena je podigao hram posvećen bogu Kastoru, čiji su se temelji na rimskom forumu sačuvali do danas.

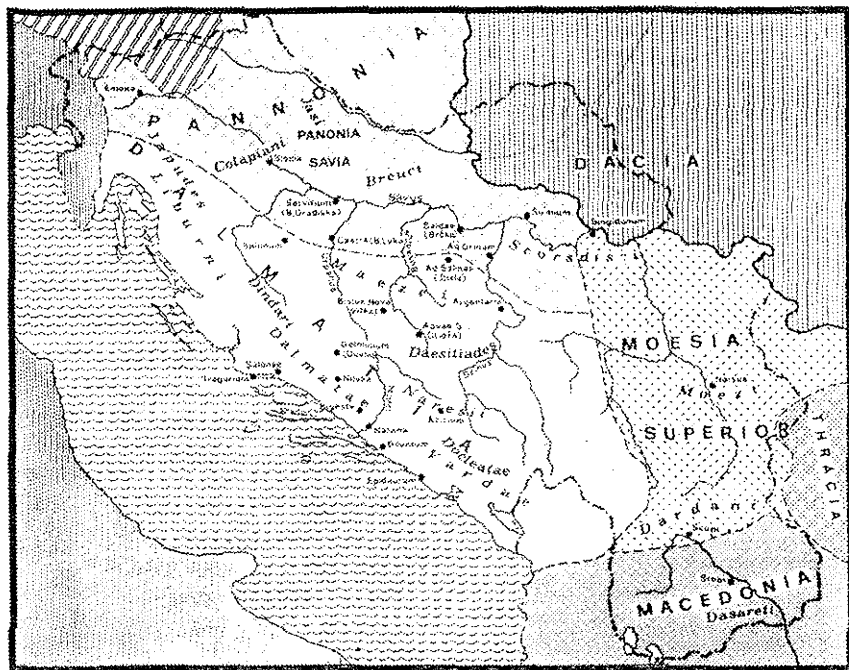
Buntovni Dalmati su se ponovo digli 78. godine st. e. kojom prilikom su se spustili na obalu gdje su zauzeli glavno rimsko uporište Salonu (današnji Solin kod Splita). Rimljanima su trebale dvije godine da ih suzbiju i povrate izgubljene oblasti. Uspostavljeni mir, međutim, nije dugo trajao. Godine 52. st. e. izbila je opća pobuna ilirskih plemena na području današnje Bosne i Hercegovine, a onda se prenijela i na druge oblasti. Japodi su prodrli sve do sjeverne Italije gdje su napadali Tergestu (Trst) i Akvileju. Dalmati su pustošili primorje. Poslani rimski odredi bili su uništeni, nakon čega je ustanak postao opći.

Ustanicima su išle na ruku i prilike u samom Rimu gdje se vodio građanski rat između Cezara i Pompeja. Rimljani su pod zapovjedništvom konzula Aula Galinija 48. godine st. e. u sukobu sa ustanicima doživjeli strašan poraz kod grada Sinodija. Tom prilikom je bilo ubijeno više od 2.000 vojnika, među kojima i 38 centuriona i 4 tribuna (visoki oficiri). Od zadobijenih rana nešto kasnije je izdahnuo i vojskovođa Aul Gabinije. Poslije tog uspjeha Dalmati su 47. godine st. e. ponovo zauzeli Salonu. Godine 44. uslijedio je sličan poraz pod zapovjedništvom senatora Bebija. Bilo je uništeno pet kohorti, a u ruke Dalmata pali su i rimski bojni znaci. I sam vojskovođa Bebije je zadobio teške rane od kojih je malo potom umro.

Prekretnica je uslijedila tek nakon ubojstva Gaja Julija Cezara (44. godine st. e.) i dolaskom Oktavijana na vlast. Čim je sredio prilike u Rimu Oktavijan je odmah započeo akciju umirenja ilirskih plemena i oslobađanja zauzetih gradova. Prva akcija je bila usmjerena protiv Japoda 35. godine st. e. Borbe su bile veoma teške i vodile su se za svako uporište, ali su Rimljani ipak uspjeli prodrijeti do njihovog glavnog grada Metuluma (nepoznat položaj). Poslije duge opsade i teških okrašaja grad je pao. U teškom boju rane je zadobio i sam Oktavijan. Osvajač je sve spalio i porušio. Da ne bi neprijatelju živi pali u ruke, žene i djeca su poskakali u plamen zapaljenog grada a muškarci su se borili dok nisu svi izginuli. Sličan otpor je pružilo i pleme Posena koji su stanovali u predjelu srednje Bosne, ali su i oni bili savladani.

Nakon obračuna sa Japodima i drugim plemenima u tom dijelu Bosne, Oktavijan je krenuo na Dalmate. Ovi su bili svjesni šta ih čeka pa su odlučili da daju sve od sebe. Rimljani su morali otimati komad po komad njihove zemlje. Najteži bojevi su vođeni oko gradova Promone, Sinodije, Setovije i Andterije, gdje je neprijatelj pretrpio velike gubitke. U boju kod Setovija bio

je opet teško ranjen i Oktavijan. Ipak, nije se moglo odoljeti većoj sili. Ustanicima je ponestajalo hrane i oružja, i u proljeće 33. godine st. e. skršen je posljednji otpor. Morali su pristati na uvjete koje im je diktirao pobjednik. Uz ostalo, morali su vratiti ranije zaplijenjene brojne znake, predati 700 dječaka kao taoce, obavezati se na plaćanje danka itd.

Zapadni Balkan u rimsko doba

Rimljani su nakon pobjede poduzeli opsežne mjere kako bi se ubuduće spriječio bilo kakav bunt. Prvi korak im je bila izgradnja utvrđenja iz kojih su posade trebale paziti na pokorene. Činile su lanac koji je povezivao strateške tačke na potezu od donje Neretve, preko zapadne Hercegovine do Dalmatinske Zagore: Burnum (Ivoševci kod Knina) – Andetrium (Gonji Muč) – Gardun (kod Sinja) – Humac (kod Ljubuškog) – Mogorjela (kod Čapljine). Te tvrđave su im koristile i kao baza za daljnja napredovanja u dubinu zemlje.

Tokom rata sa Panoncima koji je započeo 16. godine st. e. pod zapovjedništvom vojskovođe Tiberija, pod rimsku vlast su došla i plemena sjeverne Bosne. Tako je koncem stare ere cijela Bosna i Hercegovina bila u rukama Rimljana.

Veliki ilirski ustanak

Slobodoljubivi i ratoborni Iliri su, međutim, teško podnosili nametnuti jaram i samo su čekali povoljan trenutak da ga zbace. Dobra prilika im se ukazala 6. godine n. e. kada su zbog rata sa Germanima Rimljani povukli sve jedinice sa bosanskohercegovačkog prostora pa je zemlja ostala bez ikakve vojne zaštite. Istovremeno se sprovodila izvanredna regrutacija mladeži, i to na veoma grub način, činile su se razne zloupotrebe, pljačkanja i nasilja. To, kao i odranije teški porezi, diglo je narod na noge.

Bunt je započeo kod ratobornih i ponosnih Dezitijata u srednjoj Bosni. Na čelo ustanka je stao poglavica Baton, po kome se ustanak naziva i Batonov. Dezitijatima su se pridružila i druga plemena sa bosanskohercegovačkog područja među kojima i ona najpoznatija kao Mezeji, Japodi, Dalmati, Dicioni i dr., a onda i ona iz susjedne Panonije, od kojih su najistaknutiji bili Breuci.

Kolika je bila mržnja protiv Rimljana vidi se po tome što se zakratko broj ustanika popeo na 200.000 plus 9.000 konjanika. To je sasvim iznenadilo Rimljane i stvorena je situacija kakvu Rim nije doživjeo još od Hanibalovih ratova u III stoljeću st. e.

Taktika ustanika sastojala se u tome da što više razvuku front kako protivnik ne bi mogao koncentrirati snage, što je slabilo njegovu udarnu moć. Situacija je za Rimljane postala krajnje opasna kad su ustanici krenuli na Italiju. Car August je u senatu izjavio ako se ne poduzmu najhitnije mjere neprijatelj će se za koji dan pojaviti pred Rimom. S Germanima je nabrzinu sklopljeno primirje kako bi se oslobodile tamošnje legije, a istovremeno su pozvane one koje su bile stacionirane u Aziji, Africi i po evropskim provincijama. U pomoć su pozvani i vazalni kraljevi, reaktivirani su veterani, pa se na ilirskom ratištu zamalo okupila sila kakva nije nikada prije viđena na jednom mjestu. Rim je za ugušenje ovog ustanka angažirao čak 15 legija (armija) od ukupno 25 koliko ih je imao. To govori kakav je bio domet ovog ustanka.

Vođenje rata protiv ustanika car August je povjerio svojim najboljim generalima – Tiberiju i Germaniku, koji su stekli slavu na germanskim i drugim ratištima. Svi njihovi naponi su, međutim, ostali bez rezultata.

Ustanici su im nanosili teške poraze, i Rimljani su se našli u veoma teškoj situaciji. To je potrajalo dvije godine kad je došlo do prekretnice. Naime, došlo je do izdaje u vlastitim redovima. Breučki vođa iz Panonije, koji se također zvao Baton, položio je oružje pošto su mu Rimljani obećali da će ga priznati za kralja nad njegovim plemenom. Time su Rimljani stekli veliku prednost jer je sjeverno-krilo ostalo bez odbrane. Na tu vijest dezitijatski Baton je krenuo u tom pravcu, uhvatio je izdajnika i zasluženog ga kaznio, ali to nije moglo izmijeniti nastalu situaciju.

Težište rata je prebačeno na bosanskohercegovački prostor gdje je ustanici-ma bolje odgovarao govoriti kraj. Rimljani su teškom mukom osvajali ustanička uporišta (Splonum, Raetinium, Seretium i dr.).

Nastupila je treća godina rata, a isto toliko nisu bila obrađivana polja. Hrane je bilo sve manje. Povlačeći se, Baton je s glavninom vojske došao do Andretrija, veoma utvrđenog grada, nadajući se da će tu malo odahnuti i prikupiti potrebna sredstva za daljnji otpor. Rimljani su ga slijedili i napali s ogromnim snagama. Iako su ustanici pružili žestok otpor i dali sve od sebe, nisu mogli izdržati. Baton se predao i time je ustanak bio skršen (9. godine n. e.).

Kad je bio priveden pobjedničim generalima, na upit Tiberija zašto se pobunio protiv Rima, ovaj je odgovorio: "Sami ste krivi, jer ste našim stadi-ma slali vukove umjesto pasa" – aludirajući na zloupotrebe rimskih službeni-ka koji su im otimali sve do čega su stizali i naplaćivali poreze u daleko većem iznosu nego je bilo propisano. Sposobnost, hrabrost i otvorenost ilirskog vođe zadivila je pobjednika, i mimo običaja nije ga smaknuo kako je uvijek postupao s uhvaćenim vođama, nego ga je deportirao u Ravenu (Italija), gdje je godinama živio u nekoj vrsti kućnog pritvora.

Iako je predajom Batona ustanak bio okončan, otpor je trajao još neko vri-eme. Najuporniji su bili ustanici iz srednje Bosne, kod kojih je ustanak i počeo. Posljednji okršaj se zbio u gradu Ardubi za koji se pretpostavlja da se nalazio na mjestu današnjeg Vranduka kod Zenice. Kad su ustanici shvatili da je sve izgubljeno, izveli su djelo koje je zadivilo čak i protivnika. Ne želeći da živi padnu neprijatelju u ruke, nakon što su im žene sa djecom poskakale u plamen zapaljenog grada a druge se s bedema strmoglavile u nabujalu rijeku koja je tekla ispod grada, sami se između sebe poubijaju naočigled osvajača. Tako je skršen ovaj trogodišnji ustanak, posljednji pokušaj slobodoljubivih Ilira da zbace tuđi jaram i povrate slobodu. Spaljena i porušena Arduba postala je simbol ilirskih težnji da u svojoj vlastitoj zemlji žive slobodno, po zakonu i običajima svojih predaka. Pobjeđeni, ostali su pod rim-

skom vlašću punih pet stoljeća. Kroz to vrijeme dijelili su sudbinu ostalih naroda Evrope, Azije i Afrike koji su ranije ili kasnije doživjeli istu sudbinu.

Zavođenje rimske vlasti i tekovine antičke kulture

Tek nakon ugušenja ovog ustanka Rimljani su uspostavili punu vlast na području naše zemlje. Da bi imali što efikasniju kontrolu nad pokorenim plemenima, dotadašnju jedinstvenu provinciju Ilirik podijelili su u dvije provincije: Dalmaciju, nazvanu tako po ratobornom plemenu Dalmata iz Bosne) s glavnim gradom Salonom, i Panoniju s glavnim gradom Sirmijumom. Područje današnje Bosne i Hercegovine najvećim dijelom je pripalo provinciji Dalmaciji, dok je sjeverni uži pojas zemlje, pripao Panoniji.

Poučeni gorkim iskustvom, Rimljani su po čitavoj zemlji podigli brojna utvrđenja iz kojih su posade bdjele nad pokorenim. Da bi spriječili bilo kakav bunt u budućnosti, uvvedeno je obavezno služenje vojnog roka za domaću mladež, koji je trajao i do 30 godina, po pravilu izvan zemlje. Nakon tolikih provedenih godina u tuđini postajali su polurimljani i stranci u vlastitoj sredini. Govorili su latinski, oblačili se na rimski način, osigurani penzijom obično su se naseljavali u gradskim naseljima. Od takvih isluženih vojnika i lica koja su se uključila u rimsku službu po drugim osnovama, stvarao se sloj romaniziranih Ilira.

Uz gradnju utvrđenja Rimljani su počeli sprovođiti i druge mjere kojima su željeli osvojene krajeve što čvršće vojno osigurati. Zbog geopolitičkog položaja i strateškog značaja bosanskohercegovačkog područja, preko kojeg su vodili najkraći pravci koji su povezivali jadransku obalu, a time i Italiju, sa Panonijom i Podunavljem, odmah se prišlo gradnji cesta. To je bilo potrebno i zbog eksploatacije privrednog resursa, prije svega rudnog blaga kojim je obilovala zemlja, što je ustvari bio jedan od osnovnih motiva rimskog osvajanja. Privredna bogatstva Bosne i Hercegovine Italicima su bila poznata još iz prethistorijskog razdoblja, kako to pokazuju nalazi predmeta uvezenih putem trgovačke razmjene iz Italije. Preduvjet za iskorištavanje rudnog blaga je uspostava komunikacija, pa su Rimljani odmah prišli njihovoj izgradnji.

Ceste

Glavno ishodište cesta za Bosnu i Hercegovinu bila je Salona (Solina) i Narona (Vid kod Metkovića). Izgradnja je započela u vrijeme cara Augusta ali ih je većina dovršena u doba cara Tiberija i Klaudija. U tome se posebno istakao tadašnji namjesnik provincije Publije Kornelije Dolabela (14-20.

godine st. e.), koji je bio glavni organizator tih poslova, kako to pokazuju pro-nađeni natpisi.

Iz Salone su vodile tri magistrale: Salona-Burnum (Ivoševci kod Knina) Grab-Kamensko-Bosanski Petrovac-dolina Sane i dalje prema Savi, sa regionalnim odvojcima za Ključ, kroz područje Japre, i prema Bihaću.

Druga cesta je vodila pravcem: Salona-Prolog-Livanjsko polje-Glamočko polje-Banja Luka-Bosanska Gradiška, sa lokalnim odvojcima za Kupreško polje, Šipovo i Mrkonjić-Grad. Treća cesta je vodila pravcem: Salona-Ržano-Buško blato-Duvanjsko polje-izvorište Rame (Varvara)-Gornji Vakuf-Vitez-Kiseljak-Breza, sa ograncima oko Duvanjskog polja, na Ravanjskom polju, oko Gornjeg Vakufa, u dolini Lašve i oko Kiseljaka.

Iz Narone jedna cesta je vodila u unutrašnjost Bosne pravcem: Narona-Čapljina-dolina Neretve do Bijelog polja-Nevesinjsko polje-Boračko jezero-Konjic-Ivan-planina-Sarajevsko polje-Romanija-Drinjača-dolina Drine i dalje nizvodno do Save. Druga cesta je vodila pravcem: Narona-Čapljina-Klepci-Stolac-Gradac-Mosko-Panik i dalje prema istoku. Pored ovih glavnih magistrala bila je još čitava mreža lokalnih (vicinalnih) puteva koji su povezivali manja mjesta, naselja i rudnike.

Rimske ceste su građene veoma solidno pa se mjestimično i danas vide njihovi tragovi. Suvremene ceste skoro u potpunosti slijede rimske trase. Nađeni su brojni miljokazi sa natpisima u kojima je navedena milijacija (kilometraža) i podaci o tome kada i pod kojim carem je građena ili popravljena. S obzirom na važnost koju su ceste imale za državu, bile su pod posebnom brigom brojnih službi koje su se starale da budu u dobrom stanju i da na njima promet besprijekorno funkcioniра. Na određenim rastojanjima podizane su stanice sa prenočištima, skladištima i drugim pratećim objektima. Prometna policija (beneficijari) brinula se za sigurnost putnika i robe, a na prijevojcima, na ulazu u klisure i na drugim opasnim tačkama bila su utvrđenja sa posadama.

Uporedo sa izgradnjom cesta Rimljani su podizali i naselja. Na ovom prostoru do dolaska Rimljana nije bilo gradskih naselja i tek je s njihovim dolaskom otpočela urbanizacija bosanskohercegovačkog prostora. Bilo je više tipova naselja. Jedna su nastala uz komunikacije pa su imala i funkciju putnih stanica, druga su nastala kao upravni centri određenih regija, a treći uz rudnike, mineralna vrela itd. Prvi njihovi stanovnici bili su službena lica, trgovci i isluženi vojnici. Kasnije su im se priključili i domoroci koji su na bilo koji način stekli status rimskih građana.

Posebnu kategoriju predstavljaju rudarska naselja, kojih je na bosansko-hercegovačkom prostoru bio veliki broj. Najveće i najbolje istraženo je ono koje se nalazilo na Gradini kod Sasa blizu Srebrenice (Domavia). U njemu su otkriveni sadržaji koje je imao svaki veći rimski grad: trg, ulice, gradska vijećnica, sudnica, javno kupatilo, sistem centralnog grijanja, vodovodna mreža, kanalizacija i dr. Rudarski sadržaj naselja potvrđuju i brojni natpisi u kojima se spominju rudarski funkcioneri, koji su ovdje imali sjedište, zatim ostaci talionica s velikim naslagama troske, polugotovih proizvoda itd.

Slično naselje se nalazilo i u Blagaju na Japri kod Bosanskog Novog, zatim u Đakanić-Rakama i Maloj Rujiški također kod Bosanskog Novog, pa kod Kiseljaka, Gornjeg Vakufa, u dolini Lašve i u drugim rudarskim zonama.

Nekoliko naselja je podignuto uz termalna i mineralna vrela. Najveće i najbolje istraženo je ono koje se nalazilo na Ilidži kod Sarajeva. Poznat nam je samo prvi dio njegovog imena: Aquae S..., pošto je pronađen samo dio natpisa. Otkrivena arhitektura pokazuje da je rimska Ilidža bila veoma napredna i da je imala sve sadržaje banjskog i rekreacionog centra. Bila je aktivna od I do V stoljeća n. e. Banjska naselja su evidentirana još u Gornjem Šeheru i Laktašima kod Banja Luke, u Gati kod Bihaća, Fojnici itd.

Uz termalna vrela Rimljani su koristili i mineralna. Uz neka su konstatirani ostaci arhitekture ili su u izvorima nađeni rimski novčići i drugi predmeti koji upućuju na rimsku eksploataciju. Od poznatijih takvih izvora su Crni Guber, Velika i Mala Kiselica kod Srebrenice, Smrdelac u Jelovcu kod Prijedora, Smrdljiva voda u Gornjoj Vogošći kod Sarajeva, zatim kiseljaci u Kiseljaku, Žepču itd.

Rudarstvo

U privrednom životu rimske Bosne i Hercegovine rudarstvo je imalo vodeću ulogu. Rimljani su po pokorenju zemlje prvo počeli s eksploatacijom zlata jer im je bogatstvo zemlje tim metalom bilo poznato odranije preko trgovačkih veza s Ilirima sa ovog područja. O opsegu i karakteru rimske eksploatacije govore tragovi na samom terenu. Mnoge podatke su ostavili i rimski pisci među kojima se posebno ističe Plinije Stariji iz I stoljeća n. e. On navodi podatak da je u vrijeme cara Neronu bilo slučajeva kada se samo u jednom danu dobijalo i do 17 kg čistog zlata. Bosansko zlato su opjevali i rimski pjesnici, što jasno pokazuje u kojim se količinama kopalo i šta je značilo za rimsku državu.

Danas se sasvim pouzdano zna da su se ti izdašni rudnici zlata nalazili u okolici današnjeg Kiseljaka (Gromiljačko polje), Fojnici, regionu Gornjeg Vakufa te u dolici Lašve. Eksploatacija se vršila na dvojak način: eksploat-

acije, s milijunima tona prekopanog i ispravnog šljunka, susreću se u okolici Gromiljaka kod Kiseljaka. Nešto manji tragovi nalaze se u dolini gornjeg Vrbasa i u dolini Lašve.

Iako se u srednjobosanskom rudogorju eksploatiralo i srebro, glavni rudnici tog metala su se nalazili u istočnoj Bosni, oko današnje Srebrenice sa centrom u Domaviji (Gradina kod Sasa). U jamama su otkrivene razne alatke, rudarske lampe i druga oprema iz rimskog doba. U Domaviji je bilo sjedište visokih rudarskih funkcionera, među kojima i onih pod čijom su upravom bili svi rudnici srebra na području provincije Dalmacije, a onda svih rudnika s područja provincije Dalmacije i Panonije, a to su zemlje koje se nalaze na prostoru od Jadrana do Bečke šume u Austriji, i od Istre do Tise u Podunavlju.

Uz zlato i srebro bosanski rudnici su snabdijevali Rimljane još jednim važnim metalom – željezom, i to u najkritičnije vrijeme po rimsku državu, kad je zbog pojačanih akcija barbarskih plemena čitavom dužinom državne granice potreba za ovim metalom, odnosno oružjem, postajala sve veća (od II do V stoljeća n.e.). Iako se željezo kopalo i u rudnicima srednje Bosne, glavna rudišta su se nalazila na prostoru sjeverozapadne Bosne oko današnjeg Prijedora, Sanskog Mosta i Bosanskog Novog (bazeni Sane i Japre).

Iz ovih rudnika su se snabdijevale najveće rimske radionice oružja i opreme, prvenstveno one koje su se nalazile u Sisciji (Sisku) i Sirmiju (Sremskoj Mitrovici). O intenzitetu rada ovih rudnika govore ogromne naslage troske. Na nekim lokalitetima, kao naprimjer, oko Blagaja na Japri, procjenjuju se na više od milijun tona. U nedalekim Čelama otkriveni su ostaci talionica, kovačnica, rudarskog naselja i drugih sadržaja koji se odnose na rudarsku djelatnost. Iz Briševa i Ljubije potječu nalazi rudarskih alatki, lampi i natpisa koje su podizali rudarski službenici. Po njihovim imenima vidi se da ih je bilo iz Grčke, Italije, sa Orijenta i drugih zemalja.

Rimljani su prije definitivnog osvajanja naše zemlje podigli na strateškim mjestima nekoliko utvrđenja koja su im služila kao uporište i baza za daljnja nadiranja. Nakon ugušenja Batonovog ustanka (9. godine n. e.) i uspostavljanja potpune vlasti, vojne jedinice su bile raspoređene po čitavoj zemlji sa zadatkom da paze na tek pokorene domoroce. Kad se stanje smirilo i kad je otklonjena svaka mogućnost izbijanja pobune, vojska je s ovog područja povučena. Ostala su samo pojedina odjeljenja da paze na red i mir te da čuvaju rudnike i komunikacije. To su uglavnom bili pripadnici pomoćnih jedinica ili istureni odjeli legija koje su bile stacionirane izvan naše zemlje.

Preko epigrafskih spomenika saznali smo za imena mnogih jedinica koje su boravile na bosanskohercegovačkom prostoru od I stoljeća n. e. do konca rimske prisutnosti. Najstariji rimski logor nalazio se u Humcu kod Ljubuškog, kroz koji su prošla odjeljenja mnogih legija i pomoćnih (auksili-jarnih) jedinica. Isti je slučaj s logorima u Šipovu kod Jajca, Makljenovcu kod Doboja, Banjoj Luci, Lutvinom Hanu na Drini kod Srebrenice, dok su se manji logori nalazili u Velikoj Kladuši, Golubiću kod Bihaća, Sopotnici kod Goražda i još nekim mjestima. Pored ovih logora postojao je veliki broj manjih utvrđenja (castella), u kojima su boravile straže koje su održavale sigurnost cesta, rudnika, carinskih postaja i sl.

Uz većinu logora formirala su se civilna naselja u kojima su se naseljavali isluženi vojnici s porodicama, službenicima i romaniziranim domorocima. Ostaci takvih naselja su otkriveni u Makljenovcu kod Doboja, Šipovu, Banjoj Luci itd. Neka od njih su se tokom vremena pretvorila u veće trgovačke ili upravne centre, kakav je npr. bio slučaj sa Goraždom, Skelanim, Golubićem i dr.

Odnos Rimljana prema domaćem stanovništvu

Rimljani su imali izdiferenciran odnos prema pokorenom stanovništvu. U jednu kategoriju su spadali pokoreni domoroci a u drugu rimski, odnosno italški doseljenici i elementi koji su u prethodnom postupku stekli status rimskog građanstva. Ovi posljednji su po pravilu bili stanovnici gradskih naselja i za njih je važno tzv. municipalno pravo. Domoroci su bili organizirani u plemenske zajednice, to jest u plemenske općine (civitates peregrinorum). U prvo vrijeme na njihovom čelu su stajali rimski službenici, obično oficiri, a kada se steklo povjerenje, Rim je dopustio domorocima da sami biraju svoje starješine. Nosili su titulu princeps ili praepositus. Nađeni su natpisi u kojima se spominje starješina Dalmata (princeps Dalmaturum), Japoda (princeps et praepostus Japodum), Dezitijata (princeps Daesitiatium) i dr.

Plemenske općine dijelile su se na manje jedinice – dekurije (župe). Odmah po pokorenju zemlje izvršen je popis stanovništva s tačnim brojem dekurija svakog plemena. Tako smo saznali da su Dalmati bili sastavljeni iz 342 dekurije i predstavljali su najbrojnije ilirsko pleme na bosanskohercegovačkom prostoru. Mezeji su brojili 269, Ditioni 239, Dezitijati 103 itd., dok su nekada brojni i moćni Ardijejci u I stoljeću n. e. spali na svega 20 dekurija.

Plemena s našeg područja pripadala su dvama sudskim oblastima (conventus iuridicus). Ona iz zapadnog dijela Bosne i zapadne Hercegovine, potpadala

su pod jurisdikciju suda u Saloni, a ona iz istočne Bosne i Hercegovine, sudištu u Naroni. Tu su se povremeno okupljale sve plemenske starješine da riješe međusobne sporove i urede svoje odnose sa rimskim vlastima.

Život u gradskim naseljima odvijao se po rimskim običajima i zakonima. Na čelu gradske uprave bila su dva službenika (duoviri), uz koje je bilo gradsko vijeće (ordo decurionum). Njegovi članovi su obnašali razne službe. Edili su se naprimjer, brinuli za komunalne poslove, kvestori su vodili finansije, sacerdot se brinuo za vjerska pitanja itd. Ustvari, organizacija uprave i života u jednom naselju zavisila je od njegovog ranga i statusa. Neki gradovi su uživali veću a neki manju autonomiju. Najveći rang su imali gradovi kolonije. Oni su imali potpunu samoupravu u rješavanju lokalnih poslova, nisu plaćali poreze i sl. Na prostoru naše zemlje taj rang su imali gradovi Domavija kod Srebrenice, Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva i grad Col. Ris..., koji se nalazio na mjestu današnje Rogatice.

Većina naših naselja je imala niži rang. To su bili municipiji. Među takvim su bili: Delminium (Duvno), Bistue vetus (Varvara na Vrelu Rame), Bistounova (Mali Mošunj kod Viteza), Pelva (na Livanjskom polju), Diluntum (Stolac), Bigeste (Ljubuški), Stanecli (Višnjica kod Kiseljaka), Raetinium (Golubić kod Bihaća), Servitium (Bosanska Gradiška), Castra (Banja Luka) itd.

Vjera

Iako je rimsko prisustvo izvršilo veliki utjecaj na život domaćeg stanovništva, u vjerskom pogledu nije bilo bitnih promjena. Iliri su ostali vjerni svojim starim vjerskim tradicijama. Zahvaljujući brojnim kulturno-votivnih spomenika, dosta smo dobro obaviješteni o vjeri bosanskohercegovačkog stanovništva u antičko doba.

Vrhovni ilirski bog bilo je jedno šumsko božanstvo koga su poštovali kao zaštitnika pastira, stada i šuma. Zamišljali su ga kao muško stvorenje obraslo u gustu dlaku s kozijim nogama i rogovima. Na natpisima uvijek nosi naziv Silvan, pošto je bio poistovjećen s rimskim Silvanom, odnosno grčkim Panom, koji su imali isti izgled i funkciju. U Topuskom je pronađen jedan spomenik u kojem se ovo božanstvo naziva Vidasus, a njegova pratilja (Dijana) Thana, pa se pretpostavlja da su Iliri tako nazivali ova dva svoja glavna božanstva.

Silvan se uvijek prikazuje u ambijentu prirode, obično sa svojim atributima kao što je višecijevna svirala (siringa), pastirski štap (pedum) i u pratnji psa. Drugo domaće božanstvo koje su Iliri uz Silvana najviše poštovali, bila je Dijana, boginja lova, divljači i divlje prirode. Na spomenicima se uvijek

prikazuje kao lovac sa lukom i tulcem za strijele, u pratnji psa ili košute. Njihovih spomenika se najviše našlo na području Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja, te u srednjoj Bosni.

Iliri su poštovali i gorske vile – Nimfe, čuvarice izvora, potoka, planinskih proplanaka i pećina. Na spomenicima se uvijek prikazuju kao mlade i razdragane djevojke, često u kolu kojima uz sviralu svira Silvan.

Neka plemena, kao naprimjer, Japodi, najviše su poštovali boga izvora kojeg su nazivali Bind. U Privlici kod Bihaća otkriveno je svetište ovog boga koje se nalazilo u prirodi, pored izvora. Iskopano je na desetine posvetnih žrtvenika podignutih u čast ovog boga, te kapela s velikim brojem kostiju žrtvovanih životinja u njegovu čast. Bilo je i drugih, manje važnih bogova kojima su se klanjali Iliri s bosanskohercegovačkog prostora.

U urbanim sredinama slijedila se zvanična religija kojom se odavalo poštovanje državnim bogovima. Njihov kult je imao oficijelni status. Vjernici su uglavnom bili Italici, odnosno Rimljani. Međutim, poštovanje su im morala iskazivati sva službena lica budući da je riječ o oficijelnoj vjeri. U svakom većem gradu postojao je hram posvećen vrhovnom rimskom trojstvu Jupiteru-Junoni-Minervi, ili nekom drugom bogu koji je pripadao rimskom panteonu.

Rimljani su dopuštali maksimalnu vjersku toleranciju pa se uz zvanične bogove moglo klanjati ma kojem drugom. S obzirom da su na ovom prostoru po raznim dužnostima boravili brojni stranci sa raznih strana svijeta, evidentirano je prisustvo brojnih vjera kako onih sa Orijenta, iz Grčke, Egipta ili Trakije, tako i iz Irana i drugih zemalja. Ukratko, stanovništvo antičke Bosne i Hercegovine vjerski je bilo veoma heterogeno, što govori i podatak da je na ovom, relativno malom prostoru, koegzistiralo čak 40 raznih vjera i da se klanjalo pedeset i dvojici bogova raznih zemalja i naroda.

Treba istaći da je u Bosni i Hercegovini pronađeno nekoliko kulturno-vjerskih spomenika koji po svom sadržaju predstavljaju svojevrstne unikate. Takav je, naprimjer, slučaj, sa spomenikom Mitre, pronađen u Konjicu, koji ima kulturnu sliku na obje strane sa sadržajima koji se izuzetno rijetko susreću. Isti je slučaj sa spomenikom tračkog konjanika pronađenog u Sarajevu i sa spomenicima koji prikazuju domaća božanstva Silvana i Dijanu itd.

Prodor kršćanstva

Stanovništvo antičke Bosne i Hercegovine, koja je bila sastavni dio rimske provincije Dalmacije, rano je upoznalo kršćansku vjeru. Izvorna grada nam saopćava da su na području Dalmacije novu vjeru širili sami apostoli, među kojima sv. Pavle, njegov učenik Tit i sv. Luka. U Sremskoj Mitrovici (Sirmium) biskupija je bila osnovana već u I stoljeću n. e., kao i u Osijeku (Mursa), dok su u Saloni i obalnim gradovima južno od naše zemlje, biskupije također bile osnovane u prvim stoljećima nove ere. Već je rečeno da su preko teritorija Bosne i Hercegovine vodile glavne magistrale koje su povezivale Dalmaciju i Panoniju, pa su na taj način nova vjerska učenja rano prodrli i na ovaj prostor. Da je tako bilo potvrđuju literarni i arheološki spomenici.

Najraniji literarni podatak koji spominje prisustvo nove vjere na tlu današnje Bosne i Hercegovine potječe od poznatog ranokršćanskog djelatnika iz IV stoljeća, sv. Jeronima, rodом iz naše zemlje, ili tačnije iz Stridona, koji se nalazio negdje u oblasti sjeverozapadne Bosne. U svom životopisu on doslovno navodi da je rođen u kršćanskoj porodici i da se u njegovom rodnom Stridonu nalazila kršćanska općina. Godine 374. poslao je poslanicu tamošnjem dakonu, a u drugoj spominje svećenika tog grada Lupicina.

Prve pouzdanije vijesti o organiziranoj crkvi u ovim stranama potječu iz VI stoljeća. Na poznatom salonitanskom sinodu održanom 530. i 533. godine, među brojnim biskupima spominje se i bosanski, imenom Andrija, koji je zastupao bestoensku biskupiju, nazvana tako po gradu Bistue gdje je imala sjedište, koji se nalazio kod današnjeg Viteza ili kod Varvare na Vrelu Rame, pošto su oba ta grada nosila isti naziv: Bistue vetus (Varvara) i Bistue nova (Mali Mošunj kod Viteza).

Dotični biskup se na drugom sinodu iz 533. godine žalio da mu je biskupija prevelika zbog čega ne može valjano njome upravljati. Zahtijevao je da se smanji, to jest da se uspostavi još koja. S obzirom na široki bosanskohercegovački prostor, može se pretpostaviti da je osim bestoenske u to doba bila još koja biskupija, iako se u literarnim spomenicima ne spominju. Znamo da je koncem VI stoljeća osnovana biskupija u Duvnu.

Arheologija nam, za razliku od literarnih izvora, daje daleko više podataka o ranom kršćanstvu na tlu Bosne i Hercegovine. Još na koncu prošlog stoljeća u Vidoštaku kod Stoca otkriven je jedan ranokršćanski oratorij (molitveno mjesto), a u njemu oltarna ploča. Slični ostaci su otkriveni i u Borasima kod Vitine, Paniku kod Bileće itd. Svi ti nalazi potječu iz razdoblja prije provale zapadnih Gota u ove krajeve, odnosno prije konca IV stoljeća, dok je tih

objekata daleko veći broj iz razdoblja od V stoljeća do dolaska Slavena (početak VII stoljeća). Spomenut ćemo samo neke od lokaliteta gdje su do sada otkriveni starokršćanski objekti (bazilike) iz tog razdoblja: Golubić i Vrtoče kod Bihaća, Blagaj, Čarakovo, Čitluk, Muijdžići, Oborci, Turbe, Piprage, Mali Mošunj, Zenica, Kakanj, Halapići, Velika Vrata, Čipuljići, Otinovci, Šuica, Letke, Prisoja, Žitomislići i Cim kod Mostara, Mogorjelo kod Čapljine, Nerezi, Crnići, Dabravina kod Breze, Lepenica i Višnjica kod Kiseljaka, Skelani na Drini, Lisičići kod Konjica itd.

Bosanskohercegovačke ranokršćanske bazilike su po mnogo čemu specifične u odnosu na one iz susjednih i drugih zemalja, pa kao takve zauzimaju posebno mjesto u arhitekturi ranog kršćanstva. Većina ih je malih dimenzija s nizom sporednih prostorija pa je prostor za vjernike vrlo skućen. Često su podignute na ruševinama rimskih zdanja i upotrijebljen je stariji materijal (spolij), pa i nadgrobni spomenici. Najveći broj ih ima isti plan, ne slijede strogu orijentaciju po stranama svijeta, ali je antička građevinska tradicija mnogo utjecala na njihovo oblikovanje. Sve su opremljene kamenim namještajem rađenim manirom antičke umjetnosti. Egzistirale su sve do provala Avara i Slavena (početak VII stoljeća), kojom prilikom su sve porušene. O tome govore nalazi avarskih strijelica u njihovim ruševinama, ostaci paljevina, razbijen kameni namještaj i sl.

Trebalo je proći izvjesno vrijeme dok se preživjelo domaće stanovništvo nije konsolidiralo i počelo obnavljati vjerski život koji se temeljio na starim tradicijama. Zbog nastale situacije, pokidanih veza i geografske izoliranosti, Bosna se na samom pragu srednjeg vijeka zatvorila prema vanjskom svijetu i u njoj su se kao malo gdje konzervirale kasnoantičke (predslavenske) kulturne, vjerske i političke tradicije, koje su opstale do u kasni srednji vijek. Na tim osnovama je kasnije ponikla i ozloglašena bosanska hereza (bogumilstvo), kao produkt ranokršćanskog survivansa.

Već je ranije izrečeno mišljenje da su doseljeni Slaveni na ovom prostoru primili kršćanstvo od starosjedilaca a ne od stranih misionara, kako je to bilo u susjednim zemljama. Starosjedioci su im mogli prenijeti ono učenje koje su sami slijedili, a rečeno je, da se ono temeljilo na starokršćanskim osnovama, koje je za suvremenu crkvu u doba kada se Bosna otvorila prema svijetu (XI-XII stoljeće), zbog arhaičnosti bilo prevaziđeno i napušteno, pa je kao takvo bilo suprotno učenju koje je u to vrijeme slijedila zvanična crkva. To učenje, koje se kod nas obično naziva bogumilskom vjerom, bilo je uzrokom stoljetnih križarskih pohoda koje je Evropa slala na našu zemlju s namjerom da iskorijeni i vjeru i narod koji je slijedi.

Slom antičkog društva i dolazak Slavena

Prvi znaci krize antičkog društva i raspada institucija rimske vlasti na ovom području, pojavili su se na prijelazu iz III u IV stoljeće. U nastupaćem razdoblju kasne antike bosanskohercegovački prostor je slijedio sudbinu svih promjena i događaja koji su vodili ka konačnom slomu Rimskog carstva. Kad su početkom IV stoljeća barbarska plemena počela sve češće probijati granična utvrđenja i provaljivati u dubinu države, pustošenja i ubijanja su zahvatila i ove krajeve. Te strahote su u kraćim prekidima trajale sve do početka VII stoljeća.

Iz ugroženih sjevernih provincija (Panonije i Podunavlja), stanovništvo se povlačilo prema jugu, preko naše zemlje, od kojih su mnogi tu zastali i potražili spas u ovdašnjim vrljetima. I nakon pada Zapadnog rimskog carstva (476. godine), život na ovom prostoru se nastavio na istim osnovama, mada u izmijenjenim okolnostima. Nešto mirnije razdoblje uslijedilo je u vrijeme vladavine Istočnih Gota (490-535. godine). Obnovljeni su rudnici željeza, popravljene komunikacije, domaće stanovništvo je živjelo u snošljivim odnosima sa osvajačima, a ako je i bilo neprimirano, trpjelo se, jer se sjećalo i gorih vremena. Kroz bosanskohercegovački prostor već su do tada prošle nebrojene osvajačke horde koje su rušile, palile, pljačkale i ubijale, što je sasvim unazadilo i osiromašilo zemlju. To spominje i bestoenski (bosanski) biskup Andrija na saboru u Splitu 530. godine, koji izrijeком navodi da je narod srednje Bosne (to jest s područja bestoenske biskupije) siromašan i da ne može izdržavati biskupiju.

Prestankom gotske vlasti (535. god.) naša zemlja je za kraće razdoblje bila priključena Istočnom carstvu, nakon čega je uslijedila nešto veća sigurnost. To je naročito došlo do izražaja u vrijeme cara Justinijana (527-565. god.) koji je težio obnoviti nekadašnju moć Carstva. Poduzete su široke akcije da se Carstvo očisti od barbara, popravljane su i građene nove tvrđave, ceste i dr., pa se po svemu činilo da su se vratila stara vremena. U to vrijeme izgrađen je i lanac utvrda na liniji Stolac-Koštur-Blagaj na Buni-Biograd kod Konjica. Kasnije je dograđen novi sa utvrdama: Debelo Brdo kod Sarajeva-Sokolovići-Bobovac-Vranduk-Maglaj-Makljenovac kod Doboja.

Uspostavljeni mir je, međutim, bio kratkog vijeka. Na granicama Carstva počeli su se ponovo skupljati barbari i samo su čekali povoljan trenutak da provale i otpočnu rušiti, paliti, pljačkati i ubijati. Ovaj put to su bili Avari sa Slavenima. Godine 602. prešli su Savu i upali su na teritorij naše zemlje. Kvalitetnim rimskim cestama i dolinama rijeka krenuli su u unutrašnjost. U

nastalom vihoru konačno su nestale sve tekovine antičke civilizacije na ovom prostoru.

Šta se kroz to vrijeme ovdje sve dešavalo, teško ćemo ikada saznati jer nam manjkaju pisani izvještaji. Oslanjajući se na arheološku građu koja nam koliko-toliko daje uvid u te događaje, može se pretpostaviti da je prodor Slavena na bosanskohercegovački prostor u dobroj mjeri bio suzbijen od starosjedilaca. To su postigli zahvaljujući dobrom naoružanju kojim su se snabdijevali iz svojih bogatih rudnika i svojoj tradiciionalnoj borbenosti. U tome je bitnu ulogu odigrala i brdsko-planinska konfiguracija zemlje, što je sve bilo nepovoljno za napadače. I ono što ih je prodrlo (prije svega Avari), brzo se utopilo u autohtonoj masi, pa se može reći da su oblasti današnje Bosne i Hercegovine ušle u srednji vijek s kompaktnim starosjedilačkim (ilirskim) stanovništvom. Takvo se stanje, međutim, nije moglo dugo održati, pošto je zemlja bila u potpunom slavenskom okruženju. Uslijedila je slavenizacija, i to u tolikoj mjeri da se Bosna u srednjem vijeku po svemu doimala kao slavenska zemlja, iako u suštini to nije bila.

LITERATURA

- Đ. Basler Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1972.
- Đ. Basler Paleolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini, u "Prahistorija jugoslavenskih zemalja I", Sarajevo, 1979, p. 331-335.
- Đ. Basler u "Kulturna historija Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1984, p. 13-23.
- A. Benac Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo, 1964.
- A. Benac u "Prahistorija jugoslavenskih zemalja II, neolitsko doba", Sarajevo, 1979, p. 363-470.
- A. Benac u "Kulturna historija Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1984, p. 29-87.
- A. Benac-B. Čović Glasinac I (1956); Glasinac II, Sarajevo, 1957.
- B. Čović od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976.
- B. Čović u "Prahistorija jugoslavenskih zemalja IV, bronzano doba", Sarajevo, 1983, p. 161-270.
- E. Imamović Atnički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.
- E. Imamović Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svijetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika, Tribunia, br. 7, Trebinje, 1983.
- E. Imamović Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, Prilozi, XXVI, 25/26, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1990.
- E. Pašalić Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960.
- E. Pašalić "Kulturna historija Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1984, p. 191-303.

THE SPACE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE PRE-HISTORY AND DURING THE CLASSICAL PERIOD

Dr Enver Imamović

The archeological investigations show that Bosnia & Herzegovina had gotten the first inhabitants during the paleolithic period and it was some hundreds of thousands of years. The life had been continuing during the next periods. The most findings come from the period of the earlier stone period (the neolithic). The known finding place is Butmir by Sarajevo. Some human figures had been found there, among the others. Some of them even show the three race types.

At the beginning of the II millennium, some great changes happened. The new inhabitants had been destroying the old ones everywhere. From now on, the settlements had been built up on the higher place, because of the easier defence. It was important for Bosnia, that at those times had gotten the new inhabitants. Those were the Illyrians, who had given it the permanent cultural as well as the political stamp. Owing to the ore resources the Illyrians, from this space, had gotten the big power. The wealth of their mausoleums, especially those from Glasinac, not far away from Sarajevo, pointed it.

The North-West Bosnia was settled down by Japods, the East one by Dindars, the middle one by Desidijats, the West one by Dalmats, the South Herzegovina by Daorses, Ardijejs etc. The all of them had fought for the hundred years long bloody wars with the Romans. At last, they came under their Government at the end of I century of the old era. The Rome had continued here more than 500 years. During this period of time the numerous roads, towns were built, the mines were opened and so on. The importance of Bosnia & Herzegovina during the Romans was big because of its ore resources. The gold, the silver, the copper, the iron etc. were digged here. The miner center was in the town Domavia not far away from nowadays Srebrenica. It is digged up entirely. The inheritances of the Roman culture are destroyed in tis area, during the settling down of the people (VI and VII centry) and the classical period of Bosnia & Herzegovina is finished with it.

Slaveni ili Sklaveni
pa nastoje
Sklavinske

OD SLAVENSKOG NASELJAVANJA DO BANA KULINA (VII-XII ST.)

Dubravko Lovrenović

I

OD SEOBENOG KAOSA DO PRVIH OBLIKA KOHERENTNE POLITIČKE VLASTI

1) Formiranje bosanskog etno-političkog entiteta

a) Sklavinije

Slavensko zaposjedanje Balkanskog poluotoka nije izvršeno odjednom nego u dužem vremenskom rasponu (VI-VII st.). Time proces migracija ni izdaleka nije bio završen, nego se nastavio tokom sljedeća dva stoljeća u vidu unutrašnjih pokreta i premještanja iz jedne oblasti u drugu. Slaveni se nisu svugdje naseljavali u kompaktnim plemenskim skupinama nego međusobno izmiješani – jedan armenski izvor iz druge polovice VII stoljeća spominje u europskom dijelu bizantskih oblasti 25 naroda pod zajedničkim imenom "Slavi" – ali izmiješani i sa plemenom Avara, koje je slavenskoj masi dalo političko vodstvo usmjeravajući njezino kretanje i napade na centre bizantske uprave, čak na Solun i Carigrad.

Početne slavenske formacije, organizirane na teritorijalno-plemenskom principu, nose naziv "Sklavinije" pod kojim imenom su ih zabilježili suvremeni bizantski pisci. Prostori koje su obuhvatale Sklavinije znatnim dijelom su se podudarali sa oblastima koje su još u rimsko doba bile kultivirane za život. Na samom početku Sklavinije nisu bile povezane u čvršće cjeline, i tek s vremenom su se ujedinjavale u kompaktnije i veće teritorijalno-plemenske zajednice. Već unutar Sklavinija započet je proces pretvaranja "seljačkoga društva u feudalno", a on se odvijao "na isti način kao i u ostalim barbarskim

sredinama, odnosno mladim državama koje su se formirale na tlu nekadašnjeg Rimskog Carstva."

b) Prerastanje rodovsko-plemenskih veza u čvršći oblik političke vlasti: Presudan značaj geografskog faktora

Različiti su bili razlozi formiranja brojnih ranosrednjovjekovnih država: u bosanskom slučaju geografski razlozi odigrali su presudnu ulogu. Iz fiziogeografskih, antropogeografskih i kulturnomorfoloških osobina područja centralne Bosne vidljivo je "da ovaj prostor predstavlja geografsku i individualnu cjelinu, zgodnu da se kao prirodna krajina preobrazi u gospodarsku i kulturnu krajinu, na kojoj se posebno mogla organizirati i politička tvorba."

U tom su pravcu ponajprije djelovali izrazito povoljan geografski položaj i prometne veze. Gornja Bosna je prirodno omeđena oblast, sa svim prednostima središnjeg prostora i prostrane organizacione jezgre: moguće joj je širenje u svim pravcima, a "u slučaju neuspjeha pribiranje snaga na novu reorganizaciju stanovništva." Iako je smještena u planinama, prometno je otvorena u svim smjerovima, ležeći na najvažnijoj komunikaciji koju formiraju doline rijeka Bosne i Neretve kao spojnice Podunavlja i Mediterana. Upravo na ovom području, između vrela rijeke Bosne i Vrandučkog klanca, te gornje Drine i Borove Glave, nakon što se slavenski etnos smiro i ustalio (VII-X st.), odigrala se prva i najznačajnija faza etno-politogeneze, koja je završena afirmacijom novog imena za narod i zemlju.

Uz geografske odlike, njezina duga kulturno-politička tradicija sasvim sigurno pozitivno je djelovala na tok ovog procesa. Neolitsko naselje u Butmiru (jedno od najbogatijih nalazišta u jugoistočnoj Europi), razvijeni rimski grad u rangu kolonije na mjestu kasnije Ilidže, koncentracija ranoslavenskih nekropola koja je podrazumijevala postojanje naselja, Porfirogenetova "horion-Bosona" (oblast Bosna), skup naselja poznat u izvorima pod nazivom "Bosna", Kulinova crkva u Biskupićima, sjedište bosanske biskupije, katedralna crkva iz sredine XIII stoljeća, sjedište (metropola) Crkve bosanske, mjesto održavanja bosanskih državnih sabora, nekoliko srednjovjekovnih crkava među kojima grobna i krunidbena crkva bosanskih banova i kraljeva u Milama (Arnautovićima), kraljevski dvori u Podvisokom i Moštarama, utvrđeni grad Visoki... samo su neki među markantnim pokazateljima kontinuiteta organiziranog življenja na ovom području.

Najmanje jedno stoljeće prije spomena prvog imenom poznatog bosanskog bana Borića (1154-1163) u okolnom svijetu je stvorena predstava o Bosni kao

posebnoj ranofeudalnoj državi. Već i često njezino spominjanje do konca XI stoljeća govori "da je Bosna u tom periodu predstavljala jedan teritorijalno-politički organizam čije su granice u pravcu istok – zapad obuhvatile područje od gornje Drine do gornjeg Vrbasa; da je kroz čitavo to vrijeme imala relativno organizovanu vlast i nosioca vlasti koji se naziva banom...; da se... u tadanjim međudržavnim odnosima u zapadnom dijelu Balkanskog poluostrva, nalazila u istom redu sa Raškom i Hrvatskom...; da se, i pored povremene zavisnosti od susjednih slovenskih država ili od Vizantije održala..."

O postojanju jednog rodovsko-plemenskog sloja čiji ugled je nadrastao domaće okvire, svjedoče i bračne veze bosanske banske kuće s Raškom i Dukljom; tako se Bosna putem dinastičke politike kao posebne vrste srednjovjekovne diplomacije povezivala s okolnim svijetom, osiguravši trajno mjesto u zamršenom sistemu dinastičkih odnosa u jugoistočnoj Europi. Po svemu sudeći, već u ovom periodu na bošanskom prijestolju se "učvrstila i jedna vladalačka dinastija sa utvrđenim redom nasljeđivanja u jednoj porodici."

Stupanj društvenoga razvitka Slavena u zaleđu dalmatinskih gradova sredinom X stoljeća precizno je opisao bizantski car Konstantin Porfirogenet: "Ali tamošnji narodi, Hrvati, Srbi, Zahumci, Trivunjani, i Konovljani i Dukljani i Pagani postadoše, zbaciv uzde rimskoga carstva, samosvojni i samovlasni, nikome nepodložni. Vladare, kako vele, narodi ti ne imadahu, već kako je to pravilo i kod ostalih Slovena, župane starješine." Nakon što su, kazuje Porfirogenet, pod carem Bazilijem II (867/886) primili kršćanstvo, car im "postavi za vladare one, koje su sami htjeli i izabrali iz roda, koji su oni štovali i voljeli. Od onoga pako vremena pa sve do danas postaju njihovi arhonti iz vlastitih plemena, a ne iz drugih". Ne treba sumnjati da bizantski car samo konstatira stanje čiji korijeni sežu mnogo dublje: jedan podatak Pseudo-Maurikijeva Strategikona još koncem VI stoljeća navodi da kod Slavena "ima mnogo glavara i oni se međusobno ne slažu." Po svemu sudeći u međuvremenu je razvoj rodovsko-plemenskoga društva afirmirao jedan njegov sloj, koji je preuzeo vodeću ulogu u formiranju novih političkih cjelina. Jedna od osnovnih crta bosanskog feudalnog društva i države ogleda se u naglašenoj dominaciji "elemenata starije društvene strukture" i rodovskih ostataka, koji su svoj puni značaj zadržali i u kasnijem razdoblju. Raspravljajući o "prijelazu iz plemena u državu" kod Južnih Slavena kao "teškom i opasnom", ovo društveno stanje M.Braun naziva "patrijarhalnim separatizmom."

1828. g. nastaje papa Bosna

c) Utjecaj bizantsko-franačkih institucija

Još živa tradicija rimskog poretka i blizina centraliziranog Bizantskog carstva – "jedine države dostojne toga imena" – kao "poticajan primjer" morali su pozitivno djelovati na tok i dozrijevanje ovog procesa. Pokazuje to, uz ostale, bliski primjer Duklje čiji se kralj Bodin, vjerojatno po caru Konstantinu IX Monomahu (1042-1055) zvao i Konstantin, dok je njegov otac Mihailo ime dobio prema jednom od dvojice bizantskih careva, Mihailu IV (1034-1041) ili Mihailu V (1041-1042).

Uticaј franačkih institucija – osobito u onomu dijelu slavenskoga svijeta okrenutom Rimu, a njemu je gravitiralo i područje srednjovjekovne Bosne – također je bio evidentan. Karlovo ime (Carlous=kralj), postalo je u slavenskom jeziku sinonimom za kraljevsko dostojanstvo, kao što je u mnogim drugim jezicima bilo sa Cezarovim imenom.

d) Iliro-avarski utjecaji

Do slavenskog naseljavanja Bosne i Huma ilirski etnos imao je za sobom milenij i pol kontinuiranog života u ovim oblastima. Kroz to vrijeme uspjeli su Iliri formirati snažan plemenski savez koji se stoljećima opirao pokušajima rimske pacifikacije, razviti ekonomiku i osobenu kulturu oplemenjenu najprije grčkim a zatim rimskim kulturnim tekovinama. Tokom četiri i pol stoljeća rimske vladavine gornji sloj ilirskoga društva u znatnoj mjeri je bio romaniziran, dok je većina zadržala svoj jezik i ustaljeni način života. Sv. Jeronim, porijeklom iz graničnog dalmatinsko-panonskog područja, svjedoči da se još u njegovo vrijeme (druga polovica IV stoljeća) u Stridonu govorilo "barbarski" tj. "ilirski".

Dolaskom Slavena, cijeli taj žilavi, drevni narod, nije mogao jednostavno nestati. Naprotiv, novi rezultati istraživanja etnogeneze na bosansko-humskom području, do kojih se došlo kombiniranjem povijesnih izvora, arheoloških nalaza, etnologije i lingvistike, pokazuju da je proces stapanja prilično brojnog starosjedilačkog neromaniziranog i poluromaniziranog ilirskog etnosa i slavenskih došljaka, osobito u nekim zabačenijim oblastima, bio intenzivan i da je "ilirski starosjedilački element imao veoma važnu ulogu u formiranju kulturnih, somatskih i psihičkih osobina slavenskog življa koji u tim krajevima danas živi." Tome je svakako pridonijela i okolnost što su najintenzivnija razaranja, izravno ili neizravno, najviše pogodila urbane sredine a mnogo manje starosjedilački živalj izvan putnih komunikacija. Prvenstveno taj neromanizirani, ali i romanizirani ilirski etnos, osigurao je konti-

nuitet u razvitku kulture na bosansko-humskom području sve do poznatog srednjeg vijeka pa i dalje u osmansko-turskom vremenu.

O simbiozi dva raznorodna etnička elementa svjedoči relativno dobro očuvana predrimska i rimska toponomastika (nazivi rijeka i planina) i brojne jezične pozajmice koje su se trajno odomaćile u vokabularu doseljenih Slavena; samo ime rijeke "Bosne" po svemu sudeći predstavlja prijevod ilirskoga naziva "Bathinus" (Basanius). Postojali su, dakako, i antagonizmi, ponajprije vjerski, ali su oni vremenom, sa širenjem kršćanstva, postupno prevladani. Ključnu ulogu u ovom procesu odigrao je ilirski romanizirani sloj.

Ni uloga Avara nije bila zanemariva, osobito u procesu uspostave prvih oblika državno-političke organizacije na početku seobenog razdoblja, kada su dali vodstvo slavenskoj masi. Trajnosti avarskih utjecaja svakako je pridonijela njihova dvjestagodišnja vladavina. Usprkos i drugim mogućim objašnjenjima, uvjerljivo djeluje argumentacija koja porijeklo bosanske srednjovjekovne vladarske titule ban, izvodi iz avarske osnove bajan (bogat, posjednik). O snažnom avarskom utjecaju na društveni razvitak bosansko-humskih Slavena svjedoči vladarska titula urun (urum), nesumnjivo avarskoga porijekla u značenju gospodin, koja se u X/XI stoljeću nalazi uklesana na Humačkoj ploči uz ime kitora crkve Sv. Mihajla. Kasnije su ovu titulu preuzeli mađarski i bizantski dvor, gdje je označavala najviši položaj poslije kraljevskog i carskog. Početkom XV stoljeća, ova titula se nalazi uz ime velikog bosanskog vojvode i splitskog hercega Hrvoja Vukčića. Među avarskim posuđenicama ističe se titula "župan" (od avarskog jopan, supan, suppan) koja je u jeziku Slavena kao činovnička odrednica zauzela trajno mjesto.

Ova avaro-slavenska simbioza presudno je bila određena društvenim položajem Slavena koji je, prema novim grobnim nalazima, bio ropskog karaktera. Iznimno važna je i činjenica da se od 30 poznatih lokaliteta na Balkanu izvedenih iz korijena Obri, Obrov, 15 nalazi na području Bosne i Hercegovine. Naposljetku, o značajnim ostacima avarskog etnosa u Hrvatskoj svjedočio je polovicom X stoljeća car Konstantin Porfirogenet.

*Ono što upućuje na Bosnu kao državu: je to da ona
ima granice, narod, barm-vlasti, feudalne-zemljoposjednike,
sabor*

II

Jugoslaveni = narodi Jugos

POLITIČKE PROMJENE I BOSANSKA BANOVINA U JUGOISTOČNOJ EUROPI (X-XII ST.)

1) Još uvijek na margini događaja

Promjena odnosa snaga u jugoistočnoj Europi početkom X stoljeća – naglo uzdizanje Bugarskog carstva, glavnog suparnika Bizanta, bugarsko osvojenje Srbije 924. godine, snaženje Hrvatske pod Tomislavom (910-928) i hrvatsko-bugarsko suparništvo – nije se negativno odrazila na proces izrastanja Bosne u zaseban politički entitet. Na to su još manje mogle utjecati kratkotrajna vladavina srpskog župana Časlava (948-960) i hrvatskog kralja Mihajla Krešimira II (949-969). Međutim, ni obnova hrvatske vlasti nad Bosnom nije prošla bez potresa: hrvatskom kralju je u pograničnim župama (Uskoplju, Luki i Plivi) pružen ozbiljan otpor, i tek poslije bijega bosanskog bana u Ugarsku zemlja je bila pokorena. Nakon Mihajla Krešimira II, Bosnom je upravljao Stjepan Držislav (969-997); za njegove nasljednike Dukljanin¹ čije izlaganje korespondira s drugim izvorima, kaže da su "poslije njega uvijek vladali u Hrvatskoj", ali ne i u Bosni.

Nije poznato kako se na položaj Bosne odrazilo bugarsko osvojenje Duklje (vjerojatno oko 998.), i da li je bila uvučena u Samuilove ratove protiv Bizanta u zadnjoj četvrtini X i početkom XI stoljeća. Nakon Samuilova prodora u Dalmaciju bugarska vojska je na povratku "preko Bosne i Raške" opustošila ove oblasti, ali nije jasno da li ih je tom prilikom i osvojila. Kada je riječ o Bosni, takva mogućnost čini se malo vjerojatnom, jer se zna da ni srpske zemlje koje su početkom XI stoljeća priznale vlast Bugarskog carstva "nisu bile neposredno uključene u njegovu državnu strukturu."

Restauracijom bizantske vlasti su i znatnom dijelu jugoistočne Europe nakon 1018. godine (Bugarska, Raška, Dalmacija i primorske oblasti) pod carem Bazilijem II koji je slomio moć Samuilova carstva, vlast bizantskog cara, prema Dukljaninu, priznala je i Bosna. Bizantske granice tada su pomjerene do Save i Dunava, a za osvojene oblasti uspostavljena je nova crkvena organizacija sa arhiepiskopskim sjedištem u Ohridu (1018-1020). Zapadne granice episkopskih sjedišta Ohridske arhiepiskopije u Sirmiju, Rasu i

Bojane
Prizrenu koje su dopirale do Drine, Lima i Prokletija i nisu zalazile u Bosnu ujedno označavaju i "područje neposredne vizantijske vlasti".

Po svemu sudeći, Bosna nije bila obuhvaćena novom tematskom organizacijom i bizantsku vlast priznavala je samo posredno, što je vodilo njezinu daljem osamostaljenju i učvršćenju. Veličina područja na kojemu je nakon nekoliko stoljeća obnovljena bizantska vlast bila je tolika da ni sama Srbija u cijelosti nije bila uklopljena u tematski sistem – jedan dio i tada je ostao pod vlašću domaćih knezova – a ne može se točno odrediti ni koliko su bizantske primorske teme sa sjedištem u Dubrovniku i Draču zahvatale u zaleđe.

Stvarni utjecaj nove vlasti i njezinih provincijskih organa na razvoj bosanskih prilika bio je limitiran i time što se nakon smrti Bazilija II (1025), u okolnostima obilježenim opadanjem bizantskoga utjecaja, težište bizantske politike u osvojenim oblastima "pomerilo od vojnih ka administrativnim činionicima." To se jasno očitivalo prilikom gušenja ustanaka dukljanskog vladara Stjepana Vojislava 1042. godine, kada je sudjelovanje trupa bosanskoga bana u ovoj akciji Bizant nastojao ostvariti darovima u zlatu i srebru. Ista nagrada bila je namijenjena raškom županu i zahumskom knezu, što rječito govori o podjednakom značaju koji im se pridavao u Bizantu.

O relativno stabilnom položaju Bosne u ovo vrijeme posredno kazuje činjenica da je dukljanski vladar Vojislav nakon svih bizantskih pritisaka uspio ne samo sačuvati samostalnost už simbolično priznanje vazalskih odnosa, nego i proširiti svoju vlast na velikom prostoru između Bojane i Neretve. Pri svemu tomu ne smije se gubiti iz vida da je bizantska vlast u primorskim krajevima u odnosu na unutrašnjost bila nesumnjivo djelotvornija. Razvoj odnosa između Bizanta i Duklje u vrijeme Vojislavljeva nasljednika Mihajla, koji je na prijestolje zasjeo prije 1055. godine, obilježen daljom erozijom bizantskoga utjecaja, potkrepljuje ovaj zaključak. Pored crkvenog raskola 1054. kojim je područje Bosne pod jurisdikcijom istočnojadranskih katoličkih centara ostalo izvan domašaja Istočne crkve, u Mihajlovo vrijeme je obrazovana nova metropolija u Baru kojoj je 1089. pripadala i bosanska biskupija.

Porazi Bizanta kod Manzikerta i Barija 1071, privremeni gubitak Srijema i Beograda 1071/72, ustanci u unutrašnjosti Balkana 1041/42 i 1073. te rat s Normanima (1081-1085) doveli su do uspostave nove političke konstelacije i omogućili aktivniji nastup Duklje u dijelu jugoistočne Europe koji je do tada stvarno ili nominalno priznavao bizantski suverenitet. Vlast dukljanskog kralja Bodina (1082-1101) tada je priznala Raška a zatim i Bosna u kojoj je novi vladar postavio svoga namjesnika, izvjesnog kneza Stjepana; bio je to prvi i

jedini poznati slučaj da umjesto bana Bosnom upravlja knez. U svakom slučaju, uz neprestane nemire i obračune koji su obilježili odnose dukljanskih vladara i bizantskih careva u drugoj polovici XI stoljeća, ni dukljanski suverenitet nad Bosnom nije mogao ostaviti trajnije posljedice.

Početak dvanaestog stoljeća "punog neobičnih političkih obrata" u jugoistočnoj Europi nagovijestio je promjene i u položaju Bosne. Njihovo polazište predstavljalo je odvajanje Bosne od Duklje i promjena dinastije u Hrvatskoj; 1102. godine ugarski kralj Koloman bio je u Biogradu kod Zadra okrunjen hrvatskom krunom, da bi do 1105. zavladao i dalmatinskim gradovima – Splitom, Trogirima i Zadrom. Na taj način, stjecanjem hrvatske krune i pristupom Jadranu, bio je položen temelj izgradnji Ugarske kao velike sile. Istina, Bizant se ni tada nije odrekao suvereniteta nad Dalmacijom, ali obračun s Ugarskom čije ambicije su osvajanjem Srijema u XI stoljeću trajno usmjerene prema oblastima pod tradicionalnom bizantskom upravom, bio je neizbježan. Od toga vremena, status regionalne sile pored Bizanta zadobiva i Ugarska, a njezino suparništvo s Carstvom u velikoj mjeri, ponekad presudno, utječe na sudbinu malih balkanskih država, ponajprije Srbije. Sredinom XII stoljeća u bizantsko-ugarski sukob bila je izravno uvučena i Bosna; od tada sve do 1463. godine ona trajno ostaje u radijusu ugarske jugoistočnoeuropske politike.

2) Između Bizanta i Ugarske

Unutar tog dugog vremenskog raspona dvanaesto stoljeće ima karakter prijelazne faze, u kojoj odnos Bosne i Ugarske još nije bio poprimio onu formu poznatu iz izvora između XIII i XV stoljeća. Mišljenje starije historiografije da titula "rex Rame" u intitulaciji ugarskih vladara predstavlja odraz njihovih političkih pretenzija na Bosnu i dokaz stvarne vlasti nad ovom zemljom u međuvremenu je opravdano osporeno. Dokazavši da su pet isprava u kojima se već od 1103. godine u intitulaciji ugarskih kraljeva javlja i Rama "očiti falsifikati splitske crkve", pojavu ove titule N. Klaić s pravom veže za ugarskog kralja Belu III i vrijeme kada je nakon smrti cara Manojla I Komnena (1180.) bizantski politički utjecaj na ovom području definitivno nestao. S istom uvjerljivošću zaslužna je povjesničarka dokazala da u stvarni okvir bosansko-ugarskih odnosa tokom XII stoljeća nije moguće uklopiti ni ambicioznu titulu "bosanskoga vojvode" koju je na saboru u Ostrogonu, vjerojatno 1139. godine, kralj Bela II dodijelio petogodišnjem sinu Ladislavu. Izravnu potvrdu za ove zaključke nalazimo u događajima iz sredine XII stoljeća, kada je bosanski ban Borić bio upleten u bizantsko-ugarski rat.

U ovom obračunu između Bizanta i Ugarske ban Borić se, kako kazuje suvremeni bizantski kroničar Kinam, našao na ugarskoj strani. Ako okolnosti pod kojima je Borić došao na bosansko bansko prijestolje i ostaju nepoznate, isključena je mogućnost da je vladarski položaj dobio kao ugarski vazal. Time je i njegovu ulogu u bizantsko-ugarskom ratu, kako je uočio još V.Klaić, moguće preciznije definirati.

Iz Kinamova opisa ugarske opsade grada Braničeva na desnoj obali Dunava (kod današnjeg Kostolca) 1154. godine vidljivo je da se ugarskim trupama ranije pridružio i ban Borić. Na vijest o dolasku bizantskoga cara ugarske i bosanske trupe su digle opsadu i razdvojile se; Ugri najprije "krenuše prema skeli na Istru", ali kad su vidjeli "da se reka izlila... krenuše prema gradu Beogradu." Opisujući kretanje bosanskoga bana bizantski kroničar je zabilježio:

"Kad car vide ovo i dozna da se Borić, egzarh dalmatinske zemlje Bosne, našavši se među saveznicima peonskog vladara, vraća u svoju zemlju, on odabra najhrabriji deo svoje vojske i posla ga da ide da se bori protiv Borića; ovom vojskom komandovao Vasilije... carev hartualarije."

Veliko je pitanje kako bi za Bošnjane sve završilo da se bizantskim trupama nije ispriječila glavnina ugarske vojske i uz teške gubitke nanijela im poraz. Iz svega se stječe utisak da je Borićeva vojska respektabilna snaga, budući da bizantski car elitni dio svojih jedinica šalje da se bore ne protiv ugarskog kralja, već protiv bosanskog bana.

Borićeva pojava na bosanskoj političkoj sceni i zapažena uloga u bizantsko-ugarskom ratu koju osvjetljava Kinam, pružaju mogućnost za formuliranje čvršćih zaključaka o tadašnjem položaju srednjovjekovne Bosne koja se našla u procjepu između dvije suprotstavljene regionalne sile, "premala da bi se mogla otrgnuti i suprotstaviti obema stranama, prevelika, izgleda, da bi se mogla prosto progutati s jednog ili drugog kraja". Od najveće važnosti za rasvjetljavanje ovog pitanja jeste odnos bana Borića prema ugarskom kralju u vrijeme bizantsko-ugarskog rata i neposredno nakon njega.

U kratkom Kinamovu iskazu sadržano je nekoliko važnih činjenica:

- a) Borić je egzarh dalmatinske zemlje Bosne
- b) on je jedan od saveznika peonskog (ugarskog) vladara
- c) bosanski ban se vraća u svoju zemlju

Vodi li se računa o stvarnom karakteru odnosa između dviju država u srednjem vijeku, koji su u pravilu bili podložni čestim i nepredvidljivim promjenama, političku samostalnost i individualnost Borićeve Bosne teško bi bilo preciznije iskazati. Izraz "simahos" (saveznik) kojega Kinam upotrebljava da bi označio Borićev odnos prema Ugarskoj, u bizantskoj političkoj terminologiji podrazumijevao je relativno visok stupanj autonomije. Isti izraz bizantski pisci koristili su za Ruse i Uze u XI, za Mađare u XII i bugarskog vladara u XIII stoljeću, dok se za određivanje njihova mjesta među narodima povezanim s Carstvom u XII stoljeću za Srbe upotrebljavao izraz "kateki" (polsušni). Naposljetku, vratimo li se ponovo Kinamu i onomu što je zapisao o kretanju bana Borića, prethodna zapažanja dobit će svoju punu potvrdu:

"Kad stiže blizu Save, odatle zaokrenu prema drugoj reci po imenu Drina koja izvire negde odozgo i odvaja Bosnu od ostale Srbije. Bosna nije potčinjena arhižupanu Srba, nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja."

Pored Kinamovih zapažanja preciznijem određenju položaja Borićeve Bosne sredinom XII stoljeća znatno pridonosi razvoj političkih odnosa u jugoistočnoj Europi ovoga vremena, obilježen velikim bizantsko-ugarskim sukobom u kojemu su aktivno sudjelovali i srpski vladari.

Još od druge polovine XI stoljeća kada je u srpskim oblastima u unutrašnjosti Balkana formirano novo jezgro otpora Bizantu, stjecanje jednog snažnog saveznika u toj borbi za srpske župane imalo je životno značenje. Nakon što je početkom XII stoljeća Ugarska napravila snažan iskorak prema istočnoj obali Jadrana, suradnja sa srpskim vladarima na drugom kraju Carstva, na granici sa Bizantom u Podunavlju, nametnula se prirodnom zakonitošću. Prvi takav savez realiziran je u bizantsko-ugarskom ratu 1127. i premda je koalicija sa Ugarskom za Srbe 1129. završena teškim porazom, ideja o zajedničkom nastupu ni tada nije napuštena. Štoviše, 1129. ili 1130. kći srpskog župana Uroša I udala se za ugarskog prijestolonasljednika Belu II (1131-1141), čime su saveznički odnosi dodatno učvršćeni.

Nove međunarodne okolnosti koje su u jugoistočnoj Europi nastupile kada je na bizantsko prijestolje zasjeo Manojlo I Komnen (1143-1180) i aktiviranje bizantsko-ugarskog suparništva omogućile su obnavljanje ugarsko-srpske koalicije protiv Bizanta. Car je postavio ambiciozan politički cilj restauracije bizantske hegemonije na Zapadu, kojemu je glavnu prepreku predstavljalo

Njemačko carstvo Friedricha Barbarose. Za realizaciju Manojlove univerzalističke koncepcije i akcije prema srednjoj Europi Mađarska je mogla poslužiti kao pogodna baza, i osebujni car nastojao je, koristeći se vojnim i diplomatskim sredstvima, ovu zemlju pripojiti Bizantu što "s vizantijske tačke gledišta nije imalo presedana u historiji komonvelta."

S obzirom na širinu Manojlovih poduhvata koji su zahvatili područje od Male Azije do Italije balkansko pitanje i odnosi sa Ugarskom i Srbijom predstavljali su tek jedan djelić u mozaiku složenoga odnosa Bizanta i tadašnjih europskih država. Manojlova politika na Zapadu uvjetovala je stvaranje dviju velikih europskih koalicija: Bizanta, Njemačke i Venecije na jednoj, a Normana, Velfa, Francuske, Ugarske i Srbije sa papom u pozadini na drugoj strani. Dakako, raspored snaga i sastav koalicija bili su podložni čestim promjenama, s tim da su i druge države povremeno uvlačene u ovu igru.

U bizantsko-ugarske sukobe (1149-1155) bili su na ugarskoj strani uvučeni srpski i bosanski vladar; u prvom slučaju radilo se o nastavku odavno započete suradnje s ciljem konačne emancipacije od Bizanta, u drugom pak o sasvim novoj orijentaciji s bitno drugačijim ciljem. Ostavljajući po strani pitanje navodnoga Borićeva vazalstva prema Ugarskoj, s kojim se sve do N. Klaića naša historiografija nepotrebno mučila, pristupanje bosanskoga bana antibizantskoj koaliciji moguće je objasniti jedino kao logičnu posljedicu globalnoga pregrupiranja tadašnjih europskih država. Druga važna činjenica o kojoj se neizostavno mora voditi računa jeste da je Bosna čak i u vrijeme najsnažnije ekspanzije Bizanta u jugoistočnoj Europi pod carem Bazilijem II ostala izvan područja neposrednog carskog suvereniteta, što je njezinim vladarima otvaralo prostor za samostalniji nastup i mogućnost ulaska u antibizantske koalicije. U tom pogledu Bosna se razlikovala od zemlje raških župana za koju je, usprkos njezinih tijesnih veza s ugarskim dvorom i antibizantske politike, u pismu rimskom papi car Isak II Andeo tvrdio (1190/91.) da "je od davnina pod Romanijom i nije nikada bila nekom drugom predana."

Osmotri li se područje najžešćih bizantsko-ugarskih sučeljavanja – osjetljivi granični pojas na Dunavu sa Sirmijem, Beogradom i Braničevom kao najisturenijim uporištima bizantske vlasti u ovom dijelu jugoistočne Europe – postaje jasno da su strateški razlozi ugarske i srpske vladare opredijelili na zajednički nastup protiv Bizanta. Na drugoj strani, potčinjavanje Ugarske i njezino pripajanje Bizantskom carstvu direktno su zavisili od stabilnosti granice na Dunavu.

Pripremajući spajanje Ugarske i Bizanta Manojlo I je nakon smrti ugarskog kralja Gejze II (1162.) podržao njegovu braću Stjepana IV i Vladislava u borbi protiv Stjepana III, Gejzina sina. Ugovorom iz 1164. brat Stjepana III Bela priznat je za prijestolonasljednika i poslat u Carigrad gdje je nakon ženidbe s carevom kćerkom pod imenom Aleksija trebao zasjesti na bizantsko prijestolje. Kada je dobio sina car je promijenio plan i Bela je 1172. vraćen u Ugarsku, gdje je kao carski štićenik pridonio širenju bizantskog utjecaja.

Upravo u ovo vrijeme, politika restauracije Rimskog carstva Manojla I slavila je svoju veliku, ali kratkotrajnu pobjedu. Uspjesi carskog oružja i diplomacije konkretan izraz dobili su u opširnoj vladarskoj intitulaciji Manojla I, u koju su 1166. bile uključene brojne zemlje između Blatnog i Kaspijskog jezera, pored ostalih Dalmacija, Ugarska, Bosna, Hrvatska, Bugarska i Srbija.

Do tada je, prema onomu što je poznato, bila riješena i sudbina bana Borića kojemu se između 1154. i 1163. gubi svaki trag. Nakon devet godina Borićevo ime zabilježeno je među svjedocima isprave (istaknutim članovima ugarskog dvora) koju 1163. u Ostrogonu izdaje ugarski kralj Stjepan III u korist zagrebačkog biskupa. Na osnovi ove fragmentarne vijesti nije moguće odgonetnuti zašto je Borić napustio Bosnu, ali je uočljivo da se bosanski ban nalazi uz Stjepana III koji je u Ugarskoj tada predvodio antibizantsku struju. Po svemu sudeći, Borić je pod bizantskim pritiskom koji se 1162. ispoljio i u Raškoj gdje je car Manojlo I na vlast doveo župana Desu, morao pobjeći iz Bosne i utočište potražiti kod staroga saveznika.

U ovakav slijed događaja potpuno se uklapa podatak iz Kezine kronike o izvjesnom njemačkom vitezcu Gotfridu kojega je kralj Stjepan III 1163. poslao da intervenira "adversus ducem de Bozna", očito s namjerom da Borića vrati na bansko prijestolje. Ovaj bosanski "dux" mogao je biti jedino činovnik cara Manojla I pred kojim je Borić pobjegao na ugarski dvor, jer je potpuno isključeno da bi bosanski ban dobro poznat u Ugarskoj mogao biti oslovljavan s ovom titulom kako se to obično smatralo do nedavne pojave knjige N. Klaić. Naposljetku, Borić se do kraja života više nije vraćao u Bosnu, čemu je bizantska vlast uspostavljena pod Manojlom I zasigurno bila najvećim razlogom.

Bosanski ban trajno se zadržao u Slavoniji gdje je 1162/63, uz odobrenje kralja Stjepana, Templarskom redu poklonio selo Esdel (Zdelje). Ovu darovnicu kasnije su proširili njegovi potomci, a potvrdili kralj Bela i 1209. kralj Andrija II. Potomci bana Borića (generatio Borich bani) spominju se u Slavoniji sve do sredine XVI stoljeća i, koliko se zna, nikada nisu isticali svoje pravo na bosansko bansko prijestolje.

LITERATURA

- P. Anđelić, Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, GZM BiH (A), Sarajevo, 1970, 199-212
- A. Babić, O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države, Naučno Društvo BiH, Radovi, III, Odjeljenje historisko-filoloških nauka, Knjiga 2, Sarajevo, 1995, 57-79
- I. Boba, Djelovanje slavenskih apostola sv. Konstantina i Metoda i početak bosanske biskupije. U: Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1991, 125-140
- M. Braun, Die Slawen auf dem Balkan, Leipzig, 1941.
- S. Ćirković, Bosna i Vizantija. U: Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina (1189-1989), Sarajevo, 1989, 23-35
- I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb, 1995.
- Historija srpskog naroda, I, Beograd, 1981.
- N. Klaić, Srednjovjekovna Bosna, Zagreb, 1989.
- F. Lukas, Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu. U: Povijest BiH, I, HKD Napredak, Sarajevo, 1991, 39-77
- D. Obolenski, Vizantijski komonvelt, Beograd, 1991.
- G. Ostrogorski, Historija Vizantije, Beograd, 1969.
- K. Porfirogenet, O upravljanju carstvom (priredio M. Švab), Zagreb, 1994.
- Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena. Zbornik radova sa Smipozija održanog u Mostaru 24-26 X 1968. Sarajevo, 1969.
- A. Stipčević, Iliri, Zagreb, 1974.
- Vizantijski izvori za historiju naroda Jugoslavije, IV, Beograd, 1971.

FROM THE SLAVS' SETTLING TO THE TIMES OF KULIN-BAN

Mr Dubravko Lovrenović

(THE SUMMARY)

With the ban Borić a very important phase in the history of the Middle Age Bosnia had finished, during the one under the changable political circumstances, the transfer from the clantribal society to the relatively stabile from of the early middle age state had been done. The whole sketched development from the Slavić settling down to the appearance of the rudimentary shapes of the early feudal political powers in the period of five centuries – reflects the general process of polito-genesis of the numerous tribes, which made the new social communities themselves on the ruins of the Roman civilization in Europe.

The recapitulation of the passed way based on the pioneer work of Professor Ante Babić – shows clearly that the process of the shaping of the feudal state structures of the middle aged Bosnia neither lagged behind its neighbours of Croats and Serbs regions, but it had developed in its specific development in the same direction: the origin of the developed forms of the feudal state, totally noticeable in the times of Kulin ban.

PROCES AFIRMACIJE SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

Dr. Boris Nilević

U ranom srednjem vijeku

Za stoljeća ranog srednjeg vijeka nema mnogo izvora koji bi osvijetlili događaje i ličnosti, odnosno život Slavena na području Bosne i Huma. To podrazumijeva vrijeme od njihova doseljenja u VII stoljeću, kada i počinje historija južnih Slavena na ovim prostorima pa do druge polovine XII stoljeća, od kojeg se zameće kasniji bosanski srednjovjekovni polet i sjaj.

Bosna se prvi put spominje sredinom X stoljeća u djelu učenog vizantijskog cara – pisca Konstantina Porfirogenita “De administrando imperio”, kao mala oblast sa dva grada Katera i Desnek. Katera je, po svoj prilici, današnji Kotorac u Sarajevskom polju iznad Butmira, dok Densek nije identifikovan (u okolini Visokoga?) Bosna je u to vrijeme obuhvatala područje oko gornjeg toka rijeke Bosne, možda samo Sarajevskog polja sa okolnim planinskim padinama. Ona je tada, po caru Porfirogenitu, sastavni dio Srbije koja na rijeci Cetini graniči sa Hrvatskom.

Sa slabom politikom samostalnosti, Bosna je u onim vremenima pod naizmjeničnom vrhovnom vlašću susjednih država Raške, Duklje i Hrvatske, te u znaku globalne predominacije čas Vizantije, čas Ugarske.

Iza 1018. godine obnovljena je vizantijska vrhovna vlast nad balkanskim zemljama, pa i nad Bosnom. Ta uprava je na ovom prostoru bila više nominalna nego stvarna. Tako, naprimjer, vizantijski car, oko 1040. godine, morao je novcem pridobivati bosanskog bana da mu se pridruži u ratu protiv dukljanskog kneza Vojislava. Između 1081. i 1088. godine dukljanski knez Bodin uspostavio je vlast nad čitavom Bosnom i kao svog zastupnika postavio tamo nekog kneza Stefana. To je najstariji imenom poznati vladar Bosne. U ovom vremenu osnovana je i katolička biskupija. Kada su iza Bodinove smrti 1101. godine nastali u Duklji dinastički neredi, Bosna je ponovo došla do svoje

samostalnosti, da bi se u povelji ugarskog gospodara Bele II iz 1137. godine navodila kao posebno vojvodstvo (ducatus), a od 1138. godine ugarski kraljevi se titulišu kao kraljevi Rame (Ramae rex). Pod Ramom su podrazumijevali Bosnu u cjelini. Uspostavljanjem ovih odnosa sa ugarskom državom nije prestala državnost Bosne, nego, naprotiv, čitava njena srednjovjekovna povijest ispunjena je borbom za očuvanje svoje nezavisnosti prema Ugarskoj koja je uzaludno nastojala stoljećima da Bosnu potčini pod svoju stvarnu i neposrednu vlast.

Emancipacija Bosne – na historijskoj sceni

Pretpostaviti je da je uspostavljanjem novih odnosa Bosne prema Ugarskoj, uklonjena ranija domaća dinastija banova i za bana postavljen Borić (1154-1163), velikaš iz Slavonije, čovjek kraljeva povjerenja. U mađarsko-vizantijskom ratu 1154. godine učestvuje i on kao vazal mađarskog kralja. Svrgnut je s vlasti, kada je u prijestolnim borbama dvojice mađarskih pretendenata izabrao da pomaže slabijega. Iza Borićeva pada Bosna je još jednom, posljednji put, vidjela vizantijsku vojsku i došla pod njenu vlast (1167.) da bi se, iza smrti snažnog cara Manojla Komnina 1180. godine, zauvijek oslobodila od nje. Iste godine javlja se i prvi pomen o banu Kulinu (1180-1204).

Od vremena bana Kulina, vještog i kako se kaže “srećnog” vladara, jednog od najvećih i najvažnijih gospodara u povijesti Bosne (“veliki ban”, “plemeniti i moćni muž”), ova se država počinje razvijati uporedo sa susjednim južnoslavenskim državama. Za njegove uprave počinje političko-ekonomska stabilizacija i širenje Bosne, njezino trgovačko otvaranje i pomak kulturnog života. Pomenimo šamo njegovu povelju dubrovačkim trgovcima iz 1189. godine, kojom im dozvoljava da slobodno trguju po Bosni. Da bi ih privukao, Kulin ih oslobađa svakog nameta “osim ako mi tko da od svoje volje poklon”. To je prvi poznati međunarodni ugovor Bosne. Ta povelja, kada se svestrano analizira, mnogo toga otkriva iz života tadašnje Bosne, a prije svega ona je, “rodni list” bosanske države. Iz povelje se očituje da je već tada postojala relativno uređena država sa vladarskom kancelarijom, sa službenicima čestnicima, vjerovatno predstavnicima banove vlasti po župama koji su bili odgovorni za bezbjednost na svome području. Osim toga, ovo je i prva poznata bosanska povelja pisana narodnim jezikom i ćirilicom. U nas se javlja ju povelje pisane na narodnom jeziku pola stoljeća ranije nego u Nijemaca. Kod njih je prva iz 1238/39. godine, a nešto malo kasnije nego u Španiji i južnoj Francuskoj. A o prostranstvu državnog teritorija govori jedan izvor iz 1203. godine koji kaže da se Bosna prelazila za “deset i više dana hoda”.

Od ratnih podviga Kulin je imao, izgleda, samo jedan. Radi se o godini 1183. kada je sa Mađarima (čije je vazalstvo prihvatio) i sa Nemanjom potiskivao Vizantinke iz Srbije. Ostalo vrijeme svoje vladavine proveo je u miru uređujući državu u slivu gornje Bosne i Vrbasa.

Od Kulinova vremena Bosna počinje, uz sve pritiske moćnika sa strane, da živi zasebnim političkim životom. I kao što se u Dubrovniku srednjega vijeka bijaše razvio posebni dubrovački patriotizam, tako se vremenom razvio i u Bosni bosanski. Preovladavajući uži pokrajinski interesi privlače svu pažnju bosanskih vladara i njihove vlastele. "Dobri Bošnjani" postaju ideal podanika.

U zemlji je pomen o Kulinu ostao lijep. U poslovicama još se i danas ljudi sjećaju na vremena "od Kulina bana i dobrih dana".

Bosansko "krivovjerje" ili "kuga bosanska"

Uz Kulinovo ime vezana je i prva vijest o pojavi bogumilskog ili paterenskog učenja u Bosni (1199.) koje je već tada uzelo tolikog maha da ga je prihvatio i sam ban sa porodicom, rodbinom i mnoštvom naroda. Bosna je postala gotovo klasično središte ovog nauka, i to je u mnogome predodredilo njenu dalju historijsku sudbinu.

Porijeklo ovog pokreta nalazi se u onim jeretičkim učenjima koja su se znatno ranije javila u Maloj Aziji i u čijoj je osnovi bilo shvatanje da je materijalni svijet, kao i sve ono što iz njega proističe (društvo, ustanove, vojska, država), proizvod zla, da je jedini čovjekov spas u duhovnom životu, askezi i odbacivanju svega materijalnog. Po bogumilima, Stari zavjet je proizvod ranije tjelesne prevlasti i zato je bio sav odbacivan osim Psaltira sa njegovim oduševljenim himnama Bogu. Patarensko karakteriše i kritičnost protiv crkvenog bljeska i taštine, kao i suvišne crkvene hijerarhije. Takođe, treba da nestane čitav krug naknadnih svetitelja koji se slave mimo Hrista i gotovo ravno njemu, kao i da se ukine kult ikona kojima se iskazuju božanske časti. Sve treba da se prečisti i ispravi. Zbog toga se pristalice ovog nauka zovu "čisti" ili "pravi Hrišćani", ili kao kod Slavena "bogu-mili". Oni ne primaju krštenje, a osobito su protivni krštenju djece, koja ne shvaćaju značaj toga čina. Ovo učenje, uopšte, svodi vjersku simbolizaciju u granice kritike zdravog razuma. Ne priznaje vaskrsnuće, ni pričešće, na kojem je bio razapet najveći predstavnik dobra. Bogumili istupaju kao ljudi koji su uspjeli da savladaju strasti. Odlikuje ih krotkost, čuljivost, bezglasna su smijeha i vidljive ublijedjelosti od posta. Među narodom su vrlo aktivni. Davali su

ženama izvjesnu ravnopravnost. Ova sekta je bila više društvena nego vjerska i postigla je svoje uspjehe više zbog svojih socijalnih nego vjerskih načela.

Bogumili su se javili u Bugarskoj i Makedoniji već u X stoljeću. Šireći svoj uticaj prema Zapadu, dualističke jeresi su često gušile svoju prvobitnu sadržinu i prilagođavale se uslovima i potrebama raznih društvenih sredina. Iz Bugarske i Makedonije ova jeres prešla je u Srbiju i tamo uzela mah a dok je nije Stefan Nemanja sa sinovima suzbio ostrim mjerama. Iz Srbije se, jedan dio pristalica ove sekte sklonio u Bosnu, čiji je politički položaj, pored pogodnih geografskih uslova, omogućavao da se tu jeres ponajprije ustali.

Međutim, sve ovo je počelo da otežava položaj Kulinove Bosne. Pojava dualističkih jeretika počela je da remeti život katoličke biskupije, koja je bila pod crkvenom vlašću Dubrovnika. Njihovo javljanje uznemirilo je papsku kuriju koja je upravo u to vrijeme u Francuskoj i Italiji počela ofanzivu protiv njih. U borbi protiv hereze u Bosni pape su se oslanjale na snagu mađarskih kraljeva kroz čitavu bosanku srednjovjekovnu historiju. Time su bili pomireni kako čisto vjerski razlozi, tako i mađarski politički interesi, uvijek prilika za krstaški rat. Ali su bogumilima i pravoslavni bili protivnici. U izvorima iz čisto pravoslavne sredine postoje prokletstva koja se odnose na patarene. Za Albance piše jedan sveštenik 1308. godine, da nisu "ni čisti katolici, ni čisti šizmatici" (pravoslavni). Tako je bilo i u Bosni sa bogumilima. Rekosmo, uvijek prilika za krstaški rat. Tako 1200. godine papa Inocentije III poziva ugarskog kralja Emerika da izvrši pritisak na bosanskog bana Kulina da spriječi širenje hereze i da prestane da daje zaštitu prebjeglim hereticima iz Splita i Trogira. U protivnom slučaju da i Kulina i sljedbenike hereze protjera iz njihove zemlje i zaplijeni im sva dobra. Ban je izbjegao *krstaški rat na taj način, što se na Bilinom polju kod Zenice, 8. aprila 1203. godine, zajedno sa prvacima patarenske crkve pred papinim legatom odrekao zabluda i primio obavezu da će poštovati učenje i norme rimske crkve.* Međutim, time nije bio zatvoren put prodiranju i širenju bogumilskog učenja u Bosni, koje će vremenom postati narodnom religijom i simbolom bosanske zaštite u njezinim borbama protiv stranaca. Sa osobenim vjerskim, više pobunjenim - socijalnim nazorom na svijet i sa ustrojstvom crkve, kojoj je na čelu stajao djed, na nižem stepenu gosti i starci, te vjernicima "krstjanima" i "krstjanicama", Bosna je u onodobnoj, srednjovjekovnoj Evropi, predstavljala, uistinu, jedan buntovni religijski specifikum, daleko prije Lutera i protestantskog nauka.

Otpor Bosne katoličanstvu i ugarskoj vrhovnoj vlasti

Nakon Kulinove smrti Bosna je postala ozloglašena na papskoj kuriji radi uspjeha patarenskog učenja. Pape ljutito pišu, kako u Bosni jeretici javno ispovijedaju svoju vjeru "kao što lamije doje svoju štenad golim sisama" i traže protiv njih krstaške ratove "potstičući vjernike protiv nevjernika" (*fideles contra infideles exhortando*). Bosanski ban Ninoslav (1233-1250) imao je zato teških dana. U početku je popuštao papinim željama i, preplašen njegovom aktivnošću, bio voljan da pusti njegove ljude nesmetane u propovijedanje katoličke vjere, jer Bosna je, za rimsku crkvu "pustinja i šikara, puna trnja i kopriva i postala je leglo guja". Međutim, kada je ban uvidio da akcija Rima dira njegova suverenska prava i radi, u biti, za mađarske interese, on je prihvatio borbu od 1235-1238. godine.

Krstaška akcija kojoj je na čelo postavljen herceg Hrvatske Koloman, sin ugarskog kralja Andrije II, trebalo je da Bosnu neposredno potčini Ugarskoj, te je time i krstaška vojna dobila vid osvajačkog rata. U pitanju je bio dalji opstanak države. Banu bosanskom nije ostalo ništa drugo nego da napusti veze s rimskom kurijom i da se stavi na čelo otpora protiv Rima i Mađara. Rat je počeo 1235. i trajao je, s prekidima, oko četiri godine. Herceg Kolomanova vojska zaposjela je samo periferne oblasti, sjevernu Bosnu i sjeverozapadni dio Huma, ali otpor nije slomila. Ovaj rat je nanio mnogo štete Bosni, ali se Ninoslav održao i tad, kao i u kasnijim borbama. U martu 1240. godine ban je u Dubrovniku zaključio sa Republikom ugovor o trgovini i prijateljstvu. U povelji koju je tim povodom izdao, Ninoslav se samosvjesno naziva: "Ja Matej Ninoslav, po milosti božijoj veliki ban bosanski". Položaj se nije bitno izmijenio ni onda kada se ban pod pritiskom novog rata (1244.) pokorio ugarskom kralju i pristao da prizna katoličkoj crkvi prava na ranije date posjede koji su joj te godine potvrđeni poveljom Bele IV. Izgleda da se ovo "pravo" nije moglo održati zbog otpora puka i vlastele bosanske. Godine 1249. veliki ban bosanski Ninoslav je opet u punoj vlasti. Tada je obnovio ugovore s Dubrovačkom republikom i poslije toga više se ne pominje.

Bosansko uzmicanje pred ugarskom dominacijom

Krajem 1253. godine poveo je ugarski kralj Bela IV odlučan rat protiv Bosne i uspio da savlada otpor u čitavoj zemlji, koja je podijeljena u više oblasti i stavljena pod neposrednu vlast ugarskog kralja. Bosnom je, pod njegovom zaštitom, zavladao ban Prijezda (1254-1287), Ninoslavov rođak, praotac znamenite dinastije Kotromanića, a oblasti Usore i Soli su, kao posebne banovine, spajane sa Mačvom. Te su oblasti 1284. godine pripale kralju Dragutinu pošto se odrekao prijestolja u Srbiji. Udajom njegove kćeri Jelisavete za Prijezdina sina Stjepana (Kotromana) došli su Kotromanići u srodstvo sa Nemanjićima.

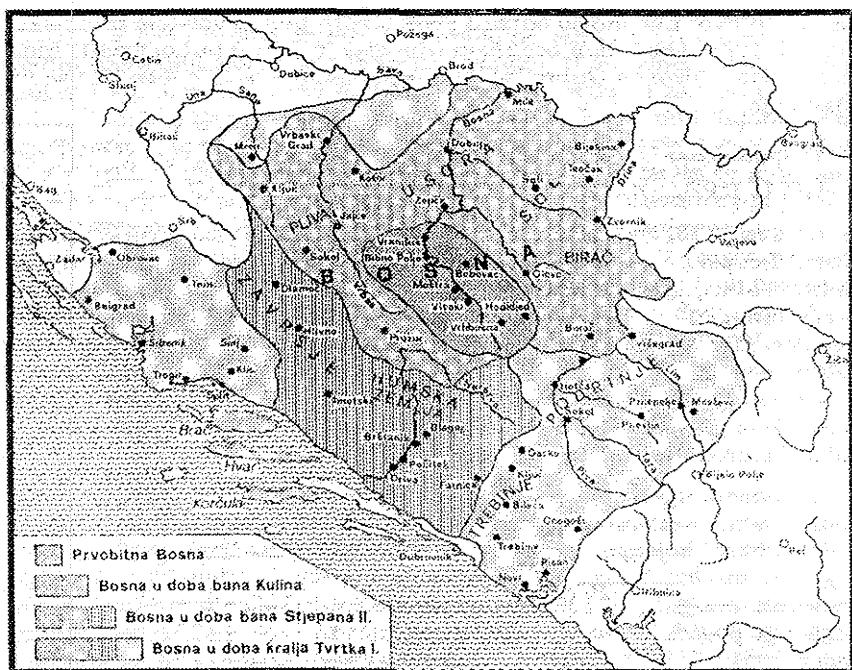
U vremenu ugarske prevlasti koja traje do konca XIII stoljeća, Bosna je nazadovala u svakom smislu. Njena državna teritorija razbijena je na nekoliko oblasti koje gravitiraju na razne strane. Vlast bana se ni po formi nije osjećala kao snaga koja ujedinjuje i održava cjelinu, a u zemlji je zavladała nesigurnost i bespravno stanje što je kočilo trgovinu. Sve ovo najteže je pogađalo sam narod. U dobu između 1287. i 1301. godine znatan je broj roblja, porijeklom iz raznih krajeva Bosne, koje se kupuje i prodaje u Dubrovniku. To je vjerovatno u vezi sa progonima pripadnika "crkve bosanske". Rimskakrka dozvoljavala je trgovinu robljem ako se radilo o hereticima.

Zbog slabljenja centralne vlasti u Ugarskoj krajem XIII stoljeća na Bosnu su proširili svoju vlast znameniti hrvatski velikaši Šubići, ali ne zadugo.

Snaženje i teritorijalno širenje Bosne

Razdoblje banova Stjepana II Kotromanića (1322-1353) i Tvrtka I Kotromanića (1353-1377 ban, 1377-1391 kralj) vrijeme je svestranog napretka srednjovjekovne države Bosne. Tada je ova zemlja dostigla vrhunac političke snage i teritorijalne veličine, a Tvrtko I vinuo se svojim ugledom i moći do najvećeg južnoslavenskog vladara. Granice bosanske države su se tada prostirale od Save do Korčule i Hvara, te od Zrmanje i Knina do Sjenice i Lima.

Samo put do ove slave bio je mukotrpan. Počeo je sa Stjepanom II za čije vladavine, na razne načine, pojedine oblasti ulaze u sastav bosanske države, te se tako postepeno povećavala teritorija ove balkanske srednjovjekovne tvorevine. Ono što je bio kralj Milutin za cara Dušana, to je bio ban Stjepan II za kralja Tvrtka. Tvorac bosanske državne stabilnosti i organizator njene unutrašnje snage.

Teritorijalno širenje bosanske države u srednjem vijeku

Bosanski ban živio je do 1322. godine u sjenci moćnih Šubića. Kada je sjaj njihovog predstavnika u Hrvatskoj Mladena počeo da opada, Stjepan Kotromanić se pridružio njegovim mnogobrojnim protivnicima i privukao na svoju stranu neke od njegovih vazala iz Donjih Krajeva. Podržavao ga je u tome i ugarski kralj Karlo I Anžuski, koji je težio da uništi Šubiće. Nakon Mladenova sloma 1322. godine, Bosnom je potpuno ovladao Stjepan Kotromanić, prisajedinivši svojoj državi oblast Šubića između Neretve i Cetine. Negdje u tom vremenu, on je zavladao i župama Duvno, Livno i Glamoč, koje su otada stalno ostale u sastavu Bosne.

Ponovo je uspostavljena bosanska vlast i nad oblastima Usore i Soli, jer se već od proljeća 1324. godine, Stjepan II na osnovu jedne darovnice ugarskog kralja Karla I Roberta oslovljava kao njihov "gospodin". Od tada će ovi krajevi ostati u tituli bosanskih banova i kraljeva i kada oni tamo ne vladaju.

Najzad, vlast bosanskog bana protekla se i na Hum (do 1326), koji je, sve dotle, od vremena Nemanjina brata kneza Miroslava, do sredine XII stoljeća,

osim malih prekida, bio stalno u srpskoj vlasti. Taj gubitak srpski dvor nije mogao dugo vremena da prežali, osobito Dušan. On gotovo četvrt vijeka docnije, poduzima protiv Bosne vojni pohod kada je njegova vojska prodrla sve do Bobovca, ali nije uspio da povрати izgubljeno (1350).

Poslije svih ovih osvajanja vlast Stjepana II se prostire "od Save do mora i od Cetine do Drine". On je "po milosti božjoj gospodin svim zemljama bosanskim i Soli i Usore i Donjim Krajem i Humskoj zemlji".

Njegov ugled je osjetan. Ojačao je Bosnu na sve načine i ujedinio je od Drine do Cetine i Save, dajući joj izlaz na more. Utvrdio je u njoj posrnuli banski autoritet i svoju dinastiju. Stvorio je čvrste veze s Mađarima i papskom kurijom. I pored njegovog priznavanja vrhovne vlasti Ugarske, njen vladar se nije neposredno miješao u unutrašnje stvari Bosne. Čak je za ženu uzeo kod Mađara mnogo opjevanu, banovu kćer Jelisavetu (1353).

Prve godine Tvrtkovog vladanja

Osamostaljenje i širenje bosanske države za vrijeme Stjepana II Kotromanića dovelo je do jačanja centralne vlasti, ali i do uspona velmoža koji su se koristili povećanjem državne teritorije i, sve moćniji, počelo pružati otpor banskoj prevlasti. U takvim prilikama je, poslije smrti Stjepana II, preuzeo prijesto njegov sinovac Tvrtko I (1353-1391), sin Vladislava Kotromanića i Jelene Šubić. Nezadovoljstvo plemstva podržao je ugarski vladar Ludovik I i prisilio Tvrtka da mu, kao miraz za Jelisavetu, kćer Stjepana II, koja se udala za Ludovika, ustupi Hum, zapadno od Neretve, i trg Drijeva na ušću te rijeke (1357). Do banovog izmirenja s vlastelom ipak je došlo u ratu protiv Ugarske 1363. godine, koja je pokušala do kraja iskoristiti nered u Bosni i zavladati ovom državom, te tako ubiti svaki duh otpora i svaku pomisao o nekom smjelijem zamahu u bosanskoj politici.

O neposrednim motivima rata kralja Ludovika protiv Bosne 1363. godine malo se zna. Sam Ludovik je u jednoj povelji saopštio da je u rat pošao lično sa svojom vojskom da "iskoreni nebrojeno mnoštvo jeretika i patarena" koje se ugnijezdilo u njegovoj državi Bosni. Tu vjersku akciju dokazivalo bi to, što je drugi dio ugarske vojske, upućen u Usoru, vodio nadbiskup ostrogonski Nikola.

Ne treba potpuno isključivati mogućnost da je pohod zaista bio inspirisan od katoličkih crkvenih krugova, samo se mora imati na umu da kralj Ludovik nije ranije pokazivao takvu istu spremnost da se ličnim pohodom obračunava sa bosanskim jereticima, nego je o tome prepuštao svojim vazal-

ima u Bosni. Ludovikov biograf, Ivan arhiđakon Kikilea, pripisuje pohod kraljevoj namjeri da kazni drskost nekih buntovnika. Sam Tvrtko u jednoj docnijoj povelji pominje samo kako "se podiže na me ugarski kralj u ime Ludovik". Ipak, snaženje Bosne nije bilo u skladu s politikom ugarskog dvora. Kralj Ludovik, pošto je slomio vlast krupne vlastele u Hrvatskoj, pokušao je da i Bosnu jače stavi pod svoju vlast. To su pokazali njegovi postupci prema mladom nasljedniku Stjepana II Kotromanića, njegovom sinovcu banu Tvrtku u prvim godinama njegove vladavine.

U svakom slučaju, u aprilu 1363. godine ugarski kralj je već skupljao vojsku za svoj pohod, a u maju se u Dubrovniku znalo kakva opasnost prijeti bosanskoj banovini, pa se zahtijevalo da se dubrovački trgovci povuku prema primorju i zabranjivalo da ulaze u bosanska utvrđenja.

Prvi pohod je poduzeo lično Ludovik sa vojskom koja je sa sjevera prodršla u zapadnu Bosnu. U prvoj polovini jula Ugri su opsjedali grad Soko na Plivi, koji je branio vojvoda Vukac Hrvatinić. Ludovik nije uspio da grad osvoji, pa se sredinom jula preko Slavonije vratio u Ugarsku. Kraljev pohod se, očigledno, završio neuspješno, iako nije vjerovatno da je ugarska vojska pretrpjela veće gubitke. Kralj, istina, ne govori o tom svom ratu ni u jednoj listini, ali nam zato o tome govori ban Tvrtko u darovnoj povelji od 11. avgusta 1366. godine što ju je izdao u župi Rami pod Prozor-gradom: "Stvorih milost svoju gospodsku svojemu vjernu sluzi u ime vojvodi Vukcu Hrvatiniću za njegovu vjernu službu u ono vrijeme kad se podiže na me ugarski kralj Ludovik i prihodi v Plivu i ondazi mi vojvoda Vukac vjerno posluži". Dakle, Sokol-grad odbranio je vojvoda Vukac Hrvatinić, otac znamenitog hercega splitskog Hrvoja Vukčića. Za nagradu darovao mu je ban Tvrtko čitavu plivsku župu sa tvrdim Sokol-gradom.

Iz odluke dubrovačke vlade vidi se da se očekivalo da će Bosanci pružiti otpor iz svojih utvrđenja. Bez osvajanja tvrdih gradova ugarski kralj nije mogao ništa ozbiljnije postići.

Radi toga je, nezadovoljan ishodom prvog pohoda, u septembru uputio protiv Bosne drugu vojsku na čelu sa paltinom Nikoľom Kontom i ostrogonskim nadbiskupom. Ova vojska je provalila u Usoru i opsjela dobro utvrđeni grad Srebrenik. Međutim, svako opsjedanje Srebrenika bilo je uzaludno, te se i ova opsada kao i ona kod Sokola završila bez uspjeha. Pod gradom je palo mnogo ugarskih vojnika, a i gubitak materijala je zabilježen. Među ostalim stvarima nestao je u ugarskom logoru i veliki državni pečat, koji je nosio sa sobom ostrogonski nadbiskup Nikola kao kraljev kancelar. Pečat se mogao izgubiti u bijegu. Novim se ugarski kralj prvi put služi 18. maja 1364. godine.

Godina 1363. završila se trijumfom bosanske banovine. Sa ovim pobjedama Bosna je sačuvala i odbranila svoj politički individualitet, a on se najljepše oslikavao u vladarskom naslovu bana Tvrtka poslije ovih borbi. Naime, 7. septembra 1364. godine, kada ga Mlečani oslovljavaju sa "dei gratia banus totius Bosne" (Božijom milosti cijele Bosne).

Prvi bosanski kralj

Godine 1371. poljuljana je iz temelja cijela srpska država porazom od Osmanlija na Marici. Te iste godine umro je i car Uroš, posljednji srpski izdanak dinastije Nemanjića. U Srbiji se dugo vremena osilio župan Nikola Altomanović, moćni gospodar od Rudnika do mora, sa gotovo cijelim Podrinjem, Novim Pazarom, Trebinjem i Konavljem, koji je izazivao česte sukobe sa susjedima. On je podjednako smetao i knezu Lazaru Hrebjanoviću i banu Tvrtku. U ratu koji je poveo protiv Nikole Altomanovića 1373. godine, zajedno sa knezom Lazarom i izašao kao pobjednik, Tvrtko je, dijeleći Nikolinu baštinu, zadobio oblasti u gornjem Podrinju i srednjem Polimlju sa manastirom Milečevom, gdje se nalazio grob sv. Save, a nekoliko godina kasnije proširio je svoju vlast i na Trebinje i na Konavle s Dračevicom, u stvari područje između Dubrovnika i Boke Kotorske.

Kao gospodar jednog dijela nekadašnjih nemanjićkih posjeda, Tvrtko je rado prihvatio misao da se veže za njihove državne tradicije. Sam je s Nemanjićima bio u dalekom srodstvu kao unuk Jelisavete, kćeri kralja Dragutina, udate za njegovog djedu Stjepana Kotromana. Osim toga, raspolagao je većom snagom od ma kog oblasnog gospodara u Srbiji.

U jesen 1377. godine, pošto je zadobio znatan dio države Nemanjića, koja je ostala "bez gospode srpske" i bez "pastira", a smatrao se nasljednikom svete loze, Tvrtko je u manastiru Mileševu na svoju glavu stavio kraljevsku krunu "... u Hristu Isusu blagoverni i bogom postavljeni Stefan kralj Srbijem i Bosni i Pomorju i Zapadnim Stranama". Tvrtkovu krunidbu priznale su najistaknutije srpske velmože, kao i Dubrovčani i Mlečani.

Nadolazeća turska sila

Prvi, neposredan dodir Turaka sa Bosnom dogodio se 1386. godine, kada je manji broj njihovih četa dopro sve do doline Neretve. Opasnost nije bila velika, jer su došli pred kraj jeseni i u neznatnom broju. Napad jačim snagama

izvršen je dvije godine kasnije pod zapovjedništvom Šahin-paše, čiju su vojsku Bosanci zadržali kod Bileće. Tu je Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković 27. avgusta 1388. godine potpuno potukao Turke.

Dolazi vrijeme kosovske bitke. Vojska sultana Murata ugrozila je nezavisnost Srbije. Za odlučan sukob s Osmanlijama knez Lazar Hrebljanović je okupio najbliže rođake i saveznike, što mu nije predstavljalo teškoću. Njegov zet Vuk Branković, gospodar Kosova i Skoplja, i sam je bio ugrožen, a i kralj Tvrtko je očekivao Turke, zbog pobjede kod Bileće.

Na Vidovdan, 15. juna (po novom kalendaru 28. juna) 1389. godine došlo je do sukoba u kome su našla smrt dva vladara, knez Lazar i sultan Murat. Sukob je nadaleko odjeknuo i snažno djelovao na savremenike. Ipak, o boju je do nas doprlo malo savremenih vijesti, pretpostaviti je zato što se u opštoj pometnji i nesigurnom vremenu malo pisalo.

Tvrtko I, kralj Srbije i Bosne, predstavljao je kosovsku bitku kao svoju pobjedu. O porazu Osmanlija pisao je 1. avgusta Trogiru, a oko dva mjeseca kasnije Firenci. U pismu Trogiranima on ne pominje svog osvjedočenog saveznika kneza Lazara. Sam Tvrtko zauzet osvajanjima dalmatinskih gradova nije učestvovao u bici na Kosovu, ali je tamo poslao vojvodu Vlatka Vukovića. Bosanska vojska, kako kazuje Tvrtko, vratila se sa neznatnim gubicima, dok su Osmanlije pretrpjele težak poraz, tako da je "malo od njih žive glave iznelo". Drugo Tvrtkovo pismo nije sačuvano, ali se iz odgovora florentinske opštine od 20. oktobra 1389. godine da naslutiti njegova sadržina. Ono se u biti nije razlikovalo od kraljevog pisma Trogiranima. Međutim, i prije Tvrtkovog pisma, na Zapadu je vladalo uvjerenje da su Osmanlije izgubile bitku. Opština u Firenci je čestitala kralju Tvrtku pobjedu o kojoj su "odavno" stizali glasovi i pisma "mnogih ljudi". Ali, drugi izvori, prevashodno osmanski, sasvim suprotno kazuju, to jeste oni govore o turskoj pobjedi. Tek kompletnim sagledavanjem slavenske, evropske i turske građe, moći će historičari u perspektivi dati pravi sud o ovom boju.

U tom kritičnom historijskom dobu ovog dijela Evrope, na mjesto velikih državnih cjelina, kao što je bilo staro Vizantijsko carstvo ili država cara Dušana, javlja se čitav niz malih država, u kojima vladaju grčki, slavenski, arbanaški i franački kneževi. Bilo ih je 1389. godine, južno od Dunava 24, ne ubrajaajući ovamo posjede ugarske, mletačke i đenovske.

Ovi prvi sudari s Osmanlijama označiće beskraju seriju ratova s njima, koji će do definitivnog pada znamenitog grada Jajca 1528. godine, trajati skoro čitavo stoljeće i po.

Objava nove kraljevske titule

U Mađarskoj su nakon smrti kralja Ludovika 1382. godine nastali veliki unutrašnji neredi. Kako je kralj umro bez muških potomaka, borba za nasljedstvo dođe ponovo na dnevni red. U tim državnim metežima učestvovalao je naročito jedan dio hrvatske vlastele. Ne zaboravljajući kako se ugarski kralj Ludovik držao prema njemu u vremenu njegovog prvog vladanja, bosanski kralj sada vraća ravnom mjerom. On je centralna figura oko koje se kupe buntovnici. Preko njih, kao i svojim ličnim autoritetom, Tvrtko polagano, ali dosljedno i energično djeluje na dalmatinske gradove i opštine, te mu se u slijedu od nekoliko godina pridružiše gotovo svi: Split, Trogir, Šibenik i ostrva Brač, Hvar i Korčula, osim mletačkog Zadra i Dubrovačke republike. Na Jadranskom moru njemu su još pripadali grad Novi koji je podigao 1382. godine i Kotor zadobijen od Mađara, 1385. godine. Sa ponosom mogao je, poslije svega ovoga, 1390. godine da objavi svoju novu titulu sa ovim oznakama: "Stefan Tvrtko, po božijoj milosti, kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja". Oko Bosne bili su u tom vremenu ujedinjeni znatni dijelovi srpskog i hrvatskog etničkog prostora.

Međutim, ubrzo, Tvrtka zadesi smrt (1391.) još neistrošenog u snazi, upravo onda, kada je njegovo prisustvo živa potreba da se stečeno dovede u red, priljubi, organizuje, održi.

U srednjovjekovnoj Bosni nije bilo državne vjere

U srednjovjekovnoj Bosni nije bilo državne vjere kao u susjednoj Srbiji, Bugarskoj i Hrvatskoj, nego su se neprestano kroz stoljeća za primat sporile tri vjeroispovijedi: katolička, pravoslavna i patarenska. Tu prije svega mislimo na vrijeme Stjepana II i Tvrtka I (XIV stoljeće), kada su njihovim osvajanjima u sastav bosanske države ušle oblasti sa crkvenom organizacijom i vjernicima Katoličke i Pravoslavne crkve. Ovim je Bosanska crkva prestala biti dominirajuća crkvena organizacija u zemlji. Ona se vremenom svela na uski krug "savršenih", "pravih krstjana koji grijehe ne ljube", na strogo asketske grupe okrenute od realnog svijeta i nezainteresovane za široke mase vjernika, koji nisu imali hramove gdje bi išli na bogoslužjenje i dobijali crkvenu milost. Tako su u Bosni mase vjernika ostale u stanju skoro pagan-skom, dok pred kraj srednjeg vijeka Pravoslavna i Katolička crkva nisu osvojile teren i počele dublje hristijanizirati bivše vjernike "bosanske crkve".

Katolicizam u Bosni osnažuje od dolaska franjevačkih redovnika koncem XIII stoljeća. Njih u Bosnu šalje papa Nikola IV 1291. godine, na molbu srpskog

ekskralja Dragutina, koji se, kao ugarski namjesnik Usore i Soli, žalio na veoma raširenu jeres u njegovom dijelu zemlje.

U Bosni je 1340. godine osnovana franjevačka vikarija, što je još više ojačalo pozicije katoličke vjere i katoličkog djelovanja. Prvi samostani se podižu u Milama i u Kraljevoj Sutjesci, pa u Olovu, Srebrenici, Livnu, te kasnije u Fojnici, Kreševu, Vranduku itd. Od vremena prvog dolaska 1291. godine, potom osnutka vikarije 1340. godine, pa sve do naših dana, franjevci su bez prekida vršili i vrše ne samo svoju plodnu misiju, nego su i među glavnim kulturnim i književnim nosiocima duha ovog podneblja. Historija Bosne ne da se uopšte izlagati bez veze sa franjevačkim redom.

Od vremena Stjepana II i Tvrtka I, te posebno od početka XV stoljeća, u jačem zamahu je i pravoslavlje, potpomognuto djelovanjem vojvode Sandalja Hranića i potom hercega Stefana Vukčića. Najbrojniji pravoslavni hramovi (manastiri i crkve) podižu se u Podrinju i Humu, u oblastima tradicionalno vezanim sa srpskom državom kojoj su nekad i pripadali, kao naprimjer Hum i Polimlje. Znameniti su hramovi u Dobrunu, Goraždu, Šćepan-polju, Savini kod Herceg-Novog i još mnoštvo drugih. Crkvena organizacija u ovim krajevima dobro je utemeljena još od vremena sv. Save, na početku XIII stoljeća, kada je i osnovana samostalna Srpska crkva 1219. godine.

Radanje novog društva i civilizacije

U srednjovjekovnoj Bosni je, uz ostalo, postojao i snažan proces urbanizacije, koji se ogledao u postojanju gradskih naselja, koja su se i privredno i društveno razlikovala od sela i kraljevsko-feudalnih gradova – tvrđava. To je tip grada (naselja rudara i trgovaca u rudarskim oblastima, trgovi na prometnim terenima, planski izrađena naselja i podgrađa feudalnih utvrđenja) čiji je razvoj započeo relativno kasno (u prvoj polovini XIV stoljeća, da bi vrhunac dostigao u XV stoljeću) u odnosu na gradove evropskih i nekih naših zemalja, ali je činjenica da je on napredovao veoma brzo. U bosanskoj državi je u prvoj polovini XV stoljeća bilo oko sedamdeset trgova čija je veličina odgovarala onovremenim balkanskim i evropskim gradovima. Njihov razvoj su podsticali na prvom mjestu rudarstvo i trgovina (izvozna i uvozna), kao i zanatstvo. Bio je to izazov za dubrovačke i ostale trgovce koji dolaze u Bosnu i tamo pospješuju razvoj navedenih privrednih grana.

Na sceni historije su trgovci koji postepeno vrše civilizacijske pomake sirovog bosanskog društva. Za period vladavine Stjepana II Kotromanića (1322-1355) može se reći da domaći sloj još uvijek nije u dovoljnoj mjeri uključen u novija privredna kretanja i tokove kakvi su kreditno-trgovinski

poslovi. Stiče se dojam da se Bosanci nerado zadužuju kod Dubrovčana zbog straha od neizmirenja dugova, a kad to čine sudjeluju s vrlo skromnim iznosima. Ipak, sama ta pojava vodila je krupnim ekonomskim i socijalnim promjenama onovremenog bosanskog društva, što je došlo do izražaja naročito u XV stojećū.

Bosanci su brzo učili. U rudarstvu su vremenom zamijenili njemačke rudare Sase, a od Dubrovčana su se naučili savremenim oblicima i instrumentima trgovine (mjenice, trgovačka društva, prokure), kao i savršenijoj zanatskoj tehnici. Izvori bilježe trideset i četiri vrste raznih zanata kojima se bave bosanske i dubrovačke zanatlije. Dubrovnik je srednjovjekovnoj Bosni sve, prozor u Evropu, Petrograd.

U procesu brzog razvoja trgovine, rudarstva i zanatstva, uspio je jedan broj domaćih ljudi, posebno onih na položajima u gradovima i na dvorovima, da zakorači u krupnu trgovinu i tako stekne bogatstvo. Sa svojim ekonomskim statusom taj sloj se približio, pa čak u pojedinim slučajevima i izjednačio sa vrhom piramide bosanskog društva koje se ponosi svojim aristokratskim porijeklom i plemenitom baštinom.

Iz redova domaćih trgovaca regrutovan je najveći broj građanske klase. Brojni primjeri pokazuju da je diferencijacija stanovništva u ekonomskom i socijalnom pogledu uhvatila i ovaj sloj društva. Pored raslojavanja koje je karakteristično za vlastelu i vlasteličice, jasno je uočljiva razlika i među građanskom klasom. Jedan broj Bosanaca uspio se obogatiti, ali je daleko veći broj onih koji su u nelojalnoj konkurenciji sa viđenijim građanima izgubili i ono malo kapitala što su imali. U bosanskim srednjovjekovnim urbanim naseljima moglo se naći najviše pripadnika sitnih i siromašnih slojeva društva.

Bosanski grad je, kao i onovremeni evropski gradovi, u centru imao trg kao središte poslovnog i javnog života, okružen radnjama i kućama trgovaca i zanatlija. I crkva je bila smještena u središtu naselja. Postojala su i svratišta za putnike, gostionice, carinarnice i leprozoriji kao skloništa za gubavce pri franjevačkim samostanima. Stambene zgrade su bile većinom od drveta, a crkve od kamena.

Materijalni život je bio izražajniiji nego duhovni. Želja za luksuzom se počela ogledati u boljem načinu odijevanja, upotrebi od srebra izrađenog posuđa, nakita itd. Što se duhovnog nivoa tiče, počela se širiti pismenost i veći nivo zabave sa glumcima i ostalim artistima.

Kako se Bosna kroz teritorijalno širenje i privredni razvitak povezala sa vanjskim svijetom, tako su i njena materijalna i duhovna kultura bile prožete raznim utjecajima sa Istoka i mnogo više sa Zapada. Normalno, postojala je i bosanska osobitost. Gotički uticaj se ogledao kroz skulpturu i katoličku arhitekturu, a istočni, pravoslavni, u građenju crkava raške i moravske škole, te turski, i prije pada Bosne, u raznim vrstama oružja, tkanina i odjeće. Bosanska specifičnost se očituje u izradi pojedinih dijelova odjeće, srebrnih predmeta i nekih oružja. Iako je i duhovna kultura, kao i materijalna, bila pod uplivom raznih međuuticaja, ipak je ta sfera teže uočljiva.

Ne samo zemlja stećaka

Kulturno razdoblje bosanskog srednjeg vijeka prevashodno je zanimljivo po nadgrobnim spomenicima različitog oblika, takozvanim stećcima. Sačuvalo ih se na hiljade, a svojim oblikom neki podsjećaju na rimske sarkofage, dok drugi na uprošćene ljudske figure. Na malom broju ovih spomenika ima natpisa i plastike, koja se svodi na geometrijsku i biljnu ornamentiku, scene lova i igara ili povorke konjanika. Nevješti bosansko-humski majstori nalazili su uzore u antičkim spomenicima, gotičkoj plastici i crtežima s tekstila. Ovi nadgrobni spomenici ne mogu se vezivati ni sa patarenstvom ni sa "crkvom bosanskom", jer su ih dizali i pravoslavni i katolici, već sa običajima onovremenog naroda bilo koje vjeroispovijedi.

Međutim, bosanska misao nije bila zarobljena samo stećkom, tj. pogledom na onaj, zagrobni svijet, već i svojim vremenom, do provodnog života, kao kod vlastele.

Ne samo kraljevi, već takođe, i mnogobrojno plemstvo, održava stalne i žive veze sa Budimom i Dubrovnikom. Njima su dodjeljivana najveća odlikovanja, učestvovali su na skupovima i turnirima, kao naprimjer vojvoda Hrvoje Vukčić i Sandalj Hranić 1412. godine na velikom turniru u Budimu, gdje su impresionirali evropsku feudalnu elitu svojom odjećom, opremom, oružjem i držanjem.

U Dubrovniku su najmoćniji od bosanskih plemenitaša imali svoje kuće. Za kuću vojvode Sandalja Hranića zna se da je bila uređena po njegovim ličnim uputstvima i sa toliko ukusa, da je to u onodobnom Dubrovniku naišlo na podržavanje.

Članovima dvora, kao i velmožama, Dubrovčani su poklanjali svilu, fine tkanine, mariniranu ribu i slično, što pokazuje da vladajućem sloju nije nedostajalo smisla za darove jedne više, prefinjenije civilizacije. Sve te veze

su uticale na ukus i kulturu bosansko-humske vlastele. Među njima, i muzička i pozorišna umjetnost.

Pored ostalih umjetnosti je i muzička, paralelno i u svjetovnom i u duhovnom vidu, ispunjavala život srednjovjekovne Bosne. Njen jači zamah počeo je, kako sa obrazovanjem oblasti krupnih velmoža (Kosača, Pavlovića, Zlatonosovića) krajem XIV i početkom XV vijeka, koji su stvorili u svojim domenima dvorova koji su se u kulturnom pogledu takmičili sa kraljevskim iz kuće Kotromanića, tako i sa pojavom gradskih naselja.

Bosanski feudalni svijet je prihvatio rittersko-dvorjansku kulturu srednjeg vijeka koju "karakterise težnja da se život uzdigne iznad realnosti svakidašnjice i da se dosljedno stilizuje. Motivi političkog djelovanja pojavljuju se kao služenje pravdi i viteškom idealu, saobraćaj sa ljudima zaodjeva se formama etikecije i ceremonijala, ambijent se ispunjava sjajem i bogatstvom, umjetnošću i ljepotom". Kraljevi i velmože su se okružili ne samo svijetom dvorjana, kancelara i diplomata, nego i artista-muzičara za svoju zabavu i razonodu. Za njihovo postojanje znamo na osnovu odluka vijeća Dubrovačke republike koja ih je darovala u novcu, tkaninama ili drugim poklonima, prilikom njihovih gostovanja u Dubrovniku, osobito na dan Sv. Vlaha, uz uobičajenu formulu: "qui venerunt honoratum festum sancti Blasii..." U Dubrovniku su boravili muzičari sa dvora Kotromanića i one vlastele (Kosača, Pavlovića i Zlatonosovića), čiji je odnos sa Dubrovnikom i inače bio prožet jakim političko-ekonomskim vezama, te turskih vojskovođa-krajišnika i prije konačnog osvajanja Bosne. Često se pominju frulaši (piffari), trubači (sonatores, tubete), gajdaši (campognatores), dobošari (gnacharini) i lautiste (lautarii). Vjerovatno su najveći domet artističkog izraza postigli muzičari hercega Stefana Vukčića Kosače. U njegovom testamentu od 5. juna 1466. godine pominje se i "jedan organić s cjev-mi od srebra", male ručne orgulje (portativ), jedan od najsloženijih muzičkih instrumenata, vrlo popularan na evropskim plemićkim dvorovima. Najrašireniji muzički instrument bile su (po svoj prilici) gusle, iako im najraniji pomen potiče tek od putopisca Benedikta Kuripešića iz prve polovine XVI stoljeća.

U dubrovačkim dokumentima bosanski muzičari se navode pod imenom velmože kome su pripadali, te nas to upućuje na zaključak da se radilo o profesionalnim artistima, čija je umjetnost bila vezana za plemićke dvorove i njihove muzičke kapele. Mogli su nastupati u malom broju pa sve do čitave družine (societes). U izvorima nema podataka o postojanju ženskih članova muzičkih trupa, kao ni o feudalcima-mecenama bosanske umjetnosti. I ličnosti bosanskih srednjovjekovnih umjetnika su nam ostale nepoznate.

Koliko su to bili domaći ljudi a koliko putujući stranci, koji su kroz muziku nalazili uhljebljenje, ne možemo ništa reći.

Pored toga što su bosanski feudalci držali na dvorovima svoje muzičke grupe, znali su im i dubrovački svirači biti česti gosti. Oni dolaze bilo po pozivu bosanske vlastele, ili po nalogu dubrovačke vlade koja ih je slala zajedno sa poslanicima na razne svadbarske svečanosti, da bi pridobila naklonost za neki svoj dobar posao kod uticajnog feudalnog svijeta. Rekli bismo, muzika u službi diplomatije. Među dubrovačkim muzičarima pominju se i žene frulašice.

Muzičari nisu zabavljali samo vlastelu. Oni se sreću i u bosanskim gradovima XV stoljeća, gdje je nestalo jedno novo, građansko društvo od stranaca Dubrovčana i Nijemaca Sasa, te domaćih ljudi. Obogaćeno kroz rudarstvo, trgovinu i zanatstvo, građanstvo je osjećalo potrebu za razvijenijim oblikom zabave. Međutim, muzičari u gradovima su manje poznati, jer nisu bili stalno okupljeni kao artisti kralja i velmoža.

Uporedo sa muzikom, na feudalnim dvorovima vladara i plemstva, te u gradovima, njegovana je i duhovna muzika kao dio liturgijskog obreda u bogomoljama različitih vjeroispovijedi. Ona je u pravoslavnim i katoličkim crkvama, manastirima i samostanima i kapelama plemićkih dvorova odgovarala duhu onovremene crkvene muzike. Muzičko stvaralaštvo samostalne bosanske crkve je još jedno u nizu nepoznanica bogumilskog pokreta.

Forme življenja sela uopšte su nam u velikoj mjeri nepoznate, s obzirom na karakter i sačuvanost izvorne građe. Što se tiče muzike, pretpostavljamo da se muziciralo i pjevalo o svadbama, zimskim posjedima, poljskim radovima.

Uz muzički život rekosmo, živio je i pozorišni. Privredni uzlet Bosne u vremenu o kome govorimo, otvorio je i perspektivu drukčijeg življenja. Glumački artizam je, uz muziku, pružao zabavu na većem nivou feudalnom i građanskom svijetu nego dotadanji vid zabave: lov, mejdan i gozbe.

Bosanski kraljevi iz kuće Kotromanića i vlastelinske porodice Kosača i Pavlovića držale su oko sebe pozorišni svijet koji je znao nastupiti bilo samostalno, bilo zajedno sa muzičarima, ili u jednoj osobi objediniti obje umjetnosti. Često su boravili u Dubrovniku (odakle se crpi izvorno saznanje o njima) upućeni na tamošnje svetkovine, naročito u čast Sv. Vlaha. Tamo su njihova gostovanja zabilježena, ali veoma škrtro: glumci tog i tog vlastelina i nagrade za izvedbe u novcu, tkaninama ili drugim poklonima. Čak im se i imena vrlo rijetko pominju. Na dvoru Ali-bega Isabegovića, gospodara zemlje Pavlovića, po turskom osvojenju Bosne, nalazila se glumačka družina na

čelu sa Radojem Vukosalićem. Nju je Ali-beg poslao 1460. godine ili nešto kasnije u Dubrovnik "...na vaše svetce, neka ste nam veseli, bogu preporučeni i u vašem slavnom gospostvu".

Svi podaci upućuju da se radilo o komičnom, lakrdijaško-zabavljačkom bufo pozorištu, koje je bilo karakteristično za Evropu toga vremena. Dubrovački izvori pominju ove artiste pod različitim nazivima: bufoni (buffones), histrioni (ystriones) i žongleri (ioculatores), iako im je, u biti, manje-više isti sadržaj djelovanja, zabavljačko-lakrdijaški, do nivoa dvorskih luda. Herceg Stefan je imao najveću i najbolje orgnaizovanu družinu, koja ga je pratila po njegovim gradovima i dvorovima u Samoboru na Drini, Ključu kod Gacka i Blagaju kod Mostara.

Repertoar tog teatra je bio, vjerovatno, ustaljen, ali i sa slobodnim improvizacijama koje su imale elemente satire. Pozorišna predstava bila je izgrađena na imitiranju životinjskih glasova, ljudskih slabosti, grotesci, te žonglerskim, cirkuskim i mađioničarskim vještinama. Nosilac tog komičnog teatra bio je: glumac, muzičar, imitator, mađioničar, dreser, akrobata, tvorac teksta, scenograf, kostimograf itd. Historija ga je, ipak, ostavila gotovo zaboravljenim. Glumačkom svijetu gotovo ni imena ne znamo, kao ni to jesu li bili domaćeg ili stranog porijekla. Ipak, neki elementi ukazuju na izvjesne uporedne korake sa kretanjima onovremenoga evropskog teatra.

Novija istraživanja nalaze glumce i van dvorsko-zamkovnog ambijenta, među građanskim slojem.

Unutrašnji bosanski sukobi Između turskog i ugarskog gospodstva

Smrt kralja Tvrtka I (1391.) značila je za bosansku državu veliki gubitak. Veze odanosti, poslušnosti i vjernog služenja koje su nekad Tvrtkovu državu sjedinjavale, njegovim odlaskom sa historijske scene naglo su olabavile. Već dugo vremena bosanska država nije bila izložena tolikoj opasnosti od napada spolja i od izbijanja unutrašnje krize.

Dok je za Tvrtkove vladavine preovladavala snaga kralja, pod njegovim neodlučnim i povodljivim nasljednikom Dabišom (1391-1395), za čije uprave Mađari potisnuše Bosance iz Dalmacije, tako da je bosanska država svedena na granice koje je imala prije kralja Tvrtka I, sve jače se afirmišu trojica velikaša: Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Sandalj Hranić Kosača i Pavle Radenović.

U sjeverozapadnoj Bosni imali su svoje posjede Hrvatinići. Najmoćniji predstavnik ove vlasteoske familije Hrvoje Vukčić (?-1416) koji je 1391. godine od Ladislava Napuljskog, pretendenta na ugarski presto, dobio titulu hrvatsko-dalmatinskog bana, potom zvanje njegovog namjesnika u Hrvatskoj i, najzad, 1403, naziv splitskog hercega, proširio je familijarni domen jednim dijelom Dalmacije i Hrvatske, sa ostrvima Bračom, Hvarom i Korčulom.

Područje porodice Kosača prostiralo se na obje strane rijeke Neretve. Sandalj Hranić Kosača (1392-1435), sinovac i nasljednik glasovitog vojvode Vlatka Vukovića, učesnika u kosovskoj bici, proširivši svoj domen, napokon je zagospodario zemljama između Cetine na zapadu i Onogošta (Nikšić) na istoku.

Posjed familije Pavlovića nalazio se u istočnoj Bosni. Najznamenitiji predstavnik ove kuće, knez Pavle Radenović, pored nasljednog dobra oko Krivaje i Prače, držao je Olovo, Trebinje, Vrm sa Klobukom i dio Konavla sa Cavtatom. Knez Pavle je ubijen prilikom obračuna feudalaca u Sutjesci, 1415. godine. Njegov sin Radoslav Pavlović (1420-1441) prodao je Dubrovniku dio Konavala te ratovao s njim oko Cavtata (1430-1432).

Velmože su išle za kraljem sve dok se nisu osjetile dovoljno jakim da svoje velike feudalne baštine pretvore u samostalne državnice na kojima će njima pripasti kako pun iznos zemljišne rente tako i svi ostali izvori bogatstva koji su ostvarivani razvijanjem robno-novčanog prometa. Oni u saboru bosanske vlastele odlučuju o izboru i smjenjivanju kraljeva, rukovodeći se pri tome svaki svojim ličnim interesima. To ih dovodi u oštre i dugotrajne međusobne sukobe, koje su znali da iskoriste i Mađari i Turci.

Od kraljeva, nasljednika Tvrtkovih, nijedan nije imao nekih većih ličnih vrijednosti. U dubrovačkim izvorima ima više dokaza, kako se mala Republika gotovo podrugivala izvjesnim situacijama svojih bosanskih kraljevskih susjeda. Čak su se dva kralja u Bosni znala pojavljivati u ono pomućeno doba. Dubrovčani koji su sa odvratnošću posmatrali tu prostačku jagmu za vlast, pisali su, ne bez razloga, 1404. godine, kada se u Visokom birao kralj, kako se "od početka sveta nije toliko svet smeo i vrtio" kao u Bosni toga vremena.

U ovom dekadentskom periodu bosanske prošlosti na vlasti se javlja i jedna žena. To je Jelena, žena kralja Dabiše, Tvrtkova nasljednika. Slaba i neodlučna, ona se održala na vlasti tri godine (1395-1398), puštajući za to vrijeme da se vlastela osili u istoj mjeri kao ranije srpska za vladavine cara Uroša.

U tim bosanskim krizama, posrednici su ili Osmanlije ili Mađari, kojima vlastela, sebična i ljuto zavađena, u duši cinici, ide na ruku. Bosna se izmetnula u feudalnu anarhiju prepunu samovolje i lakoumstva, te "nedržavotvornog" duha bosanskih velmoža, koja prelazi čak i normalu feudalnog XIV i XV stoljeća.

Osmanlije se polako uvlače u Bosnu. O tome govori poneka fragmentarna vijest: Hrvoje Vukčić je 407. godine imao neke kontakte sa Bajazidovim nasljednikom, a Sandalj Hranić je držao u svojoj zemlji tursku najamničku vojsku koja se 1411. godine cijenila na 7.000 ljudi. Ali, tu su i Mađari. Oni su isto stalna prijetnja Bosni. Da bi je slomio i pokorio, kralj Žigmund je, uz podršku pape, oživio krstašku akciju protiv bosanskih heretika. Jaka ugarska vojska prodrla je 1408. godine u Bosnu i u bici kod Dobora nanijela bosanskoj vlasteli strašan poraz. Veliki broj aristokracije bio je uhvaćen i pogubljen u ovom usorskom gradu. Jedan savremeni izvještaj kaže da je ugarski kralj Žigmund, poslije ove pobjede, dao "po običaju mača" poubijati "buntovnike oba spola, ljude, djecu i starce iz svih krajeva Bosne", a gradove i varoši "u ništa pretvoriti". Kaže se da je tada pobijeno i bačeno u rijeku Bosnu 170 bosanskih velikaša. Plemstvo se pokorilo, ali od Ugarske su ga odbijali postupci Žigmundovi poslije nove akcije njegove vojske u Bosni 1410. godine. U nekim bosanskim tvrdnjama ostavljene su ugarske posade koje su činile ispade i nasilja. Usora i Soli izdvojene su tada iz bosanskog državnog teritorija i stavljene pod neposrednu vlast ugarskog kralja. Bogati grad Srebrenica sa okolicom predana je despotu Stefanu Lazareviću 1412. godine, oko koje se poslije vode česte borbe između Bosne i Srbije.

Kada su obnovili jedinstvo države pod Mehmedom I i osposobili se za dalja osvajanja, Turci su pojačali svoju aktivnost u Bosni. Godine 1414. i 1415. u historiji srednjovjekovne Bosne su posebno značajne i posebno interesantne. Značajne su otud što se tokom njih afirmisala sila koja će biti od odlučujućeg značaja u njenoj daljoj povijesti – Turci. Na ruku im je išao i herceg Hrvoje Vukčić koga je kralj Žigmund juna 1413. godine proglasio za odmetnika i naredio ugarskim velmožama i Sandalju Hraniću da ga napadnu. Slijedile su i druge sankcije. Hrvoje je pokušao da povрати milost Žigmundovu. Bez uspjeha. Zatražio je pomoć i u Veneciji, da ona posreduje kod ugarskog kralja i Sandalja. I tu su mu vrata ostala zatvorena. Republika je u avgustu upravo sklopila primirje sa Ugarskom. Herceg je jedinog saveznika našao u skopskom namjesniku Ishak-begu, koji je na njegov poziv došao u Bosnu maja 1414. godine. Nema nikakve sumnje da upravo herceg Hrvoju pripada sumnjiva slava da je Osmanlije uvukao u bosanske unutrašnje neprilike i da je bosansku državu doveo u položaj sultanovog trib-

utara. Turci su te godine pustošili zemlju sve do Zagreba i u avgustu se vratili sa plijenom. Njihov pritisak nije jenjavao ni te, a ni 1415. godine, u kojoj Dubrovčani javljaju kralju Žigmundu "da je cela Bosna, sa svim krajevima (omne contrate) podložna Turcima u plaćanju tributa". U tributarnom odnosu, s kraćim prekidima docnije, ona će ostati sve do svoje propasti 1463. godine. Ugarska je morala, da bi održala svoj uticaj u Bosni i spriječila pustošenje Hrvatske i Dalmacije, poslati svoju vojsku preko Save. Do sukoba između njene i turske vojske došlo je u Lašvi u drugoj polovini jula 1415. godine. Ugri su pretrpjeli veliki poraz. Žigmund više nije prešao Savu i najviše što je kasnije postizao bilo je priznavanje vazalske vjernosti, od bosanskog kralja, najčešće uporedo sa istom obavezom prema Porti.

Haračka zemlja

Poslije ovih prelomnih godina, Bosnu počinju sve više da razdiru sukobi velmoža i povremeni upadi Turaka po pozivu zavađenih strana. Kada je sredinom 1415. godine ubijen Pavle Radenović od Sandaljevih ljudi u Sutjesci, prilikom njihovog međusobnog obračunavanja, njegovi sinovi Petar i Radoslav su pozvali u pomoć Turke i time doprinijeli novom pustošenju Bosne. Samo se Petar Pavlović "iznevjeri caru sultanu" 1420. godine, ali je odmah ubijen od turskog vojvode Ishaka. Petrov brat Radoslav nastavio je da vlada kao turksi tributar i da plaća harač sultanu sa kraćim prekidima, sve do svoje smrti, u novembru 1441. godine.

Turski uticaj se u Bosni polako učvršćivao, čime se pripremao teren za njeno konačno osvojenje. Poslije Pavlovića i vojvoda Sandalj Hranić postaje sultanov haračar. Da bi se spriječilo da Turci pruže pomoć njegovim protivnicima, on priznaje njihovu vlast. Od 1415. godine, pa do svoje smrti (1435.), Sandalj je smatran turskim čovjekom. U boljoj poziciji nije bila ni, poslije 1422. godine, ojačana kraljevska vlast. Mada je Tvrtko II 1424. godine pripremljen dočekao turski upad u svoju zemlju, on je i dalje ostao u vazalnom odnosu prema sultanu. Pretpostavlja se da je njegov harač iznosio 20.000 dukata. Ni približavanje Bosne Ugarskoj (1425-1427) nije neutralisalo turski uticaj. I kralj Tvrtko II i velmože bili su istovremeno vazali sultana i ugarskog kralja. Ali vjernost turskom sultanu bila je jača i kada bi se desilo da se opredjeljuju za sultana ili ugarskog kralja, bosanske velikaše su smatrali za turske ljude.

Od momenta kada su pojedine velmože postale sultanovi vazali, Osmanlije su postale i elemenat konzervacije zatečenog stanja i svojim garantijama štitili zemlje oblasnih gospodara i njihove granice. Pokušaji da se sruše

Radoslav Pavlović 1430-32. i herceg Stefan 1451-52. godine, ako ne ratom, a ono kupovinom njihovih oblasti, na Porti nisu urodili plodom. Za vojvode Petra i kneza Nikole, porodica Pavlovića nije imala nekadašnju moć. Na vlasti ih je, pored ostalog, održalo i plaćanje tributa turskom sultanu.

Harač je iscrpljivao i bosanske kraljeve i njihove podanike. Pretpostavlja se da je Stefan Tomaš plaćao godišnje 40.000 dukata. Kako se snalazio? "Na najveću štetu našu i naših podanika" (*cum maximo detrimento nostro et nostrorum subditorum*) kako to vidimo iz njegovog pisma upućenog Veneciji 1456. godine. Da bi došao do novca potrebnog za danak sultanu, koji narod nije mogao podmiriti, kralj se, kao i oblasni gospodari, morao odricati i od svojih prihoda. U tu svrhu on je koristio prihode dobijene od dubrovačkih trgovaca na ime carine i pribjegavao novčanim pozajmicama od istih. Osim harča, kralj i oblasni gospodari su slali i poklone i nerijetko se služili podmićivanjem na Porti. Težina harača kojim su Turci pritiskivali stanovništvo Bosne zapažena je i u Zapadnoj Evropi. Na to je ukazao papa Pije II obraćajući se hrišćanima u jesen 1458. godine.

LITERATURA

- A. Babić Bosanski heretici, Sarajevo, 1963.
- V. M. Batinić Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka, Sveska I, Vikarija (1235-1517), Zagreb, 1981.
- S. Ćirković Istorija srednjovjekovne Bosanske države, Beograd, 1964.
- V. Ćorović Istorija Jugoslavije, Beograd, 1993.
- V. Ćorović Historija Bosne, Prva knjiga, Beograd, 1940.
- J. M. Dinić Državni sabor srednjovjekovne Bosne, Beograd, 1995.
- Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Prilozi za historiju Bosne i Hercegovine I, Sarajevo, 1987.
- Enciklopedija Jugoslavije 1-8, Zagreb, 1955-1971.
- Enciklopedija Jugoslavije 2, II izdanje, Zagreb, 1982.
- Istorija naroda Jugoslavije, Prva knjiga (do početka XVI veka), Beograd, 1953.
- Historija Jugoslavije, Beograd, 1972.
- N. Klaić Srednjovjekovna Bosna - Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe, (1377. g.) Zagreb, 1989.
- V. Klaić Povijest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb, 1882.
- D. Kovačević-Kojić Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978.
- B. Nilević Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, Sarajevo, 1990.
- Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, knjiga I, Sarajevo, 1962.

THE PROCESS OF THE AFFIRMATION OF THE MIDDLE AGE BOSNIAN COUNTRY

Dr Boris Nilević

For the early ages of the Middle century, there are not so many sources which can say something about the happenings as well as the personalities, it means the life of the Slovenians on the territory of Bosnia and Hum. It means the times of their settling during the VII century, when the history of the South Slovenians exactly began, until the second half of XII century when the middle century success and glory had their beginnings. The first of all we think of the Kulin Ban period of time (1180-1204) successful and as it is said "lucky ruler", one of the greatest and the most important masters in the Bosnian history, when this country had the beginnings in the development together with the other neiborough Southslavenian countries. We must mention his charter with Dubrovnik's merchants in 1189, by which the free trade was allowed in Bosnia. That charter, when we make analyses, says a lot about the life at that time, and it is the "birth document" of Bosnian state.

With Kulin's name, the first news about the pateren's teaching has been connected from (1199), when it was so much developed and even the Ban with his family had recognized it, together with his cousins and a lots of people. Bosnia had become the center of the science which directed its further historical destiny. Bosnia, in those times of the middle century Europe – represented one really rebel religious "specificum", even before Luter and protestant's science.

Later on, Bosnia became the kingdom when Tvrtko, in the monastery Mileševo had put the crown onto his head..." in Isus Christos the gentle and by the God put Stefan the king of Serbs, in Bosnia at the Seaside and the West Sides. It happened during the autumn in 1377.

This is the age of the new society and civilization birth. The merchants who are pressing the Bosnian society, step by step, are on the stage. The trade was developed very quickly as well as the minings and the handcrafts. By all the others, the feudal knight – castle culture of the Middle century, the aspiration for the better life, the life above the everyday life to be stylized. And afterwards musical and theatral life. With the coming of the Turks, this coun-

try died in 1463. By the Venice sources, in Firenze 14.VI 1463, in the eyes of the world, one respectable Kingdom vanished – *ardet ante oculos opulentissimum regnum!*

UNIŠTENJE SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

Dr. Marko Šunjić

Zaposedanjem Carigrada (1453.) Osmanska imperija se konačno afirmisala kao velika evropska sila i opasan rival kršćanstva. Njezin najnoviji uspjeh praćen je snovima i nadama kako će skorim osvajanjem papskog Rima biti dovršeno ovo što je Mehmed II počeo ulaskom u Istočni Rim. Strah od toga nagonio je neumornu papsku kuriju da i dalje inspiriše protivturski otpor i nastoji ojačati neposredno ugrožene zemlje. Među najneposrednije ugroženim bila je Bosna čiji status se, u teškim prilikama, sve više komplikovao. Kao tradicionalni ugarski vazal, došla je pod specijalnu papsku zaštitu sa istovremenom obavezom na danak sultanu. U pojedinim njezinim mjestima odavno su postojale stalne turske vojne opsade, dok je turska vojska, nekontrolisano i u svako vrijeme, išla preko nje u svim pravcima. Naviknut na Turke, dio naših velikaša se olako s njima zbližavao, oslanjao se na njih u međusobnim sukobima i nepromišljeno tražio njihovu arbitražu da bi, tek kad je postalo prekasno, shvatio opasnost u koju je time upadao.

Turci su imali vremena da dobro upoznaju naše unutrašnje prilike i prema njima podese svoje ponašanje. Demagoškom agitacijom i uzgrednim razobličavanjem društvenih suprotnosti lako su sticali simpatije i pristaše u nižim slojevima stanovništva, a time i prethodno podrivali otpornu snagu područja svojih vojnih akcija. Obespravljenom seljaštvu, generacijama izloženom svim nevoljama, očigledno se dopadalo da vjeruje kako bi mu možda moglo biti bolje pod Turcima nego pod bezobzirnim domaćim feudalcima. Sam kralj Tomaš se žalio (1461.) kako Turci laskaju seljacima i, postupajući ljubazno, ostavljaju ove u nadi da će tek pod njihovom upravom postati slobodni. Bojao se da ga, zalučivani takvim obećanjima, seljaci zaista ne ostave i priđu Turcima.

Prilikom vojnih upada ipak nije bilo milosti. Kretanje neprijateljske vojske redovno je praćeno ubistvima i odvođenjem ljudi, pljačkom, paljevinom, uništavanjem usjeva i odgonjenjem stoke. Posljedice toga su dezorganizacija, glad, bježanije i iseljavanje stanovništva. Svako, pa i trenutačno,

olakšavanje stanja moralo se plaćati velikim sumama. Tako je sultan, u periodu od 4 godine poslije zaposjedanja Carigrada, prema riječima kralja Tomaša, izvukao iz Bosne 160.000 dukata, a uvijek je bilo povoda i za vanredne namete. Pripremajući ratnu akciju protiv Beograda (1456.), Mehmed II je od vojvode Petra Pavlovića zahtijevao 4.000, od hercega Stjepana 8.000, a od kralja Tomaša čak 10.000 ljudi, 10.000 tovara namirnica i 4 strateški važna grada. Kralju se tada činilo da nikada nije bio pred težim izborom i svoje nevolje s Turcima je Veneciji prikazivao u najcrnijim bojama. Morao se oduprijeti namjerama "najokrutnijeg tiranina", a snage za to nije imao. Tajno obaviješten šta mu se inače sprema, molio je da Venecija ne odbacuje olako njegova upozorenja i da dobro razmisli šta će biti i sa njezinom Dalmacijom ako Turci potčine bosansko kraljevstvo. Pred dilemom da preda tražene gradove ili prihvati rat, Tomaš je znao da bez mletačke pomoći ne može ratovati. Nadao se da će ga Venecija, u svom interesu, radi zaštite svoga mira i sigurnosti, pomoći ratnom opremom, a u slučaju krajnje nevolje dozvoliti mu prelazak na svoju teritoriju. Opasnost je tada otklonjena jer sultan, poražen pod Beogradom (22.VII 1456), za momenat nije insistirao na postavljenim zahtjevima. Takav ishod naveo je Tomaša da se prebrzo pridruži ostalom kršćanstvu protiv Turaka iako njihov poraz nije bio nepopravljiv. Već početkom 1457. oni su ponovo bili u Bosni i na Savi gradili lađe za prelaz u Slavoniju. Kad su obnovili zahtjev da im se predaju bosanski gradovi, Tomaš je o tome izvijestio mađarski dvor i kardinala Karvajala, papskog legata u Ugarskoj. I njih je (kao ranije Mlečane) pitao kako da postupi, mada se već bio odlučio na potpuni raskid s Turcima. Slabe ugarske prilike poslije Hunjadijeve smrti (1456.) navodile su ga da neosnovano priželjkuje Karvajalovo premještanje u Bosnu koja bi, prema željama nekih krugova, postala ishodištem novog križarskog pohoda. Tomaš je počeo pripreme za veliki rat iako Bosna nije imala dovoljno snage da ga vodi. Papa ga je bodrio (1457.) da u tome istraje i poslao mu svoju zastavu. U sklopu ovih ratnih priprema, Tomašev poslanik Nikola Testa je (24.VII 1457) pošao u posjetu papi, napuljskom kralju, mletačkom duždu, milanskom i burgundskom vojvodi.

I papa se upinjavao da Tomašu za rat nađe sredstva i saveznike, ali rezultat svega nije ispio ohrabrujući. Zauzet na drugim stranama, Alfons Aragonski je odgovorio kako od njega ne treba ništa očekivati, a ni Venecija nije pristajala da s Bosancima dijeli sredstva od križarske desetine, namijenjena za naoružanje njezine flote. Papa je i pored toga ohrabrivao Tomaša i uzaludno se nadao da će okupiti evropske vladare i postići dogovor o ratu protiv Turaka. A kad tako nije bilo, usamljena Tomaševa snaga, bez aktivne uloge Ugarske, Poljske, Venecije i Napuljske kraljevine, ništa nije predstavljala niti se on usuđivao sam izazvati sultana. Svjestan svoje inferiornosti, on je znao

da ni cijelu Bosnu ne bi mogao okupiti oko sebe. Jednom prilikom (1456.), da li samo za vanjske potrebe ili zato što je tako i bilo, upozoravao je kako maniheji čine dobar dio njegovog stanovništva, posjeduju veći dio kraljevstva i skoro da više vole Turke nego kršćane. Bez čvrstog oslonca, on odustaje od onoga što je namjeravao. Početkom 1458. u Bosni su brojni turski odredi pa je morao pristati na mir, tim prije što se i sultan, odustajući od traženih gradova, zadovoljio samim haračom od 9.000 dukata godišnje. Uskoro je Tomaš i od toga odustao i ujesen 1458. obećao da će s kraljem Matijom poći u rat protiv Turaka. Na ovo ga je navela nada da će Mađari podržati brak između njegovog sina i kćerke umrlog srpskog despota, što su oni i učinili na saboru u Segedinu (6.XII 1458) dajući saglasnost za ujedinjenje despotovine sa Bosnom kako bi lakše odoljela Turcima. Sve to je samo navelo sultana da pošalje vojsku u Bosnu. Kad se krajem januara 1459. vratio iz Segedina, Tomaš je tuđe odrede zatekao u svojoj zemlji, a 10.II 1459. pisao je Mađarima kako je preko dobro obaviještenih prijatelja, tajno s Porte, upozoren kako će, čim zima popusti i snjegovi okopne, doći cijela turska vojna sila da uništi njegovo kraljevstvo. Molio je da ga u opasnosti ne ostave samog, bez obećane pomoći jer bi ga inače zadesilo potpuno rasulo i propast. S proljeća su zaista i uslijedile najavljene ratne operacije u kojima je Tomaš nešto i postigao. Uspio je spaliti Hodidjed, najstarije neprijateljsko uporište u svojoj zemlji. Tada se obraćao i Veneciji, ali nije dobio ništa osim podsjećanja (31.V 1459) da će predstojeći sabor u Mantovi raspravljati o mjerama protiv turske opasnosti i usvojiti odluke na dobro i korist kršćanstva, a time i Bosne. Na taj sabor u julu 1459. išla je i bosanska delegacija zatražiti pomoć i objaviti kraljevu spremnost za nastavak ratovanja, ali se zapadno mnijenje počelo naglo otklanjati i do Tomaša. Tome je prethodio gubitak Smedereva, čije stanovništvo se pobunilo protiv mladog despota (20.VI 1459) i grad predalo Turcima. Događaj je uzbudio cijelo kršćanstvo pa kako je i za to valjalo iznaći krivca, mađarski kralj je spremno upro prstom na Bosance, a za izdaju nabijedio mladog despota, strica mu Radivoja i oca Tomaša. Papa je to povjerovao i prihvati da je Stjepan Tomašević "doveo Turke i Smederevo predao za veliku svotu novaca". Poslije toga se činilo da bosanskom kralju pristaje svaka kleveta pa kad su Turci (ujesen 1459.) teško poharali hercegovu zemlju, i to je objašnjavano kao nedjelo izvedeno na Tomašev poziv. Ugrožen od Turaka, i Herceg se tada uzaludno obraćao Veneciji i kralju Matiji. Upleten vojno u Češkoj, Matija ga je preporučio svome hrvatskom banu Pavlu Sperančiću, kako nije imao vojske spremne za takvu intervenciju, ban je za njezino novačenje tražio, i od hercega dobio 3.000 dukata, ali mu obećanu pomoć nikad nije poslao. Ostalo mu je da pristane na nepovoljan mir. Pored plijena koji je neprijateljska vojska odnijela, morao je sultanu platiti i 40.000 duka-

ta! Ojađen, poručivao je Veneciji kako njegovu zemlju ne štite ni velike planine ni velike vode i kako se sam, sa svojom neznatnom silom, ne može oduprijeti Turcima, ni svojim bogatstvom zaštititi od sultana koji se uzda u svoju snagu i uzima sve što može, od koga može. Strepeći da neće odoljeti kad se na njega sruči ogromna turska sila, ni on nije znao gdje bi se, osim pod okrilje Venecije, sklonio pred opasnošću pa je molio da se odredi neki otok na koji bi u nevolji prešao sa svojima. Ona se saglasila da, ako bude morao napustiti svoju zemlju, slobodno pređe na njezin Hvar.

Teška za kralja Tomaša bila je i 1460. godina. Turci su zauzeli Srebrenicu, Zvornik i cijelu Usoru, a u aprilu su smjerali da preko Bosne napadaju na Slavoniju, gdje im kralj Matija, upleten u rat sa carem Fridrihom III, nije predstavljao prepreku. Opasnost je izgledala tolika da je Tomaš, uvjeren kako se bez vanjske pomoći neće održati, molio da Venecija (X, 1460.) preuzme i brani njegovu državu, odnosno da je ljudstvom i ratnom opremom osposobi za kakvu-takvu odbranu. Nesiguran u ishod i on je ponovo tražio odobrenje za prelazak u koje mletačko mjesto ako na to bude primoran. Venecija mu je odobrila nabavku i izvoz ratne opreme i izrazila nadu da će se u svojoj zemlji održati. Saglasila se i da pređe na njezinu teritoriju ako bude primorana i pokrenula pitanje kraljevog izmirenja sa hercegom za što je ponudila i posredničke usluge. Ne dočekavši izmirenje Tomaš je umro početkom jula 1461. godine. Istina i sama logika događaja uporno je sugerisala sporazum, posebno otkad su obojica imali istoga neprijatelja: na istoku Turke, na zapadu bana Sperančića. Stoga se i desilo da su se odmah, poslije Tomaševe smrti i bez mletačkog posredovanja, sporazumjeli i herceg i novi kralj Stjepan Tomašević. Već polovinom augusta (1461.) znalo se i u Veneciji da su oni u savezu protiv bana Sperančića. Podsticaj za sporazum došao je od kralja, a herceg se odazvao i već u septembru mu došao u posjetu na Bobovac.

Hercegu se činilo da je on postao najugroženiji na svijetu i da "Turčin" i ne misli na drugo osim kako ga uništiti. Nazirao je blizinu trenutka u kom će biti izbačen iz svoje zemlje. Sve teže stanje navodilo je i ostale da još više brinu kako, bez velike vlastite žrtve, osposobiti Bosnu za odbranu i sačuvati je kao svoju sigurnosnu oblast. Papski legat Luka de Tolentis boravio je kod kralja i kod hercega puna dva mjeseca (22.IX-20.XI 1461) s ciljem da ojača njihov borbeni duh i podstakne ih na otpor. A njih dvojica su ipak i dalje svu nadu polagali u Veneciju. Herceg je govorio da Turci više zaziru od nje nego od svih ostalih kršćana. Kako su vjerovali jedino u Veneciju nisu ni pomišljali da bi se na nekog drugog mogli osloniti ili da bi i negdje drugdje mogli naći utočište u slučaju napuštanja svoje zemlje. Njihova poslanstva su sve češće s porukama putovala u Veneciju. Jedno je i u novembru 1461. tamo

tražilo specijalne balistare i puškare i raznu vojnu opremu kako bi se zemlja bolje pripremila za otpor očekivanoj turskoj invaziji. I tada su naši prvaci ponavljali zahtjev da im se, na mletačkoj teritoriji, ustupi odgovarajući kaštel, mjesto ili otok gdje bi se sklonili kad bude neophodno.

Venecija se na molbe odazvala bez oduševljenja, mada je i dalje u Bosni gledala svoju predstražu i radi sebe se za nju svugdje zalagala. Papi i zapadnim vladarima prikazivala je našu situaciju jako opasnom i pozivala ih da nam pomognu. Papskom poslaniku je (8.XII 1461) izražavala bojazan da će Bosanci, ostanu li bez snažne potpore, biti prisiljeni preći, na tursku stranu, okrenuti oružje protiv kršćana i upropaštavati njihovo područje. Objašnjavala je da je Bosna pred uništenjem i da Bosancima, ako ostanu usamljeni, preostaje jedino izginuti ili se sporazumjeti s Turcima. Pod izgovorom da podnosi velike izdatke za svoju odbranu, Venecija nije željela sama preuzimati i posebne obaveze u Bosni. Novac za pomoć Bosancima morao se stoga tražiti jedino od pape, iz sredstava prikupljene crkvene desetine, ali se i papa izgovarao pretjeranim obavezama na Siciliji gdje je, uz Ferdinanda I (1458-1494), istupao protiv anžuske restauracije, podržavane od francuskog kralja Karla VII.

Sva ova zavlačenja išla su na ruku Turcima koji nisu čekali da se protivnički redovi srede i osposobe za odbranu. S raznih strana, preko njemu sklonih sultanovih kućnih prijatelja, herceg je obaviješten o odluci da se krene protiv Albanije i Bosne. Početkom marta 1462. o tome je izvijestio Veneciju, a krajem maja se tamo i preko Budima znalo o velikom okupljanju turske vojske. Tvrdilo se da ih je oko 200.000 usmjereno na Vlašku, Transilvaniju ili Beograd. Ali ni krajem juna (1462.) nije bilo sasvim jasno šta Turci stvarno namjeravaju. Znalo se jedino da, ako to odluče, mogu lako razbiti Bosnu ili je prisiliti na mir. Venecija je (16.VII 1462) obećala pomoći hercegu i izražavala nadu da će on ostati u svome. Ali baš tada buknuo je novi spor između hercega i sina mu Vladislava i stvari su se počele još više komplikovati. Vladislav je, ne zna se tačno kada u drugoj polovini 1462, otišao na Portu sultanu tužiti oca i tražiti podršku za sticanje svoga dijela očevine. Tužba je imala velikog odjeka i herceg je krajem oktobra, bio siguran da se za nju znalo već i u Veneciji. Vladislav je, naime, tražio da mu sultan dodijeli pripadajući dio očevine, a kao protuuslugu, obećavao carski bakšiš od 100.000 dukata. Upitan odakle mu toliki novac kad je već iz zemlje protjeran, odgovorio je kako će mu Venecija i Dubrovnik za to posuditi po 50.000 dukata. Na vijest o tome herceg je hitno i u Dubrovniku i u Veneciji provjeravao o čemu se radi i molio da mu ne daju ukoliko su nešto i obećali. Jedna i druga strana odgovorile su kako im se Vladislav za to nije ni obraćao, a ne bi mu dali ni da

se obraćao. Ali sultan je već zapovjedio hercegu da polovinu svoje zemlje odmah preda sinu, a Vladislavu obećao i veliku vojnu pomoć protiv oca. Na hercegovu sreću, turska vojska je postala potrebija na Dunavu, gdje su Mađari vršili koncentraciju svojih snaga pa je i Vladislav morao pričekati. Ipak je sultan od hercega tražio tih 100.000 dukata koje Vladislav nije mogao platiti. Umjesto gotovog novca sultan bi se zadovoljio i sa tri utvrđena grada. U obzir su dolazili Klobuk i Močevac, na dubrovačkoj, i Čačvina kod Sinja na mletačkoj granici. Pošto dobije novac ili tvrđave sultan bi Vladislavu dao dio svoje zemlje, a hercegovu ne bi ni dirao. Sultanu su smetale i hercegovе bliske veze sa papom i Venecijom pa mu je naredio da ih odmah prekine. "Nemaš ti šta da radiš ni sa papom ni sa Venecijom", tako mu je poručio. Herceg je uvjeravao Veneciju kako će radije umrijeti nego dušmaninu dati tražene gradove ili dukate. Ipak je pitao za savjet šta odgovoriti ako se nalog ponovi. Uvjeren da će ga Turci napasti u toku godine, molio je za pomoć u ratnoj opremi i balistarijima, ali i da se Venecija zauzme na Porti za njega. Zadovoljna hercegovim stavom prema turskim zahtjevima, mletačka vlada mu je odobrila da nabavi i bez plaćanja ikakvih daća odmah izveze dovoljno ratne opreme, kao i da unajmljuje plaćenike na njezinoj teritoriji. Potvrdila je raniju saglasnost o davanju azila, mada je odbijala da vjeruje kako će mu to biti neophodno sada kad je na pomolu bila velika intervencija "protiv neprijatelja vjere" koju spremaju papa i kršćanski vladari. Velike ratne pripreme trajale su i u Veneciji, koja je za to izgrađivala 30 novih trirema. Spremali su se i Mađari, a očekivalo se da će im se pridružiti i Bosanci. Znalo se, s druge strane, da je i sultan odredio ratni cilj, da će narednog ljeta poći protiv kralja Stjepana Tomaševića, hercega i Dubrovnika. Oko hercega je bilo neke igre jer su ga Turci zvali da na njihovoj strani učestvuje protiv Dubrovnika, što je on odbio i time zaslužio pohvale iz Venecije.

Ali, kršćanske ratne pripreme su jako sporo napredovale. Kod njih je od raznih volja, interesa i mogućnosti valjalo skrpiti koaliciju dok se turska strana, podvrgnuta samo jednoj volji, lakše odlučivala na akciju. Svi kršćani nisu ni bili podjednako ugroženi pa ni podjednako zainteresirani. Opasnost je najneposrednije doživljavao i najozbiljnije shvatao upravo slabašni bosanski kralj. Bez dovoljno vlastite snage i bez povjerenja da će mu iko na vrijeme priteći u pomoć, bio je prvi na udaru. Bez pouzdanih saveznika i sa rovitim stanjem u zemlji očekivao je smrtonosni udarac. U februaru 1463. iznio je pred Veneciju sva svoja strahovanja, bazirana na pouzdanim informacijama. Ona je morala shvatiti da i za nju dolaze teža vremena, jer će sultan, čim osvoji Bosnu i u njoj podigne svoje tvrđave, ići preko granica – sve do Istre. Propast bosanske države svakako će rezultirati teškim posljedicama. Da

olakša položaj Bosne, Venecija je i prije nekoliko godina objašnjavala sultanu kako je ova država u savezu s njom mnogo prije nego su Turci ušli u Rumeliju. Sad je kralj sugerisao da se sultanu objasni kako je bosansko kraljevstvo odavno dio mletačke države i da mu kao takvo ne plaća uobičajeni danak. Razgovor bi poslužio i da se provjeri pristaje li sultan da ne ugrožava i ne potčinjava bosansko kraljevstvo. Ali, pošto prema svim predznacima u ljepšu budućnost nije vjerovao, kralj se ujedno zalagao za odlučnu i neodložnu mletačku ratnu orijentaciju budući da se ono što će protiv Turaka morati poduzeti kad Bosna bude izgubljena može, s manje opasnosti, učiniti prije nego bude izgubljena. Zarati li ona na vrijeme, Turci neće krenuti na Bosnu kako su naumili niti će mu oduzeti kraljevstvo. I kralj je tražio ratnu opremu i izvjestan broj balistarija koje bi rasporedio po tvrđavama. Iz odgovora (28.II 1463) vidjelo se da ni Venecija, mada još uvijek u miru s Turcima, u mir s njima ne vjeruje. Ona je podsticala našega kralja da ustraje u slozi sa hercegom i da se drži mađarskog kralja kako bi mogli zajedno udarati po neprijatelju. Tražene balistarije nije mogla dati o svome trošku zbog velikih izdataka za pripremu svoje odbrane, ali je bila saglasna da sam, u njezinim mjestima, unajmi takvih vojnika koliko želi i koristi ih prema svojim potrebama. Dala mu je na poklon 50 velikih samostrijela, 50 sanduka projektila za samostrijele (balestre) i 50 barila topovskog baruta. Taj značajan poklon nikad u Bosnu nije stigao, jer je kralj po njega poslao tek kad su Turci bili pod Bobovcem. Možda su smetnje za to postojale samim tim što su Turci došli i ranije, sa Vladislavom. Sultan mu je već bio izišao u susret i dodijelio sve "što poiska od zemlje očine". Dao mu je i petnaestak hiljada vojnika koji će ga silom dovesti na vlast u dosuđenom dijelu očevine. Optužujući ga za to kasnije (1466.) herceg kaže: "On je doveo Turke u moju zemlju nekim klancima kuda ranije nijedan Turčin nije mogao proći". Hercegov pokušaj da mu se suprotstavi propao je odmah u februaru 1463; njegova vojska razbijena je na r. Breznici kod Pljevalja, a Turci koje je doveo njegov "prokleti i neposlušni sin" sve su popalili i samo u jednom danu odveli 30.000 duša. Ostvarivši naum Vladislav je u martu izvijestio Dubrovnik o "zadobivanju gospodstva". Početkom marta turske akindžije su prešle i u Bosnu da izazivaju strah i dezorganizaciju. Nezavisno od toga bosanski poslanici su tada na Porti molili petnaestogodišnje primirje. Pored svih apela na Mađare, Mlečane i na papu, pored njihovog "razumijevanja" i verbalne podrške, izraza simpatije i želja sa svih strana da se Bosna sačuva, kralj je shvatio da od svega toga neće biti ništa, da je ostao usamljen pred opasnošću na koju su ga prijatelji s Porte krišom upozoravali. Kad je to shvatio, požurio je da se sporazumije sa sultanom, pod bilo kakvim uvjetima. Ne odustajući od namjere da Bosnu definitivno pokori, sultan je pristao da Bosance obmanjuje i obećao primirje koga

se nije mislio pridržavati. Prazna nada bila je dovoljna da pasivizira Bosance i njihove saveznike. Pošto je kralju Stjepanu Tomaševiću svečano obećano primirje, nije se jedno vrijeme ni znalo protiv koga je odavno pripremani ratni pohod usmjeren. Matija Korvin je kasnije (27.I 1464) pisao papi kako se bojao da Turci idu na Ugarsku. Da ga zavarava, sultan je zaista naredio svome komandantu u Srbiji da uznemirava granicu na Savi i Dunavu. Taj je i prodro sve do Temišvara i mađarsku pažnju potpuno obratio na sebe. Već u aprilu se sumnjalo da od primirja obećanog Bosancima neće biti ništa. Na susjednim dvorovima i na Kuriji se i dalje o Bosni površno razgovaralo i odlučivalo, ali sve je bilo kasno. Turska vojska koja je Vladislava dovela na vlast u njegovoj oblasti, nije se poslije toga povukla. Trogirski knez piše 23. i 26. IV 1463. da je Vladislav još uvijek s njima. Prividno Vladislavu stavljena na raspolaganje, ona je dugo nešto čekala a da on možda nije ni znao kakva bi joj još mogla biti misija. Zatim je uslijedio i veliki sultanov pohod čije žrtve su bosanska država i njezin kralj. Tako je Vladislavljev slučaj neposredno prethodio lavini koja će se uskoro obrušiti na Bosnu. Sultan je "iz Sjenice udario niz Drinu", bez otpora prošao oblasti braće Pavlovića i Kovačevića i otuda ušao "u pravu ili Gornju Bosnu", "u kraljevu zemlju ili Vrhbosnu", koja je i ranije bila dijelom u njihovim rukama. Sve dotle osvajači nisu ni nailazili na otpor pa se i ne primjećuje kraljeva spremnost za odbranu o kojoj su govorili njegovi poslanici prošlog februara u Veneciji. Možda je i bio spreman boriti se, ali uz saveznika koga sada nije imao. I papi je poručivao: "Ako Bosanci vide da neće u ovom ratu biti sami, nego da će im i drugi pomoći, hrabrije će se boriti". Ovako, ostavljeni sami sebi, prepustili su Turcima da ih pregaze, da bez otpora i zadržavanja (19.V 1463) izbiju pred utvrđeni Bobovac. Već sutradan, prethodnici se pod Bobovcem pridružio sultan sa glavnikom i Mahmud-pašu Anđelovića uputio dalje na zapad da opsjeda Jajce - drugu prijestolnicu, i da progoni kralja. Prije nego je ovaj tamo stigao, kralj je uspio da iz Jajca u Veneciju uputi svoga poslanika Nikolu Testu radi informisanja prijateljske vlade o novostima i dopremanja ratne opreme. Nakon desetak dana izbivanja Testa je prešao rastojanje od Jajca do Trogira, gdje je stigao 29.V 1463. S njim je i kraljica doputovala do Vrlike i tamo ostala da uz granicu sačeka rasplet događaja.

Za tih 10 dana, dok je putovao preko Bosne do Trogira, Testa se obavještavao o turskom kretanju. Po onome što je rekao trogirskom knezu, osvajač je napokon pred Bobovcem naišao na otpor i morao zastati. Na to jako utvrđeno mjesto (u kome je kralj običavao u sigurnosti držati i svoju blagajnu) Turci su, rekao je, danonoćno napadali, a posada je junački odolijevala. Na putu do Trogira on nije čuo da bi odbrana popustila ili Turci zauzeli grad,

ali s obzirom na njihovu riješenost da ga zauzmu i napore koje u to ulažu, smatrao je da se Bobovac, ukoliko mu Mađari ili drugi uskoro ne priteknu u pomoć, neće dugo održati. Rekao je da će Turci, ako Bosna u tom ratu ostane usamljena, zauzeti Bobovac čiji značaj je toliki da će i cijela Bosna s njim postati njihova. Tu je linija odbrane podrazumijevala još bar dva utvrđena grada: Kozao (Cosal) kod Fojnice i Goruški na tri milje od Bobovca. Odmah u početku oko Goruškog se dešavalo nešto "sumnjivo". Testa kaže da je sultan ispod Bobovca poslao jednog pašu da zauzme "drugo mjesto zvano Goruški". Pošto se i tamošnja posada snažno odupirala, a paša se povukao, uslijedilo je nešto što nije bilo neophodno. Kraljev vitez, dodijeljen za zapovjednika mjesta, slabo je ocijenio otporni duh stanovništva i uvjeren da bi ono, u strahu od turskog povratka, moglo napustiti ognjišta, odlučio je da ga sam spali i napusti. Čuvši da je mjesto napušteno i ostavljeno u plamenu, Turci su se odmah vratili, zauzeli ga bez otpora i zarobili dio stanovništva kome dotle nije uspjelo da se udalji. Ovo je, svakako, moglo nepovoljno utjecati na odbranu Bobovca, ali Testi nije davalo povoda da govori o izdaji. Tako se tada postupalo i na drugim stranama. Stanovništvo je napustilo, nakon što ju je spalilo, i varošicu Kozao. Otpor u Bobovcu nije spriječio Turke da zauzmu Travnik, Vinac, Novi i Jezero kod Jajca i opsjednu Jajce. Od kraljice se, iz Vrlike već 3. juna 1463. doznalo u Trogiru da je Bobovac izgubljen, a Jajce opsjednuto. Ban Pavle Sperančić je doznao, a 4. juna izvijestio i trogirskog kneza, da je bosanski kralj bio opkoljen u Ključu, odakle je na tursku riječ izišao, predao se i bio odveden prema Jajcu kako bi tamo, u jadnom zarobljeničkom statusu, demoralizirao djelovao na odbranu i pomogao da se, bez daljeg otpora, preda i taj grad. Vijest je potvrdio i knežev čovjek koji je istog dana došao iz Bosne. Potvrđuje je kasnije i Nikola Modruški u izvještaju za papu Piju II, kad kaže da je kralj pobjegao iz Jajca u Ključ gdje ga je paša stigao i opsjeo pa gladu i žeđu primorao na predaju sa svim blagom, možda oko miliona dukata, koje su njegovi preci sakupili. Doveden sultanu, kralj je primoran narediti svojim da predaju tvrđave koje su se još odupirale. Poslije naloga, piše Modruški, otpor je prestao i za 8 dana se predalo 70 tvrđava.

Pošto je pregazio Bosnu, smakao kralja i u osvojene tvrđave postavio svoju posadu, sultan je naredio povlačenje umorne i dobro iscrpljene glavnine, svakako prije 15. juna. Trogirski knez piše 18. juna da je sultan otišao iz Bosne i da mu vojska već nekoliko dana logoruje i odmara "na velikoj ravnici i pašnjacima, pola dana hoda udaljenim od Dubrovnika". Tamo se nalazio i hercegov sin Vladislav, koji je 18. juna iz turskog tabora slao nekakve poruke Dubrovniku. U to se, 19. juna, kad više nije bilo nezavisne Bosne ni njezinog kralja pa ni mogućnosti za nastavljnje rata, iz Venecije u Trogir vra-

tio Nikola Testa, sa 50 velikih samostrijela, 50 sanduka projektila za samostrijele i 50 barila topovskog baruta. Količinski sve to odgovara onome što je krajem februara, na kraljev zahtjev, poklonila mletačka vlada. Ništa od toga nije se više u Bosni moglo korisno upotrijebiti pa je ostavljeno mletačkom knezu u Trogiru.

Strah od bosanskog udesa zahvatio je sve susjede. Mletački kneževi u Dalmaciji sazivali su zborove nobila i pučana i u Veneciju upućivali delegacije da isposluju dodatne mjere zaštite svoga područja. A onda, čim je sultan uništenjem bosanske nezavisnosti ostvario svoj ratni cilj i povlačenjem vojne glavnine pokazao da je rat završen i da više nema ratne opasnosti za susjede, pojavilo se neumjesno pitanje: zašto je Bosna tako brzo prestala da se odupire, zašto je tako lako i neočekivano pala? Ta u njoj je preko 300 tvrđava od kojih neke i neosvojive, čudio se u pismu od 25.VI 1463. godine i sam malo ranije jako zabrinuti i usplahireni trogirski knez, kao da se nije unaprijed znalo da Bosna ostavljena bez pomoći, izvan odbrambenog sistema kršćanskih zemalja, tolikoj sili ne može odoljeti. Da li je u njoj bilo 300 ili samo 117 tvrđava, kako je 19.VII 1463. naveo mletački guverner Skadra, nije to sada toliko ni važno, ali je svakako zanimljivo da li su te tvrđave činile jedinstven sistem i da li su blagovremeno bile popunjene odgovarajućim ljudstvom i ratnim materijalom? Nije vjerovatno da je sve bilo dobro pripremljeno za odbranu i da se odmah raspalo.

Ali pošto je za malo vremena pregažena, uništena i ostala bez kralja, činilo se i da je Bosna "šaptom" pala, ne samo "bez ijednog topovskog hica, nego i bez izvlačenja iz korica ijednog mača", kako je 25. juna 1463. događanje ocijenio trogirski knez. Slično misli i Matija Korvin kad početkom 1464. piše papi kako je sultan u Bosni "pobijedio prije nego je izvukao mač iz korica". A kako nikad nije bilo poraza koji, bar donekle, nije objašnjavan izdajom, tako je i u ovom slučaju sva krivica svaljivana na izdajnike. Fama o ulozi izdaje u bosanskoj katastrofi, proširena iz Budima i Rima, činila se posvuda toliko vjerovatnom da je ušla i u savremene kronike nekih italijanskih gradova. Danas bi, za izricanje uvjerljivijeg suda o tome, bio neophodan oslonac na savremene izvore iz kruga neposredno upletenih strana, ali dok vjerodostojnih domaćih izvora o tome jednostavno nema, turski, ukoliko ih ima, govore samo o snažnom otporu kojeg je njihova vojska morala savladavati. Mađarski izvori za ovo pitanje nisu sasvim pouzdani jer su, svakako s razlogom, odavno osumnjičeni kao odbranaški. Kad već nije vrijeme pomoglo susjedima, kralj Matijaš Korvin je mogao željeti da odgovornost svali na stvarne ili izmišljene izdajnike čijim djelovanjem je slom uslijedio tako brzo da se Bosni nije ni moglo pomoći. Pristrasan je mogao biti i biskup Nikola

Modruški, autor priče o korumpiranom zapovjedniku odbrane Bobovca, nedavno pokatoličenom krstjaninu Radaku, koji je izdao kralja i grad predao bez imalo otpora jer je taj biskup, kao papski legat u Bosni (1461-1463) naveo kralja da prekine taktiziranje s Turcima i potpuno se osloni na pomoć Ugarske i kršćanske koalicije od koje, u kritičnom momentu, ipak nije bilo ništa pa je lako mogao doći na ideju da svoju ulogu i osjećanje krivice zbog ishoda rata kamuflira optužbom da su nedavno nasilno pokatoličeni patareni počinili izdaju.

Nijedan drugi historijski izvor ne potvrđuje biskupove navode, a spomenuto Testino svjedočenje da su se branitelji Bobovca uspješno odupirali nadmoćnoj sili i pružali joj junački otpor (viriliter se defenderant) doslovno ih opovrgava. I ostale optužbe u ovom smislu dosta su paušalne pa se na njima ne može zasnovati solidno uvjerenje o značajnijoj ulozi izdaje u brzjoj bosanskoj katastrofi. A pošto tezu o tome valja napustiti kao neargumentovanu, valja napustiti i bilo kakvo dalje spekulisanje o patarenstvu kao mogućem trulom mjestu bosanske odbrane i njegovom očajukanju sa islamom. Nijedan turski pohod protiv Bosne, a bilo ih je mnogo, nije se oslanjao na patarensku kolaboraciju. Nije poznato ni da se ijedan prvak ili vjernik Crkve bosanske pridružio Turcima ni 1463. i olakšao im osvajачki posao. Poznato je, naprotiv, da je značajni hercegov dvorjanin, gost Radin, činio sve da ne dospije pod Turke, pa je čak i od Venecije tražio dozvolu da sa 50 do 60 osoba svoje sekte i svoga zakona (na koliko se valjda njegova sekta i svela) pređe na mletačku teritoriju s garancijom da će tamo moći očuvati svoju vjersku osobenost. Ovo ne znači da nije bilo defetizma. U strahu od pogibije ili ropstva mnogi plemići i ostali bježali su preko granice, u dalmatinske gradove, pa čak i preko mora. Neki kastelani, prepušteni sami sebi, procjenjivali su da bi njihov usamljeni otpor bio uzaludan pa su, na svoju ruku, odlučivali spaliti tvrđave i povlačenjem sačuvati snage za buduće akcije ako do njih dođe.

Od značajnih ličnosti jedino je hercegov sin Vladislav bio otvoreno na turskoj strani i sa turskom vojskom išao po Bosni pa je njegova izdajnička uloga neosporna, ali i to je sudbina jednog neuravnoteženog nesretnika koji je uskoro promijenio stranu i ušao u rat s Turcima.

Srednjovjekovna bosanska država tendenciozno je upoređivana sa "crvo-točnom zgradom", gotovom da propadne sama od sebe koju su zato Turci lako srušili, "jednim udarom noge". Bez obzira na sve ipak nije bilo tako jer Turci su prethodno, punih 77 godina (1386-1463) stalno ugrožavali i potkopavali Bosnu da bi, u posljednjem obračunu upotrijebili 150-200 hiljada vojnika. Turska je tada bila najjača svjetska velesila koja je prethodno

srušila Bizantijsko carstvo, ostatke srpske i bugarske države i dobro uzdrimala Ugarsku i Vlašku. Njezina artiljerija bila je također najjača i najstrašnija na svijetu. U ratu protiv Skender-bega (1450.) upotrijebila je top koji je izbacivao kugle teške 190 kg. Samo tri godine kasnije, prilikom zauzimanja Carigrada, pokazali su šta mogu sa topom teškim 150 kvintala, koji je na položaj dovelo 60 volova i koji je izbacivao kugle teške 360 kg. A "topovi su tada rješavali sve", kako zapaža savremeni Kritovul. Velika Venecija znatno je za njim zaostajala u artiljeriji, a kod nas se tek pokušavalo sa vlastitim livenjem. Dolazak Turaka zatekao je kod hercega topolivca Jerga iz Nirnberga, a kod kralja Bartolomeja iz Kremone. Države sa velikom vojnom snagom, Ugarska i Poljska, pokušavale su uz pomoć francuskih i njemačkih vitezova uništiti turske kopnene snage i razbiti im carstvo, ali sve je završavalo porazima i uvjeravalo druge da moraju izbjegavati turske napade. Bosna ih, kad je došla na red, nije mogla izbjeći.

Srednjovjekovna bosanska država nije dakle sama od sebe propala, niti je jednim udarom noge srušena kao crvotočna zgrada, kako se rugao naš Vladimir Ćorović, nego je, i prema onome kako Venecija piše Firenci 14.VI 1463, pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo – ardet ante opulentum regnum!

LITERATURA

- Napretkova povijest Bosne i Hercegovine, I,
Sarajevo
- Simić Ćeskić Historija srednjovjekovne Bosne,
Beograd, 1963.
- Lopez Roberto Il principio della guerra Veneta - barca
nell', 1463., Archivio veneto, quinta serie,
vol XV (1934)
- Šunjić Marko Bosna i Venecija, Napredak, Sarajevo, 1966.
Trogirski izvještaj o turskom osvojenju Bosne,
Glasnik arhiv. društva BiH, XXIX, Sarajevo, 1989.
- Šunjić Marko Trogirska pisma
- Šunjić Marko Jedan novi

THE DESTRUCTION OF THE MIDDLE AGE COUNTRY

Dr Marko Šunjić

In the short war campaign the Sultan Mehmed II El Fatih occupied Bosnia in May, 1463 and took its last King off. By the marking of this quick destruction, our best historians gave their too big importance to the inner Bosnian desintegration, the dealing of the power and the treason, although the historical sources had said nothing about it. In this elaborate, on the basis of recently found concepts of the letters of the Duke of Trogir and his reports to the government in Venice, about the happenings in the neighbourhood, we try to show that Bosnian resistance was not missing. It was heroically defended (virileter se defendunt), but the forces relationship were as such that Bosnia was left alone, and it couldn't be adequately defended.

Turkey was the great power of the times, with the whole coalition of the other powers it could fight with. It must be said that the unhappy circumstances around the King's arresting, who became fatal because the Sultan succeeded to drive the arrested King to order his army to stop the resistance and to surrender the tower after it, everything was finished in a few days.

BOSNA I HERCEGOVINA U OKVIRIMA OSMANSKOG CARSTVA (1463-1593)

Dr. Behija Zlatar

Osmansko carstvo se pojavljuje na bosanskom prostoru u XIV stoljeću, i od tada će dati pečat razvoju i Balkanskog poluotoka narednih četiri stotine godina. To je Carstvo koje je iz osnova promijenilo sliku Balkana. Goto-vo da nema sfere života u kojoj te promjene nisu vidljive.

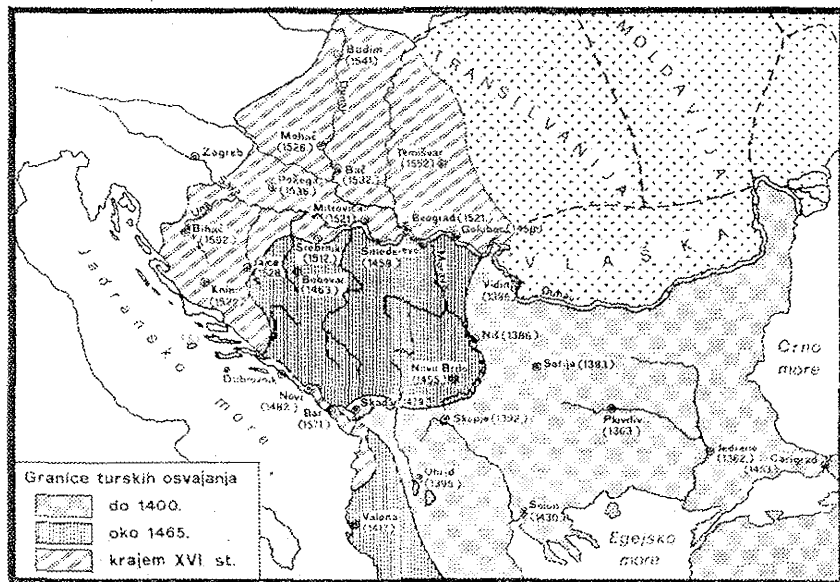
Pravi utemeljivač Osmanskog carstva bio je Mehmed Osvajač, koji je uspostavio imperiju sa sjedištem u Carigradu koji je osvojio 1453. godine. Pod njegovom komandom osmanlijska vojska je 1463. godine zakratko osvojila veliki dio Bosne, što je bilo u skladu sa ratnim planovima Osmanskog carstva. Godine 1463. palo je i Jajce i pogubljen posljednji bosanski kralj iz dinastije Kotromanića, Stjepan Tomašević. Osvajanjem Bosne ne samo da je srušena posljednja značajna država na Balkanu, nego su stvoreni uvjeti za dalja napredovanja prema zapadu, a posebno da se neutrališe ugarski uticaj na ovim prostorima.

Svoja prva uporišta u Bosni Osmanlije su stvorili još prije 1430. godine, a od 1451. oni su stvarni gospodari u župi Vrhbosni. Između 1448. i 1453. godine od osvojenih dijelova Bosne obrazovana je upravna jedinica koja se u domaćim izvorima naziva "Bosansko krajište", a u najstarijem poznatom turskom popisu ovih prostora iz 1455. godine "Vilayet Hodidjed" i "Vilayet Sarayovasi". Od osvojene zemlje bosanskog kralja, oblasti Pavlovića i Kovačevića, dijela hercegovne zemlje te ranijih vilajeta u Raškoj i Bosni, obrazovan je 1463. Bosanski sandžak sa sjedištem u Sarajevu. Iste godine uslijedila je protuofanziva u kojoj je ugarska vojska osvojila Jajce te sjevernu Bosnu (Donji Krajevi i Usora). Od osvojenih krajeva Matija Korvin je obrazovao dvije banovine: Jajačku i Srebreničku.

U narednim decenijama nastavljena su osvajanja osmanlijske vojske i uskoro su formirani novi sandžaci: Hercegovački (1470.) i Zvornički (između 1478. i 1483).

Vrijeme vladavine Bajezida II je doba velikog ekonomskog napretka Carstva. Nije bilo velikih osvajanja kao u vrijeme njegovog oca Mehmeda Osvajača, ali su teritorije Carstva konsolidovane. Stvoreni su uvjeti za velika osvajanja Selima I i Sulejmana I. Poslije pripajanja arapskih zemalja Osmanskom carstvu 1517. godine, počinje novo razdoblje u povijesti ovog carstva. Od tog trenutka to je Carstvo na tri kontinenta, to je islamski halifat. Osmanski sultani postaju halife – poglavari svih muslimana. Vjerski zakon islama dobiva primarnu važnost u rukovođenju državom. To je sve imalo uticaja i na stanje i prilike u Bosni i Hercegovini. Godine 1512. osmanske čete su ponovo zauzele područje Srebreničke banovine, koja pola stoljeća predstavljala prepreku za dalja osmanlijska osvajanja prema Ugarskoj, a petnaest godina kasnije (1527.), osvojena je i Jajačka banovina, čija je teritorija priključena Bosanskom sandžaku. Time je pod sultanovu vlast došao najveći dio teritorije Bosne i Hercegovine.

Vrijeme vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520-1566) vrijeme je vojnih uspjeha koji su Osmansko carstvo uvrstili među svjetske sile. U to vrijeme i u Bosni su osvojena nova područja prema zapadu i sjeveru te su

Granice osmanskih osvajanja na jugoistoku Evrope

formirani novi sandžaci: Kliški (1537.) i Požeški (1538). U XVI stoljeću formirani su Krčko-lički sandžak (1580.) i Bihački (1592). Osvajanje bosanske države trajalo je više od jednog stoljeća, sve do pada Jajca, pa do 1592. godine. U tom periodu uništena je srednjovjekovna bosanska država a Osmanlije su uspostavile svoj sistem vlasti. To je doba najvećeg uspona Osmanskog carstva, doba u kome se ova država razvila u imperiju svjetskih razmjera. Posljednji veliki vojni uspjeh Osmanlija bio je osvajanje Kipra 1570/71. godine. Ali već 7. oktobra 1571. godine, Osmanlije su doživjele veliki vojni poraz kod Lepanta, i od tada postepeno počinje da opada moć ovog carstva.

Bosna je u okviru Osmanskog carstva imala svojih specifičnosti koje se posebno oblikuju u vrijeme njegovog najvećeg uspona u XVI stoljeću. Ovdje se razvila specifična vojna organizacija. Mnogi potomci bosanskih feudalaca uključuju se u spahijsku organizaciju. To je vrijeme najintenzivnijeg širenja islama na cijelom Balkanskom poluotoku, a posebno u Bosni što joj je također davalo posebnost u odnosu na susjedne zemlje. U XV i XVI stoljeću u Bosni nastaju mnogi gradovi, podizanjem zadužbina pojedinaca porijeklom sa ovog tla koji prihvataju islam. Mnogi od njih su, zahvaljujući ličnim sposobnostima, zauzimali istaknute političke i vojne položaje u Osmanskoj imperiji.

Uspostavljanje osmanske vlasti i vojno uređenje Bosne u XVI stoljeću

Odmah po osvojenju Bosne Osmanlije uspostavljaju svoj sistem vlasti, svoj društveno-ekonomski poredak. Vrhovnu vlast imao je sultan koji je bio i vjerski i vojni poglavar, pa je Carstvo imalo karakter teokratske države. Društveno-ekonomski poredak zasnivao se na feudalnom posjedu poznat kao timarski sistem. Timarnici ili spahije pripadali su sitnom vojnom plemstvu a služili su sultanu u vrijeme rata i mira. Sva obradiva zemlja, izuzev mulkova, slobodnih imanja i vakufa bila je državna (arazi miri). Prihode sa zemlje sultan je raspoređivao u timare, zijamete i hasove. Da bi uspostavila timarski sistem Porta je morala utvrditi izvore prihoda u provincijama Carstva, te su s toga poslije osvajanja neke oblasti, a kasnije svakih dvadeset, trideset godina sačinjavani registri iz kojih se vidjela i raspodjela prihoda. Potreba za timarima bila je ona sila koja je podsticala Osmanlije na dalja osvajanja.

U ranije vrijeme osmanske vlasti na ovim prostorima vojne snage dijelile su se na centralnu i provincijsku vojsku. Centralna vojska kapikuli "sluge Porte (sultana)" izdržavana je sredstvima iz državne blagajne i dijelila se na više korpusa (odžaka). Provincijska vojska bila je podijeljena na tri dijela:

- spahije ili timarnici, provincijska (lenska) konjica;
- serhat-kuli ("sluge krajine"), pogranične vojne snage, graničari;
- yerlu-kuli ("domaće sluge"), lokalne vojne snage.

Od ovih vojnih rodova, najznačajnije snage predstavljale su spahije. "Na timarskom sistemu, na kome je izgrađen ovaj vojni red, počivala je cjelokupna administracija provincija i njihova vojno-administrativna podjela na nahije, vilajete, sandžake i ejalette, beglerbegluke ili pašaluke."

Najviše upravne jedinice u Osmanskom carstvu bile su ejaleti ili pašaluci na čijem čelu je bio beglerbeg, kojeg je postavljao carski divan, na prijedlog velikog vezira. Uz položaj beglerbeg je dobivao has, koji je donosio prihod od 600.000 do 1.200.000 akči. Beglerbezi su najviše pažnje posvećivali vojnim poslovima a imali su široka ovlašćenja i u spahijsko-timarskoj organizaciji. U svojoj kompetenciji oni su imali i pravo da dodjeljuju timare sa visokim iznosom rente.

Niže vojno-upravne jedinice na koje su se dijelili ejaleti bili su sandžaci ili live (sancak-turski zastava, liva-arapski zastava), na čijem čelu se nalazio sandžak-beg ili mir-i liva. Sandžak-bezi su do kraja XVI stoljeća nosili titulu bega i zastavu sa jednim tugom (vrsta zastave sa konjskim repom na vrhu kao znak vlasti i vojnog ranga). Postavljao ih je carski divan, odnosno veliki vezir u ime sultana, a na prijedlog beglerbega Bosanskog pašaluka. Bilo je tačno utvrđeno kolika je vrijednost kasa svakog sandžaka. Tako npr. has bosanskog sandžak-bega iznosio je 650.000 akči, hercegovačkog 410.515 akči, zborničkog 245.793 akče itd. I sandžak-beg je, kao i beglerbeg, u ejaletu bio vojni i administrativni upravnik svoga sandžaka. Prije osnivanja Bosanskog ejaleta (1580), bosanski sandžak-bezi imali su daleko veće kompetencije, posebno u pogledu poduzimanja vojnih akcija. U početku uspostavljanja osmanske vlasti sandžaci su se dijelili na vilajete ili subašiluke kojima su donekle odgovarale i teritorijalne sudske jedinice – kadiluci, a subašiluci su se dijelili na vilajete ili subašiluke kojim su donekle odgovarale i teritorijalne sudske jedinice – kadiluci, a subašiluci su se dijelili na nahije. Kasnije su se sandžaci dijelili samo na kadiluke kao sudske teritorijalne jedinice i na nahije kao upravno-feudalne teritorijalne jedinice.

Da bi se tačno utvrdili prihodi, država je redovno vršila popise zemalja u dva različita deftera; Mufasal defter – opširni detaljni popis naselja, poreskih obveznika i poreza koji su plaćani spahijama i Idžmal (mudžmel) defter, sumarni defter – popisi vojničkih lena i ostalih lena i njihovih posjednika, te naselja koja su im pripadala sa sumarnim popisom domaćinstava i poreza.

Vojnička lena dijelila su se na timare, zijamete i hasove. Timar je leno sa prihodom od 19.999 akči, zijamet sa prihodom od 20.000 do 99.999 a has od 100.000 do 1.200.000 akči. Za dobiveno leno feudalac je imao obavezu da vrši vojničku dužnost, da ide u rat na konju, sam ili u zavisnosti od visine prihoda sa pratnjom. Ukoliko bi izostao sa nekog ratnog pohoda spahija je gubio timar, a ako bi se pak istakao u borbi dobivao je zijamet a time i povećanje prihoda.

Spahije jednog sandžaka činile su alaj na čijem čelu je bio alajbeg ili miralaj – starješina svih spahija i zaima jednog sandžaka. U najranije vrijeme osmanske vlasti javlja se i zvanje subaše kao komandanta većih naselja i vojno-administrativnog upravnika manjih oblasti.

Izvršni organ subaše ili sandžak-bega u slučaju okupljanja spahija na vojni pohod bio je serasker. Pored toga svaki alaj imao je nekoliko bajraktara, čerisurdžija i čauša. Bajraktari su nosili zastavu manjih odreda konjice, a glavnu zastavu čitavog alaja nosio je sandžaktar. Čerisurdžije su bili vojnici koji su hvatali dezertere, dok su čauši nadzirali disciplinu. Na svaki vojni pohod beglerbeg je nosio registre (deftere) u kojima su bila popisana sva vojnička lena i njihovi prihodi. Uz pomoć deftera vršena je smotra (joklama), a potom dodjeljivani slobodni timari. Spahijska konjica činila je desno i lijevo krilo osmanske vojske koja je bila raspoređena u obliku polumjeseca, što im je omogućavalo da lahko opkole neprijatelja.

Prve spahije u Bosni su Osmanlije doveli iz Skopskog krajišta, i njihov broj je stalno rastao, tako da je krajem XV i početkom XVI stoljeća bilo preko hiljadu ljudi spahijske vojske, zajedno sa džebelijama, a početkom XVII stoljeća bilo je oko 3.000 spahija.

Najvažniji vojni red u utvrđenim gradovima bili su *mustahfizi* na čijem čelu se nalazio dizdar-kastelan. Bili su raspoređeni u buljuke na čijem čelu je bio buljubaša, dok je manjim jedinicama *mustahfiza* zapovjedao *odobaša*. U svakoj tvrđavi nalazile su se i *tobdžije* na čijem čelu se nalazio *tobdžibaša*. Pored navedenih, gradsku posadu sačinjavali su i džebelije poseban rod plaćeničke vojske. U pograničnim sandžacima, kao što je bio i Bosanski, Kliški, Zvornički, Hercegovački, postojali su još neki vojni redovi: *akindžije*, vojnici, *azapi*, *bešlije*, *delije*, *farisi*, *gonulije*, *martolosi*. Svio oni korišteni su za očuvanje krajine te su se nazivali *serhatkuli* – sluge krajine, graničari. *Akindžije* su bile raspoređene u krajinama i svojim čestim upadima (*akin*) na neprijateljske teritorije pripremali osmanlijska osvajanja. Oni su u Bosni javljaju još prije njenog konačnog pada (1463), a prvih godina XVI stoljeća bilo ih je oko hiljadu. Vojnici, također spadaju u najranije vojne redove u našoj zemlji, čiji je glavni zadatak bio čuvanje pograničnih gradova. Godine

1455 u bosanskom krajištu bilo je oko 300 vojnika. Azapi su poseban red turske pješачke vojske, na čijem čelu je bio azap-aga a pretežno su služili u tvrđavama stacioniranim na plovnim rijekama. Bešlije također poseban red plaćeničke konjice, u prvo vrijeme služili su u pograničnim garnizonima a kasnije i kao lokalne vojne snage. Delije – zaseban rod lahke konjice, kojeg su osnovali poznati komandanti Gazi Husrev-beg i braća Jahjapašići. Sam Husrev-beg imao je oko 10.000 delija. Ovaj red je prvo siužio kao lična garda uticajnih komandanata da bi kasnije postali udarni odredi osmanske vojske. Farisi – glavni rod plaćeničke konjice u tvrđavama. Gonulije – lahka konjica, plaćenička vojska, koji su imali obavezu čuvati granice, varoši i kasabe, a povremeno učestvovati i na bojištima. Martolosi – poseban rod vojske koja je u najranije vrijeme osmanske vlasti bila sastavljena od kršćana, prvenstveno od stočarskog (vlaškog) stanovništva. Služili su kao posada u tvrđavama, kao graničari, čuvari puteva i klanaca te vršili službu javne sigurnosti uopće. Pored navedenih u Bosni su djelovale i druge vojne i poluvojne organizacije i redovi: derbendžije, vlasi, sejmeni te čerahori. U pojedinim gradovima Bosne u sastavu gradskih posada (Yerli kulu) javljaju se janjičari, koji su u ovoj pokrajini imali poseban položaj. Pored tvrđava za osiguranje vojne krajine koristile su i riječne flote. Kao vojno-teritorijalne jedinice, prve kapetanije u Bosni nastale su u prvoj polovini XVI stoljeća, i to prva Gradiška, zatim Neretva sa sjedištem u Gabeli (1562), Dravska (1571), Obrovačka (1574), te Krčka (1577). Na čelu kapetanija bili su kapetani, koje je imenovao sultan na prijedlog sandžak-bega, odnosno beglerbega. Kao viši komandanti krajiške vojske, kapetani su dobivali značajne prihode, i imali osobit uticaj u političkom životu svoga kraja.

Sa ovakvom vojnom organizacijom, sa kojom je bilo obuhvaćeno gotovo cjelokupno domaće muslimansko stanovništvo, Bosanski ejalet, kao serhat (krajina) imao je svoje posebno mjesto u osmanskoj državi.

Struktura država u XVI stoljeću

Podanici Osmanskog carstva dijelili su se na dvije osnovne klase: vladajuću feudalnu, vojničku klasu i podređenu – raju. Ova podjela na asker i raju nije u potpunosti odgovarala vjerskoj podjeli, jer je i među rajom bilo muslimana, a s druge strane bilo je vojnika kršćana, kao i kršćana spahija. Pored vojnika i državnih funkcionera u asker su se ubrajale kadije, muderisi i neki vjerski službenici. Osnovni zadatak vladajuće klase bio je štititi državu i sistem, a podređene svojim radom izdržavati vojni stalež i državni aparat. Najbrojnije je bilo potčinjeno seosko stanovništvo, raja kršćanska i muslimanska.

Kršćanska raja davala je svome spahiji naturalnu rentu (ušur, salarija i razne druge dažbine u novcu i naturi), kao i rajinski podanički porez u novcu (ispendza), koji je iznosio 25 akči, morala je svome spahiji kulučiti tri dana u godini, te davati sultanu harač (porez na glavu), kao ekvivalent za oslobođenje od vojnih dužnosti. Muslimanska raja je također davala naturalnu rentu (ušur – desetinu) od žitarica i drugih kultura (lana, sijena, povrća, voća, vina, pčelinjih košnica), te razne novčane pristojbe (badihava, mlađarina, pristojba na mlin), radnu rentu kao i podanički porez (resmi-čift) u iznosu 22 akče. U najvećem dijelu istočne, centralne i zapadne Bosne, te u dijelovima Hercegovine bila je naseljena zemljoradnička raja, dok je u krajevima istočne i zapadne Hercegovine u dijelovima Kliškog sandžaka kao i dijelovima Bosanske krajine jedan dio raje imao status stočara (tzv. vlasi, filurudžije). Pretežno su bili kršćani ali je bilo i muslimana. Oni su svoje dažbine plaćali odsjekom u novcu u iznosu jednog dukata (filurije). Vlasi su na taj način bili privilegovani u odnosu na zemljoradničku raju, tim prije što im je bila priznata i izvjesna samouprava (katuni, knezovi). Oni su zauzvrat sultanu davali određeni broj ratnika za vojne pohode. Stočari (vlasi) bili su u poređenju sa zemljoradnicima znatno brojnije kršćansko stanovništvo. U graničnim područjima vlasi su plaćali znatno manje iznose filurije, jer su vršili izvjesne službe. Oni nisu bili vezani za zemlju, i turska vlast je usmjeravla njihovo naseljavanje u granične predjele koji su bili slabo naseljeni. Pri likom svakog novog pomjeranja granica Osmanskog carstva, velike skupine vlaha pomjerane su i naseljavane u nove oblasti. U drugoj polovini XV stoljeća vlasi iz Hercegovine i Crne Gore naselili su prorijedena područja u sjeveroistočnoj Bosni. Poslije pada Jajačke banovine (1528.) vlasi se usmjeravaju prema zapadu u pravcu turskih osvajanja. Mnoga područja i u Bosanskoj krajini naseljena su vlasima. Muslimanska raja nije bila dužna plaćati harač, ali je zato morala učestvovati u odbrani granica Bosanskog ejaleta. Zbog tog njihovog učešća u vojnim akcijama, muslimansko stanovništvo bilo je oslobođeno (muafijet) od teških državnih nameta avariza i tekalifa.

Između feudalne klase i potčinjenog rajinskog stanovništva nalazilo se, po svom statusu, gradsko stanovništvo. Ono je bilo povlašteno, utoliko što nije bilo potčinjeno spahiji, tj. nije plaćalo osnovni rajinski porez (resmi-čift). Većina gradskog stanovništva bavila se zanatstvom i trgovinom te su bili oslobođeni državnih nameta, rabota i novčanih nameta tzv. avarizi divaniye i tekalifi orfiye.

Uloga i značaj Isa-bega Ishakovića

Prije konačnog pada Bosne pod osmansku vlast (1463), Osmanlije su više puta upadali u Bosnu. U zaposjednutom dijelu obrazovali su i jednu svoju upravnu jedinicu "Bosansko krajište", koja se u najstarijem poznatom turskom popisu iz 1455. godine naziva "Vilayet Hodidjed" i "Vilayet Saray-ovasi". Zapremalo je "... cijelo Sarajevsko polje i sve okolne planinske predjele koje je obuhvatala i kasnija Sarajevska nahija, a svakako i srednjevjekovna župa Vrhbosna".

Od 1439. godine, sa malim prekidima (1443-1444), pa do 1463, krajišnik Skopskog krajišta, kome je pripadalo i Bosansko krajište bio je Isa-beg Ishaković. Otac mu je također bio krajišnik Skopskog krajišta. O njegovom porijeklu se malo zna, izuzev da je bio oslobođen rob. Ranije se mislilo da su Isabegovići bili u srodstvu sa Kosačama, ali je ta teza posljedica pogrešnog čitanja nekih izvora. Iz vakufname Isa-bega Ishakovića, vidi se da je on bio ne samo veliki dobrotvor nego i vojskovođa. Njemu je "turski car povjerio stražu i upravu ove zemlje i granice Bosne što su držali i njihovi prethodnici, da mogu zapovjedati i malom i velikom." Poslije osnivanja Bosanskog sandžaka, o čemu prve vijesti nalazimo kod Dursun-bega, koji je pratio sultana Mehmeda Osvajača u njegovim pohodima na Bosnu (1463), Isa-beg je cijelu godinu proveo ratujući. Nakon toga imenovan je za bosanskog sandžak-bega umjesto Mehmed-bega Minetovića, kojem je pripala čast da bude prvi namjesnik novoosnovanog sandžaka. Sarajevo je postalo sjedište tog sandžaka, za čije osnivanje je vezano ime Isa-bega Ishakovića.

Po naređenju sultana Mehmeda Fatih a još 1457. godine on je podigao džamiju, koja je nazvana Careva i koja je faktički bila državna, pa su svi njeni službenici plaćani iz državnih sredstava. Inače, većina prvih džamija u Bosni, nakon kojih je započinjalo urbano formiranje gradova, nastale su na inicijativu države, odnosno vladajućeg sultana. Isa-beg je sagradio i dvor – saray koji se nalazio u blizini Konaka – posljednje rezidencije bosanskih vezira, po kome je grad i dobio ime. Nekada se cijeli taj kraj nazivao po Begluk-saraju Begluk ili Zabeglukom. Naziv Saray-ovasi (polje oko dvora), javlja se prvi put 1455. godine u popisu Isa-bega Ishakovića. To upućuje da je dvor već tada bio podignut.

Oba ova objekta i saraj i džamija nastali su prije 1462, kada je napisana vakufnama Isa-bega Ishakovića, o osnivanju njegovih zadužbina, kojima je zapravo počelo urbano formiranje grada. Iako je ovdje bilo naselja i prije dolaska Osmanlija, ova godina se s pravom uzima kao godina osnivanja novog grada. Na ovom prostoru u srednjem vijeku se nalazilo malo naselje Trgovište. U njemu se trgovalo utrokom te se po tome nazivalo Utornik, odnosno Nau-

tornik. U prvom popisu Bosanskog sandžaka, ovaj trg je upisan pod imenom "Staro Trgovište", dok se u vakufnami Isa-bega Ishakovića naziva "Stara Varoš". Iako Trgovište nije imalo nekog udjela u nastanku i razvitku Sarajeva, njegovo ime zadržalo se u najranijim osmanskim izvorima, sve do 1485. gdje je u defteru iz te godine upisano "Pazar Trgovište, poznat kao saray".

Smatrajući zemljište srednjovjekovnog sela Brodca, koje se nalazilo na Bendbaši, a protezalo se do Bašçaršije, pogodnim da na njemu zasnuje novi grad, Isa-beg je to zemljište oduzeo ranijim vlasnicima a u zamjenu im dao zemlju u selu Vrančić u Hrasnici. Kao poklonik derviša, tu je sagradio teki-ju, koja se nalazila na mjestu današnje pumpe na Bendbaši, nešto niže na Bašçaršiji han (Kolobara), most preko Miljacke, hamam, izvjestan broj dućana, te mlinove na Miljacki. Pored tekije, okolo koje se počelo formirati novo naselje, podizanjem hana odnosno karavan-saraja sa mnogim dućanima, on je postavio osnove privrednog centra, a mostom omogućio povezivanje najstarijeg naselja okolo Careve džamije sa novim privrednim centrom na drugoj obali.

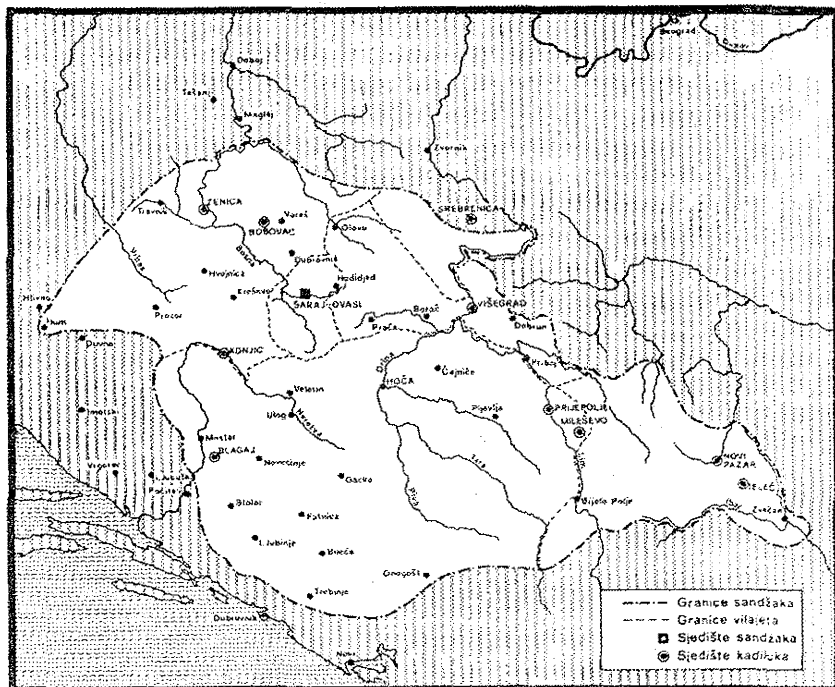
Iako je Isa-beg Ishaković podigao više zadužbina širom Osmanskog carstva, on je ostao zapamćen po svojim objektima na obalama Miljacke, kao utemeljitelj jednog od najljepših gradova kojeg su nazivali i "cvijet među gradovima". Kao bosanski sandžak-beg održavao je dobre odnose sa Dubrovčanima. Oni su mu često slali poklone, a on je opet bio veoma korektan prema dubrovačkim trgovcima. Iz Isa-begove vakufname vidi se da je imao trojicu sinova: Muhameda, Mehmed-bega i Ali-bega. Ne zna se tačno datum njegove smrti, a ukopan je najvjerojatnije u haremu Careve džamije.

Bosanski sandžak i njegovo teritorijalno širenje u vrijeme namjesnika Gazi Husrev-bega i Ferhad-paše Sokolovića

Osnovan 1463. godine, Bosanski sandžak se znatno proširio tokom XVI stoljeća. Već početkom toga vijeka poduzete su značajne vojne akcije od Smedereva do Banje Luke. Osvojena je Srebrenička banovina 1512, i obrazovan je Zvornički sandžak. Osvajačke akcije potom su usmjerene prema Dalmaciji, Lici i Slavoniji.

Bosanski sandžak bio je dugo vremena izrazito akindžijski, dakle jedan od onih koji su povjeravani istaknutim vojskovođama. Kao namjesnici Krajiškog sandžaka, bosanski sandžak-bezi su imali daleke šira vojno-politička ovlaštenja, nego namjesnici u unutrašnjosti carstva. Bosna je zadržala

krajiški karakter tokom cijele osmanske uprave. U početku kao polazna tačka za dalja osvajanja, a kasnije kao bedem u odbrani od Habsburške imperije i Mletačke republike. Ofanzivni karakter Bosanskog sandžaka, bio je naročito uspješan poslije vojnih akcija Osmanlija i njihove velike pobjede na Mohaču 1526. godine.

Bosanski sandžak 1469.

Na carskom divanu održanom 15. septembra 1521. donesena je odluka da se uprava nad Smederevskim sandžakom povjeri Bali-begu Jahjapašiću, a da se na njegovo mjesto postavi dotadašnji smederevski sandžak-beg Gazi Husrev-beg. Na dužnosti bosanskog sandžak-bega bio je od 1521. do 1541. godine ali sa prekidima. Njegova uprava u Bosni obilježena je velikim vojnim akcijama te intenzivnom izgradnjom. Čim je Gazi Husrev-beg izabran za bosanskog sandžak-bega, već 27. septembra 1521. u Dubrovniku su odabrani poslanici Miho Damjan i Marino Bercinjalo da se poklone novom sandžak-

-begu. Ko je bio taj novi namjesnik Bosanskog sandžaka Dubrovčani su već dobro znali. Majka mu je bila sultanija, kćerka Bajezida II, a otac Ferhat-beg njihov susjed, rođen u Hercegovini s kojim su oni odranije imali dobre veze i sa kojim su se dopisivali. Prešavši na islam, brzo je napredovao i postao čuven vojskovođa. Poginuo je boreći se u osmanlijskoj vojsci u Bici kod Adane.

Tokom svoje dugogodišnje uprave u Sarajevu, Gazi Husrev-beg je uspio da *podizanjem svojih zadužbina od Sarajeva, koje je do tada smatrano kasabom*, napravi veliki grad šehar, poznat širom Evrope i Osmanskog carstva.

Njegovu "...džamiju, izvanredne ljepote, čistu, visoku, prekrasnu...", gradio je prethodnik poznatog arhitekta Mimar-Sinana, glavni carigradski arhitekt perzijanac Adžem Esir Ali. Preko puta džamije sagradio je i medresu Kuršumliju. Građena po uzoru na carigradske medrese, ona je vjerovatno djelo čuvenog arhitekta Mimar-Sinana. U njenoj blizini Husrev-beg je podigao hanikah – poseban tip medrese, gdje se izučavala mistična filozofija. Hanikah je pripadao redu halvetija, čiji je sljedbenik bio i sam Gazija. Ovaj najpoznatiji sarajevski vakif ostavio je u Sarajevu i hamam, koji i danas podsjeća na ovog velikana, zatim bezistan impozantnu građevinu uz koju je podigao i čuveni Tašlihan. Pored toga osnivač je i više humanitarnih ustanova, imareta i musafirhane u prvom redu, zatim preko 200 dućana u sarajevskoj čaršiji. Iz sredstava Gazi Husrev-begovog vakufa podignuto je još niz objekata. To je bio najbogatiji vakuf u Bosni. Pored brojnih nekretnina, suma gotovog novca predstavljala je za ono vrijeme pravu banku.

Godinu dana poslije stupanja na dužnost bosanskog sandžak-bega, Gazi Husrev-beg je krenuo sa vojskom u Dalmaciju. Osvojio je Knin i Skradin, a krajem 1523. i Ostrovcu. Iz ovih gradova Osmanlije su često upadali u Krbavu do Udbine i u Primorje. Polovicom juna 1526. Gazi Husrev-beg se pridružio vojsci sultana Sulejmana Veličanstvenog na Mohaču. U toj bici zadan je odlučujući udarac Mađarima, te poslije toga nije bilo teško likvidirati ostatke ugarske vlasti u Bosni i Dalmaciji.

Godinu dana iza mohačke bitke, Gazi Husrev-beg je osvojio Obrovac i Udbinu, a uskoro je zauzeta i cijela Lika i Krbava. Iste 1527. i posada Jajca predala se bez otpora, a malo iza toga i Banja Luka i još neki gradovi. "osvojeni gradovi u Dalmaciji od Cetine na zapad i sjever, posjedi u Lici, Krbavi i Pounju, kao i cijelo područje ranije jajačke banovine u području Vrbasa priključeno je bosankom sandžaku."

U maju 1536. Husrev-beg je iz Smedereva ponovo vraćen u Bosnu, a već u ljeto te godine provalio je u Slavoniju i zauzeo mnoge gradove slavonske

vlastele. Slijedeće 1537, glavni cilj Gazi Husrev-bega bio je tvrđi grad Klis, kojega su Turci i ranije u više navrata pokušavali osvojiti. Slavnom gaziji to je uspjelo 12. marta 1537. godine. U svome izvještaju Porti o zauzeću Klisa, Husrev-beg je predložio da se od novoosvojenih područja, te svih nahija Bosanskog sandžaka u sjeverozapadnoj Bosni, Dalmaciji, Krbavi i Lici obrazuje poseban sandžak, a da se za prvog sandžak-bega imenuje njegov čehaja Murad-beg Tardić, porijekom iz Šibenika. Taj prijedlog je u prijestonici usvojen. Sjedište sandžaka bilo je u Klisu, ali su njegovi sandžak-bezi najviše stolovali u Livnu.

Godine 1538. Gazi Husrev-beg je kod Nadina potukao mletačku vojsku, a već slijedeće osvojio je tvrđavu Sinj. Sa Murad-begom Tardićem vojevao je po Hrvatskoj.

Posljednji Gazi Husrev-begov pohod bio je onaj na Budim 1541. godine, kada je ovaj grad osvojen pod zapovjedništvom sultana Sulejmana Veličanstvenog. Prema pisanju nekih historičara, posebno Muvekiti, Gazi Husrev-beg je izgubio život u Crnoj Gori u bici protiv pobunjenih Kuća. Na turbetu kojeg je još za života podigao, u haremu njegove džamije upisana je 948. godina po Hidžri, odnosno 1541, kao godina njegove smrti. Neosporno spada u red najpoznatijih i najsposobnijih bosanskih sandžak-bega tokom cijele osmanske uprave na ovim prostorima. Kao vojnik, Husrev-beg je osvojio velika područja i rukovodio mnogim ratnim pohodima, šireći granice Bosne, ali je daleko više upamćen kao dobrotvor Sarajeva.

Poslije Gazi Husrev-bega, za bosanskog sandžak-bega izabran je Ulama-paša, koji je na tom položaju ostao do februara 1553. Tada ga je zamijenio Sofi Mehmed-paša. Nekako u ovo vrijeme sjedište bosanskog sandžak-bega premješteno je iz Sarajeva u Banju Luku. Kratko vrijeme od marta 1557. do 9. decembra 1557. bosanski sandžak-beg bio je Hadim Ali-paša, koji je u Bosnu došao sa položaja budimskog beglerbega. Poslije Ali-paše bosanski sandžak-beg bio je od aprila 1562. pa do jeseni 1563. Osman Šahbeg Skenderpašić, a zamijenio ga je zet velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, Sinan-beg Boljanić. U ljeto 1564. za bosanskog sandžak-bega postavljen je još jedan iz slavnog roda Sokolovića, Mustafa-beg koji je na tom položaju ostao do augusta 1566, kada je naimenovan za budimskog beglerbega.

Od juna 1567. do aprila 1568. bosanski sandžak-beg bio je Hamza-beg, a od aprila 1568. do 25. juna 1568. Ferhad-beg Vuković Desisalić, potomak poznate srednjovjekovne porodice Vuković Desisalić, utemeljitelj čuvene Ferhadije džamije u Sarajevu. Od juna 1568. do marta 1669. nema u pristupačnim izvorima podataka o tome ko je bio bosanski sandžak-beg, a onda je

postavljen Husejn-paša Boljanić koga je zamijenio Mehmed-beg Sokolović. Od 1574. pa do 1580. na položaju bosanskog sandžak-bega ponovo je jedan Sokolović, ovoga puta amidžić slavnog velikog vezira Ferhad-beg.

Prije nego je postao bosanski sandžak-beg Ferhad-beg je bio ulufedžija. Godine 1566. imenovan je za kliškog sandžak-bega. Kao Mehmed-pašin štićenik, Ferhad-beg je vojujući protiv Mlečana osvojio Zemunik, Brodin, Bijelu Stijenu i Ozren. Godine 1570. osvojio je tvrđavu Vespoljac, te pošto je osposobio i obnovio daje joj ime Seddi Islam (Bedem islama).

Svoje sposobnosti kao vojskovođa i ratnik Ferhad-beg je pokazao u Kiparskom ratu (1571-1574). Sa velikom vojskom napao je i opustošio šibenski kraj i Zadarski kotar. Međutim, zbog nedostatka oružja i municije i živčnih namirnica, vojska kliškog sandžak-bega se morala povući. Malo iza ovoga zauzet je Zemunik, koji postaje jedna od jačih osmanskih utvrda prema Zadru. Poslije osvajanja tvrđave Pločnik, Skradin, Drniš, Obrovac, kule Vičevo kao i plodnog Tinja, koji postaje posjed porodice Sokolovića, Ferhad-beg je znatno proširio teritorij Kliškog sandžaka.

Kada su se borbe u Dalmaciji stišale, Ferhad-beg je obaviješten da se spremaju veće vojne snage da upadnu u Bosnu. Pokretač ovog pohoda bio je zagrebački kanonik Franjo Filipović. Zajedno sa hercegovačkim sandžak-begom Sinan-begom Boljanićem, Ferhad-beg se suprotstavio neprijatelju i "kod Ivanića do nogu porazio Filipovića". Zarobljenog ga je poslao u Carigrad, gdje je kanonik Franjo prešao na islam, dobivši ime Mehmed. On je rodonačelnik begovske porodice Filipovića.

Zbog velikih zasluga na bojnopolju, Ferhad-beg je 1574. godine imenovan za bosanskog sandžak-bega, i od tada počinje njegovo krvavo ratovanje po Hrvatskoj i Slavoniji.

Kada je došao u Banju Luku, prijestonicu Bosanskog sandžaka, savremenici su zapisali da se je "... pred njim nosilo 700 bajraka. Pratilo ga je do tri stotine leventu u odijelu od vučine, pod željeznim kalpacima."

U gradu na Vrbasu, Ferhad-beg je podigao 216 javnih objekata, od kojih je svakako najznačajnija džamija, čuvena Ferhadija, nedavno porušena smišljenom akcijom srpskih fašista, kao uostalom i 1.000 sličnih objekata diljem Bosne i Hercegovine. U neposrednoj blizini džamije Ferhad-beg je dao da se podigne 200 dućana, zatim karavan-saraj, banja, saraj – dvor, te još neki objekti. Slične zadužbine podigao je još u toku Kiparskog rata, kojima je osnovao kasabe Zemunik i Hrvace.

Već tokom svoje prve godine uprave u Bosni, Ferhad-beg je započeo vojni pohod prema Bihaću. Njegova vojska brojala je između 10.000 i 12.000 ratnika. Na vijest o dolasku ove silne vojske, vrhovni kapetan hrvatske krajine Herbert barun Auersperg okupio je vojsku kod grada Budačkog na rijeci Radonji, pritoci Korane, gdje je došlo do bitke 22. sept. 1575. kapetan Herbert barun Auersperg je ubijen, a njegova vojska poražena. Među zarobljenicima bio je i grofov sin Volf Englbert za čiji otkup je Ferhad-beg dobio 30.000 dukata, te od toga novca sagradio Ferhadiju džamiju.

Iako je Mehmed-paša Sokolović obnovio 1575. godine mirovni ugovor sa Bečom, Ferhad-beg je nastavio sa ratovanjem. Veliku pomoć pružao mu je njegov amidžić, veliki vezir, koji je pomoću Ferhad-bega u Bosni i Mustafapaše u Budimu upravljao događajima na nemirnoj zapadnoj granici Carstva. Tokom 1576. samo s bosanske strane izvršeno je šezdeset upada osmanlijske vojske. U aprilu te godine Ferhad-beg je sa sedam hiljada vojnika došao pod Hrastovicu. Putem su upadali u nezaštićena sela, a već u junu zauzeli Bužim, a slijedećeg mjeseca tvrdi Cazin. Njegov slijedeći cilj bio je Bihać, gdje je uspio zadržati veliki dio protivničke vojske, a u međuvremenu je na drugoj strani upadao u nezaštićene mletačke i habsburške teritorije.

Tokom cijelog proljeća i ljeta 1576. nisu prestajali upadi bosanskog sandžak-bega u Hrvatsku, Slavoniju i Ugarsku. Početkom 1577. stupio je na snagu mir koji je sa Portom sklopio David Ungnad. Tom prilikom on je tražio da osmanska država vrati Cazin i Bužim koji je osvojio bosanski sandžak-beg Fehad-beg uz naknadu od 50.000 cekina. Tu ponudu Mehmed-paša je odbio. To je Ferhad-begu dalo podstrek za dalja osvajanja, te je tokom 1577. godine zauzeo Mutnik, Veliku Kladušu, Sturlić, Peči, Podzvizd te Zrin. Tako bijahu zauzeta skoro sva mjesta oko Une izuzev Bihaća. Potom Ferhad-beg krenu prema Dubovcu, ali kod Korana ga je presreo general Ivan Faranberg, te se morao povući. Ohrabreni tim uspjehom bečki generali su počeli pripremati vojni pohod protiv Ferhad-bega. O tome je bio obaviješten i nadvojvoda Karlo, te je imenovao korušskog zemaljskog kapetana Đorđa Kovenhilera za vrhovnog vojnog zapovjednika nad 10.000 ratnika koji su trebali onemogućiti Ferhad-begove vojne pohode. U proljeće Kovenhilerova vojska uspijeva osvojiti Cazin, Zrin i Bužim, ali ujesen 1578. godine bosanski sandžak-beg je uspio povratiti izgubljene gradove, te osvojiti još i Drežnik. Od novoosvojenih krajeva osnovan je novi sandžak sa središtem u Ostrožcu. Zbog velikih vojnih uspjeha Fehad-beg je dobio naziv Gazi.

Godine 1580. osnovan je Bosanski ejalet, a za njegovog prvog beglerbega postavljen je Ferhad-beg, koji je tada dobio i titulu paše. "Zapovjednik ple-

menitih zapovjednika, ugledni i veoma poštovani Ferhad-paša" na tom položaju je bio osam godina sa sjedištem u Banjoj Luci, koja je postala glavni grad ejaleta.

Tokom cijele svoje uprave u Bosni, Ferhad-paša je vodio ratne pohode protiv Beča i Venecije, dok je s druge strane održavao prijateljske odnose s Dubrovčanima. Dopisivao se s njima, garantovao sigurnost dubrovačkim trgovcima, a za uzvrat je od njih dobivao bogate darove koje su mu obično donosila po dva poklisara.

Zadnje četiri godine Ferhad-pašine uprave u Bosni nisu bile tako uspješne, što se tiče ratnih pohoda. U oktobru 1574. sa 9.000 ljudi upao je u Kranjsku, ali vraćajući se sa bogatim plijenom, kod Slunja ga je presreo ban Toma Erdedi i nanio mu poraz. Slijedeće 1585. bezuspješno je napadao Bihać i sve manje ratovao.

Godine 1588. imenovan je za budimskog beglerbega, gdje je proveo samo dvije godine. Kao i mnoge slavne ličnosti toga doba, ubijen je u najljepšim godinama, a posmrtni ostaci preneseni su mu u Banju Luku gdje je ukopan u turbetu džamije koju je za života podigao.

Ono što je Gazi Husrev-beg bio za Sarajevo, to je Ferhad-paša za Banju Luku.

Proces prelaska na islam

Još prije konačnog pada Bosne pod osmansku vlast počeo se širiti islam. Njegovo širenje je intenzivirano u vrijeme vladavine sultana Mehmeda I (1413-1421), a najviše razmjere dostiglo u vrijeme sultana Selima I (1512-1520), Sulejmana Zakonodavca (1520-1566), tj. u vrijeme kada je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu svoje moći.

Širenje islama na ovim prostorima nastavilo se i neposredno poslije osvajanja Bosne. Najstariji popis Bosanskog sandžaka iz 1468. godine bilježi 14 spahija sa oznakom "novi musliman", zatim 11 spahija kojima je otac ili brat hrišćanin, te 12 sa kršćanskim prezimenom.

Treba spomenuti i to da je Bosna postepeno potpadala pod osmansku vlast. Od osnivanja Bosanskog sandžaka (1463) pa do osnivanja Bihačkog sandžaka (1592), proteklo je 129 godina. U tom periodu stanovništvo Bosne je postepeno prelazilo na islam, i kada je muslimansko stanovništvo činilo apsolutnu većinu formiran je Bosanski ejalet (1580). Iako je imao krajiški karakter, ovaj ejalet se isticao po brzom širenju islama i u gradovima i u seoskim naseljima.

Prije dolaska Osmanlija u Bosni su bile tri vjeroispovijesti: bogumilska, katolička i pravoslavna. Proces prelaska na islam može se pratiti kroz popisne deftere, međutim na osnovu tih popisa, ne može se tačno ustanoviti u kojoj mjeri na islam prelaze pripadnici bogumila, katolika ili pravoslavnih, jer su lična imena sve tri konfesije vrlo slična. Osim toga u Bosni je bilo i dosta kriptobogumila, nasilno pokatoličenih bogumila, koji također prihvataju islam. Nijedna od tri postojeće crkve u bosanskoj državi (bogumilska, katolička i pravoslavna), nije imala svoju samostalnost kao organizovana vjerska snaga. Zbog toga je u Bosni i došlo do tako masovnog širenja islama. Izvori pokazuju da je u matičnim dijelovima bosanske države, u centralnoj i istočnoj Bosni, najmasovniji prelazak na islam bio među bogumilima, koji također prihvataju islam. Nijedna od tri postojeće crkve u bosanskoj državi (bogumilska, katolička i pravoslavna), nije imala svoju samostalnost kao organizovana vjerska snaga. Zbog toga je u Bosni i došlo do tako masovnog širenja islama. Izvori pokazuju da je u matičnim dijelovima bosanske države, u centralnoj i istočnoj Bosni, najmasovniji prelazak na islam bio među bogumilima. Najindikativniji izvor koji govori o masovnom prelasku na islam u Bosni iz Fatihovog vremena je onaj, što je još 1900. objavio Safvet-beg Bašagić, a kasnije koristio i Aleksandar Solovjev i niz drugih autora. Prvenstveno na osnovu janjičarskog zakona, Bašagić je pisao da su se 1463. godine brojne skupine bogumila poklonile sultanu Fatihu pred Jajcem i svi primili islam. U isto vrijeme od sultana su zatražili sljedeće: "Neka se i u našoj pokrajini kupe muška djeca u adžami oglane," što im je udovoljeno. Tako su mnogi mladići "...od ovog naroda koji su do sada sakupljeni, ili su u carskom dvoru, ili bašci. Oni su bili pametni i daroviti pa su većinom izašli (iz dvora) s visokim položajima i dostigli visoke rangove."

O uzimanju muslimana Bošnjaka (kao i Albanaca) u adžami oglane nalaze se podaci i u beratima iz 1565, 1573, 1587. i 1589. godine. I u novijoj historiografiji (Ismail Hakki Uzuncarsili), zastupa se stanovište da se narod iz Bosne još u vrijeme sultana Mehmeda Fatiha obratio s molbom da njihova djeca idu u adžami oglane.

Obrazovanjem na dvoru kao adžami oglani mnogi Bošnjaci su dostigli visoke položaje u osmanskoj administraciji, vojsci... To je zapisao i Kuripešić 1530. godine: "Svi su njihovi janjičari i najbolji službenici, činovnici i kapetani (redom) Bošnjaci... I doista oni se razlikuju od ostalih Turaka okretnošću i ljepotom. A ljepše se i nose nego Turci."

Mnogi bosanski velikaši prešli su na islam u prvim decenijama osmanske vlasti: mladi sin hercega Stjepana, promijenivši vjeru dobio je ime Ahmed, a kasnije postaje i veliki vezir.

Islam se najviše širio u plodnim zemljoradničkim područjima, duž puteva ili oko utvrđenih gradova. Najviše na islam prelaze zemljoradnici, a daleko manje vlasni stočari. Tamo gdje su postojale crkve, manastiri, samostani ili gdje su bili rudarski centri, kao npr. u Fojnici, Kreševu, Srebrenici, Olovu, islam se znatno sporije širi.

Prihvatanjem islama feudalci su kao timare dobivali svoje stare pelemenite baštine i tako zadržavali ranije posjede, dok su seljaci, koji su u srednjovjekovnoj bosanskoj državi bili u teškom položaju, dobivali izvjesne povlastice. Da se islam na ovim prostorima širio i prije konačnog pada Bosne, pokazuje niz primjera iz relevantne historijske građe. Džamija koju je podigao Isa-beg datira iz 1457. godine, što znači da je bilo muslimanskog stanovništva. U Isa-begovoj vakufnami spominje se muslimansko groblje u Kasatićima kod Blažuja. Među prvim stanovnicima Trgovišta koji su prihvatili islam bio je Balaban, sin Bogčinov, vjerovatno potomak neke značajne srednjovjekovne porodice. Njegov otac Bogčin sahranjen je po običaju onog vremena na svojoj baštinskoj (plemenitoj) zemlji. Balaban je svoje imanje, koje se nalazilo pri ušću potoka Koševo, prodao Isa-begu Ishakoviću, kao i velike komplekse zemljišta na Trebeviću.

Rijeka Drina predstavljala je pravu granicu kada je širenje islama u pitanju. U to vrijeme i u Bosni i u Srbiji važili su isti zakoni. Naprimjer u nahijama istočno od Drine: Zvečan, Jeleč, Aržane, Ras, Vrače, Sjenica, Ostati, Bopolj, Dobrun itd., vrlo je mali procenat muslimana. Ali s lijeve strane Drine u nahijama: Višegrad, Hrtar, Brodar, Osat i Borač bio je veoma mali broj hrišćana, a islam se jako proširio. Upravo na ovom području, na bivšem prostoru zemlje Pavlovića, u dubrovačkim a i u najstarijim turskim izvorima, nalaze se podaci o bivšim "krstjanskim zemljama".

U prvim decenijama osmanske vlasti islam se najviše širio u onom dijelu Bosne, koje su Osmanlije držali još prije definitivnog osvajanja ove pokrajine, u onim krajevima gdje je iz srednjeg vijeka naslijeđena nedovoljna i nejaka crkvena organizacija, a to je uži kraj oko današnjeg Sarajeva. Proces prelaska na islam na tom području, uzeo je daleko veće razmjere, nego u drugim dijelovima Bosne. U Sarajevskoj nahiji islam se proširio i zbog činjenice što se tu razvilo Sarajevo kao komandni, vojno-administrativni, kulturni i privredni centar cjelokupnog ejaleta, poput onih velikih na Istoku.

Na području današnjeg Sarajeva postojalo je malo srednjovjekovno naselje Trgovište. To je bilo najveće naselje u župi Vrhbosni, međutim nije bilo značajno izvan svog regionalnog okvira. Sarajevo kao orijentalno-muslimanski grad, nastalo je nešto prije 1462, kada je Isa-beg Ishaković, podizanjem zadužbina postavio osnove budućeg centra Bosanskog sandžaka, kasnije

pašaluka. Islamsko-orijentalni grad po svome izgledu počev od monumentalnih islamskih građevina koje čine urbani kostur grada, pa do manjih mahalskih džamija koje su centri pojedinih četvrti – mahala, te kulturno-prosvjetnih i drugih ustanova, koje su gotovo sve nastajale putem vakufa i po svojim najelitnijim predstavnicima u gradu, jeste grad u službi islamske ideologije. Takav grad odigrao je kapitalnu ulogu u širenju islama i islamske kulture u našim krajevima, a posebno Sarajevo kao najtipičniji primjer takvog grada u Bosni.

Iako prvi defter Bosanskog sandžaka iz 1468. godine ne bilježi sve muslimansko stanovništvo, podaci iz njega pokazuju da je proces širenja islama na području današnjeg Sarajeva i okolice veći nego u svim ostalim dijelovima Bosne zajedno.

Godine 1485. u Sarajevu i okolici bilo je 33,17% muslimana i 66,83% kršćana, a za samo četiri godine, tačnije u popisu iz 1489. zabilježeno je 59,92% kršćana i 40,08% muslimana. Svi muslimani upisani u ovom defteru su direktni potomci kršćana.

Za 25 godina koliko je proteklo od popisa iz 1489. godine, pa do 1516, kada imamo sačuvan slijedeći popis Bosanskog sandžaka, Sarajevo se znatno proširilo i po broju mahala i po broju stanovništva, tako da je te godine bilo 85,59% muslimana i 14,41% kršćana.

Godine 1530. Sarajevo je grad sa apsolutnom većinom muslimanskog stanovništva. Do ovog vremena 60 sela sarajevske nahije su postala 100% muslimanska, a ostala su sa većinskim muslimanskim stanovništvom, tako da je ukupno u Sarajevu i okolici bilo 94,56% muslimana i 5,44% kršćana.

Najviše stanovništva u Sarajevo se doseljavalo iz njegove okolice, zatim iz drugih dijelova Bosne, kao i iz Hercegovine. U defteru iz 1530. zabilježeno je 35 doseljenika iz Hercegovine. Veoma mali broj doseljenika je iz drugih krajeva Osmanskog carstva. Popis iz 1530. bilježi samo dvojicu iz Jedrena, dvojicu iz Soluna i jednog iz Anadolije.

Od 1530. do 1540. godine broj stanovnika Sarajeva povećao se za oko dvije hiljade i bilo je 97,85% muslimana i 2,15% kršćana, a zajedno u Sarajevu i okolici 91,53% muslimana i 8,47% kršćana.

Konkretno brojne podatke o prelasku na islam pružaju i dva najstarija sarajevska sidžila iz sredine XVI stoljeća. Tako npr. u sidžilu br. 2 zapisano je da je na sud došla Marina, kćerka Vlajića kršćanka i izjavila, da je njen muž Vuksan umro a da su poslije njegove smrti njihova djeca Jovana, Ljiljana, Duka i Stojan prešli na islam. Duka je dobio ime Mustafa, Stojan Husejin, Jovana Aiša, a Ljiljana Fatima. Između mnogobrojnih zabilježen je i prelazak

na islam dvojice unika nekog Vučihne iz Drozgometve. Sulejman, sin Milorada ostao je da živi u Drozgometvi, dok je Ali-paša, sin Radešinov postao veliki vezir.

Bilo je slučajeva da jedan ili dva člana jedne porodice pređu na islam, a drugi ostanu u svojoj vjeri. Tako je u sidžilu zabilježeno da je neki Mustafa prešao na islam a brat mu Stojan i otac Andrija ostali kršćani. Dok je Ferhad-beg Vuković Desisalić, bosanski sandžak-beg gradió svoju džamiju u Sarajevu, u isto vrijeme za njegovog brata Ivana, majstor Tudor slikao je ikonu.

To što se broj stanovništva tokom XVI stoljeća stalno povećavao, rezultat je, između ostalog i stalnih ratova koji su vođeni na granicama Bosne, iz kojih su dovodeni mnogobrojni zarobljenici. U popisima Sarajeva zabilježen je znatan broj robova, posebno oslobođenih, jer se oslobađanje roba smatralo činom dostojnim pohvale, te ga je islamska religija podsticala. Svi oni koji su posjedovali robove bili su dužni oslobađati ih, posebno one koji su primili islam. Iz pojedinačnih primjera zabilježenih u sarajevskim sidžilima XVI stoljeća, vidi se da su ti robovi govoto svi porijeklom kršačni, hrvatskog, slovenačkog i mađarskog porijekla.

Do 1570. godine Sarajevo je izraslo u veliki grad (šeher) sa 63 muslimanske mahale i dvije kršćanske. U gradu i okolici tada je bilo 98,04% muslimana i 1,96% kršćana.

Krajem XVI i na samom početku XVII stoljeća Sarajevo je imalo 91 muslimansku mahalú sa 3.895 muslimanskih domova i 1.534 neoženjenih te 13 baština, dok je kršćanskih kuća bilo ukupno 140, i to 90 ih je bilo nastanjenih "u samom gradu Sarajevu". Bavili su se zanatstvom i uživali određene povlastice kao i muslimansko stanovništvo, dok je ostalih 50 kuća upisano u Mahali Varoš i to 14 domaćinstava kao stalno nastanjenih a 37 ih je vođeno kao privremeno nastanjeni.

Do ovog vremena proces prelaska na islam bio je gotovo završen. U gradu je bilo 96,79% muslimana i 3,21% kršćana, dok je u selima i trgovima Sarajevske nahije ovaj proces zahvatio gotovo cjelokupno stanovništvo. Muslimanskih domova bilo je 5.394, neoženjenih muslimana 266, baštine 4, vojnika 638, akindžija 328, bezemljaša 18, dok je kršćanskih kuća bilo svega 15 sa 15 neoženjenih što je u procentima iznosilo 99,52% muslimana i 0,48% kršćana. Ukupno u cijeloj Sarajevskoj nahiji bilo je 98,41% muslimana.

Podaci iz deftera daju nam mogućnost da zaključimo da je stanovništvo Sarajeva domaće autohtono stanovništvo, koje je prihvatilo islam. Razlozi za prelazak na islam gradskog stanovništva, kao i onog iz okolice koje se nase-

ljavalo u grad su, u prvom redu privlačna snaga grada, a zatim razvijena gradska privreda, te privilegovani položaji muslimanskog gradskog stanovništva. Međutim, čime objasniti tako masovan prelazak na islam seoskog stanovništva? Olakšice koje su dobivali seljaci muslimani nisu bile toliko značajne, da bi to bio i jedini njihov razlog za prihvatanje islama.

Prelaskom na islam dobivao se bolji status u društvu, bile su otvorene mogućnosti napredovanja, školovanja, obrazovanja. Veliki broj naših ljudi došao je do visokih položaja u osmanskoj upravi, vojsci itd. Na prihvatanje islama uticali su naročito na svoje rođake i potomke oni Bosanci koji su ranije postali visoki funkcioneri na Porti. U svom zavičaju podizali su zadužbine, uvakusljavali ogromna imanja za njihovo održavanje, a za upravnike vakufa najčešće postavljali svoje potomke. Eklatantan je primjer Mehmed-paše Sokolovića koji je na islam preveo stanovnike čitavog svog rodnog sela, svoje roditelje i mnogobrojne rođake.

Dolaskom Osmanlija etnički sastav stanovništva Sarajeva nije se bitno promijenio, ali se zato znatno promijenio njegov vjerski sastav. Poznati turski historičar Omer Lutfi Barkan, koji je izučavao migracione procese na Balkanu, došao je do zaključka da Bosanski pašaluk, nije bio obuhvaćen masovnim naseljavanjima Turaka. To potvrđuju i svi popisi Bosanskog sandžaka. Oni također pokazuju da je prihvatanje islama na ovim prostorima bilo postepeno, i da je taj proces bio najintenzivniji u XVI stoljeću, a trajao je do sredine XVII stoljeća.

O masovnosti prelaska na islam (početkom XVII stoljeća gotovo kompletno stanovništvo Sarajeva je muslimansko), podaci iz izvora, svjedočenja stranih putopisaca, tolerantan odnos osmanske države prema pripadnicima monoteističkih religija, porodice u kojima jedan ili više članova prelaze na islam dok drugi ostaju u svojoj vjeri, sačuvan jezik, svakako su činjenice koje govore da u tom postupku nije bilo prisiljavanja. U osmanskoj državi kao teokratskoj, važili su osnovni islamski principi sadržani u Kur'anu: "Vama vaša, a nama naša vjera", i "u vjeri nema prisiljavanja".

Tokom XVI stoljeća islam se najviše proširio u Sarajevu i okolici, ali je i u drugim dijelovima Bosne taj proces uzimao maha. U zemlji Pavlovića – Vilajet Pavli, koji je (1489.) obuhvatao nahije: Višegrad, Dobrun, Hrtar, Prača, Studena ili Kamenska, Glasinac, Pale i Olovo, već u ovo vrijeme je evidentno širenje islama kako među gradskim tako i među seoskim stanovništvom. Početkom XVI stoljeća ovaj proces je znatno intenziviran tako da je npr. 1516. godine nahija Borač imala 68% muslimanskih domaćinstava a 1540. 86%.

Godine 1604. procenat muslimana u Vilajetu Pavli izgleda ovako: nahija Studena 100% muslimani, Borač 99%, Brodar 98%, Olovo 92%, Hrtar 92%, Višegrad 80% i Dobrun 64%. U ukupnom broju popisanih stanovnika ovog područja muslimani su zastupljeni sa 93%.

Osmanlijska osvajanja najviše pustošenja i pomjeranja stanovništva izazvala su u hercegovoj zemlji zbog toga što je herceg Stjepan bio odlučan otkazati vazalstvo Osmanlijama i suprotstaviti im se. Najraniji popisi ovih područja pokazuju da su pusta, a stanovništvo se selilo prema Jadranskoj obali i otocima. S druge strane počelo je naseljavanje ovih područja.

Što se tiče širenja islama u nahijama sjevernog i centralnog dijela hercegovine zemlje, taj proces tekao je stalno i svoju kulminaciju doživio je krajem XVI stoljeća kada u nahijama tog dijela zemlje zastupljenost muslimana iznosila 90% do 99%.

Ukupan prosjek svih nahija (27) iznosi 83% muslimana i 17% kršćana. U Mostaru je bilo 87% muslimana, Nevesinju 98%, Goraždu 92%, Blagaju 84%, Ljubuškom 65%, Imotskom 25%. Na islam je najviše prelazilo ratarsko stanovništvo, dok se među vlasima islam širio u manjem procentu (35% od ukupne vlaške populacije u Hercegovini).

Na širenje islama u Hercegovačkom sandžaku (1470.) uticali su slijedeći činioci: loša crkvena organizacija, koncentracija velikog broja bogumila i kriptobogumila na tom području, te uticaj gradova i naših ljudi koji su ranije prihvatili islam, kao i u drugim dijelovima Bosne.

Područje Kliškog sandžaka (1537.) pokrivalo je dijelove današnje Bosne, Hercegovine i Hrvatske, tačnije jugozapadne dijelove Bosne i Hercegovine, te dijelove Like, Krbave i Dalmacije. Proces širenja islama na ovom području imao je nešto drugačija obilježja nego u drugim krajevima, zbog krajiškog karaktera Kliškog sandžaka kao i zbog zatečenog, kao i novonaseljenog stanovništva. Osmanska osvajanja na ovim prostorima išla su iz pravca istoka prema zapadu sa stalnim pomjeranjima. Granični pojas čuvali su Vlasi. Područja koja su ostajala iza tog pojasa bila su mirnija te su se sticali uvjeti za širenje islama. Općenito uzevši, može se reći da širenje islama u Kliškom sandžaku nije bilo masovno "...izuzimajući onaj dio koji je ranije pripadao bosanskoj kraljevini, kao i u zonama kasaba i brojnih tvrđava u navedenom području."

Što se tiče sjeveroistočne Bosne, prvi slučajevi prelaska na islam zbili su se okolo utvrđenih gradova, u podgrađima Zvornika i Srebrenice. U prvim decenijama osmanske vlasti, nisu sačinjeni popisi za ova područja. Tek od

pada Srebreničke banovine (1512), počeo je popis ovih oblasti. Iz tih deftera (1512, 1528, 1533. i 1548.) vidi se da su kršćanske spahije timarlije bili predstavnici novog stanovništva koje se koloniziralo u Srednjoj i Donjoj Podrinje i cijeloj Posavinu. U periodu od 1528. do 1533. godine broj muslimana u bosanskom dijelu Zvorničkog sandžaka se znatno povećao. Za razliku od drugih dijelova Bosne, gdje je na islam uglavnom prelazilo zemljoradničko stanovništvo, ovdje je prihvatanje islama po svome tempu i širini, bilo jednako kod pastirskog stanovništva (vlaha) kao i kod zemljoradničkog.

U gradovima gdje su postojali franjevački samostani: Srebrenici, Zvorniku i drugim, islam se sporije širio. Međutim, kada je Zvornik postao sjedište istoimenog sandžaka (1482), uticaj franjevaca je opao i oni su krajem četvrtog decenija XVI stoljeća napustili Zvornik i povukli se u samostan u Gornju Tuzlu.

Poslije pobjede kod Mohača (1526) dolazi do stabilizacije političkih prilika, razvoja gradova, a time i do širenja islama. Tako je u nahiji Gornjoj Tuzli 1548. godine bilo 20% muslimana (godine 1533. bilo ih je 14,6%), a u samoj kasabi 94%. Zajedno u kasabi i nahiji bilo 44,6% muslimana. U Donjoj Tuzli stanje je bilo drugačije. U samoj kasabi bilo je 71% muslimana a u nahiji 16%, dok je zajedno u kasabi i nahiji bilo 30% muslimana.

Od ostalih nahija u sjeveroistočnoj Bosni, najintenzivnije širenje islama bilo je oko gradova Srebrenika, Sokola, Zvornika i Srebrenice (Srebrenik 63,5%, Zvornik 57%, Srebrenica 30%, te u nahiji Sokol 51% muslimana). U svim ostalim nahijama ove oblasti broj muslimanskih domaćinstava kretao se oko 30%. U Bijeljini je bilo 29,4%, u Koraju 21%, u nahiji Nenavište (Gradačac) 26,5% muslimana.

U drugoj polovini XVI stoljeća širenje islama na ovom području teklo je sporije nego sredinom tog vijeka. Razlog je u činjenici da je porast stanovništva općenito malen. Jedan od uzroka je i osmansko osvajanje Slavonije (1536-1552), te osnivanje novih muslimanskih gradskih naselja. Tada je došlo do seobe stanovništva iz ovih oblasti, u nova naselja u Sremskom, Požeškom i Pakračkom sandžaku.

Procenat prelaska na islam bio je velik i u nahiji Visoko. Do XVII stoljeća muslimansko stanovništvo u selima Visočke nahije činilo je 90%. U samom gradu Visoko bilo je 91% muslimana, u Fojnici 25%, a u Kreševu 39%.

Krajem XVI i početkom XVII stoljeća u cijelom Bosanskom sandžaku, kao glavnom sandžaku Bosanskog ejaleta sa 55 nahija, bilo je ukupno 64.721 domova. Od toga je muslimanskih domova 45.941 sa 4.979 neoženjenih

(potencijalnih domova) i kršćanskih 18.780. Ako se doda još 111 kršćanskih kuća gradskog stanovništva koje nije bilo rajinsko dobija se ukupno 18.891 domova kršćana. Iz toga proizilazi da su muslimani bili procentualno zastupljeni sa 75% a kršćani sa 25%.

Ovi podaci koji su korišteni iz službenih turskih popisa (deftera), koji su inače veoma značajni izvori za izučavanje ovog pitanja iz naše prošlosti, ne pružaju potpuno adekvatnu sliku kretanja stanovništva, s obzirom da oni sadrže popise poreskih obveznika rajinskog stanovništva, kao i gradsko stanovništvo, dok njima nije obuhvaćena feudalna klasa.

U najranije vrijeme osmanske vlasti veliki broj potomaka srednjovjekovne vlastele prihvata islam. Mnogi od njih postali su veziri, beglerbezi, admirali, kapetani, seraskeri, kadije. Oni su predstavljali najjači oslonac osmanske vlasti u Bosni. Već u doba Mehmeda Osvajača javljaju se državnici porijeklom iz Bosne: Ali-beg "gospodar zemlje Pavlovića", Sinan-paša Borovinić, Ali-beg Vlahović i njegov brat Ismail Vlahović i mnogi drugi. U najranijim katastarskim popisima, vidi se da su većina posjednika timara i zijameta bili sinovi kršćana ili su u srodstvu sa kršćanima (Radivoj i Milovac rođaci Ali-bega, Jakub-beg brat Radosava, Sinan-beg, sin Dragala, Hamza-beg, sin Obrena, Ahmed-beg Kapidžibaša, sin Radića koji je početkom XVI stoljeća imao najveći zijamet u Bosni 100.088 akči i mnogi drugi).

U širenju islama u Bosni značajnu ulogu odigrali su i gradovi kao centri islamske kulture i civilizacije. Osmanlijskim osvajanjem Balkana nastale su duboke promjene u položaju, prirodi i ulozi gradova na tom području. Širom Bosne niču nova gradska naselja ili se naslanjaju na stara. Svi ti gradovi poprimaju islamsko-orijentalni karakter. Takav grad razlikuje se od evropskog po svome nastanku, razvitku i svojoj ulozi.

Relevantni izvori pokazuju da je muslimansko gradsko stanovništvo apsolutnom većinom domaćeg porijekla, koje se naseljavalo iz okolnih sela i iz susjednih gradskih naselja. To stanovništvo su u grad privlačile između ostalog i povlastice koje je osmanska vlast davala gradskom muslimanskom stanovništvu. Najveću povlasticu predstavljala je činjenica da je muslimansko gradsko stanovništvo bilo muaf, tj. oslobođeno svih rajinskih dažbina i teških državnih nameta avarizi divaniye i tekalifi orfiye.

Zapaženu ulogu u razvitku gradova odigrali su vakufi, jer podizanjem vakufskih kulturnih objekata započinjalo je urbano formiranje gradova. Osniivali su ih visoki funkcioneri osmanske vlasti: paše, sandžak-bezi i drugi državnici, koji su podizanjem zadužbina, svojim pobožnim zavještanjem udovoljavali i državnim potrebama. Islam traži od svojih sljedbenika između

ostalog i trošenje imetka u općedruštvene svrhe. Sistemom vakufa stvarali su se kulturni i trgovački kompleksi zgrada. Zahvaljujući u prvom redu vakufima, muslimanske vjerske, kulturne i dobrotvorne ustanove bile su u mogućnosti stalno djelovati i obavljati svoju funkciju. Prelazak stanovništva na islam i nastanak gradova bili su usko povezani.

Pored nove vjere, sa Osmanlijama je na ove prostore došla i nova civilizacija, jedan novi način života. Ta civilizacija imala je korijene i u antičkim civilizacijama, čija je jedna od karakteristika i velika uloga religije u formiranju društva.

Širenjem islama širila se i islamska kultura, prosvjeta, nauka i književnost. Ta kultura najviše se ispoljila na području građevinarstva. Najmnogobrojnije objekte islamske arhitekture podigli su upravo domaći ljudi. Najznačajniji među njima je svakako Husrev-beg, utemeljitelj mnogobrojnih objekata u Sarajevu, zatim Ferhad-beg Sokolović osnivač poznate džamije Ferhadije u Banjoj Luci, Mehmed-beg (Karadoz-beg) poznat kao osnivač najmonumentalnije džamije u Mostaru te njegov brat veliki vezir Rustem-paša koji podiže čuveni Brusa-bezistan na Baščaršiji, hadži Mustafa-aga kizlar-aga (čuvar carskog harema), koji je podigao monumentalnu džamiju u Mrkonjić-Gradu i mnogi drugi.

Najmnogobrojniji objekti podizani tokom XV i XVI stoljeća su džamije. Pored njihove osnovne uloge kao sakralnih i kulturno-prosvjetnih objekata, predstavljale su i centre mahala, koje su nosile imena osnivača džamija. Samo u Sarajevu je tokom XV i XVI stoljeća podignuto preko 100 džamija i isto toliko mekteba. U njima se sticalo islamsko obrazovanje. Širom Bosne su podizane i medrese, ustanove internatskog tipa u kojima se učenicima omogućavalo sticanje znanja iz oblasti teoloških nauka, a potom iz osnova gramatike i sintakse. Po svome renomeu i arhitekturi najpoznatija je Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu, poznatija kao Kuršumlija, a koju s pravom možemo smatrati pretečom univerziteta. Pored redovnih škola, islamsko obrazovanje sticalo se i na javnim predavanjima, koja su se pored džamija, održavala i u tekijama gdje su se izučavala i djela velikih mističkih pisaca. Može se reći da su i derviši odigrali značajnu ulogu u širenju islama i islamske kulture na našim prostorima. Oni su stroge odredbe ortodoksnog islama, svojim učenjem i shvatanjem, činili pristupačnijim za narodne mase. Širenjem islamske kulture, u naše krajeve su dospjele mnoge knjige, većinom pisane na orijentalnim jezicima. Uz džamije, medrese, mektebe i tekije, nastale su mnoge biblioteke. Po svome bibliotečkom i arhivskom fondu svakako najznačajnija je Gazi Husrev-begova. Djelokrug muslimanskih vjerskih institucija bio je širok. Pored brige o vjerskom životu muslimana, ove

ustanove imale su značajnu ulogu u prosvjećivanju, širenju arapske pismenosti i uopće širenju islamske kulture.

Pored građevina sakralnog, društvenog i prosvjetnog karaktera, u Bosni su podizani i mnogobrojni objekti privrednog i saobraćajnog značaja. Među trgovačkim objektima najznačajniji su bezistani, koji su kao impozantne građevine podizani samo po većim mjestima. U Sarajevu ih je bilo tri, od kojih su se do danas sačuvali Brusa i Gazi Husrev-begov bezistan. Duž puteva podizani su hanovi i karavan-saraji, te mnogobrojni mostovi. Neki od njih spadaju u vrhunska djela osmanske arhitekture, kao npr. Mehmed-pašin most na Drini u Višegradu, čuveni most u Mostaru, djelo neimara Hajrudina, most na Žepi, Arslanagića most u Trebinju zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, i mnogi drugi.

Osobita pažnja u vrijeme osmanske vladavine u Bosni, obraćala se na izgradnju hamama, vodovoda i česama. To je rađeno u skladu sa islamskim propisima o ličnoj higijeni i svakodnevnom pranju. U svim većim mjestima širom Bosanskog ejaleta podizani su hamami. U samom Sarajevu bilo ih je sedam, u Mostaru dva, u Foči, Travniku i Banjoj Luci po tri.

Islamsko-orientalni uticaj posebno se snažno odrazio u stambenoj arhitekturi i kulturi stanovanja. Pri podizanju stambenih dijelova težilo se da se osigura što više zelenila i svjetlosti. Gdje god je bilo moguće kuće su podizane na mjestima odakle se pružao ljepši vidik i pokraj tekuće vode.

Islamsko-orijentalna kultura izvršila je znatan uticaj i na razvoj zanatstva. Samo u sarajevskoj čaršiji razvilo se preko 80 raznih vrsta zanata, organizovanih u jake cehovske organizacije, topografski određenih, tako da su zanatlije jednog ili više srodnih zanata radili u jednoj ulici, po kojima je onda ulica dobivala ime. Veliku primjenu u zanatstvu imala je likovna umjetnost. Znatno broj kaligrafa i drugih umjetnika, kao i njihovih djela, svjedoči o doprinosu naših ljudi u toj oblasti umjetnosti.

Općenito se može reći da je širenje islama u Bosni teklo postepeno. Ni osmanski ni zapadni izvori ne sadrže nikakve podatke o bilo kakvom prisiljavanju od osmanske vlasti u pitanju vjere njenih podanika, na što ukazuje i masovnost prelaska na islam bosanskog stanovništva kako gradskog tako i seoskog. Poznati historičar Vladislav Skarić pisao je da "...19. vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo ijedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom".

Značaj velikih vezira Osmanskog carstva Rustem-paše i Mehmed-paše Sokolovića za prilike u Bosni

Dvorom osmanskih sultana tokom stoljeća prošli su mnogobrojni mladići iz naših krajeva. Oni su tamo odvođeni da se školuju i kasnije budu u službi Carstva. Mnogi od njih uspjeli su dostići visoke položaje. Često su se vraćali u rodni kraj i tamo ostavljali zadužbine sebi i svojoj porodici u spomen, a svojim ugledom stečenim na dvoru uticali i na zbivanja i događaje u domovini. Među najistaknutijim ličnostima XVI stoljeća u Osmanskom carstvu odvedenih kao adžami oglani iz Bosne, jesu dvojica velikih vezira Mehmed-paša Sokolović i Rustem-paša Opuković. Vladajući u vrijeme kada je Osmansko carstvo bilo najjače, kada su se njegove granice stalno širile, i kada je na prijestolju sjedio "onaj koji je pidigao carstvo do najvišeg vrha njegove veličine, moći i sjaja, Sulejman Zakonodavac, Osvajač, Moćni i Veličanstveni", oni su i članovima svojih porodica omogućili visoke položaje. Inače članovi muslimanskih feudalnih porodica su tokom cijele osmanske vladavine predstavljali njen najjači oslonac u Bosni. Vodili su glavnu ulogu, ne samo u političkom i ekonomskom, nego i u kulturnom životu Bosanskog ejaleta, a posebno najistaknutiji predstavnici ovog staleža.

Prema svjedočenju Bernarda Navadjera, Rustem-pašinog savremenika i jednog od najboljih poznavaoća prilika u Osmanskom carstvu sredinom XVI stoljeća, Rustem-paša je rodom "iz jednog sela pokraj Sarajeva" (d'un casale apresso il Seraglio di Bosna). Ne zna se tačno kada je doveden iz svog zavičaja, i koliko je trajalo njegovo školovanje, ali se zna da je veoma brzo napredovao. Sultan Sulejman smatrao ga je "razboritim, punim vrlina i veselog duha". Nakon što je prošao zvanje mirahona – nadstojnika carske konjušnice i beglerbega u Anadoliji i Dijarbekiru, postao je četvrti vezir Porte. U isto vrijeme oženio se i sultanovom kćerkom i miljenicom sultanijom Mihrimah, poznatij po svojoj ljepoti i bogatstvu. Postavši štićenik svoje punice, glasovite Hurem sultanije zvane Rokselana, Rustem-paša je u proljeće 1541. poslije svrgnuća Latif-paše, postavljen na položaj drugog vezira Porte, a u martu 1544. postao je veliki vezir.

U vrijeme kada je Rustem-paša došao na položaj velikog vezira, nastalo je jedno mirnije razdoblje u povijesti Osmanskog carstva. Umoran od dugih ratovanja, sultan Sulejman je sve više vremena provodio na svome dvoru, na kojem su se pod uticajem žena, a posebno moćne Rokselane, birale ličnosti za visoka zvanja. Okrivljen za smrt princa Mustafe, Rustem-paši je oduzet

državni pečat. Moćna Rokselana uspjela je svoga zeta 1555. godine ponovo dovesti na položaj velikog vezira, gdje je ostao do smrti 1561. Ukopan je u haremu Šehzade džamije (Jeni sultan Mehmed) u Istanbulu.

Iza Rustem-paše, kao ni iza jednog dotadašnjeg velikog vezira, ostalo je ogromno blago. Tokom svog života izgradio je mnogobrojne zadužbine. U Istanbulu je podigao džamiju, medresu, karavan-saraj, hamam i biblioteku. Sam Mimar Sinan, najpoznatiji turski arhitekt, koga porede i sa najvećim graditeljima italijanske renesanse, sagradio mu je 19 objekata. U svom rodnom gradu Sarajevu, Rustem-paša je podigao čuveni Brusa-bezistan, koji je dobio ime po svili iz Bruse koja se u njemu najviše prodavala, zatim most preko Željeznice na Ilidži i pored mosta han.

Dubrovčani su mu se obraćali kao "svome zaštitniku i srodniku i kao onome koji je njihova jezika."

Pored Rustem-pašinog direktnog uticaja, kao velikog vezira Carstva, on je preko svojih potomaka i bliskih rođaka indirektno uticao na neke događaje u Bosni.

Rustem-paša je imao dva sina i jednu kćerku koja je bila udata za velikog vezira Ahmed-pašu. Jedan od Rustem-pašinih sinova je Mustafa-paša, kliški sandžak-beg koji je poginuo zajedno sa Hasan-pašom Predojevićem pod Siskom 1593. godine. Sva tri Rustem-pašina brata zauzimala su istaknuta mjesta među muslimanskim plemstvom u Bosni. Sinan-paša je bio hercegovački sandžak-beg, a potom admiral osmanske flote. Drugi Rustem-pašin brat Mehmed-beg, zvani Karadoz-beg, sagradio je niz objekata u Mostaru, od kojih je najpoznatija džamija, iz čijeg se natpisa vidi da je Karadoz-beg brat velikog vezira. Treći Rustem-pašin brat podigao je džamiju u Pruscu, dok mu je sestra Nefisa živjela u Sarajevu.

Među najznačajnije feudalne porodice čiji su članovi odigrali značajnu ulogu u historiji Bosne, jesu Sokolovići. Iz ovog roda poteklo je nekoliko državnika i značajnih ličnosti u Osmanskom carstvu, a najpoznatiji je svakako Mehmed-paša Sokolović (Visoki).

Odveden je kao adžami ogan iz Bosne u Jedrene, gdje je stekao svoje prvo obrazovanje. Službu na dvoru započeo je kao rikabdar (dvorjanik koji je pomagao svome gospodaru uzjahati na konja), zatim čohadar (dostojanstvenik kome je glavna dužnost starati se o odjeći svoga gospodara), silahdar (zapovjednik carskih štitonoša – brine se o ličnom naoružanju svoga gospodara), te češnegirbaša (pratilac sultana na svim pohodima i putovanjima). Godine 1543. sultan Sulejman ga je postavio za kapidžibašu, zapovjed-

nika dvorske straže. Još uvijek anoniman, nemalo iznenađenje izazvalo je na dvoru, kad ga je sultan Sulejman postavio za admirala turske flote, poslije smrti Hajrudina Barbarose – slavnog pomorca i iskusnog morskog vuka. Taj mladić "... briljantnog ponašanja, veoma sredjen, pribran i odmeren, brižljivo odnegovan u islamu, prijatan svojim poznavanjem zapadnih jezika i književnosti, omiljen u dvorskim krugovima, ali smišljeno uzdržan od uplitanja u njihove intrige", nije iznevjerio ukazano povjerenje. Zapovjedao je u ratu protiv ostataka Ugarske i Habsburgovaca, bio je rumelijski beglerbeg, a nakon uspjeha na istočnom ratištu i pogubljenja princa Bajezida, sultan Sulejman Veličanstveni imenovao ga je za trećeg vezira Porte. "Ulaskom u vezirsko veće, Mehmed Sokolović je postao stub carstva, ministar i velmoža, konačno vezan za Carigrad." Otada mu je bio otvoren put ka položaju prvog ministra. U međuvremenu se oženio kćerkom prestolonasljednika Selima, sultanijom Ismihan. U to vrijeme postati carskim zetom značilo je mnogo, i to je bio jedan od puteva ka položaju velikog vezira. To zvanje dobio je 28. juna 1565. odlukom sultana Sulejmana "najmoćnijeg među silnim... onoga koji je podigao carstvo do najvišeg vrha njegove veličine, moći i sjaja".

Vijesti o uspjehu Mehmed-paše sve češće su dolazile u njegov zavičaj, pogotovo što je u to vrijeme rod Sokolovića imao najviše svojih članova u sultanovoj službi. S druge strane Mehmed-paša je znatno uticao na svoje rođake u Bosni koji su zauzimali značajne funkcije u provincijskoj administraciji. Njegov bliži rođak Mustafa-paša već se nalazio na upravi u Bosanskom sandžaku, dok će u sljedećim decenijama i drugi članovi roda Sokolovića zauzeti značajne položaje u Bosni.

Mehmed-pašin zet Kara Sinan-beg postavljen je za sandžak-bega u Bosni 1562. godine, a samo godinu dana iza toga premješten je u Hercegovinu. "Umro je u Čajniču i sahranjen je u kamenom turbetu pokraj svoje džamije. Uz džamiju je sagradio medresu i imaret, i zapisao im dosta lep imetak. Osim toga, podigao je džamiju i u Nevesinju"). Sokolović je pomogao i Sinan-begovom bratu Husejnu, koji je uz njega odgajan na dvoru. Muvekit je zapisao da je Husejn-paša Boljanić bio vezir u Egiptu, a poznat je po monumentalnoj džamiji koju je podigao u Pljevljima.

Početak Mehmed-pašinog vezirovanja obilježen je porazom turske flote na Malti, a odmah zatim uslijedio je pohod na Australiju, kada umire sultan Sulejman Veličanstveni, a na prijestolje dolazi njegov sin Selim. Početkom 1567. godine u carstvu Osmanovića osjećalo se smirivanje, nastupila su mirnija vremena u kojima je Mehmed-paša imao veliku vlast u rukama. "... Može se reći da je Mehmed, prvi vezir, onaj koji caruje u Turskoj", pisao je

Marino Kavali 1567. godine; "nikad nijedan ministar u ovoj državi nije imao toliku vlast, a da je to potpuno zaslužio svojom pameću i razboritošću."

Mehmed-paša se na dvoru okružio svojim rođacima, koje je često slao i po provincijama Osmanskog carstva. Među prvima je poslao svoje rođake u najisturenije pokrajine prema Austriji, Mustafa-pašu u Budim za beglerbega, a njegovog mlađeg brata Mehmeda u Bosnu. Mustafa-paša, nazivan "Crnim sokolom" a koji je ranije bio bosanski sandžak-beg, poznat je i po tome što je osnovao kasabu Rudo, a i u Sarajevu je izgradio jedan vodovod.

Još kao mlad dvorjanin, Mehmed-paša je doveo u Carigrad svoje roditelje i braću i preveo ih na islam. Oca Džemaluddin Sinan-bega postavio je za muteveliju njegovog vakufa u Bosni i time je počeo njegov uticaj u ovoj osmanskoj provinciji posredstvom njegove mnogobrojne rodbine.

Njegov mlađi brat Mehmed-beg došao je na položaj bosanskog sandžak-bega pred Sigetsku bitku 1566. godine, i sa prekidima na tom položaju ostao do 1573. Po uputama Mehmed-paše Sokolovića nastojao je u Bosni očuvati mir, i nije se upuštao u ratne pohode. Početkom XVII stoljeća, nakon što se proslavio u ratu sa Austrijom, imenovan je za velikog vezira Carstva. U Livnu je podigao džamiju 1567. godine (Lala-pašina džamija).

Veoma uticajna i značajna ličnost u Bosni bio je i amidžić velikog vezira, Ferhad-paša Sokolović. Ovaj slavni vojskovođa bio je bosanski sandžak-beg i prvi beglerbeg Bosanskog ejaleta. U isto vrijeme kada je on došao u Banju Luku, na položaj kliškog sandžak-bega postavljen je njegov brat Kara Ali-beg. Bez obzira na udaljenost, Mehmed-paša je preko Ferhad-paše upravljao događajima na nemirnoj granici prema Austriji.

Mehmed-paša je veliki značaj pridavao zapadnim provincijama Carstva, čim je u njih kao namjesnike "isturao svoje najbliže rođake, mlade i poletne, na putu da stignu do viših zvanja. Od odnosa sa Austrijom zavisio je u mnogome, položaj Turske prema Zapadu u cjelini, a posebno održavanja onog sistema država u srednjoj Evropi koje je on napregnuto stvarao već nekoliko godina." On je svoje rođake zadržavao u Bosni i zbog toga, što su tu ostajali među svojim, mogli da osnuju rod, osiguraju potomstvu opstanak.

Krajem 1569, Mehmed-paša je za hercegovačkog sandžak-bega postavio svoga sina Kurd-bega, u vrijeme kada je ovoj pokrajini prijetila opasnost jer je graničila sa Dubrovnikom.

Svoje prve zadužbine Mehmed-paša je podigao u rodnom selu Sokolovićima. Tu je sagradio džamiju, mekteb, musafirhanu, imaret, vodovod i česmu.

Mehmed-paša je za života podigao niz zadužbina po cijelom carstvu. Na njega nas i danas podsjeća veličanstveni most preko Drine u Višegradu na kojem stoje uklesane riječi pjesnika Nihadija"... Gradjevina mu ispade tako divna, da se onome koji je vidi čini da zrno bisera stoji u vodi a nebeski svod mu je školjka." Pored višegradskog dao je novčana sredstva i za čuveni most na Trebišnjici, kasnije nazvan Arslanagića most. "U našoj zemlji malo je mostova koji se, lepotom linije i maštovitošću oblika, mogu s njim uporediti". Taj most, veoma skladan, znatno je uticao da dubrovački karavanski put koji je spajao carigradski drum sa jadranskim primorjem postane znatno prohodniji. Pored mosta vezir je podigao i karavan-saraj, kao spomen svom rano preminulom sinu, hercegovačkom namjesniku Kurd-begu.

Mehmed-pašini biografi zabilježili su da je to bio jedan od najvećih državnika svijeta.

Osnivanje Bosanskog ejaleta 1580. godine

Poslije osvojenja Bosne, Osmanlije su pojedine oblasti oblikovali u posebne vojno-upravne oblasti – sandžake. Prvo je osnovan Bosanski sandžak koji je u vojno-administrativnom pogledu od svog osnivanja 1463. pa do 1580. pripadao Rumelijskom ejaletu. Potom su osnovani Hercegovački (1470), Zvornički (između 1478. i 1483.), Kliški (1537), koji su također u početku bili u sastavu ejaleta Rumelija, a neki kasnije pripojeni Budimskom beglerbegluku (osnovan 1540). Pošto su u drugoj polovini XVI stoljeća osvojene znatne teritorije, došlo je do osnivanja novog ejaleta u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Ne samo proširenje teritorija, nego i prvi znakovi slabljenja centralne vlasti, te želje za uspostavljanjem čvršće vlasti na novoosvojenim područjima, koji su bili između dvije moćne susjedne zemlje Mletačke republike i Habsburške monarhije, nagnali su Portu da izvrši izvjesne promjene u administrativno-upravnoj podjeli carstva. Izdvajanjem Bosanskog, Hercegovačkog, Kliškog, Pakračkog i Krčkog sandžaka iz Rumelijskog, te Zvorničkog i Požeškog iz Budimskog beglerbegluka, osnovan je Bosanski ejalet. To je bilo poslije 25. aprila a prije 23. septembra 1580. U dokumentu od 6. oktobra 1580. dubrovačka vlada je odlučila svoga prijatelja, dotadašnjeg bosanskog sandžak-bega Ferhad-bega, koji je u međuvremenu postao beglerbeg nad sedam sandžaka, darovati raznim poklonima.

Bosanski beglerbeg bio je samostalan i djelovao je po svome nahođenju u svim vidovima upravnog i vojnog života pokrajine. Teritorije koje kontrolisao bosanski beglerbeg, bile su veće nego što je imao ijedan srednjovjekovni bosanski vladar. Njegova teritorija prostirala se od Šapca do Jadran-

skog mora i od Zvečana do Virovitice. To je jedini slučaj na Balkanu da se pod osmanskom vlašću ejalet podudara sa obrisima jedne bivše balkanske države i njenog gravitacionog područja.

Beglerbegov dvor bio je po svome uređenju minijatura dvora velikog vezira. Kao i u prijestonici Osmanskog carstva, gdje je bio carski divan, tako je i u svakom beglerbegluku postojao pokrajinski divan, centralna pokrajinska uprava gdje se raspravljalo o svim važnijim poslovima u ejaletu. Članovi divana bili su beglerbeg, beglerbegov ćehaja, maldefterdar, divanefendija i mjesni kadija. Beglerbezi su imali čitav niz dvorjanika i znatan broj dostojanstvenika na svome dvoru koji su se nazivali jednim imenom kapu-halk, beglerbegovi ljudi, svita, pratnja.

Kako je izgledao sam dvor bosanskog beglerbega teško je reći, jer se nijedan iz XV i XVI stoljeća nije sačuvao. Ali na osnovu svjedočenja savremenika kako putopisaca, tako i dubrovačkih poslanika, otprilike znamo izgled dvora, kao i ceremonijal koji je na njemu vladao. Vjerovatno je to bila velelijepna građevina sa skupocjenim namještajem. Dubrovački poslanici primani su na dvoru bosanskih beglerbega "Uz izvanrednu pompu". Snabdjeven kredencijalnim pismom, raznim dokumentima koji su sadržavali privilegije dobivene od sultana, uz pratnju prevodioca, dubrovački poklisari su obavezno tražili audijenciju od pašinog ćehaje. Kada bi dobili odobrenje, ulazili bi u saray, gdje je sjedio paša, okružen raznim velikodostojnicima, službenicima i izabranim građanima. Tada bi poljubili ruku paši i predali mu poklone, koji su se uglavnom sastojali od svilenih tkanina, sukna, šećera, južnog voća, raznih poslastica, svijeća itd.

Prvo sjedište Bosanskog ejaleta bilo je u Banjoj Luci, koja se tada počela naglo razvijati, zahvaljujući i prvom beglerbegu novoosnovanog ejaleta, Ferhad-paši Sokoloviću.

Granice bosanskog ejaleta do kraja XVI stoljeća nešto su proširene, uglavnom na račun hrvatskih teritorija. Uključivanjem Bihaća i bihačke krajine u sastav Bosanskog ejaleta, završena su osvajanja i time je zaokružena njegova teritorija. Poraz pod Siskom 1593. godine, označio je početak zaustavljanja osmanlijskih prodora prema Zapadu.

LITERATURA

- H. Šabanović Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959.
- Grupa autora Istorija naroda, Jugoslavije, Beograd, 1960.
- R. Samardžić Mehmed Sokolović, Beograd, 1975.
- M. Hadžijahić Porijeklo bosanskih Muslimana, Sarajevo, 1990.
- S. Bašagić Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989.
- A. Sućeska Bosanski Muslimani u osmanskoj državi, Pregled, maj 1974.
- H. Kreševljaković Sabrana djela I-IV, Sarajevo, 1990.
- C. Truhelka Gazi Husrev-beg, njegov život i njegovo doba, Sarajevo, 1912.
- A. Handžić O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća, POF 32-33/1982-83, Sarajevo, 1984.
- A. Handžić O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni, POF XV-XVI/1966-67.
- A. Handžić O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku, POF 28-29/1978-9, Sarajevo, 1980.
- B. Zlatar O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, Prilozi, god. XIV br. 14-15, Sarajevo, 1978.
- V. Skarić Širenje islama u Bosni i Hercegovini, Kalendar Gajret za 1940.
- A. Solovjev Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, GDIBiH, god. I, Sarajevo, 1949.

N. Filipović	Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini, Godišnjak ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, Sarajevo, 1970.
H. Šabanović	Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća, GDIBiH, god XI, Sarajevo, 1960.
H. Inaldžik	Osmansko Carstvo, Beograd 1974. Širenje islama i islamska kultura u Bosankom ejaletu, naučni skup, prilozi za Orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo, 1991.
I. H. Uzuncarsili	Osmanli Tarihi, Ankara, 1983.
D. Lovrenović ,
A. Sućeska,
I. Tepić,
V. Azinović	Istina o Bosni i Hercegovini, činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991.

BOSNIA & HERZEGOVINA IN THE FRAMES OF THE TURK'S EMPIRE (1463-1593)

Dr Behija Zlatar

The Turk's Empire appeared in XVI century on the Bosnian territory and from that times on, it would give the stamp to the development of Balkans's peninsula in the next four hundred years. There is nearly any sphere of the life where the changes can't be seen. In the frame of the Turk's Empire, Bosnia also had its specificities which were especially shaped during their greatest increase in XVI century. The specific military organization was here developed. It is the period of the most intensive developing of Islam on the whole Balkans's peninsula, especially in Bosnia, what gave it speciality compared to the neiborough countries. From the establishment of Bosnian's sanjak (1463) to the establishing of Bihac's sanjak (1592), 129 years had passed. In this period the population of Bosnia had accepted Islam gradually and when the Molsems made the absolutely majority the Bosnian province was formed (1580). Although it had bourder character, this province was emphasized by the quick development of Islam in the towns as well as in the vilages. Neither the Turks nor the West sources content any data about any kind of the persuading from the Turk's powers when it is asked about the religion of the citizens, which is shown in the mass transfer to Islam of the Bosnian population, the city as well as the village.

At the end of XVI century in the whole Bosnian sanjak there were 55 districts, 64.721 homes. From this number, it is 45.941 homes of Moslems with 4.979 unmarried (potential homes) and 18.780 of the Christians. If we add 111 Christian's homes of towns' population that were not the peasants, we get in total 18.891 homes of Christians.

It results from that that Moslems were 75% and Christians 25%.

A very important role in the developing of Islam in Bosnia had the towns as the centers of Islam's culture and civilization. In the first decades of Turks' power, some real urban environments became from the present squares and small places. But, there were far more towns formed with the Turks' coming and with the establishing of their powers. Some very important among them are: Sarajevo, Mostar, Tuzla, Zvornik.

The line of important persons marked this epoch, that had very important part in the history of Bosnia. These are: the Bosnians who accepted Islam,

reached the high positions in the Turk's administration, but they were especially good on the local level in their homeland. They made the monuments, leaving very rich communities, and for the "mutevelije" (the chief of the community) they named their descendents. The short biographies of some important persons (Gazi Husrev-bey, Ferhad-bey Sokolović, Rustem-pasha) illustrate what kind of power and the influence had the members of Moslems' beys families.

At the end of XVI century, exactly 1580, the Bosnian province was established and its residence was in Banja Luka. Bosnian commander bey was independent and he acted on his own in every sphere of managing and military life of the province. The territories under the control of the Bosnian commander bey were bigger than any middle age Bosnian ruler's, had. The borders of of Bosnian province were expanded until the end of XVI century, mostly from Croatian territory. The including of Bihac's province to the Bosnian province, the conquests were finished and the territory of it was surrounded. The defeat by Sisak 1593 marked the beginning of the stopping of Turks' penetrations towards the West.

BOSANSKI EJALET OD 1593. GOD. DO SVIŠTOVSKOG MIRA 1791. GOD.

Dr. Enes Pelidija

Poslije sjajnih uspjeha koje je imalo u proteklom periodu, Osmansko carstvo u drugoj polovini XVI stoljeća pokazuje prve znake slabosti. Platni deficit nastao u posljednjim godinama vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca (1520-1566), zaustavljanje vojske kod Sigeta (1566), te poraz flote kod Lepanta (1571), bili su prvi ozbiljniji znaci krize u koju je osmanska država zapadala. No, to njeni savremenici nisu osjećali. I dalje su nastavljeni vojni pohodi i teritorijalna proširenja.

Sve navedeno imalo je odjeka i na prostorima Bosne i Hercegovine koja je u to vrijeme najvećim dijelom bila pod sultanovom vlašću. Rezultat novih teritorijalnih osvajanja u Bosanskoj krajini, naročito u vrijeme sandžak-bega Ferhad-bega Sokolovića (1574-1580), doprinio je da Porta donese odluku o osnivanju novog, Bosanskog ejaleta. Na osnovu arhivske građe dr. Hazim Šabanović je mišljenja da je navedena provincija osnovana poslije 25. aprila, a prije 23. septembra 1580. godine. U njen sastav ušli su: Bosanski, Hercegovачki, Kliški, Pakrački i Krčki sandžak koji su do tada bili u sastavu Rumeljskog ejaleta, te Zvorničkog i Požeškog iz Budimskog beglerbegluka. To potvrđuju i dokumenti iz Historijskog arhiva u Dubrovniku od 6. oktobra 1580. godine, kada je na sastanku dubrovačke vlade odlučeno da se dotadašnji bosanski sandžak-beg Ferhad-beg daruje jer je u međuvremenu postao beglerbeg nad sedam sandžaka. Na povjerenju mu dužnosti, sa kraćim prekidima, ostaje do 1588. god. Sa osnivanjem ovog ejaleta bosanski namjesnik je pod svoju vlast dobio veći teritorij nego što je to imao ijedan srednjovjekovni bosanski vladar. U narednim godinama i decenijama dolazi do novih teritorijalnih osvajanja, naročito u vrijeme Hasan-paše Predojevića, što je rezultiralo stvaranjem novog Bihaćkog sandžaka (1592). Nešto kasnije iz sastava Bosanskog ejaleta izdvojen je Požeški sandžak (1600.) i priključen novoosnovanom Kaniškom ejaletu. Takva administrativna podjela na sedam sandžaka ostala je tokom cijelog XVII stoljeća. U to vrijeme Bosanski ejalet se prostirao od Šapca do Jadranskog mora i od Zvečana do Virovitice.

U tom vremenu na ovim prostorima vođena su dva dugotrajna rata: Kandijski (1645-1669) i Bečki (1683-1699). U Kandijskom ratu Osmansko carstvo imalo je manje teritorijalne gubitke, ali i dobitke, dok je teške vojne poraze doživjelo u Bečkom ratu. Sve je to imalo direktnog i indirektnog odjeka na prostore bivše Bosne i Hercegovine i njeno stanovništvo. U XVII stoljeću tu žive i djeluju mnoge ugledne ličnosti koje su svojim djelima ostavile viđan trag i uticaj u nauci, kulturi i prosvjeti. Među njima se ističu: Hasan Kafi Pruščak, Ahmed Sudi, Muhamed Musić Allamek, Muhamed Nerkesi, Pečevi, Hevai Uskufi Muhamed, Mustafa Ejubović – Šejh Jujo, Alaaddin Sabit Užičanin, te mnogi drugi. Uporedo s njima su i mnogi državnici (sandžak-bezi, kapetani, ajani) te zapovjednici i junaci brojnih bojišta: Ali-paša Varvar, Fadil-paša Maglajac, Ibrahim-paša Tešnjak, Mehmed-paša Korča, Ali-paša Čengić, Halil-beg Alajbegović, Ilija i Petar Smiljanić, Vuk Mandušić, Mehmed-beg Hurakalović i naročito brat mu Mustaj-beg Lički, Mujo Hrnjica i braća mu Halil i Omer, Tale Ličanin, Alija Bojčić i drugi. Skoro sve navedene ličnosti opjevane su u epskim pjesmama. Na primjeru njihovog viteštva odgajale su se mlađe generacije.

Usljed velikih teritorijalnih gubitaka u Bečkom ratu, Karlovačkim mirom (1699.) međunarodno su priznate današnje sjeverne i zapadne granice Bosne i Hercegovine. Istovremeno je izvršena i nova administrativno-upravna podjela po kojoj je Bosanski ejalet sveden na pet sandžaka: Bosanski, Hercegovачki, Zvornički, Kliški i Bihaćki. U mletačko-austrijsko-osmanskom ratu (1714-1718) Bihaćki sandžak je pripojen Bosanskom. Takva upravna podjela ostala je sve do Svištovskog mira 1791.godine. To je vrijeme osjetnog opadanja moći osmanske države i timarskog sistema koji se u Bosanskom ejaletu manifestovao kroz pojačan proces čiflučenja, te jačanja domaćeg plemstva (kapetana i ajana).

I u XVIII stoljeću Bošnjaci učestvuju u ratovima, kako na teritoriji Bosanskog ejaleta, tako i van njegovih granica. Porta na ovim prostorima vodi sa Habsburškom monarhijom još dva rata (1737-1739. i 1788 - 1791). U oba su se Bosanski Muslimani (Bošnjaci) skoro bez ikakve vojne i materijalne pomoći Carigrada branili i odbranili. Oni nisu čuvali samo sultanovu vlast, već, prije svega svoje porodice, posjede i rodni kraj. Od većeg broja bitaka posebno se po svom višestrukom značaju ističe Banjalučki boj (4.VIII 1737). Za Bošnjake ova bitka predstavlja jednu od prvih stranica samosvijesti. To su potvrdili i u Drugom austrijsko-osmanskom ratu (1788-1791) kada glavnokomandujući habsburške vojske general Laudon javno priznaje da je nevjerovatno kako su čvrsto građeni bosanski gradovi, te kako se srčano i s velikim vojnim umijećem brani njeno stanovništvo. Na ovakvo držanje

uticalo je i saznanje da će u slučaju poraza doživjeti istu sudbinu kao njihovi sunarodnici iz Slavonije, Like, Krbave, Dalmacije i drugih mjesta koja su došla pod mletačku i habsburšku vlast. Svoje vojničko umijeće i hrabrost Bošnjaci pokazuju i na ruskom i perzijskom ratištu gdje se bore u sastavu osmanske vojske i vojnim podvizima zadivljuju protivnike. No, to je imalo i svoju negativnu stranu. U svim ratovima izginuo je znatan broj radno sposobnog stanovništva. Prema sigurnim pokazateljima samo od 1711. do 1739. godine što od rata ili zaraznih bolesti život je izgubilo preko 20.000 ljudi. To je izuzetno veliki broj, pogotovu u tom vremenu. Posljedica takvog stanja bila je i konfesionalna promjena stanovništva gdje do tada pripadnici islamske vjeroispovijesti iz apsolutne prelaze u relativnu većinu. Taj je trend nastavljen sve do kraja XVIII stoljeća, kao i u narednom vijeku.

Hasan-paša Predojević i Bitka kod Siska 1593.godine

I poslije osnivanja Bosanskog ejaleta 1580. godine nastavlja se njegovo teritorijalno širenje. Ratoborni bosanski namjesnici novim ofanzivnim akcijama osvajaju nove gradove, pa i cijele krajeve. U tome se poslije Ferhad-paše Sokolovića naročito ističe Hasan-paša Predojević. Prema nekim izvorima rodom je iz Lužaca kod Sanskog Mosta, a po drugima je porijeklom iz Hercegovine. Ono što je nesporno za ovog osmanskog vojskovođu i bosanskog namjesnika je da je pored ratobornosti imao na sultanovom dvoru i veliku zaštitu od dvojice zemljaka: velikog vezira Osmanskog carstva Sijavuša-paše i carskog prvog savjetnika Derviš-paše Bajezidagića. Oni su mu omogućili da se uspinje u sultanovoj službi, te da 1591.godine bude imenovan za bosanskog namjesnika. Također su mu pomagali da mnoge vojne odluke može donijeti samostalno, bez konsultovanja vlade (Porte).

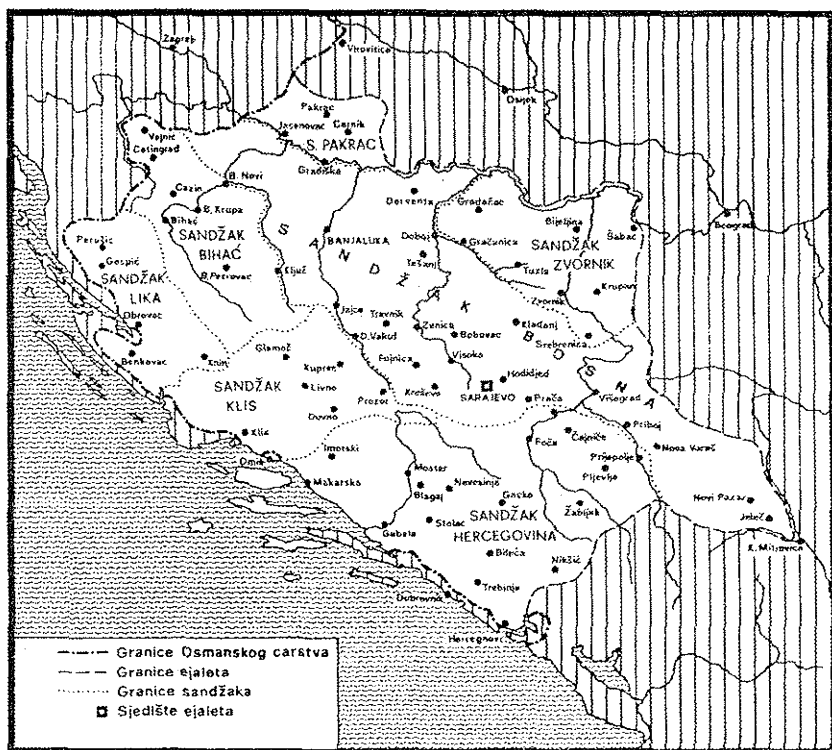
Za to je znao i bečki poslanik u Carigradu koji na vijest da je Hasan-paša imenovan namjesnikom provincije Carstva koja se graniči sa njegovom državom, odmah protestuje, ukazujući da to može izazvati veće vojne sukobe, pa i otvoreni rat. Međutim, svi njegovi prigovori ostali su bez uspjeha.

Uskoro po naimenovanju u Bosanski je ejalet došao Hasan-paša Predojević. Nakon deset godina relativnog mira u pograničnim krajevima nastupila je ratna psihoza. Novi bosanski namjesnik na ušću Petrinjčice u Kupu naredio je gradnju današnje Petrinje. Još dok su građevinski radovi bili u toku, on izvrši vojnu mobilizaciju i počne sa upadima u pravcu Bihaća. U tim vojnim akcijama osvoji Ripač, a nešto kasnije Štulić i Blagaj na Korani.

U proljeće, naredne 1592.godine Hasan-paša nastavlja nova osvajanja. Najprije južno od Kupe zauzima Goru i Hrastovicu u Hrastovičkoj kapetaniji, koja je bila u sastavu habsburške vojne krajine. U svim tim pohodima dolazi do bogatog plijena. Prema ranijem planu, koji je sa svojim komandantima pripremio u zimskim mjesecima 1591/92. godine, dio vojske sa topovima 10.juna 1592. poslao je u pravcu Bihaća, najznačajnije tvrđave i mjesta u Krajini. Tri dana kasnije se i sam s preostalim četama pridružio opsjednutom gradu. Cijelo mjesto s okolicom bilo je sa svih strana u okruženju. Branioци su od bosanskog namjesnika dobili ponudu da bez borbe predaju tvrđavu i grad. Na prve ponude zapovjednik Bihaća kapetan Josip Lamberberg je negativno odgovorio. Tek onda Hasan-paša izda naredenje da se grad i tvrđava artiljerijski tuku sa svih strana. Nakon petodnevnog artiljerijskog granatiranja, te više pješadijskih juriša, branioци se 19.juna predadoše napadačima. Prije nego su napustili tvrđavu i grad, napravljen je dogovor po kome se sve vojno i civilno stanovništvo sa pokretnom imovinom može slobodno iseliti. Kako piše Radoslav Lopašić, Hasan-paša je u trenutku predaje Bihaća darovao kapetana Lamberberga "obilatim darovima i zlatnom odorom, a suce odijelma od atlasa". Osvajanjem Bihaća cijela današnja teritorija Bosne i Hercegovine je došla pod sultanovu vlast. Ako se pogleda vremenski period kada je osnovan prvi bosanski sandžak sa dolaskom sultana Mehmeda II Fatiha 1463. godine, pa do zauzimanja spomenute tvrđave i grada, to je trajalo punih 130 godina. Ubrzo nakon ove vojne akcije uslijedila je i nova administrativno-upravna podjela Bosanskog ejaleta. Pored postojećih sedam, od Bihaća i okolnih osvojenih gradova i tvrđava formiran je novi, osmi, Bihaćki sandžak. Time ova pogranična osmanska provincija u evropskom dijelu Carstva dostiže svoj najveći teritorijalni opseg u vrijeme osmanske uprave. U to vrijeme Bosanski ejalet sastojao se od: Bosanskog, Hercegovačkog, Zvorničkog, Kličkog, Začazmanskog, Krčko-ličkog, Požeškog i Bihaćkog sandžaka. Sjedište bosanskih namjesnika bilo je u Banjoj Luci, koja je zbog ofanzivnih akcija još 1553. godine postala rezidencija bosanskih sandžakbegova. Tako je ostalo sve do 1635. kada Sarajevo postaje administrativno-upravni centar, ali ovog puta Bosanskog ejaleta. U vrijeme osvajanja Bihaća bosanski namjesnik je pod svojom vlašću držao daleko veću teritoriju nego što ju je imao ijedan srednjovjekovni bosanski vladar. To je prostor koji se protezao od Šapca do Jadranskog mora i od Zvečana do Virovitice. Zahvaljujući svom položaju Bosna je postala središnja oblast i predstavljala neku vrstu matice sa velikim značajem i ulogom. To je zadržala i u vrijeme ofanzivnih, kao i defanzivnih osmanskih akcija zahvaljujući svom pograničnom mjestu u osmanskoj državi.

Ne zadovoljavajući se postignutim uspjehom Hasan-paša sa četama kod Petrinje prelazi Kupu i napada brojna hrvatska mjesta, te kao i prethodne godine dolazi do bogatog plijena. Da bi onemogućio napredovanje osmanske vojske, hrvatski ban Toma Erdodi-Bakač sa velikim vojnim snagama kod Bresta sačeka Hasan-pašu. I ovog puta ratoborni namjesnik izađe kao pobjednik. Na bojnopolju život izgubi 2. 000 carskih oficira i vojnika, a 200 ih sa šest topova bi zarobljeno. Ratne zarobljenike, topove i 22 neprijateljske zastave Hasan-paša posla u Carigrad. Istovremeno je pisao vodećim ličnostima Carstva da nakon ovih ofanzivnih akcija očekuje revanš protivničke strane, te da mu je zbog toga neophodna vojna pomoć.

Tokom cijelog zimskog perioda 1592-1593. godine vršio je uobičajene vojne pripreme, dovodeći tešku artiljeriju i gradeći most preko Kupe na mjestu odakle ga je nešto ranije odnijela poplava. Do novih vojnih akcija dolazi u proljeće 1593. Sa 10.000 mobilisanih vojnika bosanski namjesnik

Bosanski ejalot 1606.

prijeđe Kupu kod Petrinje i usput zauzevši Drenčinu utabori se na desnoj obali Kupe kod Siska. Tu je očekivao vojnu pomoć iz Rumelijskog ejaleta koju mu je obećao veliki vezir Sijavuš-paša. U međuvremenu na Porti (vladi) za velikog vezira imenovan je Sinan-paša, koji na mjesto novog rumelijskog beglerbega imenova svoga sina Mehmed-pašu, koji zamijeni Girli Hasan-pašu. Pošto je rumelijska vojska morala čekati novog beglerbega jer je Girli Hasan-paša otišao u Temišvar za namjesnika, to je uticalo da Hasan-paši Predojeviću na vrijeme ne dođu u pomoć veće vojne snage.

Saznavši da je Hasan-paša sa vojskom prešao Kupu i krenuo prema Sisku, došlo je do brzog okupljanja habsburške vojske kod Želina u Turopolju. Uglavnom su to bile banske i krajiške čete pod zapovjedništvom bana Tome Erdodija.

Videći da mu pomoć ne stiže, a ne želeći se povući sa bojnog polja, Hasan-paša sa dijelom svojih bosanskih odreda prijeđe na lijevu obalu Kupe i prvi napade protivničku stranu. Vjerovatno je računao na faktor iznenađenja, ali i na ratnu sreću koja ga je u proteklom vremenu pratila. No, ovaj put nije imao uspjeha. Motivisani za odbranu, ali i osvetu zbog ranije pretrpjelih poraza, carski zapovjednici i vojnici pružiše napadaču žestok otpor. Za nepunih šest sati borbe sultanova vojska se morala poražena povući na polazne položaje. Gubici su bili ogromni. Toga dana, 22. juna 1593. život je izgubilo 7.000 najboljih oficira i vojnika iz cijelog Bosanskog ejaleta. Među poginulima bili su Hasan-paša, zatim zvornički sandžak-beg Sinan-beg i Sultan-zade Mustafa-paša, kao i znatan broj spahijski. Pretrpljeni nuspjeh bio je nešto više od čistog vojnog poraza. I ovom prilikom se jasno uočavalo da vojska Osmanskog carstva nije više tako nepobjediva kao ranije. To je pokazalo i mnoge pukotine u sistemu kako centralne tako i provincijske vlasti. Neposredno iza sisačkog poraza došlo je do važne promjene u osmanskome sistemu, po kome se ustanovljavaju odžakluk-timari u Bosanskom ejaletu, s ciljem "...da se tom ustanovom spasavaju institucije timarskog sistema i da se ojača vojna moć jedne dragocjene pokrajine Osmanskog Carstva". Odžakluk timari značili su da u slučaju pogibije ili prirodne smrti nosioca timara koji nema direktne potomke, taj posjed može naslijediti njegov sin, brat ili najbliži srodnik, a ako ni takvih nema, onda neko iz šire porodice.

Hasan Kafi Prušćak i njegovo djelo

Prvi znaci krize Osmanskog carstva počeli su se uočavati u vrijeme vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520-1566) i njegovog nasljednika Selima II (1566-1574). Međutim, osjetljivi neuspjesi bili su vidljivi tek u vrijeme sultana Murata III (1574-1595). Oni su se ispoljavali kako u unutrašnjim neprilikama tako i u spoljnopoličkim poteškoćama. To je rezultiralo vonim porazima kod Lepanta (1571) i bici kod Siska (1593). Bili su to prvi ozbiljniji udarci po spoljnopoličkom ugledu Carstva. U narednim decenijama XVII stoljeća nizali su se neuspjesi, a pobjede na bojnim poljima plaćane su visokom cijenom ljudskih života i materijalnih dobara.

Sve poteškoće sa kojima se Osmansko carstvo suočavalo bile su rezultat slabljenja klasičnih osmanskih ustanova na kojima je počivala snaga države. Većina negativnih pojava, kako u ekonomskom tako i društveno-političkom sistemu države, nastala je zbog slabljenja timarske organizacije, osnove osmanskog sistema. Opći proces razaranja mirijske (državne) svojine na zemlju i na njoj izgrađene klasične osmanske strukture, poznat je pod imenom čiflučenje. Ovaj proces se u manjoj mjeri javlja već u XVI, razvija u XVII i konačno preovlađuje u XVIII stoljeću. Neposredni proizvođači su od nekadašnjih uvjetnih vlasnika baštine i čifluka, svedeni na obične prizvođače materijalnih dobara za posredne (spahije) i neposredne (čifluk-sahibije, tj. vlasnike čifluka) zemljišne gospodare i državu i bili su lišeni vlasničkih prava nad zemljom koju obrađuju. Procesom čiflučenja spahije su se kao uživaoci rente koju su dobili od sultana za vojnu službu, našli u direktnom odnosu prema seljaku kao njegovi prvi gospodari. Pošto su se osamostalili u odnosu na centralnu vlast, spahije su pokazivali i manje interesa za vojnu službu, što je direktno uticalo na slabljenje timarskog sistema i spahijske organizacije. Nekadašnji red i disciplina, kao i brojno stanje kojim se odlikovao ovaj vojni red bili su u stalnom opadanju. Najteži udarac spahijska organizacija doživjela je pod Bečom 1683. godine.

Slično stanje bilo je i u janjičarskoj organizaciji, najborbenijem redu osmanske vojske. Iako se u XVII stoljeću broj janjičara povećao u odnosu na prethodni period, nedisciplina i korumpiranost uticali su na stalno opadanje njihove borbene sposobnosti, što je rezultiralo neuspjesima na bojnopolju.

Osjetne promjene bile su i u drugim vojnim redovima. Do kraja XVI stoljeća iščezavaju juruci (vojnici koji su se starali za održavanje puteva i mostova kojima prolazi osmanska vojska), akindžije (jurišna konjica), vojnici (poseban vojnički red na Balkanu regrutovan iz reda domaćeg hrišćanskog stanovništva) i martolosi (pretežno hrišćani koji su čuvali klanice, nesigurne

puteve i prolaze, te vršili službu javne sigurnosti). Umjesto njih stvarani su novi vojni redovi kao što su: azapi (lahka pješadija po tvrđavama, naročito u onim koje su se nalazile duž plovnih rijeka), bešlije (pripadnici lokalne plaćene konjice), farisi (glavni red plaćene konjice) i gonulije (pogranična lahka konjica čiji je zadatak bio da odbijaju iznenadne neprijateljske napade). Svi pripadnici navedenih vojnih redova su za svoju službu dobivali plaće u novcu. Njihov značaj je naročito došao do izražaja u Bosanskom ejaletu kada su prestali osmanski ofanzivni ratovi, jer su spomenuti redovi bili defanzivnog karaktera.

Prikrivanje slabosti sa kojima se od druge polovine XVI stoljeća suočava Osmansko carstvo došlo je do izražaja u vrijeme habsburško-osmanskog rata 1593-1606. To su uočile i mnoge obrazovane ličnosti. Među njima je i naš zemljak Hasan Kafi Prušćak. Spada u red najznačajnijih ličnosti Bosanskih Muslimana (Bošnjaka). Cio život kretao se između obrazovanja i nauke, s jedne strane, te administracije i politike, s druge. Njveći dio života proveo je u rodnom kraju, na položaju kadije Prusačkog kadiluka.

Kada je osmanska vojska pod zapovjedništvom Hasan-paše Predojevića kod Siska 1593. doživjela poraz, a kasnije imala i drugih neuspjeha, Hasan Kafi je na to gledao kao na negativnu posljedicu unutrašnjeg i spoljnopoličkog stanja u kome se Carstvo nalazilo. Po njegovom mišljenju, to je bilo u širem rasponu koji se kretao od obrazovnog, kulturnog i moralnog, pa sve do ekonomskog, političkog, vojnog i administrativnog. Uočavajući slabosti, on ne traži samo njihove uzroke, nego pokušava i ponuditi rješenja na osnovu racionalizma koji je najizrazitija osobina ovog mislioca. U tom smislu piše i svoje najpoznatije djelo "Temelji mudrosti o uređenju svijeta" (USUL AL-HIKAM FI NIZAM AL-'ALAM), koje je političko-moralna rasprava o uređenju države i društva.

U prvoj verziji, koja je napisana na arapskom jeziku, Hasan Kafi želi ukazati na uočene znake krize osmanske države i nada se da će ih tadašnji sultan Mehmed III (1595-1603) zaustaviti. Kako je prva verzija ovog djela nastala u ljeto 1596. on je ujesen iste godine podnosi državnim dostojanstvenicima pod Jegerom (Erlan), sa molbom da se uruče sultanu. Uočivši značaj spomenute rasprave ugledne ličnosti i vojskovođe, među kojima je bio veliki vezir Bošnjak Ibrahim-paša Novošeherlija, preporučio mu da spomenuto djelo prevede i protumači na turskom jeziku, pa da se zatim podnese sultanu "kako bi se njima mogli koristiti i činovnici carskog divana". Uvažavajući datu sugestiju, Kafi se vratio u Prusac i do marta 1597. godine prevodi djelo "Temelji mudrosti o uređenju svijeta", a iza svake rečenice arapskog teksta dodao je komentar na turskom jeziku, obogaćen brojnim stihovima – citati-

ma i na perzijskom. Odmah po završetku prevođenja otputovao je u Carigrad, gdje preko Ibrahim-paše Novošeherlije napisano djelo dođe do sultana Mehmeda III. Sultan je sa stanovitom pažnjom pročitao Prušćakovo djelo, koje mu se očito svidjelo, što potvrđuje i podatak da je lično napisao ispravu kojom Hasan Kafi dobija Prusački kadiluk kao doživotnu mirovinu. To je značilo Prušćakovo trajno materijalno zbrinjavanje.

Kako je i sam autor naveo, djelo "Temelji mudrosti o uređenju svijeta" podijeljeno je na uvod (muqaddima), četiri poglavlja ili temelja (asl-usul) i zaključak (hatima). Hasan Kafi u uvodnom dijelu ukazuje na određene negativne pojave i kaže da svaka od njih ima svoje stvarne uzroke, koji su, opet, rezultat djelovanja drugih pojava. Naročito ukazuje na tri uzročna lanca koja rezultiraju nizom posljedica. Po njemu to su:

"Prvo, zanemarivanje pravde i upravljanja dobrom politikom, a uzrok je tome što se državni poslovi ne povjeravaju ljudima sposobnim za njih.

Drugo, nemaran odnos prema savjetovanju, razmjeni mišljenja i planiranju, a tome je uzrok oholost i uobraženost velikaša i njihovo izbjegavanje da se druže s učenicima i mudracima.

Treće, indolencija u rukovođenju vojskom i u upotrebi oružja i ratne opreme za vrijeme borbe s neprijateljem, a uzrok je tome što se vojnici ne boje starješina."

U prvom poglavlju u djelu "O načinu uređenja države i njenom trajanju" Hasan Kafi sistematizira više pitanja vezanih za funkcionisanje države i organa uprave. Do propasti dolazi kada nastanu sljedeće pojave:

- kada sladostrašće i pomama zagospodare nad razumom vladara,
- međusobna zavist ministara i
- povlačenje vojnika iz borbe i zanemarivanje savjetovanja o ratu".

Ove misli nadovezuje u poglavlju "O savjetovanju, molitvi, mišljenju i planiranju", "Ako se vodeće ličnosti Carstva ne konsultuju sa obrazovanim ljudima, to dovodi do brojnih greški i slabosti."

U sljedećem poglavlju "O nužnosti upotrebe ratnih sredstava, ratu, organizaciji vojske i podizanju njenog morala", učestali osmanski neuspjesi na bojnopolju bili su povod Prušćakovog dubljeg ulaženja u ovu problematiku. Savremene događaje upoređuje sa sličnim iz dalje prošlosti, te iznosi stavove poznatih vojskovođa. Uzroci opadanja vojne moći Osmanskog carstva su u nedostatku dovoljne vojne obuke, nekorištenju savremenog naoružanja i njegovog nenabavljanja, a naročito u starješinskom kadru. On

optužuje glavne zapovjednike da ne prisustvuju vojnim smotrama "pa ne znaju koliko imaju vojnika, ni kako su naoružani, a što im je dužnost". Znatan dio trećeg poglavlja posvetio je podizanju vojnog morala i hrabrosti kao ratničkih vrлина. "Junak je drag čak i svom neprijatelju, a kukavica je mrzak čak i svojoj majci". Pošto je u to vrijeme kod osmanskih oficira i vojnika bilo rasprostranjeno potcjenjivačko mišljenje o protivničkoj strani, Prušćak piše: "Ne potcjenjuj neprijatelja, jer, ako ga pobijediš, nećeš zaslužiti pohvalu, a ako izgubiš, nećeš se opravdati". Ni povremeno taktičko povlačenje ne smatra slabošću. Naprotiv. "Povući se na vrijeme bolje je nego ustrajati u nevrijeme."

"O preduslovima za pobjedu" nastavak je trećeg dijela ove rasprave. Često se poziva na savjest, poštenje, korektan odnos, ali zato oštro zahtijeva disciplinu i odgovornost koje bi se morale provoditi preko autoritativne vlasti. Na kraju, u zaključku rasprave "O sklapanju mira i ugovoru", citirajući sure iz Kur'ana i hadisa (predanja), ukazuje na prednost mira i obavezu poštivanja sklopljenog ugovora.

Značaj je ovog djela, kako primjećuju brojni autori, ne samo što uočava nastalu krizu nego što je pisano konkretno i angažovano. Kao takvo pobudilo je veliku pažnju domaćih i stranih orijentalista. Prvi objavljeni prijevod bio je na francuskom, a zatim na turskom, mađarskom, njemačkom, pa tek onda na bosanskom jeziku. Prepisi ovog rukopisa nalaze se u najpoznatijim arhivskim zbirkama Istanbula, Bratislave, Pariza, Lajpciga, Berlina, Drezde, Beča i Kaira. Kao veliki znalac iz više znanstvenih disciplina, Prušćak je napisao više radova i rasprava iz logike, filologije, prava. Još za života dobio je zaslužena priznanja, a u narodu poštovanje. U jugozapadnoj Bosni odakle je rodom i gdje je proveo najveći dio života, te podigao više zadužbina, ostao je u sjećanju kao vrlo popularna, gotovo sveta osoba. Međutim, u široj javnosti se o Hasan Kafi Prušćaku i njegovim djelima i sada nedovoljno zna izuzev užeg kruga orijentalista i povjesničara, te onog manjeg broja obrazovanijih čitalaca koji su imali priliku pročitati "Izabrane spise" Hasan Kafi Prušćaka.

Bosanski ejalet u XVII stoljeću – Kandijski (1645-1669) i Bečki rat (1683-1699)

Proces opadanja vojne, finansijske i političke moći Osmanskog carstva nastavljen je tokom cijelog XVII stoljeća. Ni vojni neuspjesi, kao ni dobronamjerno upozorenje mnogih mislećih ljudi nisu zaustavili slabljenje centralne vlasti. Po mnogim provincijama, a naročito u pograničnim, u koje spada i Bosanski ejalet, namjesnici i drugi državni službenici se nezakonito

ponašaju. To je posebno došlo do izražaja u vrijeme vladavine sultana Ibrahima (1640-1648). Svojim ličnim primjerom dao je povoda za raskalašen život i nebrigu za državne poslove. Da bi prikrrio slabosti i suzbio nezadovoljstvo, ulazi u rat protiv Mletačke republike. Tako je započeo dugi Kandijski rat (1645-1669).

U vrijeme izbijanja ovog rata Bosanski ejalet imao je sedam sandžaka: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Pakračko-cernički, Krčko-lički i Bihački. Posljednja dva sandžaka su se prema trenutnim potrebama ponekad spajala u jedan, a sredinom XVII stoljeća Bihački sandžak je za izvjesno vrijeme bio potpuno ukinut. Što se tiče ranije navedenog Požeškog sandžaka, on je 1600. godine izdvojen iz Bosanskog i priljučen Kaniškom ejaletu. Na cijeloj bosanskoj teritoriji i prije izbijanja rata u pograničnim krajevima bila su brojna četovanja hajdučkih i uskočkih odreda. Međutim, kad je 1645. osmanska vojska napala Kretu (Kandiju) iz Bosanskog ejaleta, započele su borbe u primorskim mjestima. U to vrijeme mletačka vojska u Dalmaciji brojala je 8.000 do 9.000 ljudi. Većinom su to bili domaći ljudi. U narednim godinama njihov broj se smanjivao i zadržao na 4.500. Osim najamničkih odreda, mletačke vlasti su pružale pomoć hajdučkim i uskočkim četama. Već prvih ratnih mjeseci velike skupine vlaha ili morlaka, kako su Mlečani nazivali prebjeg iz Bosanskog ejaleta koji su im dolazili sa porodicama, pokretnom imovinom, te sa desetinama hiljada sitne i krupne stoke, stupale su u hajdučke i uskočke odrede. Tako su za relativno kratko vrijeme u svim primorskim mjestima, ali i duboko u pozadini osmanske teritorije nastali brojni hajdučki odredi koji su svakodnevno djelovali. To je uticalo da dužina fronta bude daleko veća nego što se objektivno vojnički moglo držati.

Početak Kandijskog rata nije nagovještavao da će na ovom dijelu ratišta biti tako brojni sukobi i da će rat trajati skoro četvrt stoljeća. U to vrijeme budimski vezir Deli Husein-paša, prolazeći kroz Bosnu, izvrši mobilizaciju većeg broja zaima i spahija, te ih odvede na glavno kretske ratište. Vjerovatno da je i to uticalo da na dalmatinsko-bosanskoj granici za izvjesno vrijeme prave borbe nisu ni otpočele. Iako su i zvanično bile zaraćene strane, podanici Osmanskog carstva i Mletačke republike su nastavili čak i normalne poslovne odnose. Takvo stanje trajalo je skoro cijele prve ratne godine.

Do većih sukoba dolazi u 1646. godini. Koristići mletačku nesmotrenost, novi bosanski namjesnik Ibrahim-paša Sivčić (Gabeljak) sakupio je veće vojne snage i napao mletačke posjede u sjevernoj Dalmaciji. Početkom septembra iste godine osvoji Novigrad, Biograd i više palanki koje njegovi vojnici porušiše. Jedino je Novigrad od toga bio pošteđen. Oštećena mjesta dao je

da se poprave, a u samoj tvrđavi ostavio je 500 vojnika. Istovremeno su drugi osmanski odredi pošli prema Zadru i Šibeniku. Usput su napadali sela i dolazili do bogatog plijena i ratnih zarobljenika. U oktobru su brojni osmanski odredi bezuspješno pokušali osvojiti Šibenik. Tom prilikom su pretrpjeli poraz, a u kontranapadu su mletačke čete uz pomoć mjesnog stanovništva i same napale pogranična osmanska utvrđenja, među kojima i Skradin.

Pojačani intenzitet borbi u više dalmatinskih mjesta uticao je da mletačke vlasti sa puno ozbiljnosti poklone veću pažnju ovom dijelu fronta. S tim ciljem povećavaju broj mjesnih posada, utvrđuju više mjesta, a u svojim planovima pripremaju i ofanzivne akcije. Istovremeno rade na pridobijanju katoličkog i pravoslavnog stanovništva iz Bosanskog ejaleta. U tome imaju znatnog uspjeha. Pored oblasti Poljica koja se nalazi u blizini Splita, pod mletačku vlast se februara 1647. godine stavlja i dio mjesta između Cetine i Neretve, tzv. Krajina. Sve se to dešavalo uoči većih vojnih okršaja. Još su prvih januarskih dana 1647. mletačke posade iz Zadra i Šibenika prešle u napad i uznemiravale susjedna osmanska mjesta. U martu iste godine krčko-ličkog sandžak-bega Halil-bega Alajbegovića porazila je mletačka vojska. Tom prilikom sandžak-beg je zarobljen i odveden u Veneciju. Neposredno iza toga Mlečani su napali Novigrad. Pošto su mletački zapovjednici odranije znali da se u podrumskim prostorijama novigradske tvrđave nalaze veće količine baruta, to su topovskom paljbom pogodili te prostorije, i detonacijom razrušili tvrđavu. Tom prilikom je poginuo veliki broj branilaca. Tako pod duždevu vlast dođe i ovaj grad.

Mletački uspjesi utičaše da sultanovi podanici katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti u većem broju počеше prelaziti pod vlast Venecije. Novopridošle porodice smjestiše se na uski primorski pojas, kao i na pojedine slabo naseljene otoke. Dolaskom tih izbjeglica Mletačka republika dobila je brojne sposobne borce koji organizovani u veće i manje čete i odrede, počinju upadati ne samo u pogranična mjesta nego i u duboku unutrašnjost Bosanskog ejaleta. Ponesena postignutim uspjesima, mletačka vojska svoje ofanzivne akcije usmjeri prema Klisu. Ovog puta braniocima te značajne pogranične tvrđave punu pomoć pruži bosanski defterdar Mustafa-aga. Koordiniranim akcijama kliške posade i vojske pristigle iz drugih mjesta Bosanskog ejaleta pod komandom spomenutog Mustafa-age, razbijena je opsada grada, a duždeva vojska doživjela je poraz.

Taj neuspjeh ne pokoleba Mlečane da nastave sa svojim ofanzivnim akcijama. U daljim vojnim pohodima njihovi vojnici osvojiše Vranu i Nadin, kao i neka manja mjesta u okolici Zadra i Šibenika. Za Veneciju je osvajanje Nad-

ina bilo od velikog značaja, jer je njegova tvrđava smatrana jednim od najjačih utvrđenja Ličkog sandžaka, čak većom i od kninske.

Istovremeno su neprijateljski odredi vršili upade po Lici, te prodrli sve do Gračaca kojeg su opljačkali i zapalili. O neuspjesima osmanske vojske bila je upoznata i vlada (Porta) u Carigradu. Smatrajući da je za nastalu situaciju glavni krivac bosanski vezir Ibrahim-paša, Porta donese odluku da ga smijeni s tog položaja, a na njegovo mjesto imenuje haremskog ljubimca Mustafu pašu Tekeliju. Za razliku od svog prethodnika koji je imao izvjesno vojno iskustvo, Tekelija bez mnogo priprema početkom augusta 1647. godine mobilisa veće vojne snage s kojima krenu u pravcu Zadra. Glavni cilj mu je bio osvojiti Šibenik. Poslije kratkotrajnih, ali i žestokih borbi oko samog grada doživje poraz. U međuvremenu su brojne hajdučke i uskočke čete upadale u Liku, zatim u okolicu Knina i Klisa, s namjerom da od većih vojnih operacija u primorju odvrate osmansku vojsku. Njihove akcije su urodile plodom, tj. novim teritorijalnim proširenjima. U hajdučkim i uskočkim akcijama posade Ostrovice koja se nalazi između Zadra i Šibenika i Obrovca u kome je bio posljednji kapetan Jusuf-aga Hadžagić, predadoše se. Svi ti uspjesi ohrabriše mletačke podanike, koji u manjim vojnim akcijama sve više prodirahu dublje na teritoriju Bosanskog ejaleta. Od brojnih hajdučkih i uskočkih četa koje su se udruživale i povremeno brojale nekoliko hiljada ljudi, uznemiriše se sva pogranična mjesta Bosanskog ejaleta. Bojeći se da veći mletački odredi ne dođu do njihovog šehera, Sarajlike su u blizini grada iskopali rovove odakle su namjeravali neprijatelju pružiti otpor. Međutim, Mlečani koji su došli do Prusca, vrte se prema Klisu i opsjednu ga.

Opsada Klisa nastavljena je i u narednoj 1648. godini. Uz pomoć hajdučkih četa, mletačka vojska nastavi uspješne napade na Drniš, Knin, Vrliku i druga manja mjesta. Krajem marta (30.III 1648.) uspjela je osvojiti Klis, jednu od najznačajnijih primorskih tvrđava, koji je do tada bio pod sultanovom vlašću. To je bila velika pobjeda Mletačke republike i njenog generala Foscola, čija vojska te godine osvoji Zemunik i Kamen, selo kod Splita, koje je kao i dva prethodna mjesta bilo sjedište istoimenih kaperanija.

Mletačka osvajanja i neuspjesi osmanske vojske u primorskim mjestima ubrzaše odluku Porte da, umjesto nesposobnog Mustafa-paše, za novog bosanskog namjesnika imenuje Derviš Mehmed-pašu Omerpašića. Čim je novi vezir došao u Bosnu, mobilisa jedan dio spahija koji se sakupiše u Livnu. Komandu nad njima povjerio je Ali-agi i uputio ih prema Dalmaciji. Rukovođeni iskusnim zapovjednikom, pokretni i sa jasnim ciljem, ovi osmanski odredi nanijеше neprijatelju više poraza i po predanju ubiše 700 mletačkih vojnika i hajduka. Međutim, sa tog ratnog pohoda u pašaluk done-

soše kugu koja se raširi po cijelom Bosanskom ejaletu. Iste godine od kapi, u Livnu umre vezir Derviš-paša, a umjesto njega dođe Hasan-paša Memibegović koji uspostavi red i mir na teritoriji cijele provincije, a na frontu počne postizati vidne uspjehe. Tako je krajem 1648. poražen Ilija Smiljanić koji je sa 3.000 hajduka i mletačke vojske preko planine Prelog pokušao napasti više bosanskih palanki i kasaba. Njegovi poraženi odredi bjekstvom preko granice potražiše spas.

Vojne akcije su nastavljene i naredne 1649. godine. Za razliku od prethodnih godina u ovoj su vođene borbe sa manjim intenzitetom. No, hajdučka četo- vanja su bila i dalje prisutna. Jedan od poznatijih harambaša Vuk Mandušić sa svojim odredima po zapadnoj Bosni napadao je više palanki i kasaba. Njegove čete su prodrle sve do Ključa. Istovremeno je katolički pop Stjepan Sorić izne- nadnim upadom došao do Udbine i u tom kraju popalio više stotina kuća. U to vrijeme lički sandžak-beg bio je Mehmed-beg Hurakalović, brat Mustajbega Ličkog. Ponesene uspjesima hajdučke čete su pokušale osvojiti Ribnik. Međutim, ovog puta osmanska vojska im se uspješno suprotstavila. U borbi kod Ribnika poginuo je Petar Smiljanić, otac čuvenog harambaše Ilije Smil- janića, a uskoro bude uhvaćen i pogubljen i pop Stjepan Sorić. Uporedo sa četo- vanjima u Bosanskoj krajini, borbe su vođene i na dalmatinskom dijelu fronta. Ne mogavši kazniti odranije poznatog odmetnika iz istočne Bosne, Mahmuda, bosanski vezir Hasan-paša uspije ga pridobiti, a zatim Mahmuda i njegovu družinu uputi da ratuju u Dalmaciji. Uz pomoć regularne vojske on je napao i orobio Poljice i Ravne Kotare do Biograda. Tim združenim osmanskim četama iz Bosanskog ejaleta suprotstavilo se mjesno stanovništvo, te hajdučke i uskočke čete sa Ilijom Smiljanićem i Vukom Mandušićem, koji kao i pop Sorić bude u jednom boju zarobljen i pogubljen. Istovremeno je bosanski namjesnik duž cijele osmansko-mletačke granice organizovao pandurske odrede. Među pandurima su bili ne samo muslimani, nego i hrišćani pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti. Oni su uz pomoć regularne sultanove vojske, a češće sami upadali na mletačku teritoriju i napadali manja naseljena mjesta te tako dolazili do plijena. Najčešće je pljačka bila glavni motiv brojnih četovanja, kako vlaških hajduka na mletačkoj strani, tako i pandura iz osmanske države. Brojna četo- vanja bila su naročito prisutna u srednjoj Dalmaciji i na području Bosanske krajine. Vjerovatno da su u to vrijeme nastali i čuveni stihovi:

*"Ovakva je krovna Krajina:
s krolju ručak, a s krolj večera,
mak krovne četaće zalogaje,
nikad b'jela danika za odmoru".*

Glavni teret borbi padao je na dalmatinsko i bosansko stanovništvo. Možda je i to uticalo da pored bespoštednog međusobnog ratovanja, vlada i uzajamno uvažavanje i poštovanje viteštva. To nam potvrđuju i brojna krajiška pisma. U jednom od njih Mustaj-beg Lički piše Petru Smiljaniću "...Molimo Vašu milost, pozdravite nam od naše strane sina vašega haram- bašu Iliju. Čuli smo da je junak na toj krajini. Bog zna da nam je drago jere je naš. I eto mu uslasmo jedno pero sokolovo, zač je za nj. Hoće ga nositi prid junaci". Pisma slične sadržine pisali su i drugi krajiški kapetani, među koji- ma i dubički Mustafa-aga (1648-1655) koji je bio u korespondenciji sa kapetan- ima Siska, najčešće zbog razmjene ratnih zarobljenika. Sva ta pisma su obostrano bila uljudna i korektna. Ovakvi i slični primjeri opjevani su u bro- jnim epskim pjesmama gdje se spominju znamenite četovođe kao što su: Mustajbeg Lički, Petar i Ilija Smiljanić, Mujo Hrrjica i braća mu Halil i Omer, Tale Ličanin, Vuk Mandušić, Bojčić Alija te mnogi drugi. Na primjer- ima njihovog viteštva odgajale su se mlade generacije.

Zahvaljujući Hasan-paši u Bosanskom ejaletu ojačala je državna vlast, a na bojnopolju postignuti su izvjesni uspjesi. Za to je znala i carigradska vlada. I pored toga 1650. na Porti je donesena odluka da se ovaj sposobni namjesnik opozove, a na njegovo mjesto imenovan je Mehmed-paša Defterdarević. Uskoro novi vezir dođe u sukob sa Sarajlijama, što izazva nered i u drugim mjestima. To iskoristi mletačka vojska i u jednom brzom i efikasnom napadu osvoji Gabelu. Saznavši za to, uticajni ljudi na sultanovom dvoru, porijeklom iz Bosne intervenisale, te umjesto nesposobnog Mehmed-paše Porta za novog bosanskog namjesnika postavi Fadil-pašu Maglajca koji, sa kraćim prekidima na tom položaju ostade do 1655. godine. Iste godine kada je u Bosnu došao Fadil-paša za hercegovačkog sandžak-bega imenovan je Ali-paša Čengić. Prije toga duže vrijeme je bio bosanski alajbeg i u ratu se istakao kao sposoban vojni zapovjednik. Uz njega, kao i uz podršku velikog vezira Carst- va porijeklom iz Bosne Sari Ahmed-pašu, bosanski namjesnik Fadil- paša je brzo uspostavio raniji red i poveo nove ofanzivne akcije. Za razliku od dalmatinskog fronta gdje su veće vojne akcije skoro prestale, u Bosanskoj krajini vođene su borbe većeg intenziteta. Tome je doprinio bihački kapetan Mustajbeg Hasumović i udbinski kapetan Mustajbeg Lički Hurakalović, koji je od 1653. godine bio na položaju sandžak-bega Ličkog sandžaka sa sjedištem u Udbini. Po nekim historičarima "...njegova se riječ čula i poštovala kao riječ Kur'ana".

Do oživljavanja mletačko-osmanskih borbi došlo je u martu 1654. godine. Sa brojnim vojnim snagama Mlečani su još u februaru iste godine opkolili Knin, jedno od značajnijih pograničnih mjesta, glavnu vojnu bazu Bosan-

skog ejaleta u srednjoj Dalmaciji. Uskoro se braniocima pridruži i bosanski namjesnik Fadil-paša Maglajac, koji skupa sa kninskom posadom porazi napadača. U toku borbe istakao se bosanski zaim Hajdar-beg Šahinpašić. Pošto je odbranio Knin, vezir naredi da se poprave oštećena i ozidaju porušena mjesta na tvrđavi. Iza toga su narednim mjesecima nastvljena brojna četovanja obiju zaraćenih strana. U jednom od brojnih upada u Liku poginuo je čuveni harambaša Ilija Smiljanić. Naredne 1655. Fadil-paša pobijedi pobunjeno kršćansko stanovništvo iz Bosanske Gradiške.

U to vrijeme, iscrpljena dugotrajnim ratom, Mletačka republika je pokušavala s Portom sklopiti mirovni ugovor. Iako ni Osmansko carstvo nije bilo u zavidnoj situaciji, te rastrzano međusobnim obračunavanjima, ipak je odbijalo mirovne ponude tražeći od Venecije da preda Kandiju. Upravo u to vrijeme sultanova mornarica je u Dardanelima pretrpjela veći poraz što je za posljedicu imalo ozbiljne promjene u državnom vrhu. Tadašnji sultan Mehmed IV (1648-1687) za velikog vezira Carstva imenovao je sedamdesetogodišnjeg Mehmed-pašu Ćuprilića, koji se i pored duboke starosti pokaza kao veoma sposoban i energičan državnik. On je odmah pristupio uvođenju reda i discipline kako u državnoj, tako i u vojnoj organizaciji. Preduzete mjere dale su željene rezultate.

Istovremeno kada je Mehmed-paša Ćuprilić imenovan za velikog vezira Carstva, njegov vječiti rival Seidi Ahmed-paša dolazi novembra iste godine u Bosanski ejalet za namjesnika. U to vrijeme hercegovački sanžak-beg Ali-paša Ćengić se većim vojnim snagama dolazi do Zadra. Videći da grad i tvrđavu ne može osvojiti, popali sva okolna sela i vinograde, te pođe prema Perastu. Na putu mu se suprotstavi mletačka vojska koju paša pobijedi, te osvojivši Perast do temelja ga poruši.

I dok su se u državnom vrhu dešavala brojna imenovanja na najvažnije položaje, na bosanskom ratištu osmanska vojska pretrpjela je veći vojni poraz. Predvođena požeškim sandžak-begom Ibrahim-pašom, te kapetanima među kojima su bili Mustajbeg Lički, bihački Mustajbeg Hasumović, zaimima i spahijama iz uglednih bosanskih porodica, osmanska vojska dođe početkom septembra 1656. do Križanić kule. Tu im se suprotstavi sa svojim odredima Juraj Frankopan Tržaćki, koji u žestokom boju izvojeva pobjedu. U borbi poginu Mehmed-beg Bišćević, a u ropstvo padoše Mustajbeg Lički, Mustajbeg Hasumović, te mnoge druge ugledne ličnosti. Uskoro iza toga poraza u zarobljeništvu je umro Mustajbeg Lički, a njegov imenjak, bihački kapetan koji je u međuvremenu od Frankopana predat generalu grofu Herberdu Auerspergu otkupi se uz veliku sumu novca. Sam zapovjednik ovog neslavnog pohoda Ibrahim-paša bjekstvom se jedva spasio.

U julu 1657. vezir Seidi Ahmed-paša preduze osvajanje Splita. Ne uspijevši zauzeti ovo značajno dalmatinsko mjesto, osmanske čete se raširiše po cijeloj Dalmaciji, a naročito u okolicu Šibenika. Tu opljačkane brojna sela, slično kao što su to radili mletačka vojska, te hajdučke i uskočke čete na teritoriji Bosanskog ejaleta. Nakon toga se bosanski namjesnik uputi u pravcu Kotora koji je zajedno sa vojskom hercegovačkog i skadarskog paše namjeravao osvojiti. Opsada kotorske tvrđave trajala je tri mjeseca. Zbog izdaje i potkupljivosti paša i u ovom vojnom pohodu doživje neuspjeh. Od tada borbe zaraćenih strana ponovo su manjeg intenziteta. Razlozi za to su u velikom broju obostrano poginulih i u ekonomskoj iscrpljenosti. Bosanski ejalet je u to vrijeme ne samo privredno bio iscrpljen nego je u njemu vladao veliki nered koji se u ponekim trenucima graničio sa anarhijom.

Rat je nastavljen i narednih godina. U aprilu 1660. u jednom uskočkom napadu kod Sinja zarobljen je i poznati epski junak Stojan Janković. Poslije uobičajenog otkupa, kao i ranije bihački kapetan, pušten je na slobodu. U to vrijeme bosanski namjesnici bili su većinom van teritorije ejaleta jer su s vojskom ratovali po Ugarskoj. Tako je bilo i u vrijeme kratkotrajnog austrijsko-osmanskog rata (1663-1664), gdje su u poznatoj Bici kod sv. Gotharda 1. augusta 1664. izginuli mnogi ugledni Bošnjaci zajedno sa svojim vezirima Smail-pašom Ćengićem. Ubrzo iza toga iz Carigrada u Bosnu dođe za namjesnika Kaplan Mustafa-paša koji preduze nove vojne pohode i osvoji Zrinj. Uskoro iza toga došlo je 10. augusta do Austrijsko-osmanskog mirovnog ugovora u Vašvaru. I pored postignutih uspjeha, pritisnuta prijetnjama moćne Francuske Luja XIV i njemačkih kneževina Habsburška monarhija pristade na sve mirovne uvjete koje je Porta tom prilikom diktirala.

Iza toga osmanske čete iz Bosanskog ejaleta ponovo usmjeriše svoje akcije prema Dalmaciji i Boki Kotorskoj, što je za posljedicu imalo migraciono kretanje kršćanskog stanovništva u pravcu Zadra, Šibenika i brojnih dalmatinskih otoka. Manje skupine išle su i u Istru. Pri kraju rata vode se samo manji pogranični okršaji jer su obje zaraćene države glavninu vojske poslale da ratuje na Kreti (Kritu). Kada 1669. godine osmanska vojska osvoji taj otok, zbog kojeg je i ušla u rat, vrlo brzo dolazi do mirovnog ugovora u kome Venecija gubi Kretu, ali na drugoj strani dobija dijelove Krčko-ličkog i Kliškog sandžaka iz Bosanskog ejaleta. Tom prilikom pod mletačku vlast došle su kapetanije Islam, Nadin, Zemun, Klis i Kamen. Također je zadržala Poljice i veći dio makarskog primorja. Međutim, ti teritorijalni dobici joj ni približno nisu mogli nadoknaditi izgubljenu Kretu (Kandiju) gdje je doživjela vojni, ali i politički poraz.

Vijest o mirovnom ugovoru se brzo priširila po svim mjestima Bosanskog ejaleta. Nakon dvadeset pet godina ratovanja ljudi su se radovali. Tih dana bosanski namjesnik Ibrahim-paša Tešnjak o državnom trošku priredio je svečanost u svim većim mjestima, na kojima su bile prisutne najuglednije ličnosti.

U narednih četrnaest godina u Bosanskom ejaletu vladao je prividan mir. Do pravog mira nije ni moglo doći usljed stalnih hajdučkih i uskočkih napada sa habsburške i mletačke teritorije, kao i zbog loše privrede koja utiče na socijalna nezadovoljstva, pa čak i pobune. Zbog nezakonitih ubiranja vanrednih poreza u Sarajevu i drugim mjestima, došlo je do otvorene pobune 1673. godine. Uoči Bečkog rata, 1682. velika masa seljaka iz okolice Sarajeva, kao i nezadovoljnih građana bunila se protiv lokalne uprave i tražila pravdu. U tim pobunama je učestvovao poznati pjesnik i starješina Sinanove tekije šejh Hasan Kaimi koji je zbog toga protjeran u Zvornik.

U takvoj situaciji dolazi do novog velikog bečkog rata (1683-1699).

Predvođena velikim vezirom Carstva Kara Mustafa-pašom, osmanska vojska, koja je brojala oko 200.000 ljudi, sredinom 1683. izvršila je posljednji prodor u srednju Evropu. Nakon dvomjesečne opsade Beča, habsburška vojska kojoj je u pomoć pritekao poljski kralj Jan Sobjeski, 12.septembra pobjeđi Osmanlije. Odmah iza toga bečki car je ponudio sultanu mir, što je ovaj odbio. Tako započne novi dugi trinaestogodišnji rat. Poslije kraćeg oklijevanja Austriji se pridruži i Mletačka republika, te u martu 1684. uz pomoć pape od Habsburške monarije, Poljske i Mletačke republike formira se vojni savez poznat pod imenom Sveta liga.

Poraz pod Bečom imao je velikog odjeka na teritoriji cijele Osmanske imperije. U oktobru 1683. izbi ustanak u sjevernoj Dalmaciji. Ustanici su za relativno kratko vrijeme zauzeli Skradin, Karin, Vranu, Benkovac i Obrovac. Tako su u tom kraju pod osmanskom vlasti ostali samo Knin i Sinj. U svim tim akcijama zvanična Venecija se suzdržano držala. Tek kada je pristupila Svetog ligi počela je pozivati pravoslavno i katoličko stanovništvo iz Bosanskog ejaleta da joj se pridruži. U tome je imala dosta uspjeha. Među ustanicima se naročito isticao Stojan Janković. Hajdučki odredi su vršili svakodnevne napade na brojne osmanske tvrđave. U većem broju 1684. godine napali su i opljačkali Glamoč, Gračac i okolicu Knina, a zatim Sinj. U to vrijeme bosanski namjesnik bio je Osman-paša Hercegovac. U vrijeme njegovog kratkog namjesništva hrvatski ban Bakač Erdodi napada Bosansku Dubicu, opljačka je i sa četama se vrati na polazne položaje. Uskoro se vrati, te sa novim vojnim pojačanjima napade više mjesta Bosanske krajine. Zbog

iskazanih propusta u odbrani Bosanskog ejaleta, Porta opozove Osman-pašu, a za novog namjesnika imenova Funduk Mustafupašu. Novi vezir stabilizova front, a 1685. godine kod Sinja pobijedi mletačke i hajdučke čete koje je predvodio Stojan Janković. Manje borbe su vođene i u drugim pograničnim krajevima. U to vrijeme glavne bitke zaraćenih država su se odvijale na ugarskom ratištu, gdje je osmanska vojska trpjela velike poraze. To je rezultiralo gubitkom Budima 2. septembra 1686.

Istovremeno su borbe vođene i u pograničnim krajevima Bosanskog ejaleta prema Mletačkoj republici. Aktivnija mletačka vojska uz pomoć hajdučkih četa uspijeva osvojiti Sinj. I u narednoj 1687. ofanzivne akcije mletačke i carske vojske urodile su plodom. Ni manji poraz Mlečana kod Stoca 2. augusta nije ih obeshrabrio. U oktobru iste godine mletačka vojska uspjela je osvojiti Herceg-Novi.

U međuvremenu Porta smjenjuje bosanskog namjesnika Mehmed-pašu Altagića, te ga imenova zapovjednikom Knina. Da bi se osvetio za učinjeno poniženje, Mehmed-paša bez mnogo borbe Mlečanima predade Knin, a sam pade u zarobljeništvo. Tako su u toku 1687. Mlečani došli u posjed dvije vrlo važne tvrđave i mjesta koja su do tada bila u sastavu Bosanskog ejaleta. Njihov pad rezultirao je osmanskim gubicima više manjih utvrđenja (palanki) u pograničnim krajevima ejaleta.

Na drugoj strani, vojska bečkog cara u Ugarskoj je Osmanlijama nanosila poraz za porazom. Borbe su se prenijele u Slavoniju gdje je uz pomoć domaćeg kršćanskog stanovništva Luka Ibrišimović uspio zauzeti skoro sva mjesta i tvrđave. Istovremeno su habsburške čete osvojile sjevernu Bosnu sa Derventom. Borbe su bile stalne. Do novih osvajanja carske vojske na račun teritorija Osmanskog carstva dolazi i naredne 1688. godine, kada u decembru markgrof Ludvig Badenski opkoli Zvornik i zauze ga januara 1689. Novi bosanski namjesnik Topal Husein-paša kod Višegrada porazi habsburške trupe, te tako ponovo uspostavi vezu sa drugim provincijama Carstva. Međutim, austrijske čete uz pomoć hajdučkih odreda upadoše u Liku i Krbavu koju za relativno kratko vrijeme osvojiše. U tim pohodima se posebno isticao katolički pop Marko Mesić.

To je bio povod da u narednoj 1690. Rizvan-aga Zenković mobilizuje sve Krajišnike i pokuša osvojiti Liku s Udbinom i Krbavu. Istovremeno je Stojan Janković sa svojim četama došao do Rame, te poslije više akcija u povratku iz tog kraja poveo je oko 400 katoličkih porodica. U to vrijeme bosanski namjesnik Husein-paša sa većim vojnim snagama upade u Slavoniju, te opsjeđe Osijek. Uslijed zime i stalnih kiša napusti opsadu i dođe u Banju

Luku. Pošto se vojska odmori, vrati se u pogranične krajeve, te od habsburških četa preote Bosanski Novi, Bosansku Dubicu, Sokol i Jasenovac. Time krunisa svoje četverogodišnje namjesnikovanje. U tom vremenu je uspostavio red i ojačao autoritet državne vlasti, a na ratištima izvojevao više pobjeda, te vratio nekoliko gradova i palanki koje su u ratu osvojene od carske i mletačke vojske. Kao i mnogo puta ranije, Porta je i ovom prilikom bez ikakvih povoda početkom 1691. smijenila sposobnog vezira Husein-pašu, a za novog namjesnika imenovala dotadašnjeg temišvarskog valiju Bujuk Džafer-pašu koji u prvim godinama uprave nije preduzimao neke veće vojne pohode, ali nije imao ni teritorijalnih gubitaka. Tek kada 1693. godine u Bosansku krajinu upade hrvatski ban Adam Bočan, Džafer-paša mu pođe u susret. Do borbe dviju vojski dođe kod Bosanske Dubce, gdje Bošnjaci pretrpješe poraz. Ubrzo iza te pobjede carska vojska ponovo osvoji Bosanski Novi, Krupu, Vranograč, Veliku Kladušu, te više palanki. Iz osvojenih mjesta muslimansko stanovništvo zajedno sa svojim vojnim zapovjednicima se razbježa. Većina ih se naseli u Jajce i njegovu okolicu. U to vrijeme jajački kapetan bio je neki Ibrahim-aga. Među izbjeglicama je bio i novski kapetan Sulejman-aga Čačilović koji se u početku naseli u Stari Majdan, a zatim sa porodicom ode u druga mjesta Bosanskog ejaleta...

Saznavši za poraz i gubitak više gradova i palanki, carigradska vlada smijenila Džafer-pašu, te za bosanskog valiju imenovala Mehmed-pašu Korču, koji je u vrijeme namjesnika Topal Husein-paše bio na položaju vezirovog čehaje (zamjenika). U to vrijeme sve više se govorilo o miru. Želeći doći do novih teritorija, Mlečani u 1694. godini preduzeše ofanzivne akcije, te osvojiše Gabelu, Trebinje i Popovo polje. Ratovanje se nastavi i naredne 1695. Veće snage mletačke vojske pod zapovjedništvom Petraša, Jankovića i Vučkovića upadoše u srednju Bosnu i dodoše kod Vitovlja. Tu ih sačeka i pobijedi Mehmed-paša Korča. U toku borbe sa velikim brojem oficira i vojnika poginule zapovjednici Vučković i Stojan Janković, a Petraš bijaše zarobljen i kasnije uz veliki otkup pušten na slobodu. Uskoro Mlečani doživješe još jedan poraz kod Ravnog u Hercegovini, a kotarske harambaše kod Kupresa.

U 1696. vojska iz Bosanskog ejaleta je uglavnom ratovala u Ugarskoj pod komandom sultana Mustafe II (1695-1703). U to vrijeme na teritoriji Bosanskog ejaleta vladao je prividan mir. Međutim, do većih borbi na bosanskom ratištu došlo je naredne 1697. Vojni krugovi u Beču okupljeni oko princa Eugena Savojskog pravili su planove za osvajanje Bihaća. Ovaj grad i njegovu tvrđavu su po mišljenju hrvatskog bana Adama Bočana i karlovačkog generala grofa Karla Auersperga trebali što prije zauzeti, jer je to ključ za dalja teritorijalna osvajanja u Bosanskom ejaletu.

Za bečke planove je saznao i bosanski valija (namjesnik) Mehmed-paša Korča. U želji da osujeti neprijateljsku namjeru, posla u Bihać svoga čehaju (zamjenika) Sari Ahmed ef. i bosanskog alajbega Hasana s 500 spahija, 1.000 krajišnika (serhatlija) i 1.500 sejmena koji sa mjesnom posadom popraviše zidine tvrđave i očistiše opkope (jarak) oko grada. Također s ciljem uspješnije odbrane, u Bihać dođe veća količina oružja, municije i hrane. Pripremlivši se za odbranu, čekali su dolazak neprijateljske vojske koja se pred gradske zidine pojavi 9. juna 1697, pod zapovjedništvom generala Auersperga. Po mišljenju nekih povjesničara, habsburška vojska brojala je oko 13.000 ljudi koji su pored drugog naoružanja imali 32 topa. Poslije kraćih priprema 14. juna carski vojnici su otpočeli s napadima. Spremni za odbranu, Bošnjaci se uspješno braniše. Do odlučne bitke došlo je četrnaest dana kasnije (28. VI) kada branioци u kontranapadu poraziše neprijatelja i natjeraše ga na povlačenje. Pri povratku austrijska vojska osvoji i razori Izačac i Ripač. U to vrijeme borbe su se vodile i na drugim dijelovima bosanskog fronta. Kod Kupresa Girli Smail-paša uspio je poraziti mletačku vojsku kojom je komandovao general Moćenigo i pukovnik Posedarski.

I dok su se Bošnjaci u svom ejaletu uspješno branili, dođe do velike borbe između osmanskih i habsburških trupa kod Sente 11. septembra 1697. Predvođena sposobnim vojskovođom princom Eugenom Savojskim, austrijska vojska pobijedi Osmanlije koje je lično predvodio sultan Mustafa II i veliki vezir Carstva Almas Mehmed-paša koji zajedno sa drugih osamnaest beglerbegova i janjičara poginu u ovom boju. O tome se ubrzo saznalo i u Bosanskom ejaletu. Na vijest o teškom porazu valija Mehmed-paša Korča se razbolje te ubrzo umrije, a za bosanskog namjesnika Porta imenova njegovog čehaju Sari Ahmed-pašu.

Saznavši za smrt bosanskog vezira, te da je ova provincija bez dovoljno vojnih snaga, a u želji da izazove strah i zbunjenost sultanovih podanika, princ Eugen Savojski pripremi plan napada na srednju Bosnu. Sa 6.000 ljudi koje je okupio kod Osijeka, 12. oktobra (listopada) prijeđe kod Bosanskog Broda Savu i bez većeg otpora za 4-5 dana osvoji Doboj i Maglaj. Želeći izbjeći veće sukobe, habsburška vojska zaobilaznim putem dođe do Vranduka gdje pobijedi bosanske odrede koji je pokušao zaustaviti u daljem napredovanju. Carski oficiri i vojnici ubrzanom maršom dođoše do Visokog i u selu Muštre zastaviše se radi odmora. Iz okolice Visokog princ Savojski uputi Sarajlijama pismo u kome traži predaju njihovog grada, a za uzvrat im garantuje ličnu i imovinsku sigurnost. U suprotnom im je zaprijetio da će grad zapaliti, a sve njegove stanovnike poubijati. U pismu se kaže: "Nećemo poštediti ni dijete u majčinoj utrobi, jer je pripremljeno teško topništvo".

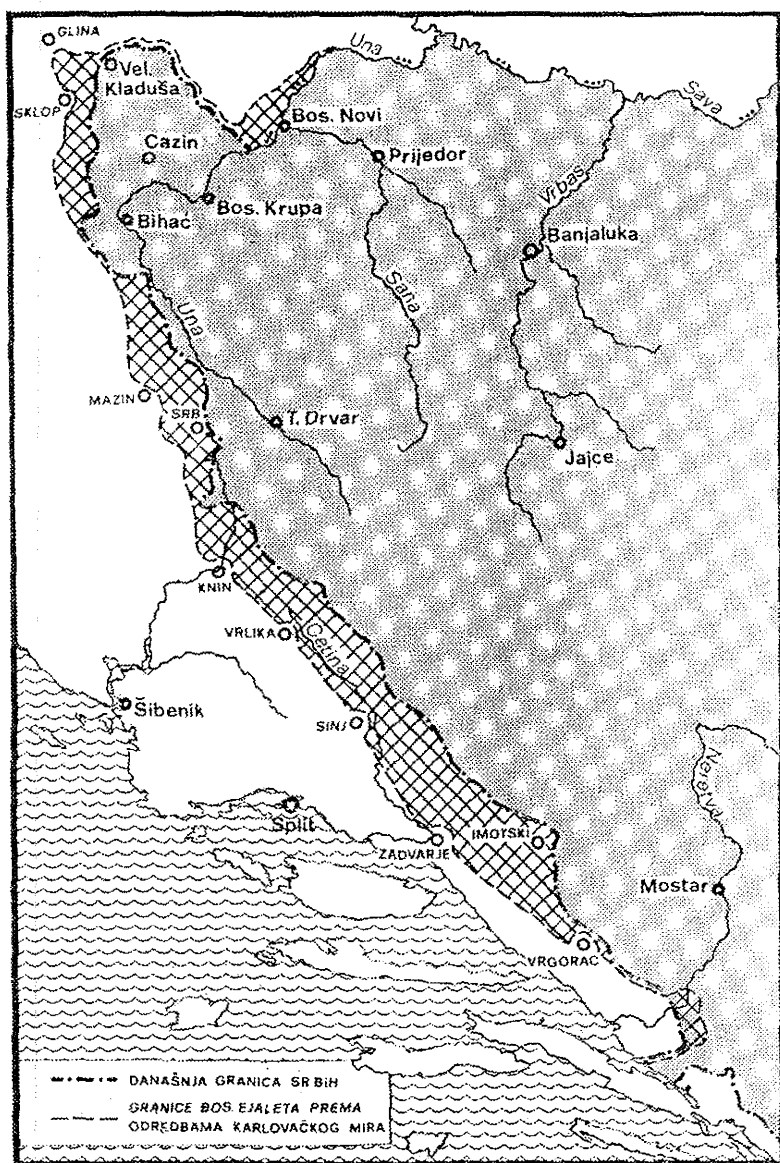
Ne dobivši pozitivan odgovor, carske čete 23. oktobra pođoše iz Visokog u pravcu Sarajeva. Dio odreda zauze okolne kote grada, a drugi dio 24. oktobra uđe u sam grad, opljačka ga i popali. U toku izvođenja ovih vojnih akcija, građani Sarajeva spas potražiše u okolnoj tvrđavi ne pružajući napadaču skoro nikakav otpor. To je olakšalo carskoj vojsci da bez većih ljudskih i materijalnih gubitaka osvoji najveći i najljepši grad Bosanskog ejaleta. U podmetnutom požaru, toga 24. oktobra 1697. izgorje skoro cio šehar. Samo su periferni dijelovi bili donekle pošteđeni. Tom prilikom su izgorjele ili oštećene skoro sve sarajevske džamije.

Pošto je nastupao zimski period, a bez dovoljno materijalne pomoći i većih vojnih snaga, princ Savojski se 25. oktobra odluči povući iz zapaljenog Sarajeva. Izuzev veće materijalne štete i sa manjim ljudskim gubicima, ovaj vojni pohod princa Savojskog prošao je bez nekih značajnijih rezultata. Sa carskom vojskom je, po nekim izvještajima, pošlo i 40.000 kršćana koji su u povratku spalili više muslimanskih imanja. Već 5. novembra austrijska vojska je prešla Savu ne zadržavši nijedno osvojeno mjesto i tvrđavu u dolini rijeke Bosne.

Posljednja bitka zaraćenih država vodila se na tlu Bosanskog ejaleta kod Stoca. Krajem decembra 1697. Mlečani iznenada napadnu ovaj grad i njegovo utvrđenje. I pored potkupljivosti jednog vratara koji je pokušao izdati svoje drugove, stolačka posada se uspje odbraniti i protjerati neprijatelja. U to vrijeme iz Carigrada stiže ferman (zapovijed) u kome se zatočeni bivši vezir i vojni zapovjednik (serasker) Daltaban Mustafa-paša imenuje novim bosanskim namjesnikom, a dotadašnji valija Sari Ahmed-paša za hercegovačkog sandžak-bega.

Novi namjesnik u 1698. godini preduze ofanzivne akcije. Na Nevesinjskom polju pobijedi veće odrede mletačke vojske, što je uticalo da Mlečani napuste i opsadu Počitelja. Ubrzo poslije toga valija sa većim vojnim snagama otišao je u Bihać u kome je zapovjednik i kapetan istoimene kapetanije bio Tatar Mustajbeg Idrizbegović. Pošto je mjesnoj posadi predao hranu koju je sa sobom donio, izvršio je upad u Hrvatsku krajinu. U tom pohodu najveći vojni uspjeh mu je bio osvajanje Novog kojeg njegovi vojnici porušiše zajedno sa tvrđavom. Došavši do bogatog plijena, vojska se vrati u Bosanski ejalet. Jedan od razloga njenog povlačenja bila je i vijest da su Mlečani u međuvremenu opsjeli Glamoč. Saznavši da u pomoć braniocima dolazi lično bosanski valija, duždovi vojnici napustiše opsadu. No, to ne umiri bosanskog namjesnika koji sa svojim četama pređe u Dalmaciju, te osvoji više sela.

I dok je Mustafa-paša ratovao i uspješno suzbijao neprijatelja, na Porti odluče da ga smijene, a za novog namjesnika bude imenovan Ćose Halilpaša,

Sjeverne, zapadne i jugozapadne granice Bosanskog ejaleta prema odredbama Karlovačkog mira (1699.)

koji u oktobru (listopadu) dođe u Bosnu. U to vrijeme posredstvom Engleske, Nizozemske i Španije vođeni su mirovni pregovori zaraćenih strana. Do punog dogovora došlo je u Sremskim Karlovcima. Po odredbama mirovnog ugovora svaka strana zadržava ono što je u vrijeme potpisivanja ugovora ratom osvojila. Prihvatajući te odredbe, Osmansko carstvo je s Habsburškom monarhijom 26. januara, a s Mletačkom republikom 7. februara 1699. potpisalo mirovni ugovor. Karlovačkim mirom označene su međunarodne granice Bosanskog ejaleta koje su išle rijekom Savom i Unom, na jugu skoro istovjetnom današnjom granicom Bosne i Dalmacije, na istoku Smederevskim sandžakom, a na jugoistoku granicom nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka čija je teritorija još od osmanskih osvajanja Bosne bila u sastavu istoimenog ejaleta.

Karlovačkim mirom teritorija Bosanskog ejaleta osjetno je smanjena ostavši skoro bez cijelog Cerničkog, Požeškog i Ličkog, te dijelova Kliškog i Hercegovačkog sandžaka. Sa velikim teritorijalnim gubicima i iz temelja poljuljanim unutrašnjim uređenjem Osmansko carstvo ulazi u neizvjesno XVIII stoljeće, a s njim i Bosna kao pogranična provincija evropskog dijela Osmanske imperije.

Ratovi i odbrana Bosanskog ejaleta u XVIII stoljeću

Karlovačkim mirovnim ugovorom Bosanski ejalet postaje najistureniji i najugroženiji dio evropskog dijela Osmanskog carstva. Umjesto dotadašnje pogranične provincije iz koje su polazile ofanzivne akcije prema teritorijama Habsburške monarhije i Mletačke republike, postaje odbrambeni bedem i krajina (serhat) na cijeloj svojoj teritoriji. Zajednička opasnost od mletačke i austrijske države, te hajdučko-uskočkih četa uticala je da se muslimansko bošnjačko stanovništvo, bez obzira na socijalnu podvojenost i dobrim dijelom nezadovoljno predstavnicima osmanske vlasti, još u XVII, a naročito od prvih godina XVIII stoljeća svrsta u jedinstven front odbrane Bosne. Braneći Bosanski ejalet borili su se za svoj opstanak i identitet po kome su se razlikovali od drugih sa kojima su živjeli. Bili su svjesni sudbine koja je zadesila njihove sunarodnike u onim krajevima koji su poslije teritorijalnih gubitaka došli pod vlast Beča i Venecije, tj. da i fizički nestanu kao što je bilo u Lici i Dalmaciji. Zato su se reorganizovali i vojno i administrativno, te tako u naredna tri rata, koja su vođena na tlu ove osmanske provincije tokom XVIII stoljeća, uspjeli se oduprijeti neprijateljskim napadima i očuvati Bosnu i Hercegovinu.

U novonastaloj situaciji poslije 1699. godine Bosanski ejalet skoro je došao u granice iz XV stoljeća. Novom administrativno-upravnom podjelom sveden je na pet sandžaka: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški i Bihaćki, koji je u ratu 1714-1718. godine ukinut i priključen Bosanskom sandžaku. Ovakva podjela ostala je do kraja XVIII stoljeća.

Pored teritorijalne, vršena je podjela i prema vojnim redovima. Za razliku od drugih provincija Osmanskog carstva, spahijska organizacija u Bosanskom ejaletu je i tokom XVIII stoljeća zadržala visok nivo borbene gotovosti. Bosanske spahije su se istakle u brojnim ratovima, kako na tlu svog ejaleta, tako i na dalekim ruskim i perzijskim frontovima. Tome je doprinijela i zadržana vojna organizacija iz prethodnih stoljeća koja se sastojala u sljedećem: u okviru jednog sandžaka spahijska lenska konjica sačinjavala je vojnu formaciju - alaj ili puk. Manja vojna jedinica bio je džemat, a još manja buljuk koji je brojao i do 100 ljudi. Najmanja vojna jedinica u osmanskoj vojsci, pa tako i u spahijskom redu bila je oda, koja je brojala od pet do deset ljudi. Također je postojala i vojna formacija bajrak koji se sastojao od 50 do 60 ljudi.

Od svih vojnih redova stacioniranih u ovoj pograničnoj provinciji najznačajniju ulogu i mjesto imale su kapetanije. To je tačno ograničena manja teritorija koja nikad nije prelazila granice sandžaka u kome se nalazila, ali se dešavalo da je bila na teritoriji dvaju kadiluka. Do kraja XVII stoljeća kapetanije su bile stacionirane duž pograničnih mjesta i na polovnim rijekama, a u narednom vijeku osnivane su i u unutrašnjosti duž glavnih puteva koji su se iz pograničnih krajeva protezali u srednju Bosnu. Vojne snage u kapetanijama imale su poglavito defanzivni karakter. Poslije 1699. godine na teritoriji Bosanskog ejaleta bilo je 12, a do 1716. osnovano je još 16 kapetanija, i to sve u pograničnim krajevima. Do kraja XVIII stoljeća bilo je ukupno 38 kapetanija sa 64 grada i pet palanki u kojima su se nalazili brojni vojni redovi. Prema podacima iz prvih godina poslije Karlovačkog mira u pograničnim mjestima Bosanskog ejaleta bilo je oko 16.000 vojnika i njihovih zapovjednika.

Zapovjednici kapetanija su se zvali kapetani. Po pravilu su poticali iz najistaknutijih bošnjačkih porodica. Za obavljanje povjerenih im poslova u početku su dobivali vojnička lena. No, kako je vrijeme proticalo i njihov broj se uvećavao, to se izmijenio i njihov način isplate. Umjesto posjeda od države su na ime plaće počeli dobivati novčane nagrade u vidu dnevnica koje su se isplaćivale jedanput godišnje. Iako je kapetanija bilo i u drugim provincijama Osmanskog carstva, bosanski kapetani su se od njih razlikovali i po tome što su njihove kapetanske funkcije nasljeđivali njihovi sinovi, a ako ih nisu imali, onda bliža i dalja rodbina, po sistemu odžakluka. Tokom XVIII sto-

ljeća kapetani su pored vojničkog bili i odlučan politički faktor jer su izrasli u sloj najistaknutijih feudalaca. Teritorije kapetanije bile su podijeljene na manje jedinice – agaluke. Jedan agaluk brojao je do 100 vojnika, a ovisno od veličine kapetanije njihov broj je bio manji ili veći.

Tokom XVII stoljeća u Bosanskom ejaletu se u rat moglo mobilisati i do 60.000 ljudi, skupa sa vojnim formacijama koje su bile raspoređene u svim značajnijim mjestima. Za tadašnje prilike to je predstavljalo veliki broj, te se i time može objasniti veoma uspješna odbrana ove pogranične provincije evropskog dijela Osmanskog carstva u ratovima koji su se u tom vijeku u tri navrata vodili na njenom tlu.

Veoma važnu ulogu u odbrani granica Bosanskog ejaleta odigralo je i vojno ustrojstvo koje je izgledalo ovako:

1. džemat (14-96 ljudi)
2. buljuk (10-100 ljudi)
 - a) janjičarski (do 100 ljudi)
 - b) spahijski (20 do 30 ljudi)
 - c) posada (10 ljudi)
3. oda (5-10 ljudi)
4. bajrak (50-60 ljudi)

U ovim vojnim formacijama bili su zastupljeni sljedeći vojni redovi:

1. janjičari:
 - a) carski (kapu kulu)
 - b) domaći (yerlu kulu)
2. spahije:
 - a) lokalne (yerlu kulu)
 - b) pogranične (serhad kulu)
3. gradsku posadu činili su:
 - a) farisi (konjica)
 - b) azapi (stražari)
 - c) mustahfizi (gradski čuvari)
 - d) posebani, asesi, asasi (noćni čuvari)
 - e) topdžije
 - f) džebedžije (oklopnici)

- g) derbendžije (čuvari klanada)
- h) gonulu (dobrovljci)
- i) bešlije (poseban vojni red konjice)
- j) delije (lahka konjica)

4. sejmeni

5. mobilisano stanovništvo (nefir-i amm)

Brojnost vojnih redova, njihova disciplina i svestranost povjerenih im zadataka činili su Bosanski ejalet jednim značajnim odbrambenim bedemom prema susjedima. Radi sigurnosti već je u prvim godinama i decenijama ova najzapadnija provincija Osmanskog carstva u njegovom evropskom dijelu postala jedno veliko gradilište. U pograničnim krajevima, kao i u unutrašnjosti, podizana su nova ili opravljana stara utvrđenja, a nastajali su i potpuno novi gradovi kao Trebinje i Onogošt (Nikšić) u kojima se smjestilo izbjeglo stanovništvo iz krajeva koji su Karlovačkim mirovnim ugovorom pripali Habsburškoj monarhiji i Mletačkoj republici. Također je duž Une podignut čitav niz tvrđava sa mnogo kula koje su često predstavljale i samostalne vojne objekte. Bosanski ejalet je tako umnogome izmijenio svoj izgled. Tako je spremno dočekao i izbijanje novog rata 1714. godine.

U međuvremenu su bosanske spahije ratovala van granica svog pašaluka. Kada je izbio rusko-osmanski rat, u Bosni je izvršena mobilizacija, te se veliki broj zaima i spahija otišao boriti. U Bici na Prutu 1711. godine u sultanovoj vojsci bilo je 1.553 posjednika zijameta i timara iz Bosanskog ejaleta. I u narednoj 1712. godini Bošnjaci su ratovali, ali ovog puta protiv susjednih crnogorskih plemena. Razlog za njihovu vojnu intervenciju bili su česti pljačkaški upadi iz Crne Gore u mnoga mjesta Hercegovačkog sandžaka. Kako ni taj pohod nije dao željene rezultate, to je u novom vojnom pohodu 1714. godine na Crnu Goru učestvovao daleko veći broj vojske. Pod zapovjedništvom bosanskog namjesnika Numan-paše Čuprilića oko 15.000 Bošnjaka učestvovalo je u tom pohodu. Za relativno kratko vrijeme izvršili su postavljene ciljeve, te došli na Cetinje. Tu su od plemenskih glavarara dobili uvjeravanja da ubuduće neće nanositi nikakve štete sultanovim podanicima. Pri povratku osmanska vojska je sa sobom povela preko 2.000 Crnogoraca koji su sa porodicama dovedeni na tada slabo naseljeni Glasinac kod Sarajeva.

Smatrajući da je nastupio povoljan trenutak da zarati s Mletačkom republikom i povрати izgubljene teritorije u posljednjem ratu, Porta je, pod izgovorom da je Venecija crnogorskom stanovništvu pružila vojnu i materijalnu

pomoć i podsticala ga na pobunu protiv sultanove vlasti, decembra 1714. objavila rat. Brzom akcijom osvojila je ranije izgubljeni Peloponez, a na bosanskom ratištu borbe su započele u pograničnim krajevima sa promjenljivom srećom. Najveća bitka na bosansko-dalmatinskoj granici vodila se u augustu 1715. kod Sinja. Veće osmanske snage pod komandom bosanskog namjensika Mustafe paše Čelića pretrpjele su poraz, što je bio uzrok da se ofanzivne akcije sultanovih četa zaustve i u drugim dalmatinskim mjestima.

Borbe su nastavljene i u narednoj 1716. godini. Poslije većih gubitaka mletačka vojska je početkom marta minirala Gabelu i povukla se u Dalmaciju. U porušenu Gabelu došao je Osman-paša Resulbegović. Za razliku od borbi u XVII stoljeću, u ovom ratu obostrana četovanja hajdučkih i uskočkih družina su bila manjeg intenziteta, što je uzrokovalo i manji broj iznenadnih upada sa obje strane. U takvoj situaciji aprila 1716. u rat na strani Venecije ulazi i Austrija. Brzom i efikasnom vojnom akcijom habsburške čete upadaju na teritoriju Bosanskog ejaleta i zauzimaju Bosansku Gradišku. Ratne operacije carske i sultanove vojske prenesene su i u Bosansku krajinu, naročito u dolinu Une. Austrijska vojna komanda planirala je osvojiti Bosanski Novi i Bihać. Ne postigavši očekivane uspjehe, pravac svojih akcija usmjerili su prema tvrđavama i gradovima sjeverne Bosne. Za relativno kratko vrijeme carske snage pod komandom hrvatskog bana Ivana Draškovića zauzimaju Jasenovac, Dubicu i Kostajnicu.

Ugledajući se na svoje saveznike, Mlečani pokreću veću ofanzivu u okolici Dubrovnika sa ciljem da njegovu teritoriju odvoje od ostalih osmanskih posjeda. U tome imaju uspjeha. Pod duždevu vlast dolaze Hutovo i Popovo polje.

Sukobi zaraćenih država nastavljani su i u prvim mjesecima 1717. U to vrijeme Porta za bosanskog valiju ponovo imenuje Numan-pašu Čuprilića. Istovremeno je za hercegovačkog sandžak-bega imenovan Bećir-paša Čengić, koji se i u prethodnim godinama istakao kao sposoban i energičan vojni zapovjednik. Te personalne promjene imale su i svoj psihološki značaj jer su navedene ličnosti kod bosanskih kapetana i ajana uživale veliki ugled. Njihovo imenovanje osjetila je i protivnička strana jer su osmanske čete iz Bosanskog ejaleta iz defanzivnih prešle u ofanzivnije akcije.

Međutim, i mletačka vojska je tih mjeseci na više mjesta napadala pogranična osmanska utvrđenja. Poslije kraće, ali i žestoke borbe Mlečani 1. augusta 1717. zauzeše Imotski. To je bio njihov najveći uspjeh u ovom ratu. U to je vrijeme hrvatski ban Drašković sa većim vojnim snagama napao Kozarac koji se uz veliki otpor branilaca i još veće žrtve napadača predade carskoj vojsci. Istovremeno je austrijska vojska predvođena sposobnim prin-

com Eugenom Savojskim, na drugom dijelu fronta, porazila glavčinu osmanskih trupa kod Beograda, slično kao što je to učinila i godinu dana ranije kod Petrovaradina. Ti porazi su imali negativnog učinka i u Bosanskom ejaletu. Želeći zaustaviti austrijsko nadiranje. Numan-paša je izvršio opću mobilizaciju. Veće vojne odrede pod komandom svog čehaje Ibrahim-age uputio je i prema Zvorniku, kao pomoć Derviš-begu Fidahiću i Mehmed-agi Atiću koji su bili zapovjednici tvrđave, a odred kojim su komandovali bihački kapetan Tatar Mustajbeg Idrizbegović i Omer-beg Cerić otišao je prema opkoljenom Bosanskom Novom koji je u to vrijeme branio Ahmed-paša Rustempašić Skopljak. Sam vezir je sa manjim četama ostao na Brezovom polju i nalazio se na pola puta između Zvornika i Bosanskog Novog.

Skoro mjesec dana trajale su borbe oko Zvornika. Carskom vojskom komandovao je general Maksimilijan Petraš, još iz prvih dana rata dobro poznat braniocima Bosanskog ejaleta. Poslije više juriša napadača, hrabra i disciplinovana zvornička posada uspješno se odbranila, što je rezultiralo da se 7. oktobra 1717. austrijska vojska neobavljena posla povuče u pravcu Rače.

U isto vrijeme hrvatski ban Ivan Drašković je sa svojim krajišnicima opkolio i napao Bosanski Novi. Uz pomoć prispjelih četa iz drugih mjesta Bosanskog ejaleta bude poražen od sultanove vojske. Ti neuspjesi odgođeni planirani napad na Bihać koji je po planovima princa Eugena Savojskog trebalo napasti u proljeće 1718. godine. Po dobivenim instrukcijama iz Beča, carski zapovjednici su do toga vremena trebali učvrstiti vlast u osvojenim mjestima preko rijeke Save, u dubini od 10 km. U međuvremenu preko posrednika, između Carigrada i Beča počeli su kontakti o sklapanju mirovnog ugovora jer je rat i za jednu i za drugu državu predstavljao veliko opterećenje. Uz manje vojne akcije, mirovni pregovori vođeni su prvo tajno, a zatim javno. Svečano potpisivanje mirovnog ugovora bilo je pod šatorima u Požarevcu 21. juna 1718. Tu su diplomate Osmanskog carstva, Mletačke republike i Habsburške monarhije prihvatile načelo da svaka strana zadrži osvojena mjesta i teritorije.

Požarevačkim mirom dijelovi Bosanskog i Zvorničkog sandžaka od ušća Drine u Savu i Unu do Novog širokim pojasom od 6 do 10 km koji je obuhvatao još Brčko i Bijeljina došli su pod austrijsku vlast. Novom teritorijalnom podjelom pod upravu bečkog cara pripali su i bosanski gradovi: Dubica, Gradiška, Kobaš, Bosanski Brod i Furjan. Istim mirom Mletačka republika, koja je u ovom ratu izgubila Peloponez, na ovom dijelu ratišta dobila je Imotski i Čačvinu, a izgubila Gabelu. Tom novom granicom Dubrovačka republika je došla u neposredno susjedstvo s Mlečanima. Da bi izbjegli nepoželjnu Mletačku republiku uz svoje granice, Dubrovčani su Bosanskom

ejaletu dobrovoljno ustupili Klek i Neum, na sjeveru, i Sutorinu, na jugu. Tako je ova pogranična osmanska provincija u svom Hercegovačkom sandžaku dobila dva izlaza na more.

Poslije mirovnog ugovora u Požarevcu 1718. godine na teritoriji Bosanskog ejaleta nastupio je period relativnog mira sve do jula 1737. Tada dolazi do novog austrijsko-osmanskog rata. Za sve to vrijeme hajdučke i uskočke čete svakodnevno su upadale na teritoriju Bosanskog ejaleta, te uznemiravale i pljačkale sultanove podanike. Nekim susjednim crnogorskim plemenima i mjestima pljačka i paljenje je bilo jedna od glavnih privrednih grana. U dva navrata su osmanske vlasti u većem broju mobilisale Bosance da ratuju daleko van svog rodnog kraja. To je bilo 1727. i 1736. godine. Pod komandom Gazi Ahmed-paše, sina Ali-paše Skopljaka, 5.200 oficira i vojnika otišlo je 1727. godine na osmansko-perzijski front kod Hamadana i Isfahana. U neprekidnim borbama kod ova dva grada poginuo je najveći dio Bošnjaka, što potvrđuje i podatak da se u aprilu 1728. godine sa ovog ratišta u Bosnu vratilo svega 500 oficira i vojnika. Zbog stečenih zasluga na bojnopolju, Porta je glavnokomandujućeg Ahmed-pašu Rustempašića imenovala vezinom i namjesnikom Bosanskog ejaleta, a sina mu za hercegovačkog sandžak-bega.

Druga veća vojna mobilizacija izvršena je 1736. godine. Tada je 10.000 ljudi pod komandom hercegovačkog sandžak-bega Bećir-paše Čengića otišlo na poziv Porte na rusko ratište. U Bici kod Ozije 14. jula 1737. skoro svi mobilisani Bošnjaci su izginuli, zajedno sa Bećir-pašom koji je svojim junaštvom i požrtvovanjem zadivio i protivničku stranu. Tog dana je samo mali broj somanske vojske iz Bosanskog ejaleta ostao živ, ali i zarobljen. Među tim zarobljenicima bili su Abdi-beg i Husein-beg Korča, ljubuški kapetan Ali-beg, Hasan-beg-Rustempašić, Osman-beg Repovac, alajbeg Sulejman Osmanbegović i tuzlanski kapetan Derviš-beg.

I dok su Bosanci za račun sultana ginuli daleko van svoje domovine, do jula 1737. godine na teritoriji Bosanskog ejaleta vladao je prividan mir. Tada je bečki dvor smatrao da je nastupio povoljan trenutak da Porti objavi rat, kako bi se na račun osmanske države proširo teritorij Habsburške monarhije. Pozivajući se na raniji ugovor sa Rusijom, po kome su Beč i Petrograd bili u obavezi da se međusobno pomažu u slučaju rata, a pošto je Rusija još od 1736. bila u ratu s Osmanskim carstvom, car Karlo VI je 14. jula 1737. objavio Porti rat.

Još prije zvanične objave rata, carski generali su u Pakracu okupili 41 eskadron konjice, te brojnu artiljeriju i pješadiju. Ukupno je bilo 16.247 vojnika, od kojih su 4.345 bili konjanici. Glavnokomandujući austrijske vojske na bosanskom dijelu fronta, princ Josip Hildburghausen je još 10. jula

1737. godine (znači prije službene objave rata - prim E.P.) naredio da carska vojska krene preko Bosanske Gradiške u pravcu Banje Luke. Poslije usputnih kraćih zadržavanja i borbenih čarki, glavnina trupa je 24. jula došla do banjalučke tvrđave i započela opsadu grada.

Među bosanskim braniocima u početku izbijanja ratnih sukoba zavladała je nesigurnost, ali i neka neprirodna žurba. Na ultimativni zahtjev Bosanskih Muslimana (Bošnjaka), prije svega kapetana i ajana, tadašnji vezir Ali-paša Hekimoglu natjeran je da bez konsultovanja sa sultanom i Portom naredi opću mobilizaciju i na vrijeme izvrši potrebne vojne pripreme. Izvršavajući dobivena naređenja, uskoro su se na Travničkom polju počele okupljati čete iz svih kadiluka. U to vrijeme valija Ali-paša se nalazi na Podrašnici, polju udaljenom šest sati hoda od Jajca. Tu su mu stizale vijesti o velikim borbama kod Bužima i Cetingrada. Iako su apeli i zahtjevi branilaca za vojnu pomoć stizali sa svih strana, Ali-paša je po savjetu ajana i vojnih zapovjednika držao na okupu glavninu mobilisane vojske, ne dozvoljavajući njeno usitnjavanje. Sa prikupljenim četama valija je 3. augusta iz Podrašnice kroz šumovite predjele i sporednim putevima krenuo u pravcu Banje Luke. U međuvremenu su mu se pridružile i veće vojne snage koje je pridobio bivši zbornički kapetan Mehmed-beg Fidahić. Cjelokupne bosanske snage koje su pošle na banjalučko ratište brojale su oko 10.000 ljudi i bez većih poteškoća spustile se na Banjalučko polje. U toku dolaska sultanova vojska je nezapaženo zaobišla Vlaški brijeg i položaj carskog generala Baranjaja. Kada su austrijski oficiri vidjeli iz kojeg su pravca došli Bosanci, mislili su da se radi o taktičkoj varci. Ne obazirući se na prispjele izvještaje, princ Hildbrughausen naredi feldmaršalima Sukovu i Romeru da se sedam bataljona i dvije regimente pojačaju desno krilo koje se nalazilo na brdu Lauš, na desnoj obali Vrbasa, a Baranja sa artiljerijom prebaci na lijevu obalu rijeke. Rezervne odrede je ostavio po strani da se u borbu uključe kada za to dođe povoljan trenutak.

I na bosanskoj strani izvršen je raspored trupa za predstojeći boj. Na desnom krilu bio je Mehmed-beg Fidahić sa krajiškim kapetanima, a na lijevom bosanski alajbezi sa zaimima i timarlijama. Centrom je neposredno komandovao vezir Ali-paša sa janjičarima i jednim brojem odreda koji su mobilisani u 32 kadiluka Bosanskog ejaleta.

Do velikog boja protivničkih strana došlo je 4. augusta 1737. Od podneva do večeri, Bosanci su u pet navrata izvršili frontalni napad na protivničku stranu. To je kod neprijatelja izazvalo osjećaj nesigurnosti i natjeralo ga na paničan bijeg. Savremenici su zapisali da su se prilikom bjekstva preko Vrbasa carski vojnici hvatali za konjske repove, kako bi prešli na drugu stranu rijeke i spasili se. U toku noći princ Josip Hildburghausen je sa štabom

napustio bojno polje, a preostaloj vojsci izdao naređenje da se povuče u pravcu iz kojeg je i došla. I sljedećeg dana, 5. augusta vojska pod komandom bosanskog namjesnika Ali-paše nastavila je napade na neprijateljske odrede koji su bili u povlačenju. Borbe manjeg intenziteta su trajale sve do 13. augusta kada je princ Hildburghausen sa članovima štaba i preostalom vojskom prešao preko Save i vratio se na polazne položaje.

Na bojnom polju kod Banje Luke ostali su mrtvi i ranjeni, kao i velike količine oružja i municije. Prema izvorima koji govore o ovom boju, oko hiljadu habsburških oficira i vojnika je u banjalučkoj bici izgubilo živote. I bosanska strana je imala znatne gubitke. Prema podacima Omera Novljanina, u banjalučkom boju poginulo je oko 600 Bosanaca. No, pobjeda je bila sjajna i nesporna za koju se uskoro čulo na cijeloj teritoriji Osmanskog carstva. A o izvojevanoj pobjedi pisali su brojni pjesnici, hroničari i povjesničari.

U ovom austrijsko-osmanskome ratu (1737-1739), pored učesnika banjalučkog boja veliku hrabrost i umijeće u odbrani Bosanskog Novog iskazali su Ahmed-aga Čelebić, Ahmed-aga Fazlagić, Salih-aga Zrinković, kao i Ali-beg Osmanpašić koji je kod Ostrovice porazio carsku vojsku. Kada su austrijske čete napale Kozarac, do punog je izražaja došla vojna sposobnost Ibrahim-age Memkovića. Nije bilo skoro ni jednog kapetana, ajana i bilo koje druge značajnije ličnosti u Bosanskom ejaletu koja nije u granicama svojih mogućnosti i sposobnosti doprinijela odbrani Bosne. To je rezultiralo vojnim pobjedama i oslobođenjem onih mjesta i teritorija koje je Habsburška monarhija dobila Požarevačkim mirovnim ugovorom 1718. godine. Zahvaljujući tim pobjedama, Bosna i Hercegovina je snagom domaćih ljudi pružila habsburškoj vojsci snažan i dostojanstven otpor. Ljudi su branili svoje domove, porodice, rodni kraj. Na njihovo odlučno i disciplinovano ponašanje, kako u vrijeme mobilizacije tako i u samoj borbi, uticalo je saznanje da će u slučaju poraza doživjeti istu sudbinu kao i njihovi sunarodnici iz Slavonije, Like, Krbave, Dalmacije i drugih mjesta koji su u ratovima (Bečkom 1683-1699, te ratu 1714-1718.) odlučili se na povlačenje i ostali bez kuća, posjeda i rodnog mjesta. Zbog toga banjalučki i drugi bojevi u ovom ratu imaju značaj patriotskog rata i odražavaju visok stepen hrabrosti i rodoljublja. U odbrani Bosanskog ejaleta, kako u ovom banjalučkom boju tako i do kraja rata 1739. godine, izuzev valije Ali-paše koji porijeklom nije bio iz Bosne, svi značajniji vojni zapovjednici su bili domaći ljudi. Sve su to bili dodatni, ako ne i presudni razlozi za hrabro i srčano držanje branilaca u toku najtežih iskušenja. Izvojevana pobjeda sačuvala je Bosanske Muslimane (Bošnjake) od fizičkog uništenja i pojačala svijest o pripadnosti ovom tlu na

kome su i do tada stoljećima živjeli. Kao takva, banjalučka bitka predstavlja jednu od prvih stranica bosansko-muslimanske samosvijesti.

Kako je austrijska vojska imala neuspjeha i na drugim ratištima, to je Beč prihvatio mirovne pregovore. Beogradskim mirom 18. septembra 1739. Osmansko carstvo je u Bosanskom ejaletu dobilo sve tvrđave i gradove, osim Furjana koje je izgubilo mirovnim ugovorom 1718. godine. Pošto Mletačka republika nije učestvovala u ovom ratu, to su granice sa ovom državom ostale nepromijenjene, a Bosna je ponovo dobila granice iz Karlovačkog ugovora koje su joj još 1699. godine međunarodno priznate.

Od sredine XVII stoljeća do Beogradskog mira na teritoriji Bosanskog ejaleta su vođeni duži i kraći ratovi svakih petnaest do dvadeset godina. Međutim, do 1739. godine u narednih pet decenija u ovoj osmanskoj provinciji vladao je prividan mir. Istina, Bošnjaci su i dalje za račun Osmanskog carstva išli na rusko, perzijsko i druga ratišta daleko od svoje domovine, ali u znatno manjem broju. No, to ne znači da i u samom Bosanskom ejaletu nije bilo borbi. Naprotiv.

Još u XVII stoljeću zbog opterećenja raznim dažbinama seljaci sarajevskog kadiuka bunili su se protiv lokalne vlasti i sudstva. Sa slabljenjem osmanske države povećavana su od sultanovih podanika novčana i naturalna potraživanja. Godine 1720. fermanom sultana Ahmeda III (1703-1730) stanovništvo Bosanskog ejaleta bilo je dužno da novčanim i materijalnim sredstvima u vidu imadad-i hazarye izdržava vezira, njegovu pratnju, te druge lokalne vojno-upravne funkcionere. Ove obaveze imale su za posljedicu pružanje jačeg otpora kako muslimanskih seljaka, tako i sitnih spahija, te dijela gradskog stanovništva i uleme (vjerskih službenika). To je bio klasičan sukob nižih i viših slojeva muslimanskog bošnjačkog stanovništva.

Prve ozbiljnije pobune bile su već prvih godina XVIII stoljeća. O tome izvještava Portu bivši mutesarif Hercegovačkog sandžaka Mustafa, 1711. godine. Međutim, daleko ozbiljniji nemiri, kako u Mostarskom, tako i u drugim kadilucima Hercegovačkog sandžaka izbili su 1735. godine. Usljed izbijanja osmansko-austrijskog rata (1737-1739) nezadovoljstva i nemiri su za kraće vrijeme prigušeni. No, nefiješeni problemi i osionost pojedinaca i čitavih grupa došla je do punog izražaja u narednom periodu. Na teritoriji cijelog Bosanskog ejaleta najveće pobune u ovom stoljeću bile su u periodu između 1747. i 1757. godine. Tada je u Sarajevu, kao i u drugim bosanskim gradovima i palankama vladala velika anarhija i jedino se poštovala riječ jačega. U početku sarajevske bune njeni inicijatori su razvili živu akciju za stvaranje izvjesne vojne organizacije koja bi preuzela neposrednu odbranu

ejaleta pod svoju komandu. S tim ciljem vođe bune, u želji da izbjegnú oporezivanje naroda u korist bosanskog valije, predlagali su stvaranje odreda seljačko-gradske milicije, po uzoru na tadašnju janjičarsku organizaciju. Priпадnici tih oružanih snaga predlagano je da se zovu baše. Ozbiljnost namjere nove vojno-policijske organizacije vidi se u tome što su se ustanici odrekli poslušnosti svojim starješinama, uklanjajući ih sa dotadašnjih položaja, a istovremeno su birane nove. Ta pojava je bila raširena kako po gradovima, tako i po selima. Time su u potpunosti stvorili svoju vojnu organizaciju u kojoj su kao starješine baša trebalo da djeluju serdari i bašeskiye. Po zamisli vođa pobune, novom vojnom organizacijom trebalo je da budu obuhvaćeni svi vojni redovi, uključujući i posade u kapetanijama i kapetane. Ovim se izražavao izvjestan vid borbe za neku maglovitu autonomiju.

Pored Mostara, Sarajeva i drugih mjesta do bune seljaka Bošnjaka došlo je 1747. godine i u Tuzlanskom kadiluku. Njih su podržavali tuzlanski kapetan Derviš, kadija Abdurahman ef. Mahremić, mula Osman, te mnoge druge uglednije ličnosti Tuzlanskog kadiluka i kapetanije.

Do slične pobune je došlo i u selima oko Tešnja. Vođa bune bio je Abdurahman Muharemića. Neredi su bili i u Mostaru. Skoro deset godina u Sarajevu su glavnu riječ vodili pojedinci iz uglednijih porodica. Oni nisu poštovali postojeće državne institucije, niti su primali naređenja bosanskih vezira. U tome su se isticali braća Pašo i Ibrahim-aga Morić, te Mehmed-aga Halibašić koji su svojim ponašanjem izazvali negodovanje i kod ranijih pristalica, pa su tako bez nekog velikog otpora 1756. godine i ubijeni. U to vrijeme je u jednom od sukoba sa redovnom sultanovom vojskom poginuo i Abdurahman Muharemića. U zavođenju reda i mira glavnu ulogu je imao *energični Mehmed-paša Kukavica, koji je u tri navrata od 1752. do 1762. godine bio na položaju namjesnika – vezira Bosanskog ejaleta*. Njegove enerγιčne akcije u zavođenju reda i sigurnosti, te autoriteta državne vlasti opjevane su i u nardonoj pjesmi:

“Dok bijaše Kukavica paša,

Ne znade se ko bijaše baša.

Sve saruke - zbiše u sanduke,

Јаtagane - skriše na tavane”.

Iako su stradali u međusobnim obračunima, Bošnjaci nisu dozvoljavali sultanu i Porti da se i jedan dio njihovog ejaleta preda neprijatelju. Kada je 1780. godine iz Carigrada u Travnik, koji je od 1699. sjedište bosanskih valija stiglo naređenje (ferman) da se Austriji preda Pounje, tadašnji valija Abdu-

lah-paša Defeterdarević je to odbio. Zbog toga mu je iz glavnog grada Osmanske imperije stigla smrtna presuda sa čašicom otrova. Znajući da je izrečena optužba i osuda bez prava na pomilovanje, ovaj rođeni Sarajlija je pijuci smrtonosni napitak izgovorio čuvene riječi: "I glavu ću svoju dati, a kamena jednog ne dam." ("Bas vererum, bir tas vermem.")

Nekoliko godina kasnije došlo je do novog austrijsko-osmanskog rata koji je u povijesti poznat pod imenom Dubički rat (1788-1791). U to vrijeme bosanski namjesnik bio je Bećir-paša Egribuzli. Austrija je Porti službeno objavila rat 8. februara 1788. Znatno prije, bečke uhode su obišle sve značajnije tvrđave i mjesta Bosanskog ejaleta i razvile obavještajnu mrežu. Njihovi saradnici su ih obavještavali o svemu što je moglo poslužiti u ratu. U tome se isticao franjevački biskup fra Augustin Boteš Okić, rodom iz okolice Kreševa. Ne želeći ponoviti grešku svojih prethodnika iz prošlih ratova, car Josip II je u Bosanski ejalet uputio dvije proklamacije. U prvoj je pozivao pravoslavno stanovništvo da mu se pridruži, obećavajući mu ista prava koja su uživali njihovi istovjernici u Habsburškoj monarhiji. Istovremeno, napisana je proklamacija i za Bosanske Muslimane (Bošnjake). U njoj je, između ostalog, pisalo: "Tko god se bude lijepo vladao i bavio svojim poslom i zaradom, a naročito se sustegao od neprijateljstva protiv carske vojske, on će biti u pogledu zaštite ravan i izjednačen sa ostalim carskim pučanstvom, koje živi pod njegovom upravom". Slična obećanja upućena su janjčarima, spahijama i ostalim vojnim pripadnicima. Dalje se u toj carskoj proklamaciji obećava puna ravnopravnost islamske vjere, kao i plaćanje vjerskih službenika iz državne blagajne. Koliko se tim obećanjima vjerovalo, pokazat će sljedeći događaji.

Već prvih ratnih dana dva korpusa carske vojske sa 39.000 ljudi raspoređeno je duž ličko-dalmatinsko-slavnoske granice do Dubice. Istovremeno je 12.000 ljudi bilo razmješteno od Bosanske Gradiške do Šapca. Trebalo je da oni budu veza sa glavninom austrijske vojske. U redovima habsburških trupa bio je manji broj Srba, dobrovoljaca iz Bosanskog ejaleta. U to vrijeme u ovoj pograničnoj osmanskoj provinciji nisu bile veće vojne snage. Sva odbrana je pala na teret domaćeg muslimanskog stanovništva.

Glavnom komandujući carske vojske princ Lihtenštajn sa svojim odredima već prvih dana rata opsjede Novi, Dubicu, Ostrovcu i Gradišku. U pomoć braniocima valija Bećir-paša poslao 32 bajraka (oko 2.000 ljudi) Sarajlija i Visočaka. Istovremeno na teritoriji cijelog ejaleta proglasi opću mobilizaciju. Pod izgovorom da su neophodni vratiti se u šehar gdje je u međuvremenu došlo do većeg požara, Sarajlije, a za njima i Visočani vratiše se u svoja mjesta. Njihovim odlaskom odbrana pograničnih gradova i palanki spala je na

mjesne posade i domaće stanovništvo. Do tog vremena nesposobni princ Lihtenštajn i pored svih vojnih prednosti uspio je osvojiti samo Drežnik. Zbog toga je smijenjen sa položaja glavnog komandanta carske vojske, a na njegovo mjesto došao je general Gedeon Laudon. Saznavši da u pograničnim mjestima Bosanskog ejaleta nema većih snaga sultanove vojske, austrijske trupe pod komandom generala Laudona opkoliše i 26. augusta 1788. osvojiše Dubicu, a 3. oktobra iste godine i Bosanski Novi. Tom prilikom je zarobljena cijela nova posada s kapetanom Hadži Mehmed-begom Carićem.

U to vrijeme bosanski namjesnik Bećir-paša na Banjalučkom polju dočekivao je mobilisane čete iz svih krajeva Bosanskog ejaleta. Puna mobilizacija završena je tek ujesen, pa je valija u dogovoru sa kapetanima i ajanima odgodio vojne operacije u proljetne mjesece 1789. I dok su se u zimskim mjesecima vršile vojne pripreme za vraćanje Bosanskog Novog i Bosanske Dubice, vezir Bećir-paša nije pokazivao interesovanje za revanš i odbranu povjerene mu provincije. Svojom neaktivnošću iritirao je sve značajnije ličnosti, koje od Porte zatražiše njegovo smjenjivanje. Udovoljavajući zahtjevu uticajnog bosanskog begovata, iz Carigrada je za novog bosanskog namjesnika imenovan Arslan Mehmed-paša. U vrijeme dolaska novog valije, austrijska vojska je prešla Savu i opkolila Bosansku Gradišku. U pomoć braniocima došao je Ibrahim-paša Pazarac koji sa svojim četama pobijedi neprijateljske odrede i natjera ih na povlačenje. Ni pored ove, kao i brojnih manjih pobjeda nad neprijateljem, Porta nije bila zadovoljna borbenom spremnošću Bosanaca od kojih je očekivala da vode ofanzivne akcije, a da im nije pružila ni najmanju logističku pomoć, kao ni osigurala dolazak vojske iz drugih provincija Carstva. Isto tako ni Arslan Mehmed-paša nije izvršio postavljene mu zadatke, tim više što je u novom pohodu carska vojska uspjela 29. jula 1789. osvojiti Bosansku Gradišku u kojoj je kapetansku dužnost vršio maloljetni Salih Džino.

Zbog iskazane nesposobnosti i gubitka Bosanske Gradiške iz Carigrada Porta smjenjuje Arslan Mehmed-pašu, a za novog valiju imenuje Mehmed-pašu Miralema, računajući da će kao i u XVII stoljeću njeni namjesnici porijeklom iz Bosne srčanije braniti pašaluk. No, i novi namjesnik nije pokazao veće vojno umijeće, te bude opozvan, a za novog bosanskog vezira postavljen je hadži Salih-paša koji u Travnik dođe krajem februara 1790. On preduze energičnije mjere. Pošto je sazvao sve kapetane i ajane na zajednički dogovor, proglasi opću mobilizaciju. Is svake kuće u vojsku je morao poći po jedan za rat sposoban muškarac. Krajnji rok odaziva u vojsku bio je sredina jula 1790.

Prije nego je došlo do skupljanja mobilisane vojske, austrijski general Vališ s brojnim četama i artiljerijom dođe do Cetina koji 23. juna počeo napadati sa

svih strana. Mjesna posada pružala je napadaču žilav otpor očekujući vezirovu pomoć. Međutim, dolazak bosanskog valiye bio je spor. U međuvremenu carske trupe zauzeše grad i tvrđavu i zapališe ih. Po predanju, grad je gorio puna četiri dana. I pored gubitaka navedenih mjesta, Bosanci su na drugim dijelovima fronta pružali žestok i žilav otpor. To je priznao i general Laudon koji je kazao da je nevjerovatno kako su čvrsto građeni bosanski gradići, te kako se srčano i s velikim umijećem brane Bosanski Muslimani (Bošnjaci).

U to vrijeme je u Beču umro car Josip II, što uz pomoć pruskog kralja Fridriha Velikog ubrza među zaraćenim državama razmišljanje o mirovnim pregovorima. Uskoro se sklopi primirje po kome carske čete do potpisivanja mirovnog ugovora ostaju u onim krajevima i gradovima koje su osvojile do 8. decembra 1790. Takvu ponudu prihvati i austrijska strana koja je saznala da se na teritoriji Bosanskog ejaleta nalaze veće snage sultanove vojske. Prema podacima, u to vrijeme je u svim mjestima ove pogranične provincije bilo stacionirano 26.056 ljudi redovne vojske koju je Porta mjesečno plaćala iz glavne blagajne. Pored njih u ovom ratu bilo je daleko više aktivirano civilno stanovništvo. Sinhronizovanim akcijama redovne vojske i mobilisanog stanovništva onemogućen je dublji prodor carske vojske u unutrašnjost Bosanskog ejaleta. To je doprinijelo da se mirom u Svištovu 9. augusta 1791. ublaže teritorijalni gubici osmanske države. Po odredbama mirovnog ugovora od teritorija koje su pripadale Bosanskom ejaletu, Austrija je dobila Cetin, Lapac, Srb, te pojas zemljišta ispod Plješivice i Plitvičkih jezera, a za uzvrat carske trupe su se morale povući iz osvojenih bosanskih gradova, Bosanske Dubice, Bosanskog Novog i Bosanske Gradiške.

Poslije dužeg oklijevanja i zatezanja do vraćanja navedenih mjesta došlo je tek 1797. godine. Tako je poslije dva stoljeća čestih ratovanja na teritoriji Bosanskog ejaleta za duže vrijeme nastupio mir. To ne znači da narednih godina i decenija njegovi stanovnici nisu ratovali, ali ovog puta van granica Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

Ahmed S. Aličić, Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, Sarajevo, 1983.

Safvet-beg Bašagić Redžepagić (Mirza Safvet), Kratka uputa u prošlosti Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850), Sarajevo, 1900.

Safvet Bašagić, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini, Sarajevo, 1933.

Joseph von Hammer, Historija Turskog (Osmanskog) carstva I, II, III, Zagreb, 1979.

Grupa autora, Historija naroda Jugoslavije, II, Zagreb, MCMLIX

Kafija Hasan Prušćak, Izabrani spisi, Uvod, prevod i bilješke Amir Ljubović i Fehim Nametak, Sarajevo, 1983.

Ešref Kovačević, Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo, 1973.

Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1980.

Radoslav Lopašić, Bihać i bihaćka krajina, Mjestopisne i povijesne crtice, Zagreb, 1943.

D. Lovrenović, A. Sućeska,

I. Tepić, V. Azinović, Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije BiH, Sarajevo, 1991.

Enes Pelidija, Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718), Sarajevo, 1989.

Milan Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I, II, Sarajevo, 1910.

SR Bosna i Hercegovina, separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1983.

Avdo Sućeska, Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka, Sarajevo, 1965.

Avdo Sućeska, Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVIII stoljeću, Zbornik radova, knj. 1, Istorijski institut, Beograd, 1976.

Hazim Šabanović, Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (bibliografija), Sarajevo, 1973.

Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Sarajevo, 1982.

Ismail Hakki Uzuncarsili, Osmanli Tarihi, III, IV, Ankara, 1982, 1983.

THE BOSNIAN PROVINCE FROM 1593 TO SVISTAR S PEACE 1791

Dr Enes Pelidija

(THE SUMMARY)

From the battle by Sisak (1593) until Svistar's peace (1791) Bosnian province and its population passed a long and interesting way. During all these times it was one of the most important provinces of Turk's Empire in its European part. From its foundation 1580, until Karlovac's peace (1699) it contented: Bosnian, Herzegovian, Klis's, Pakrac's, Bihać's (from 1592) and Požega's sanjak which way was 1600 extracted and added to the new Kaniza's province. Until 1699 it was spread from Zvečani to Virovitica and from Šabac to the Adriatic Sea. On the quoted space at the time, there were nearly 75% population of the Islamic religion.

During XVII century the Bosnian province experienced a real blooming in the towns development, town: economy and culture. It is the time of the numerous emphasized creators in every science discipline. The special place among them had Hasan Kafi Prušćak whose works were translated on the East as well as on the West. But, XVII century is the time of two big wars: Kandian (1645-1669) and Wienan (1683-1699) In the wars, a lots of urban environments and values had been suffering. Avery big catastrophe Sarajevo had experienced, the biggest and the most beautiful town of Bosnian province. During the military campaign of Eugen Savojski, in only one day (24. x 1697) the fire destroyed the whole town. This war and the next ones had influenced to the numerous migrations of the population of Bosnian province, what produced the confessional changes as well, during the XVIII century. During the three wars, the Turk's Empire fought with the Venice Republic (1714-1718), with the Austrian Monarchy (1716-1718) (1737-1739; and 1788-1791), this the most extended province I of the European part of the Turk's Empire had fought and won nearly alone.

It was especially emphasized in Banja Luka's battle (4.VIII 1737), which represents one of the first pages of Bosniaks' self – conciousness. This bravery, virtue and military ability was registrated as well as in Dubica's war (1788-1791) when Bosnia and Bosniaks, like in the previous wars defended and stayed compact in the frames of its historical borders.

BOSNA I HERCEGOVINA OD KRAJA XVIII STOLJEĆA DO AUSTROUGARSKE OKUPACIJE 1878. GODINE

Dr. Ibrahim Tepić

Bosanski ejalet je ušao u XIX stoljeće kao najzapadnija evropska provincija Osmanlijskog carstva. Sastojao se iz sandžaka: Bosanski, Travnički, Banjalučki, Zvornički, Bihački, Hercegovački, a kasnije nastaje i Novopazarski. Samo su teritorije Novopazarskog sandžaka i dio Zvorničkog bili izvan granica savremene Bosne i Hercegovine. Glavni grad i sjedište valija do 1851. bio je Travnik, a nakon toga Sarajevo. Na ovom prostoru živjelo je u XIX stoljeću između milion i 1,3 miliona stanovnika. To je bila jedna od rjeđih provincija u kojoj se broj stanovnika sporo povećavao. Razloge za to nalazimo u činjenici da su u ovim krajevima vladale kuge, vođeni ratovi, bune i ustanci, koji su periodično praktično desetkivali populaciju. Najviše života odnijela je kuga koja je sa malim prekidima trajala od 1813. do 1817. godine. Zahvatila je većinu bosanskohercegovačkih gradova i sela.

Iako rezultati osmanskih popisa iz prve polovine XIX stoljeća nisu došli do nas, može se slobodno tvrditi da u Bosni i Hercegovini početkom prošlog stoljeća nije bilo više od milion stanovnika. Početkom pete decenije tog stoljeća ovaj broj se povećao na 1,1 milion ljudi. U zvaničnom popisu obavljenom 1851. godine zabilježeno je da 37,30% populacije čine muslimani, 44,40% pravoslavci i 18,50% katolici. Prema zvaničnom proračunu broja stanovnika iz 1871. godine u Bosanskom vilajetu je živio 542.061 muškarac, od toga muslimana 230.524, pravoslavaca 226.313, katolika 78.188, jevreja 1.330 i Cigana 5.706. Proračunato u procentima, konfesionalna slika Bosanskog vilajeta izgledala je po mutesariflucima ovako:

mutesarifluk	muslimana	pravoslavaca	katolika
Banja Luka	21,00%	59,00%	20%
Bihać	50,00%	47,00%	3%
Hercegovina	41,50%	33,50%	25%
Novi Pazar	51,50%	48,50%	0
Sarajevo	56,00%	30,00%	14%
Travnik	33,00%	35,00%	32%
Zvornik	47,00%	42,00%	11%
UKUPNO:	42,85%	42,14%	15%

U Bosni su živjeli i pripadnici drugih naroda. Među njima je evidentan broj Turaka kao i veći broj Albanaca, Grka, Austrijanaca i drugih. Većina ljudi je živjela na selu od poljoprivrede i stočarstva. U gradovima je živjelo nešto više od 10% stanovnika. Preko dvije trećine tih žitelja činili su muslimani. U privredi gradova dominirali su zanatstvo i trgovina. Seosku većinu su činili hrišćani i stanovništvo u kmetovskom položaju.

Devetnaesto stoljeće u Bosni i Hercegovini obilježeno je značajnim i društvenim promjenama uvjetovanim nastojanjima osmanlijske vlasti da reformnim zahvatima spase Carevinu od propadanja i zaostajanja za evropskim državama. Promjenama u vojnoj, administrativno-upravnoj, sudskoj i finansijskoj oblasti sultani su nastojali modernizirati državu i društvo, ali istovremeno Bosanski ejalet čvršće vezati za centralnu vlast, u čemu su nailazili na odlučno suprotstavljanje domaćeg, u prvom redu, muslimanskog stanovništva. U tom pogledu u historiji Bosne i Hercegovine XIX stoljeća postoje dvije faze: prva faza počinje vladavinom sultana Selima II (1789-1807) i traje do 1851. godine, a druga od 1851. do kraja osmanlijske vlasti 1878. Prvu fazu karakterišu ispreplitanje anarhije, buna i borbi domaćih muslimanskih feudalaca i drugih uglednika koji, protiveći se reformi pokušavaju očuvati stečena prava i institucije i to artikulirati u jedinstven stav – autonoman položaj Bosne i Hercegovine u Carstvu. Hrišćanski, pak, pokreti nose u sebi socijalne zahtjeve. Muslimansko vojno-feudalna aristokratija svoj odnos prema centralnoj vlasti gradi na svijesti o svojoj nezamjenjivoj ulozi i zaslugama za očuvanje Carstva do kraja XVII stoljeća. U tom pogledu ona ima snažnu podršku cijelog muslimanskog naroda. I pored toga osnovna odlika muslimanskih pokreta ostaje partikularizam.

Takvo ponašanje omogućavala je i sama organizacija društva. Vlast, posebno vojna, bila je organizovana tako da nije omogućavala jednostavno zaposjedanje ejaleta. Prema savremenim procjenama, u 39 kapetanija krajem XVIII stoljeća bilo je 240.000 vojnika, na čelu sa kapetanima, čije su funkcije prelazile sa oca na sina. U drugoj deceniji XIX stoljeća u Bosanskom ejaletu je bilo čak 70.000 janjičara, razmještenih u 19 gradova sa centrom u Sarajevu, gdje su u janjičarski odžak bili upisani gotovo svi trgovci i zanatlije. Zato je ovaj grad uživao poseban status i popularno u narodu nazivan "esnaf-ska republika". Ako se tome dodaju spahije, kojih je početkom prošlog stoljeća bilo između 15.000 i 20.000, vidi se da su bosanski Muslimani u prvoj polovini XIX stoljeća živjeli poluvojničkim životom. Upravo zato oni nisu dozvoljavali centralnoj vlasti mijenjati postojeće odnose. Tokom prethodnog stoljeća kod njih je kroz niz ratova formirano uvjerenje da su Carstvu dali mnogo, a sami su formirali i izgradili specifične institucije pa je na osnovu domaćeg tradicionalizma vremenom razvijeno snažno osjećanje bosanske pripadnosti etničke samosvijesti, što se često naziva bošnjačkim duhom. Zato su svi pokušaji Porte da ukine stare institucije i uvede nove nailazili na odlučan otpor. Reformni zahvati i formiranje nizam-i džedida (novi sistem), koji je proklamovao Selim III nisu ni došli do Bosne. Razlozi za to nisu ležali samo u međunarodnim odnosima, već upravo u odbojnom stavu Bošnjaka.

Odnosi sa susjedima i centralnom vlašću

Početkom XIX stoljeća Bosanski ejalet se našao, s jedne strane, između sultanskih pokušaja reformisanja i svojih susjeda: Austrije, Francuske i srpskog ustanka, s druge strane.

S obzirom na to da je Austrija od početka XVIII stoljeća sa sjevera i zapada okruživala Bosanski ejalet, to je od organizovanja bosanske granice zavisila sigurnost granica Carstva. Tokom cijelog XVIII stoljeća Austrija je vodila aktivnu politiku prema Bosni. Takav odnos je nastavljen i u XIX stoljeću, ali je bio više kanalisan na prikupljanje podataka o ovoj zemlji, nego na vođenje ratova. Osnivanje i rad austrijskog konzulata u Travniku (1808-1820) imao je zadatak upravo da prati politička i vojna zbivanja u Bosni i susjednim ejaletima, da pridobije katolike u ovoj zemlji za Austriju, insistira na poštovanju traktata potpisanih između Austrije i Osmanlijskog carstva. Ovaj konzulat je imao poseban zadatak da prati kretanje odnosa na svojoj granici koji nisu bili uređeni ni nakon Svištovskog mira 1791.

Značaj Bosne za susjednu Monarhiju postaje još veći kada odlukama Bečkog kongresa 1815. godine Austrija ponovo zaposjeda Dalmaciju. Od tada

će Austrija pokušavati riješiti u svoju korist pitanje dviju bosanskih enklava na Jadranu – Neuma i Sutorine. Bez obzira na ograničenja plovidbe, pokuša je kupovine ili zamjene ovih enklava sa Portom nisu urodili plodom.

Nakon ukidanja konzulata u Travniku 1820. Austrija često u Bosnu upućuje, pored uhoda i vojnih špijuna, svoje predstavnike da rješavaju međudržavna pitanja u vezi sa ovim ejaletom. Takva praksa je nastavljena sve do osnivanja austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu 1851. godine.

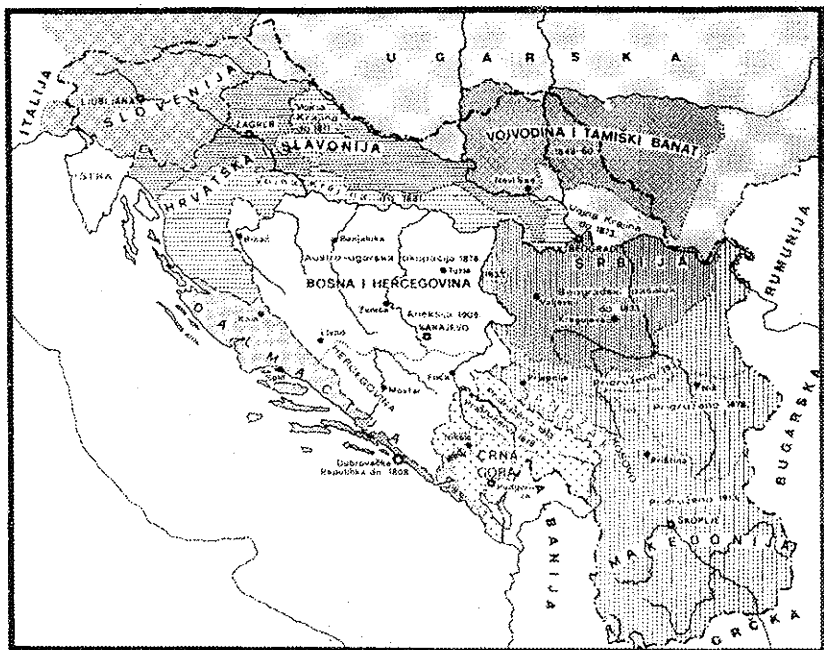
Svoj interes prema Bosni pokazala je i Francuska. U skladu sa leventskim interesima u toku Napoleonove vladavine, Bosna i Hercegovina predstavlja izuzetno značajno područje za Francuze. Pad Mletačke republike 1797, zatim Dubrovačke republike 1808. godine, te osnivanje Napoleonove Ilirije označili su neposredno prisustvo Francuza oko Bosne i u samoj Bosni. U početku ovo područje je bilo značajno zbog prolaza raznih misija, zatim za snabdijevanje francuske vojske u Dalmaciji, a onda i za planiranja prebacivanja trupa. U okvirima provođenja kontinentalne blokade, teritorija Bosne korištena je za snabdijevanje francuskih fabrika pamukom sa Orijenta. Domaći trgovci su kupovali jeftini pamuk u Solunu, Seresu i drugim gradovima i ogromnim karavanima prenosili ga preko Skoplja, Prištine, Sandžaka, Višegrada, Sarajeva, Travnika, Prijedora, Bosanske Kostajnice do Trsta. U tom pogledu vrlo značajnu ulogu odigrao je francuski generalni konzulat u Travniku, osnovan 1807. godine. Do ukidanja 1814. ovaj konzulat je kanalisao austrijsku politiku u Bosni i Hercegovini.

Od 1804. godine Bosanski ejalet je bio ugrožen od srpskog ustanka, naročito stoga što je ustanak zahvatio dijelove s desne strane rijeke Drine. I pored angažovanja u borbi protiv ustanika, postojala je opasnost njihovog upada dublje u teritorije ovog ejaleta. Razlozi za to bili su u činjenici da su nastojali preko Sandžaka ostvariti taktičku vezu sa Crnom Gorom, ali i pobuniti domaće pravoslavno stanovništvo. U periodu između 1804-1813. godine bilo je aktuelno pitanje pokreta hrišćana u Bosni, ali i nastojanja osmanskih sultana da preko vezira u Travniku osiguraju učešće bosanske vojske u gušenju ustanka u Srbiji. Bosanski vezir Bećir-paša bio je jedan od ljudi koji je trebao privoliti Srbe na lojalnost sultanu, makar to izgledalo kao sukob sa lokalnim odmetnicima pod Pazvan-Ogluom. Već sredinom 1805. sultan je zatražio da 40.000 Bosanaca krene prema Srbiji i Crnoj Gori bez obzira na nerodicu i činjenicu da je sarajevska barutana ranije izgorjela. Borbe su počele početkom 1806. u Sandžaku i zapadnoj Srbiji. Najveći poraz bosanska vojska doživjela je u Bici na Mišaru 1.VIII 1806. Pored ostalih, ovdje su hrabro izginuli bosanski kapetani i borci, među kojima je najviše bilo iz Bihačke kapetanije. Krajem istog mjeseca ponovo je počelo skupljanje

vojske. U aprilu 1807. ustanici su pod Karađorđem na nekoliko mjesta prešli Drinu, zauzeli Donji Grad u Zvoroniku i napali Janju. Njima su se pridružili pravoslavni stanovnici nekih sela u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, vojska kojom je komandovao Ali-paša Fidahić, već krajem aprila, uspjela je nanijeti poraz Srbima i protjerati ih preko Drine. Ratovanje u Mačvi i Sandžaku je nastavljeno u uvjetima kada Porta nije snabdijevala Bosance ni vojskom ni provijantom.

Tokom 1806-1807. situacija je bila još složenija jer je prijetila opasnost da na Bosnu krenu Francuzi i Austrijanci. Uz sve to 1807. počela je priprema ustanka hrišćana u zapadnoj Bosni pod vođstvom vladike Benedikta Kraljevića i Jovana Jančića, a čarke na Drini nisu prestajale. Vojska je bila premorena, a pomoć nije stizala iz Carigrada. Tako su se zakratko nad Bosnom nadnijeli tamni oblaci sukoba koji nisu prolazili bez intervencije izvana. Portini zahtjevi za brzo smjenjivanje valija iscrpljivali su se u prikupljanju vojske protiv Srba, čuvanjem granice prema Austriji i onemogućavanjem francuske penetracije u Bosnu. Pod jesen 1809. izbio je dugo pripremani ustanak hrišćana oko Gradiške, Bosanske Dubice i Banje Luke na čelu kojeg su bili Jovan Jančić i Bendikt Kraljević. Lokalne vođe pokreta bili su pravoslavni popovi. Kako pokret nije bio koordiniran, brzo je bio savladan i Jančić uhvaćen. Početkom 1810. osmanske vlasti su kažnjavale i hrišćane i muslimane, prve zbog učešća u ustanku, druge zbog neodazivanja vojnoj obavezi. U proljeće iste godine počeli su sukobi i na granici s Crnom Gorom. U molbi bosanskih prvaka i valije, upućenoj Porti u proljeće 1810, stoji da Bošnjaci ratuju već šest godina i da im ne dolazi nikakva pomoć. "Bosna je napadnuta sa tri strane: od Srbije, od Crne Gore i sad od Francuza. Bosna je zato trebala da brani prvenstveno svoje granice, jer ni sa jedne strane nema ni prijatelja ni silu koja bi joj pritekla u pomoć ili koja bi je zaštitila. Ona se svima mora suprostavljati i sve sama mora obezbijediti za ratovanje: i novac i municiju i provijant."

Osjećaj usamljenosti i neophodnosti oslanjanja gotovo isključivo na sopstvene snage orijentisao je vojničko ponašanje bosanskih Muslimana na ratištima. Napadna djelovanja su preduzimana samo u povoljnim taktičkim uvjetima uz neophodno preduzimanje mjera za sprečavanje prodora neprijatelja u dubinu sopstvene teritorije. Upravo to, Porta je zamjerala Bošnjacima i nudila im pomoć arnautskih odreda, koji, kao uostalom, ni snage iz drugih krajeva Carstva, nisu rado primani u Bosni. Razlozi za to leže u činjenici da su takve snage stvarale niz problema u odnosu na žitelje, ali i u izuzetno razvijenoj svijesti da Bošnjaci mogu i moraju bez pomoći sa strane odbraniti granice Bosanskog ejaleta, a time i granice Carevine.

Položaj Bosne i Hercegovine na južnoslavenskom prostoru u 19. i 20. stoljeću

Napoleonov pohod, a zatim poraz u Rusiji bitno se odražava na Bosanski ejalet. Transitna trgovina, koja je do tada cvjetala i u koju su bili uvučeni i bosanskohercegovački trgovci, brzo je propala, jer je tržište postalo prezasićeno pamukom, koji tada nije mogao naići na interes lionske i druge industrije. Bosanski trgovci su u toj trgovini izgubili značajan kapital, a "pamučna godina", kako se ova trgovina zvala u narodu ostala je u lošoj uspomeni. Porta, koja je s Francuskom održavala dobre odnose, nije uspjela iskoristiti smjenu francuske i austrijske vlasti u bivšoj nezavisnoj Dubrovačkoj republici ni da tu teritoriju dobije za sebe. Iako je Osmansko carstvo imalo pravnu osnovu za to, u činjenici što je ova republika bila u tribitskom položaju, ona to nije nikada javno zatražila, mada su Francuzi bili spremni da prije Dubrovnik predaju osmanskim vlastima nego Austriji. Preuzimanjem Dalmacije i Dubrovnika, Austrija je od 1815. sa tri strane okruživala Bosanski ejalet. Objedinjavanje u ekonomskom i političkom smislu svojih teritorija i povezivanje sa jadranskom obalom bilo je moguće samo preko ove teritorije. Zato je prisustvo u Bosni i Hercegovini za Austriju postalo nezaobilazna tema na svim nivoima.

Daleko važnije pitanje za Bosnu bio je odnos prema Srbima. Insistiranje Porte da se preduzimaju ofanzivne akcije prema ustanicima, realizovano je preko novog valije Ali-paše Derendelije, koji je odmah nakon dolaska u Bosnu, u proljeće 1813. godine, u pratnji velikog ooreda Arbanasa, ponovo digao bosansku vojsku, već iscrpljenu od dugotrajnog ratovanja i stanovništvo, opterećeno ratnim porazom u uvjetima nedostatka hrane i pogrošanih zdravstvenih prilika.

Uz sve to u zemlji su vladali neredi, a ugled Porte i njenih namjesnika bio je ozbiljno poljuljan. I pored toga, prikupljena bosanska vojska je u ljeto i jesen 1813. uspjela da u nekoliko navrata pobijedi srpske ustanike u zapadnoj Srbiji, zauzme Šabac, a 5. oktobra i da uđe u Beograd. Ovaj uspjeh je značajno podigao duh bosanskih begova poljuljan dugotrajnim ratovanjem i unutrašnjim nesuglasticama, nespozumima sa Portom i teškim socijalno-ekonomskim stanjem. Ova pobjeda je podigla ugled ne samo komandanta već i Bosanskog ejaleta kao provincije koja je u stanju poraziti svakog napadača na granice Osmanskog carstva. To, međutim, nije uticalo na odnose Bosanaca i Porte između kojih je bio nepremostiv jaz, uvjetovan insistiranjem Porte na provođenju reformi. Protiv reformi, posebno u vojnoj oblasti, pobunili su se 1814. žitelji Mostara, a zatim i Sarajeva. Na čelu mostarske bune bila su četiri brata Dedića, sinovi mostarskog ajana. Buna je zahvatila veći dio Hercegovine. U noj su pored muslimana, uzeli učešća i hrišćani. Buna je narasla do te mjere da je mogla angažovati 12.000 naoružanih ljudi. Pokušaj valije Ali-paše da organizuje vojsku protiv Mostaraca bio je skopčan sa naporima da uvjeri ajane i kapetane drugih krajeva da organizuju vojsku. Angažovao je vojsku od 80.000 vojnika. Iako je buna završena kompromisnim rješenjem, ona je jasno pokazala da među ajanima i kapetanima s jedne strane, i valije s druge, postoji nesaglasnost, ali su prvi u učešću u vojnom pohodu na Mostar vidjeli mogućnost sopstvenog naoružavanja i jačanja snaga protiv valije. Surovi valija je iskoristio sarajevsku pobunu da likvidira ili protjera na Lemnos i Rodos veći broj ajana ovog grada, ali i da strogim naredbama i prijetnjama smrću spriječi svako suprotstavljanje Porti.

U ljeto 1814. valija je odlučio razračunati se sa kapetanima i ajanima u Bosanskoj krajini, koji se nisu odazvali na poziv da pošalju vojsku protiv Mostaraca. Otpor su pružili bihački kapetan Rustem-beg, zatim Mustajbeg Bajbud, Topal-kapetan Kulenović iz Vakufa i Hasan-aga Beširević iz Pećigrada. Od oružanog pohoda valija je odustao jer je ponovno došlo do bune u Sarajevu. Prikupivši 23.000 vojnika od prvaka Skoplja, Zvornika, Gračanice, Novog Pazara i veći broj vojnika sa strane, među kojima i odred Arbanasa, valija je naredio pokret iz Travnika u Vitez. Sarajlije su organizovale snažniju

vojsku na čelu sa Memiš-agom iz Sarajeva i Salih-agom iz Srebrenice, a zatim i snagama iz Foče i jednim brojem Biščana, te zaposjeli položaje kod Busovače. Pokušaj opkoljavanja Sarajeva ustanici su vještim manevrima spriječili, a na svoju stranu pridobili većinu vojske. Odred Arbanasa je bio poražen u bici 3. XI 1814. kod Viteza. Na tu vijest valija je pobjegao prema Banjoj Luci, čiji su mu građani otkazali gostoprimstvo te se sklonio u Jajce. Zaposjevši Travnik, pobunjenici su pregovarali s valijom, koji je priznao poraz, ali i povlastice koje su Sarajlije ranije uživale. Ovim je praktično obustavljeno provođenje reformi u Bosni, u kojoj je nastavljeno unutrašnje trvenje između pojedinih prvaka. Valija je već početkom 1815. počeo ponovno pripremati obračun sa neposlušnim Sarajlijama te je angažovao vojsku iz drugih pašaluka. Iako neomiljen zbog svoje surovosti i pohlepe, valije je pokušao sa sazivanjem valijskog vijeća na koje niko nije došao, a pokušaj da dovede snage iz drugih krajeva Sarajlije su spriječile zatvaranjem dovoza municije i oružja. Iako je u zemlji vladala kuga, Porta je pokušala u Bosnu dovesti još suroviјeg Huršid Ahmed-pašu, ranije velikog vezira. Međutim, nisu mu ostvarene namjere da zavede red. Naprotiv, imenovanjem svojih ljudi na položaje izazvao je pobunu u Sarajevu, Banjoj Luci i drugim mjestima. Uzalud je sultan od valija zahtijevao da se uspostavi red i mir na austrijskoj granici, gdje su se prema Vojnoj krajini svakodnevno dešavali ispadi i pljačke.

U želji da sredi odnose u Bosanskom ejaletu, ali i odnose sa susjednom Austrijom, sultan je krajem 1815. imenovao novog valiju Sulejman-pašu Skopljaka, čovjeka iz poznate begovske porodice iz Skopaljske doline, rođenog u Bosni, koji je i odrastao u Bosni, bio poznati vojskovođa, posebno se istakavši u borbama protiv srpskih ustanika. U Bosnu je došao sa položaja beogradskog muhafiza, a prije toga kliškog sandžak-bega i u više navrata ćehaja bosanskog valije. Uz sve to on je važio za čovjeka kojem je bilo iskreno stalo da uredi odnose sa Austrijom. U Travnik je došao sredinom januara 1816. i odmah se suočio sa pitanjem nereda na Unі, gdje stanje nije poboljšano još od vremena Dubičkog rata. Tamošnji žitelji nikada nisu prihvatili da je u rezultatu tog rata Austrija dobila u posjed Cetinograd i njegovu okolicu. Za takvo rješenje optuživali su sultana pa i travničke valije. Zato su povremeno upadali na tu teritoriju i uznemiravali tamošnje žitelje. U tome se posebno isticao Hasan-aga Pečki, koji je imao svoj odred od oko 50 ljudi, od kojih su čak trideseterica bili prebjeci sa austrijske teritorije, gdje su bili okrivljeni za razne prekršaje. Dolaskom Sulejman-paše za valiju Austrija je očekivala rješenje ovog preko 20 godina starog problema, bez obzira što valija nije izlazio iz svoje rezidencije zbog kuge koja je već duže vremena vladala gotovo u cijelom vilajetu. Na poboljšanje odnosa sa Austrijom samo djelimično je

uticalo valijino zalaganje za uspostavu normalnih trgovinskih odnosa sa Dalmacijom. Međutim, pred njim se ispriječio još jedan problem. Kuga koja je najvećim dijelom desetkovala gradsko stanovništvo, harala je i seoskim područjima, tako da je došlo u pitanje angažovanje radne snage. U tom pogledu bosanski begovi su vrbovali radnike iz Austrije, obećavajući im slobodu i dobru zaradu. Zato je austrijski konzulat nastojao djelovati u dva pravca, prvo uvjeriti valiju da ne prima takve radnike a onda uvjeriti austrijsku stranu da ukupnim ponašanjem treba spriječiti odljev radne snage. Kuga koja je harala po desetinama gradova i kasaba Bosne obilježila je upravu Sulejman-paše, kao što su i nastavljeni neredi po Bosni. Desetkovano stanovništvo dugo će se oporavljati od ove pošasti, a uprava valije je pružala samo njegovu blijedu sliku iz ranijih vremena. Unutrašnji sukobi, po nizu mjesta između pojedinih prvaka, kao i na austrijskoj granici su nastavljeni. Posebno su se bunili stanovnici Sarajeva, a njihovo ponašanje bilo je barometar za ponašanje drugih. Valija nije pokazao snagu da ove sukobe riješi ni tokom 1817. Njegov ugled je postepeno opadao, da bi tokom 1818. više brinuo o svojoj sudbini nego o sudbini ejaleta, na čijem se čelu nalazio. Njegova vlast uz pomoć četverice sinova nije donosila nikakve koristi, a kulminirala je pobunom i samih Travničana zbog neplaćenih pašinih računa, te je u martu 1818. bilo uskraćeno snabdijevanje i samog valijinog saraja prehrambenim namirnicama.

Ni naredne valije nisu uspijevale uspostaviti harmonične odnose sa domaćim stanovništvom. Kao najava novog valije u proljeće 1818. došao je u Travnik novi kadija, sa velikom svitom, pravi Turčin, koji nije volio hrišćane, te je izdao naredbu po kojoj hrišćani ne mogu nositi odjeću niti obuću svijetlih boja, već samo crnu i smeđu. To je izazvalo pravi revolt nemuslimana, jer do tada niko nije propisivao kakvu će ko odjeću i obuću nositi.

Rezultati kratkotrajnog evropskog uticaja i trgovine već su se osjećali po gradovima. Sve važniju ulogu dobijaju trgovci, koji su se obogatili u prethodnom periodu te se sukobljavaju sa onim bogatim ljudima koji su na osnovu svog bogatstva imali i privilegije. Trgovci u ovim gradovima dobijaju i veći značaj i ulogu u uticaju na narod. Protivnici reformi, spahije, kapetani i ulema, također su se prilagodili novim odnosima, a novac im je bio potreban za luksuzniju robu. Uloga ajanskih vijeća sve više dolazi u krizu. Nepopularni veziri uzalud su pozivali u Travnik ali ajani i kapetani tamo nisu dolazili ne samo zbog nepovjerenja već i iz nepoštovanja vezira. Ni odnosi sa Austrijom nisu bil uređeni. Zato je početkom 1819. po naredbi sultana, u Bosnu stigao poseban mubašir (izaslanik) Faik-efendija sa zadatkom da to pitanje uredi. Nakon gotovo godinu dana rada, uz sve bune i neposlušnost, mubašir

je uspio napraviti dogovor sa kapetanima i predložiti austrijskoj strani rješavanje graničnih pitanja, čime ova nije bila zadovoljna. Rad mješovite komisije će se produžiti, ali bez vidnih rezultata te će 1821. prestati raditi. Pitanje uređenja odnosa na bosansko-austrijskoj granici preneseno je sa terena na više instance.

Stanje u Bosni se izmijenilo dolaskom valije Seid Ali Dželal-paše (u narodu ostao poznat kao Dželaludin-paša, 1820-1822), do tada namjesnika Jermenije. Situacija u kojoj je on vladao označila je ponovnu mobilizaciju bosanskih Muslimana u vojsku, jer je izbijanjem Grčkog ustanka 1821. ponovno oživljeno istočno pitanje, u koje su se opet upetljale velike sile, organizovane u Svetu alijansu. Istovremeno se pojavio pokret Albanaca protiv centralne vlasti pod vođstvom Ali-paše Janjinskog. Uz sve to crnogorski vladika je počeo buniti hercegovačka plemena i vršiti upade u Hercegovinu. Tako se Porta našla u situaciji da na zapadnim granicama bude veoma oprezna, jer je postojala realna mogućnost i sukoba sa Austrijom. Novi valija je pokušao zvesti autoritet vlasti. Kao pripadnika bektaskog reda njega nije zanimalo bogatstvo već samo provođenje sultanovih odluka. Krajem 1820. počeo je skupljati vojsku u operacije protiv Crnogoraca, a zaveo je strogo prikupljanje harača, zabranio trgovinu žitaricama, tako da je gotovo cjelokupni promet bio obustavljen. Sastanak članica Sv. alijanse u Ljubljani zabrinuo je Portu, jer je postojala mogućnost izbijanja rata sa Austrijom. Zato je valija u januaru 1821. pozvao kapetane na vijećanje s ciljem da se organizuje odbrana. Uskoro je Porta zatražila i vojsku za rat protiv Rusije, što je zabrinulo bosanske spahije, jer odlazak na rusko ratište značio je ostavljanje porodica u Bosni, koja je mogla biti napadnuta od susjedne monarhije. Ubrzani su radovi na utvrđivanju granica prema Vojnoj krajini: popravljane tvrđave, dovlačena municija, obustavljen promet sa Austrijom. Sve ovo je bitno uticalo da unutrašnji sukobi među prvacima oslabe, ali je stalno raslo neraspoloženje prema valiji. Nezadovoljna načinom ponašanja vlasti u Bosni, Austrija je početkom 1821. povukla svog konzula iz Travnika. Privremeno su stali nemiri na granici prema Vojnoj krajini, ali su obnovljeni u proljeće 1822. bez obzira na valijine stroge naredbe. Ostrožački kapetan Hasan-beg Beširević napao je tvrđavu Cetin, zauzeo je i opljačkao. Kao odgovor na to uslijedio je napad krajišnika na Zavalje. Ranije ustaljenu praksu sazivanja kapetana po grupama i pojedinačno Dželal-paša je pretvorio u pozivanja koja su se završavala likvidacijom viđenijih ljudi. U tome je otišao i dalje, uobičajeno pravo na porodično nasljeđivanje kapetanskog položaja, on je narušio i počeo imenovati kapetane iz redova sebi lojalnih ljudi. Ubistvima kapetana i drugih uglednih ljudi valija je izazvao strah kod bosanskih prvaka, ali i žalbu kod Porte. Za nepune tri godine koliko je upravljao Bosnom,

Dželal-paša je likvidirao, tešanjskog muteselima Bećir-pašu, Alajbega Drndu, Ibrahim-bega Prijepoljca, Hadži Salih-bega iz Srebrenice, Kulin-kapetana, Mehmedbega Bajbuda, Alajbega iz Petrovca, krupskog, derventskog i maglajskog kapetana, šejha Ilhamiju iz Žepča. Neki su prvaci uspjeli pobjeći, neki su protjerani, a neki su uspjeli okupiti se pomoću novca. Njegova uprava je ostala poznata u narodu kao surova, a Prota ga je nagradila i postavila za rumelijskog beglerbega i seraskera.

Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine – Husein-kapetan Gradašćević

Reforme sultana Selima III nasilno su prekinute, usljed otopra ne samo u provincijama već i u samom Carigradu. Bune u pojedinim pokrajinama i napad Napoleona na Egipat prisilili su ga da odustane od reformi. U Bosanskom ejaletu one nisu imale uticaja. Srpski ustanak pao je na pleća dobrim dijelom na bosanske Muslimane, te je bilo neuputno za centralne vlasti da insistiraju na reformama. Međutim, nakon 1815. godine kada je Kneževina Srbija dobila autonomiju i nizom ustupaka do 1830. dobila zakonsku mogućnost da gotovo potisne vlast carigradske Porte, u Bosni se sve više definiše otpor prema centralnoj vlasti. Nosioći te borbe bili su ajani i kapetani, kao najizrazitije bosanske institucije stvorene tokom prethodnog stoljeća.

Nakon višegodišnjih praćenja problema reformisanja u Carevini, sultan Mahmud II (1808-1839) odlučio se na brzo i efikasno razračunavanje sa janjičarima. On je sredinom juna 1826, iskoristivši pobunu janjičara u Carigradu, odlučio ukinuti janjičarski odžak u Carigradu i cijeloj Osmanskoj carevini. Za vrlo kratko vrijeme na Atmejdanu je, uz pomoć artiljerije, likvidirano nekoliko hiljada janjičara. Za razliku od drugih provincija Carstva, u Bosanskom ejaletu janjičari su se usprotivili ovoj odluci sultana. Centar pobune bilo je Sarajevo. Nakon čitanja fermana na Musali, oni se sastanu i odluče suprotstaviti se sultanovoj odluci. Njima se pridružuju i janjičari iz drugih krajeva, a posebno Travnika i Banje Luke. Svoje odbijanje ukidanja reda oni su tumačili činjenicom da je Bosanski ejalet "sa svih strana opasan neprijateljima". Ovaj pokret je dobio općebosanske dimenzije jer mu se priključuje najveći broj plemstva, osim Zvornika, Novog Pazara i Sjenice. Pokušaji Porte sa slanjem delegacije koja bi uvjerila pobunjenike, nisu dali rezultate. Zato je sultan smijenio bosanskog vezira Mustafa-pašu Beleniju i krajem 1826. imenovao beogradskog muhafiza Abdulrahim-pašu, koji, snabdjeven širokim ovlaštenjima, vojnom silom i uz pomoć zvorničkog kapetana Alibega Fidahića, uspijeva prvo u Zvornik odvesti najistaknutije Sarajlije i

likvidirati ih početkom 1827. godine, zajedno sa vođom bosanskih janjičara Aligom Ruščuklijom. Do sredine februara 1827. uz pomoć vojske janjičarska buna je bila slomljena, a u toku mjeseca ramazana i fizički je likvidiran znatan broj najuglednijih janjičarskih prvaka, ali i potpuno nevinih ljudi u Sarajevu. Time je prestao postojati janjičarski red u Bosni.

Nasilnim ukidanjem janjičara osmanska vlast nije ni izdaleka riješila probleme u Bosanskom ejaletu. Već u junu 1828. došlo je do pobune u Sarajevu vezano za prikupljanje vojske za odlazak u rat protiv Rusije. U Sarajevo je stigla jedna jedinica iz Visokog, a pobunjenici su opkolili vezirsku rezidenciju. Na čelu im je bio, kako tradicija kaže, Hasan-bajraktar Zubović. Valija je na kraju morao priznati poraz i povući se u Zovik, na imanje Husein-kapetana Gradašćevića. Priznavanje poraza koštalo je Abdulrahima vezirskog položaja, jer ga je ubrzo sultan smijenio. U carstvu je on ostao u uspomeni po svojoj okrutnosti. Umjesto njega došao je umjereniji vezir Morali Ali Namik-paša, koji je za razliku od svog prethodnika, bio blag i nastojao pridobiti Bošnjake uvjerenjem i taktom. Uspio je prikupiti nešto vojske i poslati prema ruskom ratištu, a na vijest da su ruske trupe prodrle do Jedrena vezir je i sam na čelu sljedećeg kontingenta krenuo prema Bugarskoj. Međutim, u međuvremenu potpisan je mirovni ugovor u Jedrenu, te se bosanska vojska vratila u Bosnu do kraja 1829. Bez obzira na svu svoju taktičnost, Namik-paša je izazivao nepovjerenje bosanskog plemstva, a njegovu postupnost su tumačili slabošću. Poseban gnjev bosanskih prvaka vezir je izazivao time što se pojavio u evropskoj nošnji, bez tradicionalnog kauka i sa fesom na glavi. Poučen ranijim iskustvom, ali i vjernošću Bošnjaka koji su to pokazali spremnošću na ratovanje protiv Rusije, sultan Mahmud II je nastojao mirnim putem uvesti reforme u Bosni. Zato je umjesto vojne sile pokušao bosansko više plemstvo pridobiti pozivom na raspravu u samom Carigradu. Međutim, ovaj skup je prošao bez rezultata. Bošnjaci su odbijali reforme kao djelo koje je došlo do hrišćana. Samog suverena su zvali djaursultanom jer, po njihovom uvjerenju, svojim postupcima dovodi u opasnost islamsku vjeru, narušava već odavno ustaljene privilegije plemenstva, a u reorganizaciji vojske vidjeli su ukidanje tradicionalnih formi organizacije u Bosni u kojoj su vodeću ulogu imali upravo predstavnici ajana, kapetana, spahija i sl. Provođenje reformi u drugim provincijama Carstva jasno je ukazivalo bosanskom plemstvu da će uskoro doći red i na njih. Uz sve to ni samo plemstvo nije bilo jedinstveno među sobom. Pored lokalnog partikularizma, postojao je i rivalitet između pojedinih porodica ili, pak, pojedinih kategorija plemstva. S druge strane, odnosi sa Austrijom tokom cijelog rata, kao i sa Rusijom bili su vrlo zaoštrjeni zbog pograničnih nesporazuma i sukoba. Austrija je 1829. zahtijevala uklanjanje Hasan-age Pečkog i nekih drugih

prvaka koji su učestvovali u narušavanju mira na granici, zatim nadoknadu štete i izručenje dezertera. Pošto nije uspjelo formiranje zajedničke komisije, Austrija je bila spremna napasti Bosnu. Za to su već bile pripremane snage. Međutim, na bosanske prvake nisu uticale austrijske žalbe, koliko saznanje da se priprema vojska u susjednoj Hrvatskoj. Zato su većinom stali u odbranu Hasan-age Pečkog. U maju mjesecu 1830. Husein-beg Gradašćević, koji je inače bio u dobrim odnosima sa Austrijom, izjavio je povjerljivom austrijskom čovjeku da je raspoloženje među bosanskim kapetanima takvo da su oni spremni za rat "da pođu na onog ko bi prvi stupio na njihovu zemlju". Otuda se Porta našla u teškoj situaciji, između svojih podanika i zahtjeva susjedne monarhije. Situacija se nije mnogo poboljšala ni nakon početka rada komisije i dobijanja austrijskih zahtjeva, posredstvom austrijskog internuncija u Carigradu, Porta je početkom januara 1831. izdala ferman i hatišerif kojim je samo de jure priznata granica prema Austriji. Provođenje u praksu ovih akata postat će moguće tek nakon ugušenja pokreta bosanskih kapetana.

Na zbližavanje bosanskih kapetana početkom četvrte decenije XIX stoljeća, uticalo je više faktora, među najvažnijim je bio protivljenje reformama iz Carigrada i nastojanje Austrije da, ako treba, silom uredi odnose sa kapetanima na granici.

Kapetanima je teško padalo i uvođenje prakse imenovanja kapetana mimo nasljedne funkcije. Izgradnja autonomije srpske kneževine i njeno nastojanje da zauzme nahije s desne strane Drine samo je pojačavalo njihovu zabrinutost za budućnost. Situacija je postala ozbiljna kada je trebalo provesti u djelo odredbe Jedrenskog mira, po kojem se Osmanska carevina obavezala da će vratiti ove nahije Srbiji, iako ih je ona izgubila 1813. godine. U tom smislu u martu 1830 formirana je mješovita komisija za razgraničenje, koja je u Bosni dočekana sa velikim negodovanjem i kojoj je u Zvorniku jasno dato do znanja da će se bosanski Muslimani suprotstaviti odlukama sultana, Rusije i Srbije. U formiranju jedinica nizam-i džedida i zahtjeva u promjeni oblačenja bosanski Muslimani su vidjeli nastojanje sulatana da im dovede u pitanje vjeru, položaj i privilegije.

Iako do tada razjedinjeni kapetani su shvatili da im prijeti zajednička opasnost te su se počeli zbližavati prvo korespondencijom, a onda i posebnim kanalima i poslanstvima. Prve takve veze uspostavlja najbogatiji među bosanskim feudalcima Husein-beg Gradašćević (oko 1802-1833), kapetan Gradačacke kapetanije. Naslijedivši na tom položaju svoga oca Murat-bega, kojeg je pogubio Dželal-paša u Travniku 1821. Iako je ovom kapetanijom upravljala preko 100 godina, ova porodica se nije smatrala naročito starom lozom. Njemu su pripadala značajna imanja i oko 1.300 kmetova. Smatrala se

dobro uređenom, sa vrlo dobrim ponašanjem prema kmetovima. Husein-beg je obrazovan u samom Gradačcu, a arapsku kaligrafiju učio je kod čuvenog Mula-Mestvice (Divovića) iz Sarajeva. Iako je na položaj došao kao mladić uspostavio je dobre odnose sa franjevcima, a posebno sa fra Ilijom Starčevićem, te je već 1823. u Tolisi otvorio prvu katoličku školu u Bosni, zatim veliku crkvu i župski dvor. Godine 1826. izgradio je uz gradska vrata jednu od najljepših i najprostranijih džamija u Bosni, poznatu u narodu kao Huseinija. U selu Čardak imao je velelepni dvorac na vještačkom otoku. Pošto je jedno vrijeme proveo sa Abdurahimom, dobro je upoznao šta se iz Carigrada priprema Bosni, a primjer ponašanja valija u odnosu na kapetane i sam je vido u zbacivanju Ali-paše Fidahića i dovođenju Mahmud-paše, njegovog bratića. Možda baš zato je on Ali-pašu cijelo vrijeme držao kao intimnog prijatelja.

Stupivši u vezu sa većim brojem nezadovoljnih kapetana, posebno sa Hasan-agom Pečkim, sazvan je skup kapetana u Tuzli, koji je zasjedao dvije sedmice (od 20. I do 5. II 1831). Na tom skupu donesene su vrlo značajne odluke: da Porta opozove privilegije kneževini Srbiji, obustavi uvođenje autonomne vlasti, a da se na njeno čelo postavi čovjek iz domaće sredine, da se Bosna prema Porti postavi kao autonomna sa godišnjim tributom od 4. 000 kesa. Za vođu pokreta izabran je upravo Husein-beg Gradašević, očito kao najmoćniji, najbogatiji, kao čovjek koji nije imao sukoba sa Portom i vezirima, ali sigurno i kao vrlo sposoban mlad čovjek. Za njegov izbor su bili upravo krajiški kapetani, a protivili su se Sulejmanpašići te hercegovački ajani A. Rizvanbegović i S. Čengić. Na skupu je bilo zaključeno da se uspostavi veza sa pokretom za autonomiju na čelu sa Mustafa-pašom Skadarskim.

Pokret kapetana počeo je nakon ramazana, u martu 1831. kada su oni sa znatnim snagama pošli na Travnik i Namik-paši saopćili svoje zahtjeve, koje je on odbio i zatvorio se u travnički grad. Njegove pristalice, među kojima i braća Sulejmanpašići, bili su poraženi nedaleko od Travnika. Nakon kraće opsade Travnika, Namik-paša se predao pristavši, tobože, uz pobunjenike, spalivši nizamsku uniformu i obukavši tradicionalnu vezirsku odjeću. Kasnije, međutim, on je uspio pobjeći i preko Dalmacije skloniti se u Stolac kod Aliage Rizvanbegovića. Bijegom valije, Husein-beg je praktično preuzeo vlast u svoje ruke, a ostali kapetani i ajani su mu pružali podršku, jer je, kako se govorilo, bio bogat, dobar musliman i hrabar vojnik. Među vođama pokreta očito je preovladalo mišljenje da bi trebalo poduzeti vojnu akciju radi pružanja podrške pokretu Mustafa-paše Skadarskog. Zato su bosanske snage od 25.000 ljudi, nakon opsežnih priprema, krenule prema Sandžaku. U međuvremenu, obavještena o zbi-

vanjima u Bosni, Porta je odlučila da sve svoje snage, na čelu s velikim vezirom, uključi u borbu i, prije svega, spriječi spajanje Bosanaca i Albanaca. Iako je imao oko 40.000 boraca Mustafa-paša je doživio poraz kod Prilepa, nakon čega se ovaj povukao u Skadar. U međuvremenu bosanska vojska je stigla na Kosovo i kod Lipljana, prvo porazila prethodnicu osmanske vojske, a zatim kod Štimja, 18. jula 1831, do nogu potukla glavninu snaga pod vođstvom velikog vezira Mehmed Rešid-paše. Sam vezir je pobjegao u Skoplje, ostavivši artiljeriju, pa i lični prtljag i arhivu. U međuvremenu Ali-paša Fidahić je skršio odbranu Peći i ušao u grad. Umjesto da eksploatiše ovu pobjedu, Husein-beg se odlučio ponovo uputiti deputaciju velikom veziru, koji ovog puta primi poslanike, a njihove zahtjeve za autonomiju i zadržavanje starih prava prihvatiti kao realitet. U međuvremenu vezir se poslužio lukavstvom u razjedinjavanju Husein-begovih snaga. Tome je doprinijelo i samo njegovo oholo ponašanje poslije pobjede. Sebe je vidio kao vezira pa se tako i ponašao: izdvojio se od ostalih prvaka, uveo vojnu muziku i ceremonijal. Sve to je izazvalo nezadovoljstvo, odlazak pojedinih kapetana i osipanje vojske. Na kraju se i on sam povukao i došao u Sarajevo, gdje je u prvoj polovini oktobra 1831. proglašen za vezira. Međutim, još nisu bile riješene dvije stvari: za vezirstvo nije bilo fermana, a otpor hercegovačkih ajana bio je snažan. Smail-aga Čengić je čak uspio poraziti bosanske snage, a opsada Stoca nije davala rezultata. Proces razjedinjavanja bosanskih kapetana je tekao uporedo sa konstituisanjem nove vezirske vlasti. Rešid-paša je potajno kontaktirao sa pojedincima. Mahmud-begu, tuzlanskom kapetanu, veliki vezir je poručivao da nema ništa protiv traženja Bosanaca da imaju svoga vezira, ali da to nije za Huseina kao mladog i nepraktičnog čovjeka. U Sarajevu je novi vezir imao snažnu podršku na čelu sa Mujagom Zlatarevićem, koji je naredbom novog vezira imenovan za sarajevskog muselima. Iz Sarajeva je svečano ispraćen za Travnik, gdje je formirao divan, imenovao niz funkcionera po Bosni. U pismu austrijskom caru Gradašćević je naglašavao da je izabran "po želji cijelog bosanskog naroda". U narodu je prozvan Zmaj od Bosne, a sam se potpisivao kao Husein-paša ili Vitez od Bosne. Vremenom razdor među kapetanima postaje sve veći, a nedolazak fermana o imenovanju stvarao je napetost. Uz sve to, obraćanje Gradašćevića Austriji ostalo je bez rezultata. Bečki dvor nije podržavao pobunu u Bosni, tim prije što se u redovima pobunjenika nalazio Hasan-aga Pečki. Austrija je radila na ugušivanju pokreta i preko svoje internuncijature u Stambolu insistirala na uređenju pograničnih odnosa. Štaviše, obližnjim namjesnicima je naredila da kod adresiranja pošte za Travnik ne upotrebljavaju ime vezira, a same relacije sa pobunjenicima da drže u

tajnosti od Porte. Vezir je, međutim, vjerovao da će mu Austrija pomoći, bar onoliko koliko je to svojevremeno Rusija pomagala Srbiji, naravno, ne znajući za zvanične stavove Monarhije.

Pokret bosanskih kapetana protiv Porte budno je praćen u kneževini Srbiji, koja je upravo tada bila u fazi regulisanja odnosa sa Portom, a na osnovama Akermanske konvencije iz 1826. i Jedrenskog mirovnog ugovora. Među tim aktima nalazio se i onaj o pripajanju kneževini spornih šest nahija u Podrinju i jugozapadnoj Srbiji. Među njima najviše spora izazvalo je oduzimanje nahija Jadar i Radjevina od Zvorničkog sandžaka. Zato je Miloš Obrenović bio vrlo oprezan i prema Porti, ali i prema Husein-begu Gradašćeviću i cijelom pokretu. U početku je izražavao solidarnost sa tim pokretom. U vrijeme boravka Husein-bega na Kosovu i njegovih sjajnih pobjeda, srpski knez mu je čak poslao na dar znatnu sumu novca, obećavajući poslati još kada zauzme Skoplje. Međutim, kada je Porta Gradašćevića proglasila za buntovnika, on je uskratio plaćanje danka za Jadar i Radjevinu ustvrdivši da je on to platio upravo novcem koji je poslao Gradašćeviću. To je izazvalo oštru prepisku među njima, gdje je Miloš nastupao kao sultanov zaštitinik i miljenik. Slijedile su oštre i uvredljive riječi, i s jedne i s druge strane.

Uvidjevši da je prevaren od velikog vezira, Husein-beg Gradašćević je pokušao isposlovati feriman o postavljenju na vezirski položaj u samom Stambolu. Prema austrijskim izvorima on je ujesen 1831. tražio od sultana da Bosna i Hercegovina postane nasljedna kneževina kao što je to postala Srbija pod Milošem Obrenovićem. U decembru iste godine uputio je dva svoja čovjeka sa arzuhalom (predstavkom) velikom veziru. Međutim, prije nego su oni stigli u Stambol, vođa bosanskog pokreta je na Porti proglašen za buntovnika. Veliki vezir je zato odlučio da ga, vjerovatno, posljednji put pozove na predaju. U kajimi upućenoj po istim ljudima 9.II 1832, on Gradašćevića tituliše bosanskim vezirom, hvali junaštvo Bošnjaka, ali ga poziva na bezuvjetnu predaju i pokoravanje sultanovim naredbama i nalaže, da pokupi regrute, oformi nizam i obuče nizamsku uniformu. U protivnom, krenut će na Bosnu i sam kazniti buntovnike.

U proljeće 1832. Porta je preduzela obiman vojni pohod protiv Bosne. Novonaimenovani bosanski vezir Mahmud Hamid-paša krenuo je sa preko 30.000 vojnika (18.000 Albanaca i 12.000 regularne vojske). S ciljem organizacije odbrane dignuta je opsada Stoca i poslan odred sarajevske vojske od 1.800 ljudi da spriječi Hamid-pašine snage da prodru u Bosnu. Međutim, ovaj odred je poražen kod Banjske. Pokušaji hadži Mujage i Hasan-bega Sijerčića da spriječe prelazak ovih snaga s Lima i Drine nije urodio plodom. Zato je

Husein-beg odlučio organizovati odbranu na Vitezu kod Sarajeva. Tu je prikupio oko 20.000 ljudi, među kojima su bili i hrišćani kmetovi sa njegovih imanja u Posavini. Vjerovatno znajući to, kao i za dobre odnose sa franjevcima, Mahmud-paša je još 11. maja 1832. u Sjenici sačinio bujuruldiyu i uputio provincijalu Bosne srebrene u kojoj tvrdi da je pošao protiv Gradašćevića da uspostavi red u Bosni i da je neophodno savjetovati narod i sveštenike da ostanu, kao i do sada, vjerni sultanu. Neki uticajni prvaci su okrenuli leđa Gradašćeviću, a među njima i Hasan-aga Pečki i Mahmud-beg Tuzlić.

U očekivanju izaslanika fra Ilije Starčevića iz Beča, Husein-beg se zadržao duže u Sarajevu. Neki tvrde da je već tada osjećao poraz, ali na odlučno držanje Sarajlije stupio je u borbu sa svega 3.000 ljudi 29. maja 1832. na Palama. Iako su se hrabro držali, Husein-beg i Ali-paša Fidahić izgubili su ovu bitku. Posljednja bitka pod Husein-begom Gradašćevićem vođena je 4. juna 1832. na Zlom Stupu kod Sarajeva. Pored Fidahića ovdje je uz Gradašćevića stajao Mujaga Zlatarević i njima vjerni ljudi. Bitka je dugo trajala, uz nevidenu ličnu hrabrost Zmaja od Bosne. Snage Mahmud-paše već su bile spremne na odstupanje, kada su u borbu stupili Hercegovci pod vodstvom Aliage Rizvanbegovića i Smail-age Čengića. Po nekima, njihove snage su napale Bošnjake s boka i odlučile ishod bitke. Odmah zatim Husein-beg Gradašćević je sa svojim pristalicama pobjegao u Posavinu. Ne zna se kada je dobio poruku od cara Franje da izrazi pokornost sultanu, ali se on nakon kratkog boravka u Gradačcu, gdje je zapalio svoj dvor na adi u Čardaku, upravo uputio u Austriju. S njim je 16. juna 1832. rijeku Savu prešlo 212 lica među kojima je bilo mnogo žena, djece i slugu. Među izbjeglicama u Austriji našli su se i drugi učesnici pokreta. Među njima bili su: Mehmed-beg Gradašćević, Ali-paša Fidahić, Ahmed-beg Karafejzić, Mustajbeg Tuzlić, Mahmud-beg – derventski kapetan, Emin-beg – maglajski kapetan, Sinan – dobojski kapetan, Hasan-beg Resulbegović iz Trebinja i dr. Mnogi od njih su bili sa porodicama i sa dragocjenostima. Većina ih se vratila u Bosnu nakon proglašenja amnestije.

Nakon sloma Gradašćevića Mahmud Hamid-paša je zauzeo Sarajevo, zatim Travnik, te Banju Luku. Otpor je pružen jedino u Banjoj Luci. Time je organizovan i kontinuiran otpor sultanovim snagama bio okončan. Međutim, zahvaljujući dojavama iz susjedne Austrije vezir je saznao da su se pristalice pokreta bile okupile na Bilajskom polju, pod komandom Ibrahim-bega Rustanbegovića, kojem je u pomoć poslao svoj odred i Hasan-aga Pečki. Nakon pobjede nad ovim odredom valijine snage su još oko mjesec dana radile na hvatanju Hasan-age Pečkog, koji se na kraju predao 5. augusta 1832. godine. Taj datum bi se mogao uzeti kao kraj pokreta bosanskih kapetana.

Austrijske vlasti su primile Husein-bega, ali su njegov boravak u Austriji iskoristili na taj način što su se željeli konačno obračunati sa krajiškim kapetanima. Iako je bio u dobrim odnosima sa Austrijom Gradašćević je tu ostao bez prenesene imovine, ali je Austrija diplomatskim kanalima i neposrednim angažovanjem cara uspjela isposlovati njegovo pomilovanje kod sultana. On se mogao vratiti na teritoriju Osmanskog carstva, ali ne u Bosnu. Nakon dugog dvoumljenja Husein-beg se iz Osijeka našao u Zemunu, a odatle je otišao u Carigrad, gdje je i umro. Njegovi saborci i prijatelji Ali-paša Fidahić i Mujaga Zlatarević su se vratili nakon izvjesnog vremena u Bosnu.

Ugušivanjem pokreta Husein-beg kapetana Gradašćevića nije prestao antitanzimatski (tanzimat-reforma) pokret u Bosni i Hercegovini. Naprotiv, Gradašćevićev pokušaj Porte da s ciljem centralizacije ukine postojeće ili uvede nove institucije, u Bosni je nailazio na odlučan otpor. Na tim osnovama počivat će pokreti bosanskih begova naredne dvije decenije. Ubrzo nakon ugušenja ovog pokreta Porta je 1834/35. pristupila ukidanju kapetanija. Upravni poslovi kapetana povjeravani su muteselimima (valijin zastupnik) doduše, regrutovanim uglavnom iz kapetanskih porodica. Iako je silom oružja uspostavila red u Bosni, Porta se teško odlučivala silom provoditi te reforme. Zato je trebalo proći desetak godina da se ova pitanja ponovo stave na dnevni red.

Ali-paša Rizvanbegović i Hercegovina (1833-1851)

Kao nagradu za lojalno držanje prema Porti i ratne zasluge sultan je 1833. u čin paše proizveo Ali-aga Rizvanbegovića Stočevića. Istovremeno je izdvojio Hercegovački sandžak iz sastava Bosanskog ejaleta u upravnom pogledu i dao mu status mutesarifluka. Iako su ove dvije pokrajine ostale jedinstvene u vojnom pogledu, Hercegovina je ostala u posebnom statusu narednih dvadesetak godina. Upravljanje Ali-paše Hercegovinom ostavilo je snažan pečat.

Porijeklom iz poznate ajanske porodice Ali-aga Rizvanbegović je svoju karijeru gradio ratovanjem na strani sultana. Pošto je njegov otac Stolačku kapetaniju podijelio na dvojicu starijih sinova, Ali-aga je rano otišao od kuće, a vratio se tek poslije očeve smrti. Nakon sukoba sa braćom uspio je dobiti kapetansko mjesto u Stocu, dok je njegov polubrat Hadži-beg još dugo upravljao Hutovskom kapetanijom (postoji od 1803). Iako je bio na tuzlanskom sastanku kapetana 1831, Ali-aga nije prihvatio borbu protiv sultana, već se stavio na njegovu stranu. Organizovao je odbranu Hercegovine zajedno sa Smail-agom Čengićem, a u Stocu je jedno vrijeme držao, pod svojom

zaštitom, i samog valiju Namik-pašu. Za vrijeme ofanzive osmanskih snaga na Gradašćevica, Ali-aga je u bici kod Sarajeva odlučio njen ishod i tako pomogao novom veziru uspostaviti vlast Porte u Bosni. Ostalo je otvoreno pitanje da li je svoje ponašanje prema Porti gradio iz uvjerenja o neophodnosti reformi ili iz ličnog neslaganja sa bosanskim kapetanima, ili, pak, "zbog tvrdoglavosti Bosanaca i inata Hercegovaca". Nakon poraza kapetana Rizvanbegović je krenuo u borbu protiv Mehmeda Alije, čiji je sin Ibrahim-paša bio pred zauzimanjem Anadolije. Iako je sultanska vojska bila poražena kod Konje, na povratku kroz Stambol Ali-aga je dobio čin i Hercegovački mutesarifluk na upravu. Njegov vjerni pratilac Smail-aga Čengić je dobio zvanje carskog kapidžibaše (nadkomornika).

Za vrijeme svoje uprave Hercegovinom Ali-paša je uporno radio na uspostavi dobrih odnosa sa susjedima, posebno sa Crnom Gorom i Dalmacijom. Na unutrašnjem planu vrlo brzo se pokazalo da nije bio iskreni pobornik reformi. To je, međutim, vrlo vješto izbjegavao. Tako je 1834. i pored potpisane obaveze, odbio početi s formiranjem nizama, a 1841. nije ni došao potpisati obavezu i provesti reforme. Takva uvjerenja je imao i njegov prijatelj Smail-aga Čengić, koji je bio gatačko-pivsko-drobnjački muteselim i koji je doprinio porazu Crnogoraca u Bici na Grahovu 1836. Prilikom kupljenja harača u Drobnojima 1840. Crnogorci su ga ubili na Mljetičaku. Ali-paša je bio spreman započeti rat sa Crnom Gorom, ali se sve završilo Bitkom u Tušini. Ovaj događaj je kasnije poslužio kao motiv Ivanu Mažuraniću da to opjeva u poznatom epu "Smrt Smail-age Čengića".

Za razliku od političke djelatnosti u kojoj nije imao uvijek uspjeha, Ali-paša je postigao značajne uspjehe u uvođenju novih kultura u poljoprivredi Hercegovine. Polazeći od činjenice da je Hercegovina siromašna zemlja, a da joj je glavni oslonac poljoprivreda, on se zalagao da se obradi što više zemlje i da ona dade što više prihoda. Još 1833. godine sa sobom je doveo stručnjake za uzgoj riže (Mustafa-aga Pirindžlija), koji je nakon ispitivanja na pašinom imanju u Veljacima kod Ljubuškog počeo uzgoj ove kulture. Kasnije je ona uzgajana i na drugim mjestima, te je vremenom potisnula talijansku rižu i postala izvorni artikal u Dalmaciju, gdje je godišnje izvoženo oko 150 tovara ovog proizvoda. Dao je da se isuši Trebižatsko polje i naselio kolonistima. Intenzivirao je sijanje kukuruza i sađenje krompira i duhana. Velike maslinjake imao je na Buni i Popratima kod Stoca, a vinograde u Dubravama, na Buni i oko Mostara. Iz Dalmacije je uvezao stabla dudova, a zatim i svilenu bubu. Na svojim plantažama imao je raznog južnog voća. U stočarstvu Hercegovine uveo je nove pasmine. Tako su njegova imanja postala ogledna, ali i uzor za širenje ovih kultura. Osim izgradnje drumova, Ali-paša je dozvolio

izgradnju prve pilane blizu izvora Bune 1845. godine. Time je ustvari, počela strana eksploatacija hercegovačkih šuma.

Dalji pokušaji reformi – Hatišerif od Gülhane

Mada turska historiografija ukidanje janjičara 1826. proglašava veka-i-hayriye (blagotvoran događaj), većina historičara smatra da je osnovni tanzimatski akt Hatišerif od Gülhane od 3. XI 1839, koji je na početku svoje vladavine proglasio sultan Abdul Medžid (1839-1861). Tim aktom proklamovane su tanzimat-i hayriye (korisne, blagoslovene reforme). Ovaj se dokument po svom značaju u historijskoj nauci poredi sa Velikom poveljom sloboda u Engleskoj, jer predstavlja osnovni reformski akt, kojim se svim podanicima Osmanskog carstva garantuje čast, život i imetak, zabranjuje iltizam (zakup), obećava regulisanje poreskog i vojnog sistema. Ovim zakonskim aktom svi podanici Carstva postaju ravnopravni, bez obzira na vjeru i klasu, čime je dokinuta klasična podjela u osmanlijskom društvu na raju i asker. Time je započeo period tanzimata koji će trajati sve do donošenja ustava Osmanskog carstva 1876. godine. Nizom propisa i zakona Porta je na osnovu Hatišerifa od Gülhane gradila svoj pravni sistem koji je trebao ozdraviti ovu oronulu carevinu. Zvanična ideologija ovog vremena postaje osmanizam, a svi podanici sultana, bez obzira na vjeru i naciju, dobili su osmansko podanstvo. Proglašenjem ovog zakona u Osmanskom carstvu ukinut je spahiluk, temelj klasičnog timarskog sistema.

Provođenje reformi koje su pokušavale ostvariti centralne vlasti tokom četvrtog i petog decenije XIX vijeka išlo je vrlo teško. Bosanske spahije nisu prihvatile ukidanje spahijskog reda, koje je u ostalim dijelovima Osmanskog carstva počelo od 1834. Oni se posebno nisu mogli pomiriti sa gubljenjem vojne vlasti. Kada im je Porta dozvolila da budu upisani u rezervnu konjicu (suvar redifa), samo dio njih je to učinio, dok su ostali zadržali organizaciju po starom.

Neposlušni ajani i bivši kapetani

I ovo vrijeme karakterišu pobune pojedinih bivših kapetana, ajana, muteselima i drugih prvaka protiv travničkih vezira i Porte. U nepovjerenju prema domaćim ljudima valije sve više posežu za angažovanjem albanskih plaćenika koji vrše egzekuciju nad Bošnjacima. U nemogućnosti da se obračuna sa protivnicima reformi Porta i valije su povremeno popuštali i odgađali svoje akcije. Međutim, pobune u raznim krajevima nisu omogu-

ćavale da se uspostvi vlast valija. Već 1833. pobunio se bihaćki kapetan Muhamed-beg Biščević, zbog imenovanja novog muteselima Bihaća. Pobuna je zahvatila bihaćku krajinu, a njegove snage, kojima se priključuju i sinovi Hasan-age Pečkog, bile su stigle do pred Banju Luku, pošto su prethodno zauzeli Dabar na Sani, Kozarac i druga mjesta. Samo je lojalno držanje banjalučkog muteselima Himzage Lukovića spriječilo da se buna dalje ne proširi. Na savjetovanju sa ulemom pobunjenicu su tražili "da u Bosni ostanu stara prava kapetana", da im se garantuju povlastice i položaji. Iste godine valijine snage su topovima gađale grad Sarajevo, pošto su se njegovi građani pobunili protiv totalne mobilizacije u vojsku.

Valije Daud-paša je pokušao oprezno nastupati prema begovima, mada je bio svjestan da su upravo najistaknutiji među njima protivnici reformi. U njegovo vrijeme već su se bili vratili neki od prebjeglih u Austriju ili prognanih učesnika Gradaševićevog pokreta. Među njima je bio i Ali-paša Fidahić. U početku on je kao i Mahmud-paša Tuzlić i Rustem-beg Srebrenički prihvatio uvođenje nizama, pokupio mladiće i pripremao za slanje u Sarajevo. Čak je dobio i nišan (odlikovanje) od sultana. Mahmud-paša je pored odlikovanja dobio i unapređenje u čin paše sa dva tuga. Sve to činjeno je da se ovi uglednici privole da se uvede nizamska vojska, mada se u narodu znalo da su oni veliki protivnici bilo kakvih reformi. Najteže je bilo uvjeriti Bošnjake da obuku nizamsku uniformu. Tako su i Sarajlije početkom 1836. pokušale izigrati sultansku naredbu o tome, te su prihvatili fes, ali su zadržali svoje odijelo. U februaru 1836. izbila je pobuna u Livnu protiv mutselima Ibrahim-bega Firdusa oko traženog broja regruta za nizam. Buna se brzo proširila i na područje Bihaća. Valije je uputio Ali-pašu Fidahića da interveniše. Tada se pričalo da je ovu pobunu pomagao Ali-paša Rizvanbegović, a rezultat Fidahićevog odlaska bilo je snaženje bune, te je i sam valija posumnjao u njegovu lojalnost.

U proljeće 1836. počela je pobuna u Posavini. Na njenom čelu nalazi se Ali-paša Fidahić, koji ju je i organizovao, a zatim se na skupu predstavnika vlasti u Brčkom otvoreno i deklarirao za to. To su prihvatili muteselim Tuzle i Zvornika. Ovaj pokret je, za razliku od drugih, imao ambicije prerasti u opći pokret Bošnjaka protiv sultana. Ustanici su se počeli skupljati u Gradačcu, a zatim u Bijeljini. Cilj im je bio obustaviti vojnu reformu u Bosni. Buna je obuhvatila i Bosansku krajinu. Međutim, valija je na njih krenuo sa svojom vojskom. Pobunjenici su sporo prikupljali snage, a u posljednjem momentu među njima je nastao razdor, pa se i Mahmud-paša Tuzlić priključio valijinim pristalicama. Ustaničke snage su bile koncentrisane kod Skoplja, na Vrbašu i u dolini rijeke Bosne. Valija je prikupio vojsku, koja je pod vodstvom

pokušaje da ograniči izvore ekonomske moći bosanskih feudalaca. Zato je morao doći u sukob i sa jednim i sa drugim. Kmetovi su bili nezadovoljni porezima i davanjima, kao i ukupnim ponašanjem vlasti, a begovi i slobodni seljaci regrutacijom i strogošću kod ubiranja državnih prihoda.

Mobilizacija i naoružavanje u Bosni izazvali su nespokojstvo Austrije, koja je uvidjela jačanje "ilirsko-panslavističke" struje, što je moglo dovesti do intervencije Rusije i stvaranja velikog sprskog carstva koje bi obuhvatalo i Bosnu i Hercegovinu. Nosioci revolucije u Mađarskoj i politički pokreti u Hrvatskoj šire po Bosni brošure i vrše propagandu radi "uspostavljanja starih granica". Porta je odobrila aktivnost Tahir-paše oko mobilizacije i nije prihvatila intervenciju Austrije u Stambolu da ova aktivnost valije narušava odnose sa najbližim susjedom. U svom odgovoru na austrijsku notu ministar inostranih poslova Ali-paša je tvrdio da je valija preduzeo vojne pripreme "u trenutku opšteg vrenja, kad u svakom dijelu Evrope može iznenada doći do neočekivanih zapleta", misleći na talas revolucija koje su zahvatile evropske zemlje.

Bosansko plemstvo je sa velikim nepovjerenjem prihvatilo regrutaciju, mobilizaciju i naoružavanje, plašeći se da te snage Porta ne uputi u druge provincije a tu dovede nove jedinice. Ukidanje beglučenja (robote) nije donijelo zadovoljstvo među njima. Kada je Tahir-paša naredio ubiranje desetine u korist države došlo je do bune među krajiškim muslimanskim žiteljima. Buna je počela 6. jula 1849. u Vrnograču pod vođstvom tamošnjeg dizdara Cerića. Ona se brzo proširila na Cazin, Todorovo, Veliku i Malu Kladušu, Jezersko, Podzvizd, Krupu, Otoku itd., pod komandom Alage Rizvića, dizdara Cerića i Ale Kedića. Za dvije sedmice pokret je narastao toliko da je oko 12.000 ljudi krenulo na Bihać, koji su branile pristalice *muteselima Mehmed-paše Biščevića*. Tahir-paša se našao u teškom položaju. Imao je regrutovanu vojsku, ali je nije smio upotrijebiti, plašeći se da će bosanski odredi odbiti boriti se protiv svojih sunarodnika. Pregovori također nisu dali rezultate, jer je pored smjenjivanja *muteselima* trebalo odustati od ubiranja desetine. Valija se plašio širenja pokreta, posebno u Sarajevu. On se brzo uvjerio da su "Bošnjaci mahniti junaci, i da nije lako s njima bojak biti". Sama Porta nije pridavala veći značaj ovom pokretu, a ministar Ali-paša je izjavljivao da se bune posebno zemljoposjednici "nezadovoljni reformama zato što su one ukidale ili smanjivale njihova feudalna prava i privilegije".

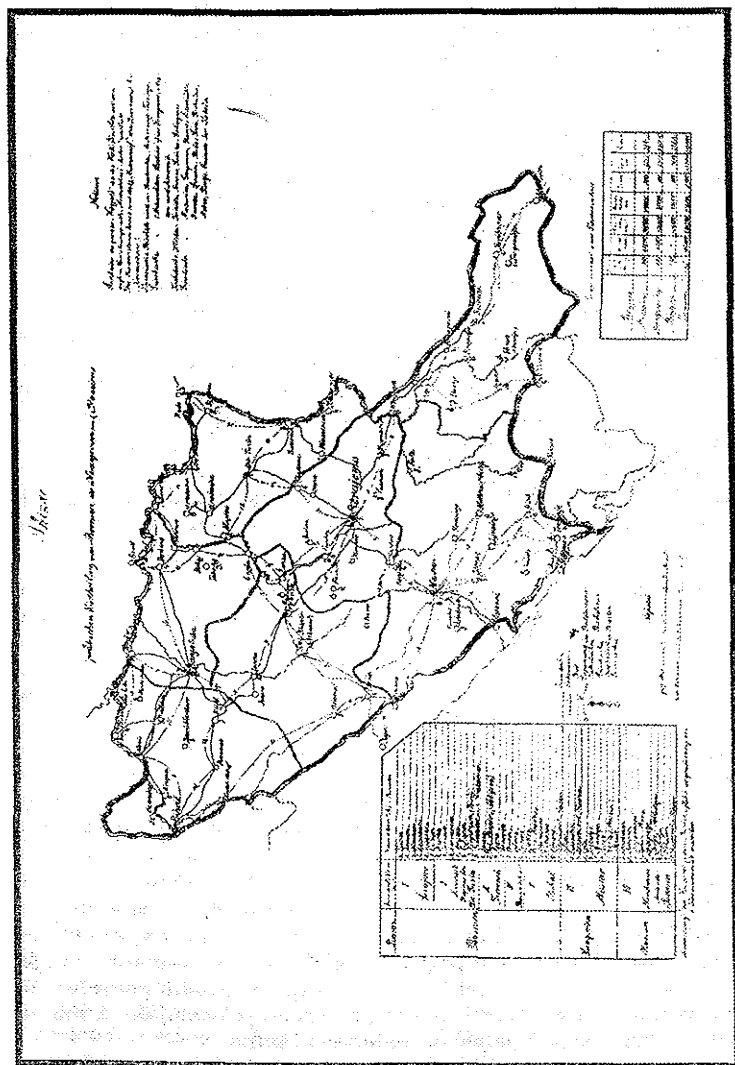
Krajem augusta valija je odlučio lično se razračunati sa pobunjenicima. Sa vojskom od oko 85.000 vojnika, većinom Bosanaca, krenuo je put Krajine. Iako naoružan artiljerijom, Tahir-paša nije uspio poraziti pobunjenike u Bici kod Bihaća početkom septembra 1849. Usljed kuge u vojsci, lične bolesti i dobijenog zadatka iz Stambola valija se vratio u Travnik. Tako bolestan, nas-

tavio je vojne pripreme. Razlozi za to ležali su u naglom zahlađenju odnosa Porte sa Austrijom i Rusijom zbog prelaska većeg broja oficira Mađara i Poljaka, nakon poraza revolucije u Mađarskoj, na teritoriju Osmanskog carstva i primanja islama. Vojne pripreme, popravka tvrđava i dolazak svježih snaga u Bosnu izazvali su podozrenje Austrije, ali i ustanika u Krajini. Kada pregovori o smanjivanju poreza nisu uspjeli, oni su u martu 1850. zauzeli Bihać. Uz solidarisanje građana Bihaća bila je istjerana posada od 700-800 Arbanasa. Pokušaj valije da sazove prvake na vijećanje u Travniku nije davao rezultata. Naprotiv, većina do tada vjernih prvaka i muteselima otvoreno se solidarisala sa Krajišnicima. Među njima su bili Mahmud-paša Tuzlić i Mahmud-paša Fidahić. Pritješnjen pobunom muslimana, a zatim i hrišćana, valija je svoje posade zatvorio u gradove i okrenuo topove na njih. U nekim od tih gradova prvaci i žitelji su se opredijelili na valijinu stranu, kao što je to bilo sa Banjom Lukom i Prijedorom u proljeće 1850, kada su ustanici iz Krajine počeli napredovati i osvajati pojedina utvrđenja. Valija je od Porte tražio da mu se pošalje vojska.

Omer-paša Latas slama otpore reformama – kraj timarsko-spahijskog i esnafskog sistema

Nezadovoljna sporošću provođenja tanzimata u Bosni, Porta je 1850. odlučila da u ovaj ejalet uputi vojne snage na čelu sa Omer-pašom Latasom (1806-1872), bivšim Srbinom rodom iz Like, mušiom (maršalom) i specijalistom za ugušivanje ustanaka u provincijama. On je na putu iz Monastira (Bitolja) ugušio pobunu u niškom kraju, a u Sarajevo je stigao 4. augusta 1850. sa sultanskim fermanom, ali sa relativno malo vojske. Pošto je uspio osigurati prisustvo svih poznatijih bosanskih ugiednika, na sarajevskoj Musali pročitao je sultanski ferman o reformama. Nakon toga, većinu bosanskih prvaka pustio je kućama zatraživši od njih provođenje u praksu Portinih zahtjeva. Međutim, ponovo je došlo do pobune u Bosanskoj krajini, a zatim u Posavini, Hercegovini i srednjoj Bosni. Energičnim nastupom Omer-paša je uspio savladati otpor, zarobiti vođe buna, među kojima i čuvenog Ali-pašu Rizvanbegovića. U dvadesetak manjih i većih bitaka sa Latasovom vojskom poginulo je oko 2.500 bosanskih Muslimana. Zarobljenici, a naročito istaknuti prvaci, bili su izloženi poniženjima, a njih 154 otpremljeno je u Carigrad na suđenje. U međuvremenu, Latas se "slučajnim" ubistvom oslobodio i starog Ali-paše Rizvanbegovića. Očito je da se on plašio Ali-paše, koji je gotovo dvadeset godina upravljao Hercegovinom. Likvidiravši pokret muslimana, Latas se okrenuo prema hrišćanima, koji su upravo od njega očekivali poboljšanje svog socijalnog i političkog položaja. Oni su mu u pro-

cesu ugušenja muslimanskog pokreta davali komoru, a neki od njih kao fra Ivan Frano Jukić, bili izuzetno odani. Jukić mu je posvetio II knjigu Bosanskog prijatelja (1851), objavivši u njoj i svoju Slavodobitnicu posvećenu, upravo, Latasu. Međutim, Latas ne samo da nije uslišio zahtjeve hrišćana, umjesto isplate visokih računa za komoru, zatražio da predaju oružje, iako to

Skica političke podjele BiH u 19. stoljeću
(Kriegsarchiv, Wien)

nije tražio od muslimana. To je izazvalo pokret hrišćana u Hercegovini iste 1851, za što je Latas okrivio Austriju i Crnu Goru.

Skršivši otpor bosanskih Muslimana, Omer-paša je prvi put dobio mogućnost da izvrši njihovu regrutaciju u nizamsku vojsku. Izvršio je administrativne i personalne promjene u Bosanskom ejaletu. Već u januaru 1851. sandžake je pretvorio u kajmekamluke, a umjesto ranijih zabitluka ili nahija oformio je mudirluke. Tadašnjim teritorijalnim promjenama konačno je formiran Novopazarski sandžak kao zasebna upravna jedinica. Na čelo svih tih jedinica i u administraciju Latas je postavio strance – Osmanlije, potisnuvši na taj način domaće Muslimane iz upravnog aparata zemlje. Na čelo preimenovanog Upravnog savjeta vilajeta u Veliko vijeće (Bujuk medžlis ili Medžlisi kebir) došao je iz Carigrada Sulejman Nazim-beg u rangu mirimirana (vojni zapovjednik oblasti). Među prvim odlukama Latasa bilo je premještanje sjedišta valiye iz Travnika u Sarajevo. On je konačno ukinuo spahijski sistem u Bosni i esnafsku organizaciju. Likvidacija spahija nije poboljšala stanje hrišćana, dok je ukidanje esnafske organizacije otvorilo puteve liberalizacije u proizvodnji i prometu i ubrzalo prvobitnu akumulaciju kapitala.

U pogledu teritorijalne i upravne organizacije u Bosni posljedica Latasove intervencije bilo je ponovno pripajanje Hercegovine Bosni u statusu kajmekamluka, tako da je ejalet sačinjavalo sedam kajmekamluka: Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Bihać, Zvornik, Hercegovina i Novi Pazar. Takva podjela ostat će sve do pod kraj osmanske uprave. Ovom intervencijom Porta je konačno slomila politički otpor bosanskih begova i sahranila njihova dugogodišnja nastojanja da za ovu pokrajinu osiguraju autonomiju u kojoj bi oni imali dominantnu ulogu. Time je sa političke scene nestala jedna snaga, čiji će samo ekonomski eho ostati, a na scenu dolaze stranci koji će Bosnu smatrati značajnim izvorom bogaćenja i sa svim njenim žiteljima komunicirati isključivo posredstvom prevodioca. Upravo zato Muslimani će ovo vrijeme dobro upamtiti, a izrazom Turkuša nazivati sve što je osmanlijsko. Inače, u XIX stoljeću, kada se sije sjeme nacionalnih i vjerskih netrpeljivosti, nastali su i drugi pogrdni izrazi kao za muslimane – balija, za pravoslavce – vlah i za katolike – šokac. Vrijeme velikih pokreta Muslimana, vezanih za gradove i varoši, postepeno je nestajalo, a nastupalo je vrijeme hrišćanskih seljačkih ustanaka i buna.

Agrarno pitanje i pokreti hrišćana

Jedan od najtežih problema u agraru nakon ukidanja spahiluka bili su odranije naslijeđeni, a u XIX vijeku konačno uobličeni čitlučki odnosi. Upravo o njima tanzimat nije vodio dovoljno računa. Razvlašćivanjem obrađivača zemlje (čifčije) obaveze na čifluku bile su veće nego na timarskom posjedu. Čifluk-sahibija (gospodar čifluka) dobijao je od čifčije oko 1/9 roda, s tim što je posljednji imao obavezu da određeni broj dana u godini provede na begluku ili u radu na obavljanju nekih kućnih poslova (beglučenje, angarija). Iako ovakvi odnosi nisu bili nikakav bosanski specifikum, u ovoj pokrajini Porta je prvi put reagovala na pritužbe kmetova tek 1843, a 1848/49. to ponovila, pošto je u cijelom Carstvu bio ukinut timarski sistem. Tahir-pašinom uredbom, potvrđenom na Porti, u Bosni je bila ukinuta angarija, ali je naturalna obaveza znatno povećana i kretala se od 1/5 do 1/2. Pošto je 1858. donesen zemljišni zakon (Ramazanski zakon), kojim je objavljena kategorizacija zemlje, izvršena je kodifikacija i čiflučkih odnosa. Nakon Konferencije agrarnih interesenata iz Bosanskog ejaleta u Carigradu 14. safera 1276. (12. IX 1859) donesen je zakon o čiflucima poznat kao Saferska naredba. Time su ozakonjeni odnosi između čifluk-sahibije i kmeta stvoreni nakon 1848. godine. Obaveza kmetova nije bila jednaka u cijeloj pokrajini (od 1/5 do 1/2), s tim da je radna obaveza zadržana kada je čifčija davao 1/5 ili 1/4 agrarnih proizvoda. Nakon ukidanja spahija, država je pokušala riješiti pitanje poreza van čiflučkog sistema. Pritješnjena finansijskim teškoćama, ona se sve više odlučivala da poreze, posebno desetinu, prodaje u zakup. Zakupci su to koristili kao izvor bogaćenja pokušavajući ovu naturalnu rentu pretvoriti u novčanu. Ukidanjem harača 1855. nije došlo do uključivanja hrišćana u armiju, već je uvedena bedeli askerija (vojnika). Zloupotreba zakupa i načini kupljenja poreza i davanja pojavljuju se kao osnovni uzrok buna i ustanaka seljaka.

Ako su pokreti bosanskih hrišćana za vrijeme srpske revolucije bili motivisani političkim argumentima, to su sredinom XIX stoljeća imali dominantnu socijalnu osnovu. Pritisnuti poreskim i drugim obavezama, pravoslavci i katolici se bune protiv ugnjetavanja 1834, 1842. i 1848. Među svim bunama iz ovog vremena najveća je bila ona pod vođstvom popa Jovice Ilića u derventskom kraju. Na čelu ovih pokreta nalaze se, slično nekim bunama, niži sveštenici, a njihovi zahtjevi u početku ne obuhvataju programe oslobođenja od sultanske vlasti.

U drugoj polovini XIX vijeka pokreti bosnaskohercegovačkog hrišćanskog seljaštva vezani su za sporost u provođenju reformi osmanskog sistema, na

koje se Turska obavezala pred evropskim silama u Hatt-i Humayunu 1856. godine. Ovi pokreti sve više dobijaju forme nacionalnih pokreta, posebno kod Srba. Kneževina Srbija je tradicionalno koristila socijalno nezadovoljstvo hrišćanskih seljaka da u njih unese svoje državne i nacionalne težnje u Bosni i Hercegovini. To će biti prisutno naročito tamo gdje se plemenska svijest usmjerava u pravcu nacionalnog. Ona je nakon 1844. prema Načertaniju, a posebno nakon 1849. od stvaranja "Ustava političke propagande imajući se voditi u zemljama slavenoturskim", i u Bosni formirala tajne organizacije koje su s prekidima djelovale sve do 1874. One su okupljale i jedan broj katolika (Ivan Franjo Jukić, Blaž Josić) i muslimanskih begova.

Od 1851. do 1863. s prekidima traje ustanak istočnohercegovačkih hrišćana, poznat kao pokret Luke Vukalovića (1823-1873). On je bio oslonjen na Crnu Goru, a u svojoj drugoj fazi, nakon poraza turske vojske na Grahovu 1858, uvjetovao međunarodnu intervenciju i osigurao prvo razgraničavanje Crne Gore s Turskom. Nakon tursko-crnogorskog rata 1862, u ovim krajevima je uspostavljen mir uz garantovane olakšice u pograničnom dijelu, ali je njime Vukalović eliminisan kao vođa pokreta.

Buna Hrišćana izibila je 1858. u Bosanskoj krajini pod vođstvom Petra Petrovića Pecije. Ona je, kao i buna u Posavini iste godine, imala socijalne uzroke, a uspjela je objединiti pravoslavno i katoličko seljaštvo izazvavši simpatije izvjesnog broja muslimanskih seljaka.

Vrijeme provođenja tanzimata

Učešće Osmanske carevine u Krimskom ratu (1853-1856), kao i nezadovoljstvo hrišćana, usporilo je Portu u reformskim zahvatima u svojoj najzapadnijoj provinciji. Međutim, preuzimanje međunarodne obaveze bilo je praćeno interesom velikih sila za zbivanja u Bosni. Za vrlo kratko vrijeme u Sarajevu i Mostaru šest evropskih država (Austrija, Francuska, Engleska, Rusija, Pruska, Italija) uspostavilo je svoje konzulate, vicekonzulate i konzularne agencije. Sada su se sva zbivanja u ovom ejaletu odvijala pred licem evropske diplomacije.

Intenzivnije promjene nastale su u vrijeme uprave Topal Šerif Osman-paše (1861-69). Na osnovu eksperimenata koji je proveden u Dunavskom vilajetu 1865. donesena je uredba o organizaciji Bosanskog vilajeta, poznata kao Vilajetski ustavni zakon. Po ovom zakonu, Portin namjesnik upravljao je, vilajetom umjesto ejaletom i nosio je službenu funkciju valiye, generalnog guvernera. Imao je svog pomoćnika, upravnika finansija (do 1867. muhasebedžija, a

od tada defterdara), generalnog sekretara vilajetske uprave (mektubdžija), te načelnike: za spoljne poslove, poljoprivredu i trgovinu, prosvjetu i javne radove, te najzađ, upravnika katastra, referente za statistiku, upravnika vakufa i komandanta žandarmerije. Funkciju najvišeg organa uprave dobilo je Upravno vijeće (Idare Medžlis), koje su sačinjavala četiri virilna člana i u početku 6, a zatim 4 izabrana člana, od kojih je polovina bila iz reda muslimana, a polovina hrišćana. Predsjednik ovog vijeća bio je sam valiija. Novinu u upravnoj organizaciji vilajeta predstavljalo je Opće vilajetsko vijeće (Medžlisi umumii vilayet), koje je imalo funkciju vilajetske skupštine, a sačinjavala su ga po četiri poslanika iz svakog od sedam sandžaka, i to po dva muslimana i dva nemuslimana. Ovo vijeće je imalo zasjedati jednom godišnje, najviše do 40 dana. Mandat poslanicima trajao je godinu dana.

Na čelu svakog sandžaka (live) nalazio se kajmekam (od 1867. mutesarif), imenovan sultanskim beratom, a imao je funkciju zastupnika valiije u datom okrugu i bio mu neposredno potčinjen. Svaka liva imala je svoj finansijski ured na čelu sa, od Porte imenovanim, službenikom, koji se od 1867. naziva muhasebedžja. Na tom nivou bili su i službenici za korespondenciju, katar, statistiku, poreze i poresku upravu, žandarmeriju, poštansku službu itd. Najviši organ vlasti u sandžaku bilo je Upravno vijeće (Medžlisi idarei liva), a mutesarif njegov izvršni organ. I ovo vijeće se sastojalo od virilnih i izabranih članova. Od 4 izabrana člana, dva su bila muslimani, a dva hrišćani. Među virilnim se nalaze i duhovni predstavnici nemuslimani. Mandat članova vijeća bio je 4 godine, s tim da se svake dvije godine vršio izbor polovine poslanika. Na sličan način birano je Upravno vijeće kazne. Na nivou nahije postojala su povremeno vijeća, koja su sačinjavali predstavnici seoskih vijeća, s tim da je jedno selo moglo imati najviše 4 svoja predstavnika, a sastajalo se 4 puta godišnje u vrijeme koje je određivao valiija. U seoskoj organizaciji uprave još 1846. postojala je institucija muhtara, koji su se kod nemuslimanskog dijela stanovništva nazivali kodžobaše ili knezovi. U svakom selu većem od 20 kuća birala su se dva muhtara, u selima su postojala Seoska vijeća (Ihtijar madžlisy) sa 3 do 9 članova. I ova vijeća su birana odvojeno kod muslimana i hrišćana sa mandatom od godinu dana, a potvrdu izbora vršio je kajmekam kaze.

Karakteristika svih vijeća u Bosanskom vilajetu sastojala se u tome da su sva uključivala duhovna lica, a da su članovi birani na osnovu imovinskog cenzusa i vjerske pripadnosti. U njima je bila osigurana muslimanska većina.

Dugo vremena nakon Omer-paše Latasa osmanske vlasti se nisu usuđivale provesti regrutaciju bosanskih muslimana. U borbi protiv unutrašnjih pokreta hrišćana, vlasti su, od vremena Krimskog rata, prikupljale formacije poz-

nate pod imenom bašibozuk, kao neregularne vojne jedinice. Tako se desilo da početkom sedme decenije regrutacija nije provedena u Arabiji, Kurdistanu, Albaniji i Bosni. Tek nakon ugušenja ustanka u istočnoj Hercegovini specijalni komesar Porte Dževdet ef., sa bosanskim begovima ugovara uvjete regrutacije. Tada je Porta pristala da se u Bosanskom vilajetu regrutuju dva puka vojnika pod ovim uvjetima: 1. da rok aktivne službe bude ograničen na tri godine; 2. upotreba bosanskih pukova ograničena je na teritoriju Bosne i Hercegovine; 3. polovina oficira treba biti iz redova domaćih muslimana; 4. višak regruta imao se upisati u domorodačku miliciju. Dva puka bosanske vojske, regrutovana tokom 1864. i 1865. po principu da se u svakoj livi regrutuje jedan bataljon, nisu predstavljali veću vojnu snagu. Ove snage jedva da su činile četvrtinu ukupnih osmanskih snaga u vilajetu, kao dijelovi II i III armije. Vojskom je komandovao poseban general, obično u činu ferika. Vojnim poslovima rukovalo je Vojno vijeće, sastavljeno od oficira bosanskih pukova. Tokom 1871/72. godine evidentna su nastojanja vojnih vlasti da formiraju posebnu Bosansku armiju.

Za razliku od armije, u organizaciji žandarmerije, koja je brojala do 3.000 ljudi, vlasti su nastojale angažovati i jedan broj hrišćanskih podanika.

U oblasti sudstva reforme su sporo provođene. Pored trgovačkog suda, osnovanog u Sarajevu 1852. godine, kao prvi građanski sud, prema uredbi o uređenju vilajeta, osnovan je Vrhovni vilajetski sud. Na njegovom čelu u početku se nalazio mufetiš, postavljen od sultana, a na prijedlog šejhul-islama, a kasnije njime rukovodi sarajevski kadija. Ovaj sud je sačinjavalo šest članova, od kojih tri muslimanske i tri nemuslimanske vjeroispovijesti. Smatran je vrhovnim sudom u vilajetu, a imao je funkciju isključivo apelacionog suda. Slični sudovi su postojali i na nivou kaza i liva.

U oblasti privrednih odnosa u BiH je u drugoj polovini XIX vijeka vrlo velik iznačaj imalo ukidanje esnafske organizacije, koja je dugo vremena bila kočnicom proizvodnje i prometa. Liberalizacija u ovoj oblasti bitno je uticala na ubrzano propadanje starih, tradicionalnih zanata, čiju je proizvodnju počela zamjenjivati industrijska roba sa zapada. Jedan broj zanatlija, posebno nemuslimana, uspijeva organizovati proizvodnju u svojim radionicama tako da one počinju više ličiti na manufakturne radionice. Trgovci stranom robom, čiju su većinu činili Srbi, sve više se izdvajaju po svom bogatstvu, te time Bosna i Hercegovina dobija sloj mlade građanske klase, koja zajedno sa pripadnicima osmanske vlasti sve više dolazi u sukob sa interesima dominirajućeg seljaštva. Bez obzira na proces razvoja nacionalnog osvješćivanja, ovaj sloj je bio lojalan osmanskim vlastima u pokrajini i s njima sarađivao u bitnim poslovima.

Privredni tokovi u Bosni i Hercegovini bili su potpomognuti izgradnjom mreže kolskih puteva, posebno na realaciji Brod-Sarajevo, dolinom rijeke Bosne, Sarajevo-Mostar-Metković, dolinom Neretve. Izgradnja, kolskih puteva, koja je do kraja osmanske vlasti dostigla cifru od oko 10-12% ukupne putne mreže, vršena je sistemom kuluka i znatno povećala kapacitet prometa. Od zamašnog plana izgradnje transbosanske željeznice (Bosanski Novi-Banja Luka-Jajce-Sarajevo-Rogatica-Višegrad-Sjenica-Novi Pazar-Mitrovica) 1872. izgrađena je samo prva etapa. Telegrafski saobraćaj u Bosni i Hercegovini počinje se razvijati od 1858. kada je uspostavljena prva telegrafska linija od Metkovića do Mostara. Godine 1860. Sarajevo je dobilo telegrafsku vezu sa Stambolom. Do 1875. u BiH je bilo 19 telegrafskih stanica u svim važnijim mjestima. Pokušaji organizovanja eksploatacije bosanskih šuma i ruda ostali su gotovo na samom početku, a prva akcionarska društva (za prijevoz putnika i robe i proizvodnju sukna 1866. godine) brzo su propala. Nekoliko pilana na vodeni pogon i pivara u Sarajevu samo su nagovještavali mogućnost razvoja industrije.

Na kulturno-prosvjetnom planu provođenje tanzimata donijelo je neke novine, prije svega, hrišćani su dobili mogućnost da obnavljaju stare i prave nove bogomolje i osnivaju svoje škole. U okvirima crkveno-školskih općina prikupljena sredstva koriste se za izgradnju crkvenih i školskih objekata, prije svega u gradovima. Do 1874. u Bosanskom vilajetu zajedno sa Novopazarskim sandžakom bilo je 112 hrišćanskih osnovnih i srednjih škola u kojima je školovano 4.188 učenika i 1.333 učenice. Ne upoređujući nivo obrazovanja, ovo školstvo je brojčano daleko zaostajalo za muslimanskim školama) 24 ruždije, 863 mekteba sa 27.312 učenika i 10.426 učenica). U hrišćanskim školama značajnu ulogu imaju sveštenici iz Bosne, ali i oni iz Srbije, Vojvodine, Dalmacije itd... koji su pored obrazovne vršili i političku funkciju. Nakon uspostave vilajetske uprave, u Sarajevu je otvorena prva štamparija, mada je ideja o tome postojala odranije u redovima bosanskih franjevaca. Na osnovu odredaba Vilajetskog zakona po kojem u svakom sandžaku postoji štamparija, Osman-paša je krajem 1865. potpisao ugovor sa zemunskim tipografom Ignjatom Sopranom o otvaranju štamparije u Sarajevu. U početku je Sopran štampao list "Bosanski vjesnik", a nakon što je vlasnik štamparije postala vilajetska vlada i zvanični list "Bosna", koji je izlazio sve do 1878, dvojezično na turskom i bosanskom jeziku, ćirilicom Vukovim pravopisom. Nešto kasnije (1868.) pojavit će se i nezvanični "Sarajevski cvjetnik" – "Glišen saraj" (1868-1872) koji uređuje šakir Kurtćehajić. U Mostaru je 1872. štampariju otvorio Franjo Miličević, gdje se 1876. pojavljuje list "Neretva". U vilajetskoj štampariji štampano je niz udžbenika, vjerskih knjiga, zvaničnih objava vlasti i slično.

U atmosferi sporog sprovođenja reformi i sazrijevanja nacionalne misli pojavljuju se različiti nacionalni programi. Kod Srba je ovaj proces išao nešto ranije, a unutar srpskih tajnih organizacija pojavljuje se cijeli niz projekata oslobođanja od osmanske vlasti. Oni nastaju među srpskom emigracijom u Beogradu ili u samoj Bosni. To je posebno izraženo nakon osnivanja Ujedinjene omladine srpske 1866. godine. U tim planovima dominira misao o potrebi priključenja Bosne kneževini Srbiji.

Među bosanskim Hrvatima sredinom XIX vijeka izražen je zakašnjeli ilirski pokret, prije svega kao kulturni, čiji su nosioci franjevački svećenici Martin Nedić i Ivan Franjo Jukić. U kolijevci ovog pokreta pojavljuje se i Jukićeva ideja bošnjaštva. Ova ideja će se evolutivno transformisati u ideju o potrebi priključenja Bosne Austro-Ugarskoj s ciljem ujedinjenja sa maticom hrvatskog naroda (Martić).

Paralelno sa zavodenjem tanzimata u Bosni se pojavila ideja o integralnom bošnjaštvu, koju će od vremena Omer-paše Latasa provoditi centralna vlast, a u koju se dobro uklapalo rasuđivanje jednog broja franjevaca o historijskom kontinuitetu sa srednjim vijekom. Konceptija koja se pojavila na stranicama "Bosanskog vijestnika" (1866.) pripadala je Osman-paši, a očito je nastala na osnovu pomnih izučavanja. Ona se temeljila na tvrdnji da postoji jedan bosanski narod, koji, mada vezan za osmansku državu, posjeduje svoje narodne osobenosti, genetički i historijski vezan za Bosnu. Ovdje se kontinuirana borba za autonomiju Bosne tumači upravo postojanjem bosanske nacionalne ideologije, za koju se tvrdi da samo reformama postiže pravi smisao. Ovu koncepciju Osman-paše i centralne vlasti potvrđuje niz primjera, od prevođenja osmanskih zakona do službenih naziva, među kojima je i naziv bosanski jezik (1869). Međutim, Muslimani nisu prihvatili ideju o ravnopravnosti sa ostalim dijelom stanovništva, a srpska nacionalna misao je bila prilično razvijena, dok su se Hrvati sve više orijentisali ka matici hrvatskog naroda.

Ustanak hrišćana i Velika istočna kriza 1875-1878.

U nizu nemirnih godina u Bosni i Hercegovini, najveći značaj je imao Seljački ustanak 1875-1878. koji je počeo u Hercegovini, a zatim zahvatio dijelove zapadne i istočne Bosne, Sandžaka, Makedonije i Bugarske. Ovi ustanici su pokrenuli složeno istočno pitanje, izazvali rat Srbije i Crne Gore, a nešto kasnije i Rusije, protiv Osmanske imperije. To je aktiviralo cjelokupnu evropsku diplomatiju i još jednom stavilo na dnevni red opstanak evropskog dijela Osmanskog carstva. Osnovni socijalni ciljevi ustanka u BiH bili su rušenje postojećeg agrarnog sistema i stvaranje slobodnog seljačkog posjeda, a politički – oslobođenje od osmanske vlasti i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Pokušaji da se ovom pokretu dade šira platforma uključivanjem Muslimana i zadrži cjelovitost Bosne i Hercegovine nisu uspjeli. Na kosijerevskoj skupštini preovladala je crnogorska struja, koja nije dozvolila stvaranje “provizorne vlade” Hercegovine, a njenog zagovornika M. Ljubibratića udaljila iz ustanka. Jamnička skupština (oktobar 1875.) je “imala za cilj da ujedini sve ustanike da bi radili svi po jednom planu”. Odmah nakon izbijanja rata Srbije i Crne Gore protiv Turske ustaničko vodstvo proglasilo je ujedinjenje Bosne sa Srbijom, koja je M. Despotovića uputila za komandanta ustaničkih snaga u Bosni. Istovremeno su hercegovački ustanici proglasili ujedinjenje sa Crnom Gorom i bili uključeni u crnogorsku vojsku. Međutim, porazom u Crnim potocima (4. VIII 1877.) bosanski ustanak je dospio u krizu da se “nije ponovo mogao podići i postići raniji obim”. Pošto je ustanak izgubio oslonac na službenu srpsku vladu, ustanici su uz pomoć slavjanofilskih krugova osnovali privremenu vladu (kraj septembra 1877) na čijem čelu je u početku bio Rus V. Jonin. Ona je imala zadatak “potpuno se brinuti za sve narodne interese”. Time je ustanak nastavio egzistenciju, ali sva pitanja Bosne i Hercegovine već su se nalazila u rukama velikih sila, koje će odrediti njenu sudbinu. Ustanak 1875-1878. bio je sukob velikih razmjera. Računa se da je za tri godine njegovog trajanja samo iz BiH stradalo oko 150.000 ljudi. Uz ogromna materijalna razaranja, gladi i sl. 150.000-200. 000 ljudi prešlo je preko austrijske granice. On je upravo po tim svojim dimenzijama naišao na snažan odjek i punu solidarnost koja se ogledala u pružanju pomoći ustanicima i izbjeglicama.

Zainteresovanost Austro-Ugarske za BiH, koja datira odranije, opredijelilo je sudbinu ove najisturenije osmanske provincije, Austrija je još od XVIII vijeka, kao učesnik u podjeli interesnih sfera na Balkanu, nastojala u svoj posjed dobiti Bosnu i Hercegovinu. Od 1815. ona je bila prisutna na ovom području kao politički, a naročito kao ekonomski faktor. Mrežom konzulata u drugoj polovini XIX vijeka pomno je pratila sva zbivanja, a u trgovinskom

ugovoru od 1862. sa Turskom na ovom području je dobila privilegovan status. Tokom istočne krize Berlinskim memorandumom, Rajhštatskim dogovorom (1876.) i Budimpeštanskim konvencijama (1877.) Austro-Ugarska je tajno dobila saglasnost Rusije da može zauzeti Bosnu i Hercegovinu.

Iako je čl. XXIV Sanstefanskog preliminarog mira (3. III 1878.) za ove pokrajine bila predviđena autonomija u okvirima Osmanskog carstva, stvarno rješavanje pitanja Bosne i Hercegovine bilo je na Berlinskom kongresu (13.VI - 13.VII 1878). Ovaj skup evropskih sila nije usvojio ni jedan od zahtjeva iz ustaničkog memoranduma (pripajanje Srbiji ili autonomija u okviru Turske sa izabranim parlamentom i guvernerom i oslobođenje kmetova). Zanemarujući interese stanovnika čl. XXV Berlinskog traktata Austro-Ugarska je od evropskih sila dobila mandat da "okupira i upravlja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom", prepuštajući upravu nad Novopazarskim sandžakom Turskoj.

Dokidanje osmanlijske vlasti i pokret otpora austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine

Dok su se evropske sile dogovarale kako revidirati jednostrano izdiktirani Sanstefanski mir od Rusije, pri čemu su pogažena sva tajna dogovaranja sa Austro-Ugarskom u vezi sa Bosnom i Hercegovinom, u samoj Bosni je došlo do previranja. Žitelji ove pokrajine odranije su bili ozlojeđeni na ponašanje kako Porte, tako i susjedne monarhije kada je bila u pitanju njihova sudbina. Oni se nisu mogli pomiriti s tim da prema potpisanom ugovoru dio Bosne i Hercegovine pripadne Crnoj Gori i Srbiji. Zato su počela okupljanja Muslimana s ciljem da se dogovore šta činiti. Već 11. aprila sarajevska ulema je u Carevoj džamiji sazvala narodni zbor na kojem je izražen protest protiv oduzimanja teritorije od Bosne i Hercegovine uz konstataciju da time ova pokrajina "visi u zraku". S druge strane, domaći Muslimari su očekivali da će doći do stvarne uspostave autonomije. Zato se na tajnim sastancima sarajevskih uglednika, u prvom redu uleme, duže vremena raspravljalo o upućivanju jedne ittifakname (adrese) na Portu. U adresi koju je potpisalo mnogo ljudi od Porte je traženo da se u praksu provede odluka o autonomiji i predlaže da Bosnom i Hercegovinom upravlja njen sabor. Očito je u ovom dokumentu bilo naglašeno da će Bosanci zajednički braniti svoju zemlju bez obzira na vjersku pripadnost. Već tada je bio odbačen turski jezik i počela isključiva upotreba domaćeg – bosanskog. Rezultat toga bilo je formiranje Narodnog odbora 5. juna 1878. Kao nacionalno mješovito tijelo Odbor je imenovao

Narodnu skupštinu u prvo vrijeme sastavljenu od 32 člana, od kojih je iz Sarajeva bilo 20 (12 muslimana, 5 pravoslavaca, 2 katolika i 1 jevrej), a iz provincije svaki okrug je trebao birati po jednog muslimana i hrišćanina. U organizovanju naroda posebno su se isticali Muhamed-ef. Hadžijamaković (Sarajevo, 1815-1878), duhovni vođa cijelog pokreta, šejh i muderis Gazi Husrev-begovog hanikaha, vrlo energični i uticajni Kaukčija Abdulah ef. (Sarajevo, oko 1820-1878), hafiz, dugogodišnji imam Begove džamije u Sarajevu, za kojim su pristajali najširi slojevi društva.

Nakon što je prijedlog došao do valije i razmatran na sjednici idare-i medžlisa, izabrani su skupštinski zastupnici: muftija Mustafa ef., Kaukčija ef., Sunulah ef. Sokolović, Mustajbeg Fadilpašić, Ragib ef. Čurčić, Asim ef. Ridžalić, Mehmed-beg Kapetanović, Mahmud ef. Muftić, Mustafa ef. Šarić, Sabit ef. Hasanagić, Ahmed ef. Svrzo, Muhamed-aga Kapetanović, Petraki ef. Hasanagić, Ahmed ef. Svrzo, Muhamed-aga Kapetanović, Petraki ef. Petrović, Dimitrije Jeftanović, Risto Besarović, Jakov Trifković, Đorđe Damjanović, fra Grga Martić, Petar Sahačija (Jandrić) i Salamon ef. Za predsjednika Skupštine bio je izabran državni odvjetnik Sunulah ef. Sokolović. Zbog opće situacije u zemlji nisu bili izabrani predstavnici iz drugih krajeva, te Skupština nije mogla zasjedati u punom sastavu.

Nezadovoljstvo osmanskim činovnicima, posebno vojnim rukovodstvom i teškim položajem vojske, dugo je bilo prisutno u Bosni. Zato je jedan od prvih akata Skupštine bio zahtjev za smjenjivanje vojnog komandanta Veli-paše. Situacija je postala složenija kada je početkom jula mjeseca, u jeku zasjedanja Kongresa, iz austrougarskog generalnog konzulata u Sarajevu procurila vijest da je Monarhija dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu. To je izazvalo buru u gradu, ali i aktivnosti konzula Konrada Vasića, koji je pored valije i njegovih saradnika pokušao pridobiti i jedan broj uglednih Muslimana, među kojima i Mehmed-bega Kapetanovića. Njima je konzul stavio u zadatak da rade na pripremanju mirnog prihvatanja okupacije. Valija Ahmed Mazhar-paša je izjavio konzulu da nema nikakve instrukcije iz Stambola, a što je priznao i na sjednici idare-i medžlisa, uz konstataciju da je zemlja spremna oduprijeti se stranim trupama. Četvrtog jula navečer u Begovoj džamiji našlo se izuzetno mnogo uzbuđenih ljudi i mimo običaja, tu je održan i politički skup na kojem su govorili Hadžijamaković, Kaukčija i Derviš ef. Goraždak. Otvoreno je konstatovano da će Austrija zauzeti Bosnu i Hercegovinu i to sa sultanovim dopuštenjem. Sutradan je čaršija bila zatvorena a mnogo ljudi je došlo na isto mjesto, očekujući neku odluku. Na tom skupu vođstvo je očito izgubilo kontrolu. Iz mase se izdvojio junak ulice Salih Vilajetović, u narodu poznat kao Hadži Lojo, (Sarajevo, 1834. - Meka, 1887.) imam i mualim, poz-

nat po konzervatizmu i isključivosti, kao i višekratnim sukobima sa osman-skom vlašću zbog svog bahatog ponašanja prema hrišćanima. On je sa nekoliko desetina svojih pristalica na skupu istupio sa radikalnim stavovima. Iskorišćivši neraspoloženu masu naroda, koji je popunio cijeli prostor oko džamije i susjednih sokaka, Hadži Lojo je prije završnog skupa pozvao narod na pobunu protiv vlasti i protjerivanje austrougarskog konzula Vasića i cijelog njegovog personala. Zatim je praćen masom naroda krenuo prema Konaku. U međuvremenu valija je okupio vojnog zapovjednika Veli-pašu i više činovnika i uglednika uvjeren da će nevelik odred vojnika oko Konaka, sastavljen od Anadolaca biti u stanju savladati pobunu, jer su bosanske trupe stacionirane u kasarni bile ocijenjene kao nepouzđane. Kada je narod okružio Konak, uz emotivne izlive vjerskih osjećanja, valija je u nemogućnosti da odgovori na pitanje da li je istina da je sultan Bosnu i Hercegovinu predao Austriji, ispunio zahtjev da se smijeni Veli-paša. Iako je njegov pristanak bio uvjetovan predajom ovog položaja Sarajliji Ismet-paši Uzuniću, narod, a posebno Hadži Lojo, shvatio je da je nastala pukotina u vlasti. Narednih nekoliko dana u Sarajevu su trajali nemiri, dućani zatvoreni, grad je bio pun naoružanih ljudi. Jedan broj prvaka se odmah distancirao od pokreta, ali je Hadži Lojo, s jedne strane, fanatizovao masu, a s druge, pozvao hrišćane i jevreje da se priključe pokretu. Narodni odbor iako povećan na 50 ljudi, postao je više oruđe ulice, jer je Hadži Lojo gajio ambicije da bude vezir. Pokušaj azijskih trupa da blokiraju grad i uvjere bosanske bataljone na vjernost nisu davali rezultate. U Sarajevo su pristizali simpatizeri iz drugih krajeva, prije svih iz Visokog i Fojnice.

Sarajevski događaji su se prenijeli i na druge gradove. Tako su se pobunili Travničani, tražeći ispunjenje zahtjeva sarajevskog Narodnog odbora. U Bosni se mnogo očekivalo od dolaska novog komandanta Hafiz-paše, posljednjeg paše kojeg je u Bosnu uputila Porta. S njim je u Sarajevo stigao i pljevaljski muftija Mehmed Nurudin Vehbi ef. Šemsekadić (Pljevlja, 1827. - Stambol, 1887.) vrlo obrazovan, ugledan, odličan orator i strateg, jedan od najvećih vojskovođa pokreta. To je pojačalo antiaustrijsko raspoloženje koje je do tada bilo kanalisano prema osmanskoj administraciji.

Potpisivanje Berlinskog traktata odjeknulo je u Bosni kao surova stvarnost. To je, s jedne strane, izazvalo rezignaciju, posebno hrišćana, a s druge, pojačavalo neraspoloženje prema sultanu. Bošnjaci su tada tvrdili da je "Bosna njihov vatan (otadžbina) i da sultan može dati Stambol, a ne Bosnu". Na zajedničkoj sjednici idare-i medžlisa i Narodnog odbora, održanoj 13. jula 1878. godine, govorio je i muftija Šemsekadić zalažući se za jačanje pokreta i preduzimanje mjera protiv onih koji odbiju da mu se priključe. Tome se oprezno suprotstavljao Hafiz-paša, podvlačeći instrukcije

Porte, čije zapovjedi on ispunjava. Ako to narod ne prihvati i lati se oružja, onda to čini na svoju odgovornost, tvrdio je on. Međutim, ostao je u manjini, te se odlučio zabraniti rad Narodnog odbora. Ipak, Šemsekadić je preuzeo glavnu ulogu u Odboru i svojim nastupanjima sve više pridobijao narod za otpor protiv okupacije. Mazhar-paša ga u tome nije mogao spriječiti svjestan njegove popularnosti u narodu. Bez obzira na zabranu Narodni odbor je počeo pripremu za organizovanje naroda. Formirao je dva odsjeka sa sjedištem u Morića hanu koji su imali zadatak brinuti se za prikupljanje materijalnih sredstava i ljudstva. Odbor je u ime cijelog naroda uputio i protestno pismo kancelaru Bizmarku u kojem ga obavještavaju da ne prihvataju odluke Berlinskog kongresa i prijetu da će narod odlučno braniti svoju domovinu. Odbori su prikupili značajna sredstva, a mobilizacija ljudi počela je 21. jula. Iako je uspio udaljiti Šemsekadića iz Sarajeva, valija nije mogao spriječiti pripreme. Vilajetska skupština nije prihvatila valijine prijedloge. Naprotiv, Porta je osuđena zbog oklijevanja da se izjasni u vezi sa okupacijom. Poslanici su tražili oružje i municiju. Već 27. jula došlo je do masovnih demonstracija u Sarajevu. Pobunili su se bosanski vojnici u kasarni, a masa je opkolila Konak tražeći odlazak svih osmanlijskih činovnika na čelu sa valijom. Došlo je do puškanja s obje strane, pale su i prve žrtve. Da li u dogovoru sa nekim članovima pokreta ili zbog neslaganja sa valijom, Hafiz-paša je pokušao otići iz Sarajeva, ali je bio vraćen. Narednog, 28. jula 1878. Mazhar-paša i njegov pomoćnik, Jerminen, Konstan-paša podnijeli su ostavke. Gotovo cijeli grad se našao u centru. Istog dana vođe pokreta su održali skup i aklamacijom izabrali narodnu vladu. Tim aktom prestala je 400-godišnja osmanlijska uprava u Bosni i Hercegovini. Civilna vlast je povjerena Hafiz-paši, dok je resor vojnih poslova povjeren Smail-begu Taslidžak Selmanoviću (Pljevlja, 187-1906, pripadnika stare posjedničke porodice) i Muhamed ef. Hadžijamakoviću. Uprava nad policijom povjerena je telalu Abid-agi Gačaninu i kaligrafu i rezervnom juzbaši Ahmed ef. Naki, a uprava telegrafima bivšem telegrafskom činovniku Šerif ef. Zildžiću.

Hadži Lojo je za vrijeme svih ovih zbivanja sa naoružanim ljudima među kojima je bilo najviše izbjeglica iz Nikšića, krstario ulicama i pozivao na oružje. To je kod naroda izazvalo strah, posebno kod hrišćana. On se pokazao i kao podmitljiv čovjek, kada je od Petraki ef. Petrovića primio na poklon čurak, za koji je tvrdio da ga je nosio lično Husein-kapetan Gradašćević. Hrišćane je uvjeravao da borba mora biti zajednička, a kulminacija raspoloženja u korist muslimansko-hrišćanske saradnje nastala je nakon proglašenja Narodne vlade. Tada je u gradu zavladao veselje. Narod je pozvan da nosi narodno odijelo. Omladina se bratimila, a arhimandrit Sava Kosanović i pop Risto - Kanta Novaković defilovali su u harambaškoj nošnji

na čelu sarajevske srpske omladine. Sve je u gradu bilo podređeno veselju što je osmanlijska vlast pala. Istog dana telegrafom su obaviješteni niži organi da se oružjem pruži otpor okupaciji. Iz zatvora su pušteni svi zatvorenici, u čemu se opet istakao Hadži Lojo. Narednog dana iz Sarajeva je otišao svrgnuti valija sa visokim činovnicima i nebosanskim vojnim sastavima.

Vrijeme između Sanstefanskog i Berlinskog skupa bilo je vrijeme previranja i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Istovremeno je došlo do reagovanja i među hercegovačkim ustanicima koji su bili u redovima crnogorske vojske. Ustaničke vođe su izražavale svoje solidarisanje sa borbom protiv okupacije. Zato je knjaz Nikola sve ove snage izolovao na Grahovu, nakon što je sa pukovnikom Gustavom Temelom potpisao poseban sporazum. Crna Gora se pismeno obavezala da neće pomagati pokret, ali i teritoriju gdje se ona zatekla, a trebala je da je preda Austriji, morala ju je osiguravati do dolaska trupa Crno-žute monarhije.

Vojne pripreme za izvođenje okupacije počele su u rano proljeće 1878. godine. Bez obzira na uvjeravanja političara, generali su ozbiljno shvatili ovu ekspediciju. Početkom maja mjeseca čak su novine pisale o ovim pripremama. Tada se govorilo o tome da je komandant ovih snaga baron Josip Filipović (1819-1889), čije je ime u Generalnoj komandi u Zagrebu bilo vezano za bosansku ekspediciju daleko ranije. Radilo se o vrlo iskusnoj i kruni odanoj ličnosti, ranije adutantu bana Jelačića, učesniku velikih bitaka, iskusnom strategu, do tada komandantu Češke. U aprilu je već izvršena djelimična mobilizacija pet divizija. Snage u jačini od oko 75.000 ljudi dobile su zadatak da izvrše raspored na sjevernim granicama Bosne. Na južnom krilu bila je angažovana 18. divizija na čelu sa podmaršalom Stevanom Jovanovićem (1828-1885). U početku su postojali planovi o prelasku južnih snaga iz rejonu Dubrovnika, ali je kasnije odlučeno da se one koncentrišu u širem rejonu Splita. Prema zvaničnim podacima Austro-Ugarska je bila pripremila oko 82.000 vojnika i oficira za okupaciju, bez obzira što je Andraš sam tvrdio da je za taj posao potreban jedan odred sa vojnom muzikom. Razmještaj snaga Filipović je izvršio u toku juna i jula mjeseca u sastavu VI, VII, XVIII i XX pješadijske divizije uz pripremljene ratne brodove na Jadranu.

Odmah nakon završetka rada Kongresa ubrzane su pripreme za vojnu operaciju. Razlozi za to bili su vešestruki. Austrijski vojni stručnjaci su procjenjivali da je sarajevski prevrat i zbacivanje osmanlijske vlasti znatno pojačalo snage otpora u zemlji. Odjek ovih zbivanja na druge gradove, posebno u Trebinju, Mostaru, Livnu, a zatim Tuzli, kao i njihovo međusobno kontaktiranje ukazivali su na moguće bolje organizovanje otpora. Postojala je opasnost da bosanske snage dobiju pomoć od Prizrenske lige, ali i Muslimana

iz Sandžaka, na čemu je uporno radio muftija Šemsekadić. S druge strane, povoljno je ocjenjivano da Porta oklijeva i bar zvanično ne podržava pokret i da time bitno utiče na ponašanje njenih činovnika i oficira u Bosni, koji su pred okupaciju imali oko 41 bataljon vojske i 77 topova, od čega je 30 bataljona bilo sastavljeno od Bošnjaka, 6 azijskih i 5 arnatuskih. Vojska, opterećena nizom problema se raspadala, ali su bošnjački bataljoni, nakon raspada formacija, masovno prilazili u redove Pokreta. Generalna komanda u Zagrebu i baron Filipović imali s kompletirane podatke o bosanskim cestama, prelazima, telegrafskim linijama, utvrdama, gradovima. Podaci o stanovništvu, njegovoj nacionalnoj i socijalnoj strukturi, raspoloženju itd. trebali su da opredijele ponašanje na terenu. Računalo se da hrišćani, posebno katolici neće pružiti otpor. Konzul Vasić je uvjeravao da ni bogati i ugledni Muslimani neće pristupiti Pokretu, ali je uvjeravao da to neće ni učiniti niži socijalni slojevi sela i gradova, koji su po svom uvjerenju vrlo konzervativni.

Upravo zato Filipović je uputio Proklamaciju stanovništvu Bosne i Hercegovine u kojoj saopćava da austrougarska vojska ne dolazi u svojstvu dušmana, već kao prijatelj naroda da uspostavi red i mir, da su joj evropske zemlje povjerile taj zadatak uz privolu sultana, da će vojska svakog štititi, da će svi biti ravnopravni pred zakonom, da se garantuju običaji i da će se zemaljski prihodi upotrijebiti za potrebe zemlje.

Dvadeset devetog jula 1878. austrougarske trupe su prešle bosanskohercegovačku granicu na četiri mjesta (kod Broda, Gradiške, Kostajnice, i Šamca), a dva, odnosno tri dana kasnije kod Vrgorca i Imotskog. Tako su formirane tri osnovne kolone koje su dobile zadatak da što prije dođu do Sarajeva. Glavnina snage krenula je dolinom Bosne, a pomoćnim pravcima prodirale su kolone dolinom Une, Sane i Vrbasa i prema zapadnoj Hercegovini i dolini Neretve. U pograničnim gradovima ove snage nisu naišle na otpor, te kolone počele su napredovati, tako da su već 31. VII pali Banja Luka i Prijedor, a 2. VIII Jovanovićeve trupe umarširale u Ljubuški. Pošto su pogranične straže vršili strani vojnici, oni su se brzo predavali, a austrijske trupe im garantovale otpremanje u domovinu.

Preuzevši vlast Narodna vlada u Sarajevu požurila je organizovati snage za odbranu zemlje. Pošto je Hadži Lojo sa svojim pristalicama obio vojne magacine, narodu je bilo podijeljeno oko 4.000 pušaka i mnogo municije. Nakon nekoliko nesporazuma sa konzulom Vasićem i Hadži Lojom, predstavnici Vlade su otkazali gostoprimstvo austrougarskom generalnom konzulu i cijeloj njenoj koloniji te su oni napustili Sarajevo. Pad Banje Luke je na trenutak zabrinuo vlast, ali je pokret u Mostaru, mada krvav, doveo na čelo novog mutesarifa muderisa hadži Arif ef. Kajtaza. U Tuzli je, pod pritiskom

naroda, pokret organizovao Mehmed-beg Čemerlić, a podrška je stizala iz Bihaća, Kladuše, Ključa, Jajca, Livna. Narod se bio prihvatio oružja, međutim, osjećala se slaba organizacija. Pokret su prihvatili, prije svega, Muslimani, njima se u gradovima pridružio i jedan broj Srba i manji broj Hrvata, dok su Jevreji, kao pripadnici male zajednice, materijalno pomagali Pokret. U nekim gradovima bile su formirane i posebne jedinice sastavljene od pripadnika pojedinih naroda (Sarajevo, Prozor, Varcar Vakuf). Bilo je i mješovitih jedinica. Pokret je ostavljen bez oficirskog kadra, koji je do tada bio u Bosni sastavljen od Turaka ili drugih nebosanskih naroda. Gotovo svi viši oficiri su u početku napustili Bosnu i predali se, ili otišli iz Bosne drugim putevima. Od malog broja onih koji su ostali vrlo brzo se pokazalo da su izdajnici, uključujući i samog Hafiz-pašu. Iako su na čelu vojnog rukovodstva stajali Muslimani, jedan broj Srba je do kraja ostao uz pokret. Tako je Risto Popović iz Zvornika bio komandant bataljona u Tuzli. Međutim, nakon što su asutrougarske trupe ostvarile početne uspjehe, došlo je do kolebanja među Hrvatima i Srbima, tako da su se ostvarile prognoze okupatora da će se na bojnem polju najvećim dijelom suprotsaviti Muslimani.

Iako nikada nije ustanovljen ukupan broj snaga koje su se suprotstavile okupacionim trupama, jer je u odbrani pojedinih gradova i sela učestvovalo cjelokupno stanovništvo, historiografija je prihvatila podatke austrijskih vojnih stručnjaka da je pokret mogao raspolagati sa oko 93.000 boraca.

Centar Pokreta je ostao u Sarajevu. Početkom augusta počele su odlaziti prve jedinice iz Sarajeva na čelu sa bimašama Junuz ef. Halaćevićem, Atif ef. Uzunovićem, Ahmed ef. Svrzom. Uz mnogo ceremonijala otišli su i odredi pravoslavaca i katolika koje su vodili Risto Bujak i Aleksandar Kezić. Vlasti su 7. VIII objavile poziv svojim građanima bez obzira na vjeru da se priključe odbrani domovine, pošto su prethodno uvele vojnu obavezu za sve strance i osmanske činovnike te uvele ratni porez od bogatih građana. Značajnu ulogu u pokretanju Sarajlija opet je imao muftija Šemsekadić. On je zajedno sa Petraki ef. pozvao na sjedinjenje "Polumjeseca i Krsta" u odbrani domovine. Očito je tada muftija preuzeo ulogu da organizuje odbranu istočne Bosne, jer se odmah upustio prema Tuzli. U međuvremenu Porta je intervenisala kod Hafiz-paše da se obustave sve borbe i uputi deputacija pred generala Filipovića. To je izazvalo ogorčenje i odbijanje zahtjeva Porte. Posebnu odvažnost je pokazao M. Hadžijamaković, koji je sa svojim snagama uspio poraziti asutrougarske trupe kod Maglaja. Šemsekadić je organizovao odbranu Tuzle, ali je uspio zaustaviti napredovanje austrijskih trupa kod Gračanice i time ugroziti glavnu kolonu u dolini Bosne. Ove pobjede su znatno ugrozile napadača, pa je general Filipović morao tražiti pojačanje plašeći se da ne dođe u okruženje. Međutim, brzi pad Banje Luke omogućio je napredovanje kolone

dolinom Vrbasa. Iako uz velike gubitke, u bojevima na Kadinoj vodi i Jezeru vojvoda Wurtemberg, komandant VII divizije, uspio je zauzeti Jajce, a ubrzo iza toga i Travnik. General Jovanović je brzo napredovao u Hercegovini, ušavši u Mostar, pokrenuo je snage ka Stocu. Neočekivani obrti u pozadini okupacionih trupa donosili su nove probleme. Iznenada je došlo do pobune u Banjoj Luci, bočnog upada u okolici Stoca, kao i jačanja snaga u bihaćkoj krajini, te otpora u Livnu, Šamcu, Brčkom itd. Očito je Filipović tek tada osjetio ozbiljnost svog položaja, te je počeo tražiti nove trupe, ali i primjenjivati vrlo stroge mjere osnivajući u svakom mjestu prijeke sudove i fizičku likvidaciju svih koji su se na bilo koji način suprotstavljali.

Ostavljajući po strani Hercegovinu i istočnu Bosnu sa Posavinom, on je požurio izvršiti spajanje kolone koja je išla dolinom Vrbasa i Lašve sa glavnom iz doline Bosne kako bi što prije došao do Sarajeva. Glavnu snagu Filipović je uputio u pravcu Žepča, gdje je nakon krvavog i dugotrajnog boja uspio probiti odbranu i krenuti dolinom Bosne prema Vranduku. Tu je očekivao najveći otpor, ali je onda bio obaviješten da, zahvaljujući izdaji dvojice turskih oficira organizovane odbrane nema ispred Vranduka i da je prolaz slobodan. Ustanici su pružili veliki otpor na Klokotu, u Kaknju i Visokom. Tako su do 17. augusta okupacione snage stigle pred Sarajevo. Plan zauzimanja grada uradio je lično baron Filipović, trudeći se da narednog dana, za carev rođendan uđe u grad.

Brzo napredovanje Filipovićevih snaga, te učešće Sarajlija u ranijim operacijama, neorganizovanost i stihijnost otežavali su pripremu za odbranu. Uz sve to počelo je i kolebanje među nekim prvacima Vlade, a od Hafiz-paše se već ništa nije ni moglo očekivati. Mnogo ljudi je izgubilo povjerenje u odbranu zbog ponašanja Hadži Loje i njegove "garde". Za njega nikada nije ustanovljeno da li je učestvovao u borbi, sumnjivo je i njegovo ranjavanje i bijeg iz grada. Zato je izgledalo da se Sarajevo neće braniti. Odlučujuću ulogu imao je M. Hadžijamaković. Odmah po pristizanju iz Visokog, on se suprotstavio članovima Narodnog odbora i nabrzinu organizovao odbranu. Njemu su se pridružili sarajevski uglednici kao Salih-aga Merhemić, Edhem-aga Ćesrija, Muhamed-aga Šogolj, Mehaga Hadžić, braća Muzaferija, Ahmed ef. Nako i dr. Njegov odlučan stav povratio je Sarajlije iz letargije. Tako organizovane snage, po nekim procjenama oko 5.000 ljudi, raspoređene su na dominantne kote oko Sarajeva. Iako je Ismet-paša Uzunić bio naredio da se onesposobe Krupovi topovi, zahvaljujući majstoru Avdi Jabučici popravljeni su i stavljeni u funkciju.

Filipović je u sarajevsku operaciju uključio snage jačine oko 14.000 vojnika i oficira i 9 baterija artiljerije. Glavnina snaga napadala je od Blažuja preko

Sarajevskog polja, Vraca i Debelog brda pod komandom generala Emerika Kaiffela, pukovnika Fridriha Villencza, dok je generalu Karlu Tegetthoffu dato u zadatak da zauzme Pašino brdo, a pukovnik Đuro Lemajić trebao je sa svojim snagama slomiti otpor na Bijeloj tabiji napadom s leđa i presjeći komunikaciju istočno od Sarajeva. General Eugen Muller je sa svojim snagama trebao ovladati Kobiljom Glavom i napadati ka Pofalićima. Tako koncentrisane snage otpočele su napad na grad rano ujutro 19. augusta 1878. uz snažnu podršku artiljerije. Prve bitke počele su za Pašino brdo. Lemajićevim "jagerima" trebalo je gotovo pet sati da probiju linije branilaca uz borbu prsa u prsa na Ravnim Bakijama, i to uz velike gubitke, zašto je kasnije i dobio titulu "Von Pašin brdo". Oko 9 sati, pod udarima artiljerije, popustili su položaji na Koševskom Brdu i Gorici, gdje je komandu na topovima imao Mustafa Trampa. Uz velike gubitke na obje strane Kaiffelove snage su ovladale Vracama i Debelim brdom, gdje je komandovao Alija Burek. Ovim se napadaču omogućilo da svih 52 topa usmjeri na gradske četvrti. Podržavani tom vatrom, austrijski vojnici su navalili na grad. Međutim, naišli su na snažan otpor branilaca. Morali su se boriti za svaku kuću i svaku ulicu. Teške borbe su vođene oko Ali-pašine džamije, Magribije, na Koševu, Bjelavama, Širokači. Neki od stanovnika Gorice dugo su se odupirali napadu iz jednog mlina na potoku Koševu. Tu je poginulo oko 50 Sarajlija, a na Gorici je izgorjelo 40 kuća. Napadač je pokazao mnogo surovosti te je više ljudi bilo odmah strijeljano. Pri zauzimanju Vojne bolnice, ranjenici i bolesnici su bili izbačeni na ulicu, da bi bili smješteni austrijski vojnici pod izgovorom da su i ranjenici pružali otpor. Bilo je klanja žena i djece, bez obzira što su oficiri nastojali da to spriječe. U borbama se istaklo mnogo žena i djevojaka koje su pomagale borci ili se same borile s puškom u ruci.

Otpor branilaca skršen je oko 14 sati, uz mnogo žrtava, koje se na strani odbrane računaju na oko 400 ljudi uključujući i one koji su podlegli nakon ranjavanja. Pokazalo se da su gibici napadača bili daleko veći od onih koji su službeno saopćeni (57 mrtvih i 314 ranjenih). Istog dana u grad je umarširao general Filipović. Istovremeno su počela hapšenja po gradu, oduzimanje oružja, a pljačka je obustavljena tek kada je izveštena proklamacija narodu. Svi uhapšeni su tretirani kao ratni zarobljenici, te je istraga nad njima počela u sabirnim logorima. Njih 600 bilo je osuđeno na robiju i odvedeno u Olu-muc. Nekoliko desetina Sarajlija prijeki sud osudio je na smrt. Kazna je izvršena nad njih petnaestak. Među obješenim i strijeljanim našli su se sedmerica braće Mulića, Avdo Jabučica, hadži Avdaga Halačević, Suljo Kahvić, hadži Mehaga Gračanica, Mehmed-aga Dalagija, Ibrahim-aga Hrga i Mešo Odoabaša. Vrlo karakterističan je postupak sa izvršenjem kazne vješanja M. Hadžijamakovića. Ponižen sramotnom osudom starac je, nakon obavljene

molitve, oteo pušku od stražara i ranio dvojicu vojnika. Nakon toga bio je izmasakriran i polumrtav obješen. Očito je da su austrijske vlasti namjerno potencirale da je vođa pokreta bio Hadži Lojo, a ne pripadnici uleme. Time je u historiografiji dugo vremena dominirala kvalifikacija po kojoj se cijeli pokret protiv austrougarske okupacije nazivao Hadži Lojina buna.

Pad Sarajeva nije značio kraj otpora okupacionim trupama. Jovanovićeve trupe su sporo napredovale u istočnoj Hercegovini, jer je morao voditi borbe kod Stoca, zatim Trebinja, kod Gorice, kod sela Jasen i najzad kod Klubuka u Korijenićima. Za te poduhvate mu je trebalo gotovo dva mjeseca, uz ogromne gubitke.

Za operacije u Posavini Filipoviću su bile potrebne svježe trupe, koje su pod komandom generala Szaparya u drugoj polovini augusta i početkom septembra nastojale osigurati prohodnost maglajske ceste. Operacija zauzimanja Brčkog trajala je 6 dana. Branioci doline Spreče držali su se kod Doboja sve do 15. septembra, čime je bio otvoren put prema Tuzli. Snage otpora pod komandom muftije Šemsekadića su bile napadnute i na južnom krilu pravcem Sarajevo - Romanija. Time je ubrzan pad cijele sjeveroistočne i istočne Bosne, čija je okupacija završena padom Foče 5. oktobra 1878.

Nove trupe su bile potrebne i za osvajanje Bosanske krajine. Početkom septembra preduzete su operacije protiv ustanika u Međdanu, Kozarcu, Prijedoru i Ključu. Livno se držalo do kraja septembra. Pokušaj generala Zacha da preko Zavalja osvoji Bihać, spriječio je odlučnom akcijom odred pod komandom Husein-bega Karabegovića, nanijevši napadaču teške gubitke i protjeravši ga iz Bosne. Napad na ovaj grad austrougarske trupe preduzele su tek poslije pristizanja snaga pod komandom dva generala, koji su združenim snagama uspjeli ući u grad 19. septembra. Još cijeli mjesec je trebalo trupama generala Rheinlandera da zaposjedne bihaćku krajinu i 20. oktobra Kladušu. Time je vojničko zaposjedanje Bosne i Hercegovine bilo završeno.

Za nepuna tri mjeseca jedna od najsavremenijih armija Evrope, uz angažovanje oko 300.000 vojnika i oficira vodila je 76 borbi, bojeva i bitaka. Zvanične podatke saopćene nakon završetka okupacije o izbacivanju iz stroja oko 5.200 austrougarskih vojnika nisu prihvatili ni očevici niti suvremenici ovih događaja. Okupacijom Bosne i Hercegovine 1878, Austro-Ugarska se neposredno uključila u njenu povijest i dala joj pečat za narednih četrdeset godina.

LITERATURA

- Ahmed Aličić Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, Sarajevo, 1983.
- Vaso Čubrilović Bosanski ustanak 1875-1878, Beograd, 1930.
- Vladimir Ćorović Luka Vukalović i hercegovački ustanici od 1852. do 1862, Beograd, 1923.
- Vasilj Popović Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839-1861), Beograd, 1649.
- Hamdija Kapidžić Omer-paša Latas u Bosni – Pacifikacija Bosne, Gajret – Kalendar za 1939. godinu, Sarajevo, 1938, 50-71
- Hamdija
Kreševljaković Izabrana djela, I-IV, Sarajevo, 1991.
- Milorad Ekmečić Ustanak u Bosni 1875/78, Sarajevo, 1973.
- Enciklopedija
Jugoslavije Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1983.
- Mihovil Mandić Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878), Zagreb, 1910.
- Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XVII, Odjelj. društvenih nauka, knj. 8, Sarajevo, 1979.
- Dragoslav
M. Pavlović Pokreti u Bosni i u Albaniji protivu reformi Mahmuda II, Beograd, 1913.
- Đorđe Pejanović Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Beograd, 1955.

Grgur Jakšić	Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu, Beograd, 1955.
Galib Šljivo	Omer-paša Laras u Bosni 1850-1852, Sarajevo, 1977.
Galib Šljivo	Bosna i Hercegovina 1813-1826, Banjaluka, 1988.
Galib Šljivo	Bosna i Hercegovina 1788-1812, Banjaluka, 1992.
Ibrahim Tepić	Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878), Sarajevo, 1988.

THE SUMMARY

Dr I. Tepić

The nineteenth century in B & H was marked by the attempt of the Turk's governments with the changing in the military, the administration, the management, the law as well as the financial area to modernize the state and the society, to stop the process of the destruction of the Empire and at the same time to connect the Bosnian province stronger with the central power.

Together with these attempts, some complicated relations with the neighbours, Austria and France, were happening, which tried to connect the Bosnian province.

After 1815, when the principality Serbia had gotten its autonomy and with the line of concessions until 1830, had gotten the law possibility to hold back the power of Porta, the resistance towards the central power was more and more defined.

The attempts of Porta, in order to introduce the new institutions in Bosnia, had found an energetic resistance. On all basis the movement of Husein-Kapetan Gradašćević was growing and defined the demand for the autonomy of Bosnia, on which the foundations of the movement of Bosnian beys would be based on.

Unsatisfied with a slow guiding of the reforms, Porta had sent to Bosnia military forces with Omer-pasha on the head with some special permissions, in 1850.

During the great East crisis (1875-1878) the aspirations of Austria-Hungary to occupy B&H became stronger. Although, with the article XXIV of Sanstefan's preliminary peace (03.03.1878) the autonomy inside the Turk's Empire was predicted for these provinces, the real solution of the B&H question was on Berlin's Congress (13.VI/13.VII 1878). Austria-Hungary, had gotten, from the European powers the mandate to "occupy and manage with the provinces of B&H, leaving the management of Novopazar's sanjak to Turkey.

In the time of near three months, engaging about 300.000 soldiers, Austria-Hungarian army had military occupied B&H. The Monarchy was directly introduced in its history, giving it the stamp for the next forty years.

BOSNA I HERCEGOVINA U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE

Dr. Iljas Hadžibegović
Dr. Mustafa Imamović

Struktura bosanskohercegovačkog stanovništva (1878-1918)

Posljednjih decenija osmanske vladavine područje Bosne i Hercegovine (bez Novopazarskog sandžaka) zahvatalo je 51.027 kvadratnih kilometara na kojim je živjelo oko milion stanovnika, od kojih je 1851/52. godine bilo oko 400.000 pravoslavnih, oko 328.000 muslimana, 1.780.000 katolika i 10.000 ostalih. Mada su migracije, izazivane ustanicima i preseljavanjem muslimana iz Srbije, uticale na demografska kretanja, navedeni omjeri u vjerskoj strukturi nisu se bitnije mijenjali do kraja osmanske vladavine. Ni u socijalnoj strukturi stanovništva nije tada došlo do znatnijih promjena, jer proklamovane reforme nisu dublje zadirale u socijalne odnose stvorene procesom čitlučenja. Zahvatajući poljoprivredno stanovništvo, prvenstveno hrišćansko, a u manjoj mjeri i muslimansko, čitlučenje je bitno uticalo na formiranje socijalne strukture bosanskohercegovačkog stanovništva i odredilo njegovu osnovnu karakteristiku sve do 1918. godine. Većinu agrarnog stanovništva (oko tri petine) činili su kmetovi (čifčije), dok slobodni seljaci, pretežno Muslimani, nisu prelazili dvije petine. Tanak sloj zemljišnih posjednika (čitluk-sahibije) regrutovao se iz redova bivše vojno-feudalne aristokratije, bogatijeg građanstva, činovništva i vojske, koji su sticali kmetska selišta na razne načine.

Austrougarska je za vrijeme urpavljanja Bosnom i Hercegovinom (1878-1918) obavila četiri popisa stanovništva: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. Od prvog do posljednjeg popisa broj stanovnika je porastao od 1.158.164 na 1.808.044, što čini priraštaj od 739.880 lica ili 63,88% (2,06% godišnje). U isto vrijeme, gustina naseljenosti porasla je od 22 na 37,1 stanovnika na 1 km², što je, još uvijek, Bosnu i Hercegovinu svrstavalo u red slabije naseljenih zemalja.

Prema prvom austrougarskom popisu, na pravoslavne je otpadalo 496.485 stanovnika (42,88%), na muslimane 448.613 (38,73%), na katolike 209.391 (18,08%), na jevreje 3.426 (0,29%), dok je 1910. godine zabilježeno 825.418 pravoslavnih (43,49%), 612.137 muslimana (32,25%), 434.061 katolika 22,87%, 11.868 jevreja (0,62%), ostalih 14.560 (0,77%). U navedenom razdoblju, udio pravoslavnih u ukupnom stanovništvu zemlje povećao se za 0,61%, katolika za 4,79%, dok se udio muslimana smanjio za 6,48%.

Političke, socijalne i druge promjene iza okupacije nejednako su uticale na demografske promjene pojedinih vjerskih i nacionalnih grupa. Od 1879. do 1910. godine, pravoslavno stanovništvo zabilježilo je priraštaj od 328.933 osobe (66%), muslimansko 163.524 (36%), katoličko 224.670 (107%) i jevreji 8.442 (246%). Normalan priraštaj imalo je samo pravoslavno stanovništvo koje nije bilo podložno većim migracijama, dok su muslimani, zbog niskog prirodnog priraštaja i iseljavanja u Tursku (oko 140.000 lica) bilježili stalno demografsko nazadovanje. Katolici raznih nacija su, usljed useljavanja, gotovo dvostruko premašivali normalni priraštaj, a kod jevreja, useljavanjem aškenaza, to je još naglašenije. Iseljavanje muslimana i useljavanje katolika izazvalo je promjene u vjerskoj i nacionalnoj strukturi gradova i umanjilo muslimansku apsolutnu većinu sa 70,70% u 1879. na 50,56% u 1910. godini, stvarajući u njima pravu mješavinu naroda i religija (u vjersku strukturu ulaze po prvi put i protestanti). Doseljenici su 1910. godine dostigli broj od 114.591 osoba i činili su 6,04% ukupnog civilnog stanovništva u zemlji. Najviše useljenika poticalo je s područja južnoslavenskih zemalja, iz Hrvatske i Vojvodine 55.705, iz Slovenije 3.018, te iz Srbije i Crne Gore 2.468. Drugih doseljenika raznih nacija bilo je 53.400, a među njima su najbrojniji bili Nijemci (22.968), Poljaci (10.975), Rusini (7.431), Česi (7.045), Mađari (6.443), zatim Italijani (2.462), Rumuni (608), Slovaci (482) i drugi (650).

Socijalna struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini poslije austrougarske okupacije nije se bitno izmijenila, ali je doživjela promjene pod uticajem ulaska u šire austrougarsko privredno i političko područje i, s tim u vezi, nove privredne aktivnosti, posebno razvoj industrije, prodor robnonovčanih odnosa na selo i migracije. Njena bitna karakteristika jeste i dalje izrazita dominacija agrarnog stanovništva koje se sa početka okupacije do 1910. godine pomjera sa oko 90% na 87,92% ukupnog stanovništva. Ovo jasno pokazuje da privredni razvoj zemlje nije uvjetovao bržu dinamiku socijalnih promjena. Zadržavanje polufeudalnih (zakupničkih odnosa u agraru) zaledilo je socijalnu strukturu sela iz prethodnog perioda. Agrarno stanovništvo se i dalje dijelilo u više socijalnih skupina: zemljoposjednici sa kmetovima, zemljoposjednici bez kmetova, slobodni seljaci, kmetovi, kme-

tovi koji su dijelom slobodni seljaci i ostalo agrarno stanovništvo koje sačinjavaju, uglavnom proletarizovani seljaci – bezemljaši.

Na početku okupacije, u socijalnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva bili su najbrojniji kmetovi (oko 85.000 domaćinstava), zatim slobodni seljaci (oko 77.000 domaćinstava) i zemljoposjednici s kmetovima i bez kmetova (6.000-7.000 domaćinstava). Do Prvog svjetskog rata otkupilo se oko 42.500 kmetovskih selišta tako da je tada odnos slobodnih seljaka i kmetova bio 2:1. Prema posljednjem austrougarskom popisu iz 1910. godine, u rukama 10.463 zemljoposjednika nalazilo se 79.677 kmetskih selišta, a još 31.416 seoskih domaćinstava nalazilo se dijelom u kmetskom odnosu. Pod uticajem prodora kapitalističkih odnosa, potkraj osmanske i za vrijeme austrougarske vlasti, u red zemljoposjednika ušao je tanak sloj srpskih, hrvatskih i drugih vlasnika koji su do kmetskih selišta dolazili, uglavnom, kupovinom. Sloj slobodnih seljaka umnožio se na 136.854 domaćinstava zahvaljujući procesu raspadanja patrijarhalne zadruge, otkupu kmetskih selišta i doseljavanju stranih seljaka – kolonista (30.000). Stvaranjem brojnog sloja slobodnih seljaka zemlja sve više postaje predmet trgovine i raznih špekulacija, pa je ubrzana ekonomsko-socijalna diferencijacija agrarnog stanovništva. U tom procesu, do 1910. godine nestao je sloj seoskih bezemljaša u koji spada 20.450 domaćinstava ili 7,23% ukupnog agrarnog stanovništva. Osiromašenje slobodnih seljaka i kmetova dobilo je široke razmjere. Pred Prvi svjetski rat, 70% slobodnih seljaka i 30% kmetova raspolagalo je posjedom do 3,5 ha i tavorilo na rubu agrarnog minimuma. Potreba za dodatnom zemljom uvlačila je veliki broj odnosa. Dio seljaštva bio je, također prisiljen tražiti zaposlenje izvan poljoprivrede. Selo je postalo trajni rezervoar slobodne radne snage, iseljenika i povremenih ekonomskih migranata.

Vjerska i nacionalna struktura agrarnog stanovništva bila je vrlo neujednačena, što je bitno uticalo na njihove međunarodne nacionalno-političke i vjerske odnose. S obzirom na to da su Muslimani imali apsolutnu većinu u svim socijalnim kategorijama koje su slobodno raspolagale zemljom, a srpski seljaci u onim koje su bile vezane za kmetstvo i slične odnose, na toj osnovi su se posebno zaoštravali odnosi između srpskih kmetova i muslimanskih zemljoposjednika, što se onda reflektovalo na ukupne odnose između Srba i Muslimana. Prema popisu iz 1910, vjerska struktura agrarnog stanovništva bila je sljedeća: zemljoposjednici sa kmetovima: muslimani 91,15%, pravoslavni 6,05%, katolici 2,55%, ostali 0,25%; zemljoposjednici bez kmetova: muslimani 70,62%, pravoslavni 17,75%, katolici 10,70%, ostali 0,93%; slobodni seljaci: muslimani 36,65%, pravoslavni 25,87%, katolici 21,90%, ostali 1,06%; kmetovi: muslimani 4,58%, pravoslavni 73,92%, katolici 21,49%,

ostali 0,01%; slobodni seljaci koji su bili i kmetovi: muslimani 10,09%, pravoslavni 51,63%, katolici 38,28; kmetovi koji su bili i slobodni seljaci: muslimani 7,21%, pravoslavni 54,96%, katolici 37,83% i bezemljaši: muslimani 45,12%, pravoslavni 30,64%, katolici 20,48% i ostali 3,76%.

Agrarno stanovništvo koje je slobodno raspolagalo zemljom, pod uticajem prodora robnonovčanih odnosa na selo i djelovanja drugih faktora (nasljedno pravo i sl.), bilo je najviše podložno cijepanju posjeda i ekonomskom propadanju. U ovoj socijalnoj skupini bilo je najbrojnije muslimansko stanovništvo koje je činilo najveći broj sitnih zemljišnih posjednika i bezemljaša. Za razliku od ovog sloja na koji bitno utiču zakoni robnonovčanih odnosa, kmetско selište je svojim pravnim statusom uglavnom ostajalo po strani, jer se njegova dioba ili prodaja mogla vršiti samo uz punu saglasnost zemljoposjednika (age). Takav odnos je u znatnoj mjeri konzervirao kmetско selište, koje je bilo u prosjeku veće od slobodnog seljačkog posjeda. Pritisnut obavezom davanja trećine i izmirenja državnih poreza kmet je, ukoliko je želio zadržati selište, bio vezan za obradu zemlje i mogao se ponuditi kao najamni radnik samo u slučaju viška radne snage u domaćinstvu, ili u sezoni kad ga ne zapošljava poljoprivreda. Tu je ležala osnovna razlika u socijalnoj pokretljivosti slobodnih seljaka i kmetova i njihovog učešća u formiranju radne snage u neagrarnim privrednim granama.

Socijalna struktura gradskog stanovništva nije se mijenjala srazmjerno uvođenju novih privrednih aktivnosti. Najvećim dijelom bosanskohercegovački gradovi zadržali su tradicionalno agrarno i zanatlijsko-trgovačko obilježje. Od 66 gradskih općina, 1910. godine, samo u njih 25 nije bila agrarna većina. Sa malim izuzecima, to su gradovi sa 2.000 do 5.000 stanovnika, 11 ih ima sa preko 5.000, a jedno Sarajevo ima nešto preko 50.000 stanovnika. Njihovu socijalnu osnovu čine zanatlije, trgovci i razne skupine agrarnog stanovništva. U zemlji radi oko 40.000 zanatlija i trgovaca bez pomoćne najamne radne snage, što predstavlja više od 85% svih vlasnika radnji i preduzeća.

Uporedo s tradicionalnim građanstvom, u bosanskohercegovačkim gradovima stvara se i novo građanstvo. Njega čine pripadnici vojske, činovničkog aparata, intelektualci (stručnjaci raznog profila), privrednici i radnici. Većinu ovog građanstva činili su doseljenici koje dovodi država za potrebe novih privrednih aktivnosti. Među ovim građanstvom najbrže se umnožavalo činovništvo koje je od okupacije do 1912. poraslo sa 689 na 13. 266 ljudi, ili za gotovo dvadeset puta.

Nova privredna aktivnost i nastanak radništva

Nakon ukidanja esnafske organizacije 1851. godine i pojačanog interesovanja stranog kapitala za prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine, počeli su se slobodnije razvijati kapitalistički društveni odnosi. Posljedica tog skromnog razvoja bila je pojačana socijalna diferencijacija i stvaranje novog društvenog sloja – najamnih radnika. Njihovo nastojanje bilo je naglašenije u onim granama gradske privrede koje su proizvodile za šire tržište i u kojima su se počeli razvijati manufakturni i početni oblici industrijske proizvodnje. Izvan gradske privrede takvi oblici proizvodnje razvijali su se u iskorištavanju i preradi drveta, a bili su vezani gotovo isključivo za angažovanje stranog kapitala i radnu snagu iz hrvatskih, slovenačkih i sjevernih italijanskih pokrajina. Rijetke manufakturne radionice i tradicionalni oblici gradske i druge sitne robne proizvodnje ne prerastaju u industrijska preduzeća. Radna snaga rasuta je u velikom broju malih radionica, u kojima vladaju jaki uticaji esnafske i patrijarhalne tradicije. Samim tim, u Bosni i Hercegovini nije bilo industrijskih radnika koji bi nakon okupacije uzeli odgovarajuće učešće u procesu industrijalizacije. Taj nedostatak domaćih kvalifikovanih radnika, s nizom novih zanimanja morao se nadoknađivati dovođenjem iz drugih pokrajina Monarhije ili inostranstva. Osim stručnjaka i kvalifikovanih radnika, za realizaciju velikih investicija (izgradnja željeznica, eksploatacija šume) angažovan je veliki broj radnika koji nisu imali kvalifikacije, ali su svojom tradicijom bili vezani za obavljanje odgovarajućih poslova (šumski radnici iz alpskih i karpatskih zemalja, ciglari iz Italije, građevinski radnici i sl.). Njihov boravak u Bosni i Hercegovini bio je, uglavnom, sezonskog karaktera. Na taj način, dio radnika od početka industrijalizacije Bosne i Hercegovine, bio je porijeklom izvan njenih granica.

Prema nepotpunim podacima iz 1907. godine, u Bosni i Hercegovini zabilježeno je 46.593 državnih i privatnih preduzeća i radnji u kojima je bilo zaposleno 101.664 osoba, ili 5,745% ukupnog stanovništva. Od ovog broja preduzeća i radnji samo je u 6.833 (15,5%) bila zaposlena najamna radna snaga. Od toga je u 64 (0,14%) državna preduzeća bilo zaposleno 12.852, a u 6.769 (15,3%) privatnih radila su 36.233 najamna radnika i šegrti. Kvalifikaciona struktura zaposlenih bila je prilagođena potrebama 12.612 (25,7%) kvalifikovanih, 32.300 (65,8%) nekvalifikovanih i 4.176 (8,53%) omladine koja je izučavala razne zanate. Od ukupnog broja najamne radne snage na žene je otpadalo 3.525 ili 7,3%. Oko 75% najamne radne snage bilo je zaposleno u tzv. velikim preduzećima (zapošljavaju 20 i više radnika), dok je na srednja preduzeća (3-19 radnika) i zanatske radione (1-2 radnika) otpadalo svega jedna

četvrtina zaposlenih. Ovi odnosi ukazuju da su male radnje i srednja preduzeća s ukupno 13.288 (25,2%) zaposlenih radnika imali podređenu ulogu u odnosu na velika preduzeća, koja su osiguravala tri četvrtine radnih mjesta. Male radnje i srednja preduzeća karakteristična su za tradicionalno domaće zanatstvo i trgovinu (kao i onih oko 40.000 bez pomoćnih radnika), dok su velika preduzeća, gotovo bez izuzetaka, osnovana poslije okupacije 1878. godine i najvećim dijelom državnim i stranim privatnim kapitalom.

Pred Prvi svjetski rat, u Bosni i Hercegovini bilo je stalno ili povremeno zaposleno 80.000 do 100.000 najamnih radnika. Najveći broj radnika zapošljavala je drvna industrija (preko 21.000), zatim rudarstvo, metalurgija, saobraćaj itd. Oko polovina svih radnika spadala je u kategoriju stalnih industrijskih, rudarsko-metalurških i zanatskih radnika. Drugu polovinu sačinjavali su povremeni ili sezonski radnici na raznim poslovima u industriji, saobraćaju i drugim privrednim granama. Ova druga polovina spada u kategoriju poluradnik – poluseljak i podložna je velikoj fluktuaciji. Ona predstavlja karakterističnu pojavu u Bosni i Hercegovini, jer znatan dio viška agrarnog stanovništva ne nalazi trajno zaposlenje ni u poljoprivredi, ni u drugim privrednim granama. Tom je doprinosilo i zadržavanje ostatka feudalnih odnosa u agraru, koji su kočili socijalnu mobilnost u zemlji i ispoljavanje svih prednosti slobodnog rada.

Jedna od značajnih karakteristika radništva u Bosni i Hercegovini jeste njihova heterogena vjerska i nacionalna struktura koja nije odgovarala proporcijama ukupnog stanovništva. U konfesionalnoj strukturi preovlađivali su radnici katoličke vjeroispovijesti koji su pripadali raznim nacijama. Ova činjenica izašla je otuda što je veliki broj doseljenih ili povremeno zaposlenih radnika katoličke konfesije pripadao raznim nacijama (Hrvati, Slovenci, Poljaci, Česi, Nijemci, Mađari i Italijani) i što je domaće katoličko (hrvatsko) stanovništvo imalo bogatu tradiciju u nekim zanimanjima koja su poslije okupacije doživjela prosperitet (rudarstvo i metalurgija, građevinarstvo i još neki), pri čemu je politika zapošljavanja bila naklonjena ovom dijelu stanovništva. Oni su činili 39,4% ukupne radne snage (u državnim preduzećima preko 51%). Pripadnici pravoslavne vjere (uglavnom srpske nacionalnosti) činili su 34,2% radnika i bili su najbrojnije zastupljeni u privatnim preduzećima, naročito u eksploataciji šume, trgovini, tekstilnoj, duhanskoj i grafičkoj industriji. Muslimansko stanovništvo, posebno u gradovima bilo je orijentisano na tradicionalnu gradsku privredu – sitno zanatstvo i trgovinu – tako da je njegovo učešće u industrijskim poslovima bilo znatno manje nego kod pripadnika drugih konfesija. Relativno niskom procentu Muslimana u najamnom, radnom odnosu (22,6%) doprinosio je

proces njihovog iseljavanja, u kome najvećim dijelom učestvuju osiromašeni ili potpuno proletarizovani slojevi iz grada i sa sela, zatim neučestvovanje muslimanske žene u poslovima izvan kuće, kao i druge tradicionalno životne norme. Jevreji su, s obzirom na njihov ukupan broj, bili znatnije zastupljeni u tekstilnoj industriji (10,5%), trgovini (7,9%) i grafičkoj industriji (7%), a u ukupnoj najamnoj radnoj snazi činili su 3,6%.

Struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine zadržala je neke ranije, ali je poprimila i neke nove karakteristike. Iako su i migracije uticale na demografska kretanja, Bosna i Hercegovina je i dalje bila vjerski i nacionalno izmiješana i nijedna od tih zajednica nije dostigla apsolutnu većinu niti je živjela izdvojena na jednom kompaktnom prostoru. Zadržavanje kmetskih odnosa u agraru uspostavilo je kontinuitet u socijalnoj strukturi stanovništva i poslije 1878. godine, dok je, s druge strane, razvoj industrije, saobraćaja i drugih privrednih grana vodio stvaranju dviju novih socijalnih grupacija – buržoazije i radništva. Tako se u razdoblju od 1878. do 1918. u Bosni i Hercegovini stvorio veoma šarolik vjerski, nacionalni i socijalni mozaik, koji je u sebi nosio brojne protivurječnosti tradicije i modernizacije.

Organizacija vlasti u BiH 1878-1918.

Okupacijom 1878. BiH je faktički ušla u sastav Austrougarske monarhije iako je zaposjednuta teritorija sve do aneksije 1908. formalno-pravno ostala pod sultanovim suverenitetom. Usljed osobenosti međunarodnih okolnosti u kojima je izvršena okupacija, unutrašnjih prilika i odnosa u okupiranoj zemlji i veoma složene ustavne strukture Habsburške monarhije, BiH je u njenom okviru sve vrijeme imala poseban državno-pravni položaj i posebnu organizaciju i strukturu vlasti. Osnovni međunarodnopravni akti koji su određivali taj položaj bili su član XXV Berlinskog ugovora i tzv. Novopazarska konvencija, poznata i kao Carigradska konvencija. Član XXV Berlinskog ugovora je uopćeno odredio austrougarski okupacioni mandat kao pravo zaposjedanja i upravljanja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Istovremeno je određeno da Austro-Ugarska ima pravo da na području Novopazarskog sandžaka drži svoje garnizone, o čemu će se naknadno sporazumjeti sa osmanskom (turskom) vladom (na Zapadu obično poznatom pod imenom Porta).

Nakon dužih pregovora Porta i Austro-Ugarska su 21. aprila 1879. zaključile u Istanbulu Međusobni sporazum ili Konvenciju. U uvodu te konvencije na prvom se mjestu ističe da "činjenica okupacije ne vrijeda suverena prava" sultana nad Bosnom i Hercegovinom. Konvencija garantira slobu

du vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane zemlje. Muslimanima se posebno jamči lična i imovinska sloboda i sigurnost, pravo da održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu, da javno u molitvama spominju ime halifa (sultana) i da na džamijama ističu osmansku zastavu tamo gdje je to već bio običaj. Konvencijom je određeno da se prihodi BiH mogu koristiti isključivo za upavu i potrebe ove pokrajine. Time je postavljen princip samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave, kojeg se Austro-Ugarska cijelo vrijeme svoje vladavine pridržavala. Ostale odredbe Konvencije uglavnom su se odnosile na razna vojna pitanja vezana za stacioniranje tri austrougarska garnizona u Novopazarskom sandžaku.

Poslije dužih političkih rasprava na relaciji Beč – Budimpešta, parlamenti Austrije i Ugarske su 22. februara 1880. paralelno usvojili Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Ovaj je zakon odredio da nadzor nad privremenom upravom u BiH pripada zajedničkoj vladi, ali da se pravci i načela te uprave (posebno izgradnja željeznica i drugih javnih građevina, donošenje propisa o carinama, indirektnim porezima i novcu) ne mogu utvrđivati bez saglasnosti vlada oba dijela Monarhije. Zakonom je posebno određeno da se bez saglasnosti parlamenta Austrije i Ugarske ne može promijeniti odnos u kojem se BiH nalazi prema Monarhiji.

Donošenje ovakvog zakona značilo je da je u vrhovima vlasti Monarhije preovladalo mišljenje da bi svaki radikalniji upravno-politički zaokret ili zahvat u okupiranoj zemlji doveo u pitanje njenu dualističku strukturu. Pored toga, izazvao bi i spoljnopoličke teškoće, jer bi se mogao shvatiti kao povreda sultanovog suvereniteta. Sve to skupa, a posebno nespremnost i nemogućnost ni jedne od divju država Monarhije (i Austrije i Ugarske) da u većoj mjeri podnose finansijske terete politike radikalnih promjena u BiH, logično je vodilo preuzimanju, postepenom mijenjanju i poboljšavanju zatečenog osmanskog pravnog i upravnog poretka.

Austro-Ugarska je, tako, u biti zadržala: (1) zatečenu osmansku administrativnu organizaciju u BiH; (2) pravni poredak; (3) poreski sistem; i (4) postojeće stanje agrarnih odnosa.

Administrativna organizacija i upravna vlast. - Preduzimanjem zatečene upravne strukture, Bosna vilajet je postao Reichsland, sandžaci ili live postali su okruzi, kaze (srezovi) pretovrene su u kotare, a nahije u kotarske ispostave. Valija je postao zemaljski poglavar (Landesschef), mutesarifi (upravnici sandžaka) postali su okružni predstojnici, a kajmakami ili mudiri (upravnici srezova) preimenovani su u kotarske predstojnike. U cijelosti okruga (Sarajevo, Travnik, Mostar, Tuzla, Banja Luka i Bihać) i 54 kotara sa 23 kotarske

ispostave, mada se njihov broj kasnije povremeno mijenjao. Pored ove državne upravne strukture, okupacija je zatekla u BiH sistem općinskih samouprava u okviru seoskih općina (džemata) i gradskih općina ili beledija. Nova vlast je zadržala ovu općinsku strukturu, ali su njena samoupravna prava i djelokrug bili veoma ograničeni.

Slično upravi, i u pravosuđu je zadržana osmanska organizacija sudstva. Prvostepeni su bili kotarski sudovi kojih je bilo 48. Apelacionu vlast vršilo je šest okružnih sudova. U Sarajevu je od 7. jula 1879. počeo djelovati Vrhovni zemaljski sud (Landesgericht). Pri svim kotarskim sudovima postojali su i šerijatski sudovi za porodične i nasljednopravne poslove Muslimana. Pri Vrhovnom sudu u Sarajevu djelovao je u svojstvu apelacije Vrhovni šerijatski sud (Scheriatsobergericht). Okružni sudovi su djelovali i kao trgovački sudovi.

Politička karta BiH za vrijeme austrougarske vladavine

Svi operativni poslovi vlasti povjereni su Zemaljskoj vladi (Landes-regierung) za Bosnu i Hercegovinu koja je ustanovljena carskom naredbom od 29. oktobra 1878. Zemaljska vlada sa sjedištem u Sarajevu počela je svoj službeni rad 1. januara 1879. Vlada se u početku sastojala od tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, za finansije i za pravosuđe. Tako je u njenoj organizaciji zadržan raniji osmanski sistem, u kojem je kod viših upravnih organa postojala podjela vlasti na unutrašnju, finansijsku i sudsku, dok su se u kotaru kao najnižoj upravnoj instanci sjedinjavale sve tri grane poslova. Vrhovna upravna vlast nad BiH povjerena je zajedničkoj (austroугarskoj) vladi, u čije je ime administraciju vršilo zajedničko ministarstvo finansija. Pri zajedničkom ministarstvu finansija u Beču postojao je Bosanski biro koji je preko Zemaljske vlade u Sarajevu upravljao poslovima BiH. Zemaljsku vladu su sačinjavali zemaljski poglavar, civilni adlatus i šefovi odjeljenja (pored tri prvobitna odjeljenja vremenom su osnovani građevinski, odnosno privredni odjel, te odjeljenje za nastavu i bogoštovlje i tehničko odjeljenje). Titularni šef vlade bio je zemaljski poglavar, ali je njenim radom stvarno rukovodio civilni adlatus, neposredno potčinjen Bosanskom birou, odnosno zajedničkom ministru finansija. Reorganizacijom Zemaljske uprave 1912. godine ukinut je položaj civilnog adlatusa, a rukovođenje vladom povjereno je neposredno zemaljskom poglavaru, kojem je u tom pogledu pomagao "zamjenik zemaljskog poglavara". Zemaljski poglavar je istovremeno bio komandant okupacionog korpusa, pa su tu funkciju u BiH stalno obavljali i obnašali visoki carski oficiri. To je bila osobenost Bosne, jer ni u jednoj drugoj pokrajini Monarhije zemaljski poglavari nisu mogli biti istovremeno vojni komandanti. Pored toga, u isključivu nadležnost zajedničkog ministarstva vojske spadali su: a) svi poslovi zajedničkih vojnih četa na teritoriji BiH i Sandžaka, b) komanda bosanskohercegovačkih trupa i policije, c) pošta i telegraf, i d) uprava željezničke pruge Banja Luka - Dobrljin.

Prilikom preuzimanja osmanske uprave, austroугarske vlasti su se strogo držale načela da se mogu prihvatiti samo one turske institucije i zakoni, koji nisu u suprotnosti sa interesima Monarhije i općim javnim principima. U tom smislu nikako nije dolazilo u obzir aktiviranje odredaba liberalnog osmanskog, Midhat-pašinog ustava iz 1876. godine, koji je predviđao sazivanje bosanskog sabora. Da bi u upravi okupirane zemlje, radi svoje i evropske javnosti, omogućila "sudjelovanje u nekoj mjeri samih urođenih stanovnika", Austro-Ugarska je zadržala u prvo vrijeme institucije tzv. upravnog vijeća pri Zemaljskoj vladi, okružnim i kotarskim uredima i njihovim ispostavama. Zajednička vlada je posebnom uredbom, od 20. jula 1879. regulirala rad ovih vijeća. Uredba se oslanjala na član 13. Ustavnog

zakona Vilajeta Bosanskog iz 1867. godine, po kojem je ustanovljena institucija (idare medžlis) kao pomoćnog upravnog organa valije, odnosno mutesarifa i kajmakama. Prema članu 2. navedene uredbe, Upravno vijeće pri Zemaljskoj vladi sastojalo se od 12 članova, pri okružnim oblastima od šest, a u kotarima i političkim ispostavama od četiri člana. Šefovi ovih upravnih instanci imenovali su članove vijeća, "pazeći pritom da to budu pouzdani ljudi koji imaju uticaja na stanovništvo i koji poznaju prilike i potrebe zemlje". Članovi vijeća su imali savjetodavno pravo glasa, a funkciju su vršili počasnno. Svoju posljednju sjednicu Zemaljsko upravno vijeće održalo je 8. marta 1881. i nakon toga više nikad nije ponovo sazvano.

Donošenje vojnog zakona 1881. i Hercegovački ustanak 1882. godine

Koristeći mandat Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska je nastojala što prije okupaciju pretvoriti u trajnu aneksiju Bosne i Hercegovine. U tim nastojanjima istaknuto mjesto pripadalo je donošenju vojnog zakona 4. novembra 1881. kojim je uspostavljena vojna obaveza "zemaljskih pripadnika" i započeto formiranje bosanskohercegovačkih jedinica u sklopu austrougarske armije.

Smatrajući ovaj zakon kao narušavanje sultanovog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom, njeno stanovništvo izrazilo je nezadovoljstvo koje se manifestovalo ustankom u Hercegovini 1882. i iseljavanjem Muslimana iz Bosanske krajine u Tursku. Pokazalo se u toku ustanka da objavljivanje vojnog zakona nije bio jedini uzrok nezadovoljstva. Tradicija je bilježila da su sve bune i ustanci u Bosni i Hercegovini imali agrarni karakter i da njima nije riješeno ni jedno bitno socijalno i političko pitanje njihovih nosilaca. Polazeći sa ove osnove, od početka okupacije stvaraju se nepremostive suprotnosti između zahtjeva kmetova za rješenje agrarnog pitanja i stavova austrougarskih vlasti da zadrže ranije stanje. Bilo je jasno da su muslimanski zemljoposjednici odabrani kao politički oslonac nove vlasti, a ne srpski kmetovi.

Na agrarnu politiku naslanja se i nezadovoljstvo naroda poreskim sistemom, koji je centralizovan i bezobzirno provoden. Seljaštvo je posebno pogađalo pretvaranje desetine, kao glavnog izvora državnih prihoda, od naturalnog u novčani porez (11.VIII 1879). To je posebno opterećivalo kmetско selište i stočarske oblasti istočne Hercegovine.

Uz navedene, postojali su i drugi uzroci nezadovoljstva kao što su: kuluk, zavodenje krute birokratsko-policijske uprave, diferencirani stavovi prema pojedinim narodima Bosne i Hercegovine, neriješen državno-pravni i

međunarodni položaj Bosne i Hercegovine, koji je u širokim slojevima naroda rađao svijest da nova vlast nije ni čvrsta ni definitivna, te politika prema školi i vjerskim institucijama koja se sukobila sa tradicijom.

Objavljivanjem vojnog zakona u čitavoj Bosni i Hercegovini nastalo je nezadovoljstvo i vrenje, a u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni (oko Foče) zategnuto i eksplozivno stanje. Muslimani su reagovali slanjem brojnih peticija sultanu i zahtjevima za iseljavanje u Tursku, dok su nevesinjski kmetovi služenje u vojsci vezali za rješenje agrarnog pitanja. Vlasti pokušavaju, preko nekoliko krupnih zemljoposjednika i visokih sveštenika, pridobiti muslimanske mase za vojni zakon i odvojiti ih od nezadovoljnog srpskog seljaštva. U tome nisu potpuno uspjele.

Nezadovoljstvo naroda u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni, koje je bilo praćeno pojavom hajdučije i povezivanjem sa krivošijskim ustancima, preraslo je u oružani ustanak. Počeo je napadom oko 100 naoružanih ustanika na žandarmerijsku stanicu u Ulogu, noću 10. na 11. januar 1882, a njegov definitivni kraj uslijedio je početkom novembra kada se i posljednja grupa od 190 ustanika na čelu sa Salkom Fortom prebacila u Crnu Goru. Ustanak je imao dva perioda. U prvom, koji traje oko 40 dana, ustanici imaju inicijativu i vode ofanzivne akcije, a u drugom, pod pritiskom daleko nadmoćnijeg neprijatelja, prelaze defanzivu i mijenjaju borbenu taktiku.

Do kraja januara ustanici su zagospodarili velikim i teško pristupačnim planskim područjem, koje se prostiralo do Bileće i Gacka prema Ulogu i dolini gornje Neretve, prisilivši austrougarske snage da se povuku u gradove i čuvaju najvažnije komunikacije. Na gornjoj Neretvi zaposjeli su Glavatičevo (19. I) i u trouglu između Nevesinja, Mostara i Konjica koncentrisali oko 1.100 ljudi. Narednih dana vodili su borbe sa XVIII divizijom, koja je nastupala iz tri pravca. Nakon trodnevni borbi vojska se vratila bezuspješno završene akcije. Ustanici nisu prihvatili frontalnu borbu protiv daleko brojnijeg i opremljenijeg neprijatelja nego su uzmičući uvlačili austrougarsku vojsku u nepristupačne predjele, gdje se ona teško snalazila i nije mogla duže boraviti. Ohrabreni razvojem događaja, ustanici su u prvoj polovini februara preduzeli dvije veće ofanzivne akcije na utvrđenja oko Foče i Trnova. U gornjem Podrinju koncentrisalo se 1.000 - 1.500 ustanika na čelu sa Perom Tun-guzom, Stojanom Kovačevićem i Salih-agom Fortom. U borbama oko Foče (2-4. II) ustanici su uspjeli likvidirati nekoliko okolnih žandarmerijskih stanica i zauzeti sve skele na Drini, ali nisu uspjeli osvojiti Foču. Mada su pokazali veliku hrabrost i spretnost, ustanici nisu bili opremljeni za osvajanje utvrđenih gradova. Poslije napada na Foču ustanici su nastavili s ofanzivnim akcijama i pripremili napad na Trnovo, koje su smatrali važnom

strateškom tačkom i kapijom Sarajevskog polja. Napad na Trnovo uslijedio je 10. februara, pošto su u njega stigla vojna pojačanja. Ogorčene borbe oko 1.200 ustanika trajale su sedam sati i ustanici su se morali povući prema dolini Rakitnice. Napadi na Foču i Trnovo uvjetovali su dalje širenje ustanka prema dolini Rame i gornjeg Vrbasa, te od Foče prema Goraždu, Rogatici i Glasincu. U žarištima ustanka, Zagorju sa gornjom Neretvom bile su koncentrisane glavne ustaničke snage, i to oko Uloga 1.200 ljudi i dvije grupe po 200 ljudi kod Glavatičeva i Zimlja. Na ovaj teren, početkom februara, dolaze manje grupe od po 20 ljudi sa područja Prozor-Bugojno i Glasinac-Romanija. Ustanak je tada bio na vrhuncu i obuhvatao je područje ograničeno crnogorskom i sandžačkom granicom, zatim cestom Čajniče-Goražde-Prača-Sarajevo-Tarčin-Konjic, sa glavnim snagama u Zagorju, dolini Neretve i kraju oko Foče.

Historičar ovog ustanka dr. Hamdija Kapidžić utvrdio je da je Austro-Ugarska vojnički nespremna dočekala ustanak i, da bi ga ugušila, morala je prestrojiti trupe na jugu Monarhije, uspostaviti jedinstvenu komandu, osigurati znatno vojno pojačanje i dodatna finansijska sredstva, a posebno angažovati diplomatiju da ne dođe do vanjskih miješanja u ustanak i do njegovog prerastanja u međunarodno pitanje. Izvještaji s terena kao i oni koji podnose ministri imali su za cilj umanjiti značaj i razmjere ustanka, a naročito srpsko-muslimansku saradnju u njemu. Vojni krediti su odobreni, a pojačanja hitno upućena na jug Monarhije. Sve je to bilo pripremljeno za velike operacije protiv ustanika.

Akcije austrougarske vojske bile su usmjerene na glavna ustanička žarišta: Zagorje, Ulog i dolinu gornje Drine. Jakim vojnim snagama, raspoređenim u pet kolona, trebalo je opkoliti ustaničke snage i onemogućiti im povlačenje prema Hercegovini i crnogorskoj granici. U operacijama na ustanička žarišta planirano je 10.000 pješaka i 4 brdske baterije sa tehničkim trupama, pod komandom više generala i pukovnika. Odlučujući okršaji vođeni su kod Uloga. Ustanici su izgradili 30 kamenih utvrđenja na Crvenom klancu, koji dominira uloškom kotlinom. Tu je oko 1.000 ustanika, u osmosatnoj bici, pružilo žestok otpor austrougarskoj vojsci, a zatim su se povukli preko Neretve u Hercegovinu. Iako se nisu mogli oduprijeti frontalnom napadu austrougarske vojske koja je brojem i naoružanjem daleko premašivala ustaničke snage, ofanziva na njihova glavna uporišta nije uspjela. Ustanici su se razbili u manje grupe i vodili gerilsku borbu. One se uspješno provlače kroz postavljene obruče, brzo se snalaze i prebacuju preko planinskih masiva koristeći se poznavanjem terena. Na taj način prisiljavali su austrougarske trupe na stalno kretanje, bivakovanje na otvorenom prostoru, na zimskim i

ljetnim vrućinama, što je izlagalo protivnika velikim teškoćama i gubicima. Vojne bolnice bile su pune, a procenat smrtnosti veoma visok.

U martu i aprilu austrougarske kolone u stopu prate ustanike, za kojima se pomjera stanovništvo, spasavajući se u planinama i prelazeći crnogorsku i tursku granicu. Pritisak austrougarskih trupa na ustaničke snage na svim sektorima uvjetovao je jenjavanje ustanka. To je poslužilo Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu da 22. aprila 1882. izda proklamaciju o ugušenju ustanka i objavi amnestiju u roku do 20. maja 1882. godine. Od amnestije bilo je izuzeto 241 lice.

Iako je ustanak u aprilu smatran ugušenim, on je i dalje za Bosnu i Hercegovinu vezivao veoma jake vojne snage. Male grupe ustanika rasute po ustaničkom području vezivale su sve do sredine ljeta preko 60.000 austrougarskih vojnika za čije se izdržavanje moralo pribaviti 23 miliona dodatnih vojnih kredita.

U ovom ustanku učestvovalo je 2.000 do 3.000 ustanika. Srpske ustanike vode kmetovi, slobodni seljaci, knezovi, stočni trgovci, pandurski serdari, hajdučke harambaše i sl., dok se u vodstvu muslimanskih ustanika pojavljuju slobodni seljaci, trgovci stokom i begovi. Ustanak su gotovo isključivo nosili seljaci, i to njihovi srednji i niži socijalni slojevi. Utvrđeno je da su ustanici, odmah po izbijanju ustanka, izabrali vojne i građanske rukovodioce. Vojno rukovodstvo bilo je izabrano posebno za srpske, posebno za muslimanske ustanike. Ustaničku građansku vlast sačinjavali su seljaci iz Uloga i okolice i nazivali su je "medžilsom" ili "opštinom" u koju je ulazilo 7 Muslimana i 6 Srba. Saradnja Muslimana i Srba u ustanku predstavljala je osobenost koju nije imao nijedan raniji ustanak u Bosni i Hercegovini. Ova saradnja objašnjava se zajedničkim neprihvatanjem austrougarske vlasti, ali im razlozi za to nisu bili identični. Ni jedni ni drugi nisu ostvarili svoje socijalne i političke ciljeve i po tome ovaj posljednji seljački ustanak u XIX stoljeću, slijedi tradiciju prethodnih ustanaka.

Utjecaj ustanka na organizaciju vlasti

Ustanak 1882. godine nije izazvao šira politička gibanja u BiH, ali je za austrougarske političke vrhove predstavljao upozorenje da je nužno poboljšati efikasnost organa vlasti u okupiranoj zemlji i konačno riješiti pitanje oblika njene uprave, imajući u vidu sve unutrašnje i međunarodne okolnosti u kojima Monarhija izvršava svoj okupacioni mandat. Drugim riječima, bilo je neophodno jasno definirati i učvrstiti pozicije Monarhije u BiH i privremenu okupaciju pretvoriti u aneksiju. Za pripremu aneksije i

njeno izvršenje odabran je kao najpogodnija ličnost Benjamin Kalaj (Kallay), u to vrijeme načelnik odjeljenja u Ministarstvu spoljnih poslova. On je 4. juna 1882. imenovan za zajedničkog ministra finansija, čime je neposredno preuzeo odgovornost za upravu BiH. Car Franjo Josip polagao je posebne nade u Kalaja koji je važio za najboljeg poznavaoa Balkana u Monarhiji.

Kalaj je smatrao da bosanskohercegovačka uprava mora djelovati kao da je okupirana zemlja već sastavni dio Monarhije. Kako bi se odmah vidjelo da okupacija nije privremeno stanje, Kalaj je veoma ojačao ulogu zajedničkog ministarstva finansija u bosanskim poslovima, ograničivši nadležnost ministarstva rata uglavnom na vojne poslove. Time je bosanskohercegovačka uprava u osnovi dobila građanski karakter, pod neposrednim ravnanjem civilnog adlatusa. Osnovni instrument za ostvarenje svoje aneksionističke politike Kalaj je vidio u visokoobrazovanom i strogo odabranom činovništvu, čiji je broj rapidno rastao. Osmanlije su upravljale bosanskim vilajetom sa svega 120 činovnika. Prema jednom Kalajevom izvještaju iz 1879. u Bosni je bilo 7.379 činovnika, a u vrijeme aneksije 1908. njihov broj se popeo na 9.535. Nivo činovnika, posebno prvih godina okupacije, bio je prilično nizak. Kalaj je nastojao podići činovnički nivo dovođenjem na vodeće upravne položaje u BiH ljude iz konzularne službe, kojoj je i sam, po karijeri, pripadao. Oslanjanje na činovničku elitu odgovaralo je osnovnom konceptu Kalajeve apsolutističke uprave: vladati bez naroda, ali istovremeno raditi na poboljšanju njegovog položaja u obimu koji dozvoljavaju bosanske finansije i interesi Monarhije. To je u osnovi bio sistem prosvijećenog apsolutizma, koji je prema Kalajevoj zamisli trebao postepeno osigurati uvjete za pretvaranje okupacije u aneksiju.

Uz sva nastojanja i određene rezultate na privrednom i kulturnom polju, Kalaj nije ipak uspio pokrenuti dublje socijalno strukturalne i kulturnopolitičke promjene niti izmijeniti državno-pravni i politički položaj BiH. Cijelo vrijeme njegove uprave do juna 1903. pa čak i kasnije, nakon aneksije 1908, upravno-politički i ustavni režim u BiH zadržao je dva bitna obilježja svog državno-pravnog provizorijuma. Prvo, vrhovna upravna vlast pripadala je zajedničkoj austrougarskoj vlasti u čije je ime administraciju vršilo zajedničko Ministarstvo finansija, što nije bio slučaj ni sa jednom drugom zemljom ili pokrajinom u Monarhiji. Drugo, cijelo vrijeme austrougarske vladavine, u BiH nije bila potpuno odvojena ni razgraničena civilna od vojne vlasti. Štaviše, reorganizacijom zemaljske uprave 1912. godine i ukidanjem položaja civilnog adlatusa dobili su vojni činioци neposredan utjecaj u građanskoj upravi Bosne i Hercegovine.

Pravni poredak. – Usljed državno-pravnih i političkih okolnosti okupacije, te administrativno-tehničkih razloga, prekid sa zatečenim osmanskim pravnim poretkom nije se mogao izvesti naglo. Odmah su ukinuti samo oni osmanski zakoni koji se protive općim pravnim načelima i građanskoj jednakosti. Za sve ostale propise i odnose vlasti su preporučile stanovništvu da se vlada po svojim starim zakonima koji će se postepeno mijenjati kad se prouče stvarni odnosi u zemlji. Time je u velikoj mjeri održan kontinuitet između starog osmanskog i novog austrougarskog prava. Zadržavanje zatečenog prava, uz istovremeno veoma živu normativnu djelatnost austrougarske uprave, učinilo je pravni sistem BiH bio veoma složen. Postojalo je pet osnovnih vrsta izvora prava: (a) Zakoni, uredbe, naredbe i drugi akti koje je zajednička vlada propisivala za BiH, te odluke Vrhovnog suda u Sarajevu od načelnog značaja; (b) Osmansko pravo i propisi islama ukoliko su u Bosni stvarno stupili u život. To su, prije svega, propisi Šerijata koji su regulirali porodične, nasljedne, vakufsko-mearifске i vjerske poslove i odnose Muslimana. Pored toga, Austro-Ugarska je recipirala veći broj osmanskih tanzimatskih zakona, posebno u oblasti zemljišne svojine, agrara i općenito imovinskih odnosa, kojima su u Bosni postavljeni normativni osnovi građanske pravne države. Polazeći od te tanzimatske normativne osnove, uspjela je Austro-Ugarska izgraditi u BiH buržoaski pravni poredak i stvoriti pravnu državu; (c) Kanonsko pravo Pravoslavne i Katoličke crkve te bračno pravo Jevreja; (d) Bosansko običajno pravo, modificirano pod utjecajem ugarskog, osmanskog i mletačkog prava. Zemaljska vlada je organizirano, putem anketa radila na prikupljanju pravnih običaja u BiH; i (e) Kao pomoćni izvor sudovima je služio austrijski Opći imovinski zakonik iz 1811. godine.

Najživlju normativnu aktivnost ispoljavala je Austro-Ugarska u poreskim, carinskim i općenito finansijskim poslovima, pošto su sredstva ove politike (zajedničko carinsko područje, novac, monopoli) smatrana osnovnim instrumentima postepenog ugrađivanja BiH u Monarhiju.

Poreski i općenito finansijski sistem. – Jedno od centralnih pitanja bosanskohercegovačke uprave u toku austrougarske vladavine predstavljale su finansije. Bosanskohercegovačka uprava se uglavnom činila za osiguranje sredstva za razvoj i upravu zemlje. Novopazarskom konvencijom i Zakonom o upravljanju BiH postavljen je princip samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave, koji je u praksi primjenjivan tako da Monarhiji osigura sve prednosti koje je očekivala od okupacije. U austrougarskoj štampi i publicistici otvoreno se pisalo da je Bosna za Monarhiju kolonijalna zemlja, isto kao Sibir za Rusiju, Alžir za Francusku, Java za Holandiju, Indija za Britaniju itd., u koju se mora uvoziti kapital ako se hoće od zaostalog područja stvoriti

jedna "kulturna zemlja". Potrebne austrougarske kolonijalne privredne politike u BiH hitno su zahtijevale njeno uključivanje u carinski sistem Monarhije. Naredbom do 24. decembra 1879. BiH je od 1. januara 1880. priključena "općem carinskom području Austrougarske monarhije". To je značilo da se ukida pogranična carinska linija između Monarhije i BiH, dok se na granicama BiH prema Turskoj, Srbiji i Crnoj Gori podiže zajednička carinska linija. Suprotno članu 4. Carigradske konvencije, da će osmanski novac ostati u opticaju, Zemaljska vlada je 1. marta 1880, izričito zabranila promet osmanskog bakarnog i papirnog novca, osim zlatnih i srebrnih medžidija, altalika, bašlika i kasida.

Carine su donosile znatan prihod, ali je osnovni teret samofinansiranja bosanskohercegovačke uprave snosio bosanski seljak u vidu neposrednih poreza, dok su svi posredni porezi vrlo brzo prenijeti u cijelosti iz Austro-Ugarske. Osnovni neposredni porez bila je stara osmanska zemljarina, zvana desetina čiji je način određivanja i ubiranja onemogućavao unapređenje gospodarstva i konzervirao ekstenzivno privređivanje. Destina je zato 1906. godine pretovrena u "desetinski paušal" što je bio jedan prelazni stadij između desetine i modernog zemljišnog poreza. Paušaliranjem desetine nije promijenjena suština poreza, nego samo način njegovog ubiranja. Umjesto da se desetina procjenjuje i mijenja svake godine, novim sistemom određena je prosječna desetina ili desetinski paušal za period od deset godina koji će se davati sa jednog zemljišta ili parcele. Time su onemogućene zloupotrebe i stalni sukobi između tzv. desetara i seljaka. Pored toga, seljak je podstaknut na intenzivno privređivanje, pa je njegov položaj u svakom pogledu olakšan i poboljšan.

Značajnu ulogu u fiskalnoj politici Zemaljske vlade imao je državni monopol soli i duhana, zemaljski zajmovi, te sredstva dobijena od zajedničke vlade u vidu okupacionog kredita i predujmova za gradnju željeznica i druge privredne poduhvate. Postojao je i državni monopol baruta, ali on nije imao fiskalni značaj. Radi uspješnog obavljanja finansijskih poslova i privlačenja kapitala iz Monarhije, nastojala je Zemaljska uprava razviti u BiH odgovarajući bankarski sistem. Novčani zavodi iz Monarhije su, plašeći se rizika, oprezno i polahko uzlazili u bankovne poslove u BiH. Nezadovoljna time, Vlada je 1895. osnovala Privilegovanu zemaljsku banku za BiH, koja postepeno privlači privatni kapital iz Monarhije.

Agrarni odnosi. - Složena i osobena evolucija osmanskog feudalizma u BiH pravno je završena donošenjem Uredbe o čiflucima u Bosni, poznatije kao Saferska naredba, jer je obnarodovana 14. Safera 1276, tj. 23. septembra 1859. Ovom su naredbom ozakonjeni agrarni odnosi stvoreni procesom čiflučenja.

Naredbom je u osnovi ozakonjeno postojeće običajno agrarno pravo po kojem je kmet smatran za stalnog i nasljednog zakupaca (mustedžira) na imanju zemljoposjednika. Time su odnosi između čifluk-sahibije i čifčije, seljaka ili kmeta, mjesto ranijeg feudalnog, javnopravnog, u osnovi dobili privatno-pravni, tj. građanski karakter. Posjednik zemlje postao je tako i formalno-pravno njen vlasnik, a kmet zakupac, što su faktički i dotada bili. Pored čifluka na kojima je zakupac imao tzv. kmetopravo, vlasnici ili posjednici zemlje imali su i svoje begluke, koje su kao svoj čisto privatni posjed obrađivali u vlastitoj režiji. Odnosi između vlasnika zemlje i kmeta, ustvari zakupca, uređivani su međusobnim ugovorom, zvanim muzarea, po kojem je vlasnik ulagao zemlju a seljak rad.

Seljaci se, bez obzira na to što su mnogi tek u prvoj generaciji živjeli na čifluku, kao doseljenici, uglavnom iz dijelova današnje Crne Gore, počinju otvoreno buniti nastojeći se prisvojiti zemlju koju su na osnovu zakupa obrađivali i od koje su živjeli. To je bilo uzrokom stalnih agrarnih nemira i buna koji su kulminirali ustankom u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini 1875. godine, čime je otvorena tzv. velika istočna kriza, koja je 1878. rezultirala austrougarskom okupacijom BiH. Tražeći za sebe BiH, Austro-Ugarska je tokom istočne krize i na Berlinskom kongresu stalno isticala da su agrarni odnosi osnovni uzrok sukoba koji potresaju Bosnu i da je osmanska uprava nesposobna riješiti to pitanje nego da to može učiniti samo jedna snažna i neutralna sila. Član XXV berlinskog ugovora nije formalno obaveziva Monarhiju da riješi agrarno pitanje, ali se to od nje očekivalo, posebno u kontekstu ustanka u dijelovima BiH 1875, koji joj je poslužio kao direktan izgovor za okupaciju. Ta očekivanja su brzo iznevjerena. Već 8. augusta 1878. general Stevan Jovanović izdaje u Hercegovini proglas, da "dosadašnji odnošaji među agama i njihovim kmetovima zasad ostaju kao i dosad". Careva vojna kancelarija izdala je 12. oktobra 1878. naredbu zemaljskom poglavaru Josipu Filipoviću, da se reguliranje agrarnih odnosa između posjednika (čifluk--sahibija) i zakupaca (kmetova) vrši na osnovu osmanskih zakona, posebno Saferske naredbe. Istovremeno je izvršena službena recepcija osmanskog zemljišnog i agrarnog prava, čime je Monarhija ozakonila zatečene eksfeudalne odnose.

Odnosi između zemljoposjednika (aga) i njihovih zakupaca izazivali su brojne sporove i sukobe, što je predstavljalo stalnu opasnost za javni poredak, pa su vlasti ulagale dosta napora da se održi dato pravno stanje. Poslije dužih rasprava i "agrarnih konferencija" i savjetovanja u Sarajevu i Beču tokom 1879-80. godine, u političkim vrhovima Monarhije je preovladalo mišljenje da u datim ekonomskim, finansijskim i političkim okolnostima oslobođenje

kmetova putem obaveznog otkupa nije izvodljivo, jer za to nije bilo dovoljno kapitala, odnosno takav otkup jednostavno niko nije bio spreman kreditirati. Pored toga, Monarhija se plašila da bi naglo i radikalno rješenje agrarnog pitanja izazvalo krupna ekonomska i demografska pomjeranja, čime bi se bitno narušila konfesionalno-etnička struktura u BiH, posebno na štetu Muslimana, čime bi se ugrozio njen položaj u okupiranoj Zemlji. Tako se u praksi Austro-Ugarska orijentirala na rješavanje agrarnog pitanja putem fakultativnog otkupljivanja kmetovskih selišta, dobrovoljnim sporazumom između age i kmeta ili zakupca. Na toj je osnovi otkup tekao veoma sporo. Od okupacije do 1904. godine otkupile su se potpuno ili djelimično svega 20.193 kmetske porodice. Većinu otkupne sume osiguravali su sami seljaci. Poslije 1903. vlasti nastoje svojim finansijskim učešćem ubrzati dobrovoljni otkup, pa je od 1907. većina otkupne sume osiguravana zajmovima preko Zemaljske banke. Do 1910. godine otkupilo se preko 25.000 kmetova, ali su još 111.033 porodice imale u većoj ili manjoj mjeri različite eksfeudalne obaveze i terete. Praksu dobrovoljnog otkupa kmetova uz pomoć Vlade, sankcionirao je poslije dugih političkih borbi Bosanskohercegovački sabor zakonom od 13. juna 1911. o davanju zajmova za fakultativno otkupljivanje kmetskih selišta.

Bez obzira na spor tempo otkupa, muslimanski su zemljoposjednici stalno slabili i propadali. Početkom 20. stoljeća u BiH je među Muslimanima bilo još svega tridesetak stvarno veleposjedničkih porodica, od kojih su najjači bili Gradašćevići sa preko 1.200 kmetskih selišta, Fadilpašići (700), Tuzlići, Džinići (preko 500) i dr. Nekad slavne porodice, Babići, Turhanije, Muzaferije, Dženetići, Čemerlići, Sokolivići, Čelebići i dr. imale su u prosjeku 5 - 15 čifluka. Velika većina aga bili su sitni gradski trgovci i zanatlije koji su od vlastite zarade kupili tek jedan ili dva čifluka. Istovremeno je bila primjetna tendencija da na osnovi zelenaškog kapitala i rentijerstva muslimanski zemljoposjed pređe u nemuslimanske ruke. Taj je proces počeo još za vrijeme osmanske vlasti, šezdesetih godina prošlog stoljeća, kada se među glavnim kupcima čifluka Husein-kapetana Gradašćevića, koje je osmanska država prodavala, pojavljuju Srbi, Petraki ef. Petrović iz Sarajeva, Niko i Tošo Kojdić, Mijo Cvijetić i Jovo Josipović, svi iz Brčkog, a posebno Jovo Babić iz Gradačca. On je seljacima davao zajmove za otkup, pa ih je po nevraćanju duga pretvorio u svoje kmetove, o čemu je pisao i onovremeni najugledniji srpski list, novosadska "Zastava". Tako se među zemljoposjednicima, sa ili bez čifluka, prema popisu iz 1910, pored 12.550 Muslimana, javljaju i 1.393 Srbina, 725 katolika i 66 ostalih.

Među kmetovima ili zakupcima najbrojniji su bili Srbi (75.679), zatim Hrvati (29. 067), te na kraju Muslimani (6.334). Nasuprot tome bilo je 236.854 slobodnih seljaka od kojih su Muslimani činili 56,65% (334.811). U uvjetima austrougarske uprave većina je kmetova ili zakupaca osjećala da se njihovo kmetopravo na čifluku postepeno faktički pretvara u privatnu svojinu, pa se tako i ponašala. Direktno je to, marta 1908. potvrdio civilni adlatus Baron Isidor Benko, kada je na žalbe muslimanskih zemljoposjednika, izjavio da je sam "iskreno kazao, da ne bi želio biti aga u BiH", jer zna da im je "težak položaj", te "koliko ima faktora koji navaljuju" na njihova "prava i interese". Ta je situacija kulminirala u trenutku raspada Austro-Ugarske ujesen 1918, kada su seljaci silom i jednostrano prisvojili zemlju, koju su pravno gledano pod zakup držali, paleći jednovremeno mnogim muslimanskim zemljoposjednicima kuće i gospodarske objekte. Takvo stanje anarhije i bezvlašća u agraru regent Aleksandar Karađorđević, faktički je sankcionisao svojom proklamacijom seljaštvu već 6. januara 1919.

Austrougarska vojska u BiH do 1914.godine

Od konca XVII vijeka pa do 1878. Bosna i Hercegovina bila je pogranična provincija Osmanskog carstva, a od 1878. Habsburške monarhije. Otuda je ona u vrijeme ratova i ustanaka uvijek bila prenaseljena vojskom i prisiljena da se s njom saživljava. I austrougarska okupacija 1878. dovela je u Bosnu i Hercegovinu veliki broj vojnika koji će biti jedino premašen u toku Prvog svjetskog rata. Strateška važnost okupiranog područja uvjetovala je da i u mirnodopskim uvjetima u ovoj pokrajini bude stacionirana relativno brojna okupaciona vojska. Šef Zemaljske vlade bio je komandant 15. a kasnije i 16. vojnog korpusa raspoređenog u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, čije je sjedište bilo u Sarajevu, koje se u narednim decenijama pretvara u najveći vojni centar u ovom dijelu Monarhije. U mirnodopskim uvjetima u njemu je 1895. bilo smješteno 3.460 vojnika, a 1910. godine 5.120. Posljednjih decenija osmanske vlasti u mirnodopskom sastavu osmanske vojske bilo je predviđeno 28.000 vojnika, a stvarno je ta popunjenost bila manja od 50%, jer se broj vojnika kretao do 9-12.500 vojnika i 3.000 zaptija u nadležnosti civilnih vlasti.

U mirnodopskom sastavu, za vrijeme austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini bilo je raspoređeno 1895. godine 22.944 vojnika, od kojih je 17. 777 ili 77,5% bilo smješteno u gradovima, a petnaest godina kasnije, 1910. broj vojnika u pokrajini je narastao na 33.758, što čini povećanje od 10.215 vojnika ili 57%. U gradovima se nalazilo 27.992 vojnika ili 83% ukupne vojske u pokrajini (vidi tabelu koja slijedi). Austro-Ugarska je, slično Turskoj u

posljednjim decenijama njene vladavine, koncentrisala svoju vojsku na granicama prema Crnoj Gori i Srbiji, istočno od tokova rijeka Bosne i Neretve. Iz tabele se vidi da je u odnosu na 1895. godinu, 1910. došlo ne samo do znatnog povećanja bosanskohercegovačkih okupacionih trupa, nego je u vrijeme aneksione krize i poslije nje promijenjen njihov raspored. Gradovi na granici prema Crnoj Gori i Srbiji dobili su znatno povećane vojne kontingente, naročito Foča, Goražde, Višegrad, Rogatica, zatim Bileća, Trebinje, Nevesinje i Gacko i postali toliko prenaseljeni vojskom da je, naprimjer, u Bileći bilo više vojnika nego civilnih lica. Sarajevo sa 5.120 i Mostar sa 4.731 vojnikom (1910. godine) uvrstili su se među najznačajnije vojne centre Austro-Ugarske. Njima je, zajedno sa spomenutim istočnobosanskim i istočnohercegovačkim gradovima, bila namijenjena posebna strateška funkcija. To pokazuje skupa mreža strateških željezničkih pruga Sarajevo-Višegrad-Vardište, kao i pruge Gabela-Hum-Trebinje, s krakovima prema Dubrovniku, Bileći i Zenici. One su služile brzom prebacivanju trupa iz istočne Hercegovine i Mostara u jadranske luke i obratno.

Broj aktivnih vojnika u bosanskohercegovačkim gradovima 1895. i 1910. godine

	1895.	1910.	+ 1895.	- 1910.
1. Sarajevo	3.460	5.120	+ 1.660	+ 48%
2. Čajniče	301	118	-183	- 61%
3. Goražde	465	709	+ 244	+ 52%
4. Foča	512	1.393	+ 871	+ 170%
5. Fojnica	10	7	- 3	- 30%
6. Kreševo	7	6	-1	- 14%
7. Rogatica	364	696	+ 332	+ 91%
8. Visoko	12	8	- 4	- 33%
9. Vareš	10	7	- 3	- 30%
10. Višegrad	457	785	+ 328	+ 72%
11. Bihać	387	120	- 267	- 69%
12. Bos. Krupa	15	9	- 6	- 40%

13. Bos. Petrovac	14	75	+ 61	+ 435%
14. Cazin	11	9	- 2	-18%
15. Drvar	-	6	+ 6	-
16. Kulen-Vakuf	9	6	- 3	- 33%
17. Ključ	13	7	- 6	- 46%
18. Sanski Most	13	141	+ 128	+ 984%
19. Stari Majdan	7	5	- 2	+ 28%
20. Tuzla	807	1.680	+ 873	+ 108%
21. Bijeljina	412	957	+ 545	+ 132%
22. Brčko	148	455	+ 307	+ 207%
23. Gračanica	12	8	- 4	- 33%
24. Gradačac	14	9	- 5	- 35%
25. Modriča	9	7	- 2	- 22%
26. Bos. Šamac	11	8	-3	-27%
27. Kladanj	14	7	- 7	- 50%
28. Maglaj	90	9	-81	-90%
29. Orašje	6	7	+1	+16%
30. Srebrenica	128	125	- 3	-2%
31. Vlasenica	133	260	+ 127	+ 95%
32. Zvornik	294	498	+ 204	+ 69%
33. Travnik	365	408	+43	+12%
34. Bugojno	25	6	-19	-79%
35. Donji Vakuf	13	4	- 9	- 69%
36. Gornji Vakuf	8	5	- 3	- 37%
37. Glamoč	13	7	- 6	- 46%
38. Jajce	113	130	+ 17	+ 15%
39. Livno	267	90	- 177	- 43%
40. Prozor	10	5	-5	- 50%
41. Varcar-Vakuf	11	7	- 4	- 63%

42. Zenica	172	188	+ 16	+9%
43. Žepče	19	7	-12	-63%
44. Županjac	14	6	- 8	- 57%
45. Banja Luka	1.246	1.474	+ 288	+ 18%
46. Bos. Dubica	9	8	-1	-11%
47. Bos. Gradiška	149	5	- 144	- 96%
48. Bos. Novi	13	7	- 6	- 46%
49. Bos. Brod	16	6	-10	- 62%
50. Bos. Kostajnica	15	6	- 9	- 60%
51. Derventa	96	168	+ 72	+ 75%
52. Doboj	96	269	+173	+180%
53. Kotor-Varoš	11	7	-4	-36%
54. Prijedor	13	7	-6	-46%
55. Prnjavor	13	57	+44	+338%
56. Tešanj	13	8	- 5	- 38%
57. Mostar	2.640	4.731	+ 2.091	+ 79%
58. Bileća	881	2.344	+1.463	+166%
59. Čapljina	8	8	0	0%
60. Gacko	22	850	+828	+3.736%
61. Konjic	254	212	-42	-16%
62. Ljubinje	118	138	+20	+17%
63. Ljubuški	15	84	+ 68	+ 453%
64. Nevesinje	867	1.053	+ 186	+21%
65. Stolac	433	568	+ 135	31%
66. Trebinje	1.674	2.861	+1.287	+77%

U gradovima svega:	17.777	27.992	+ 10.215	+57%
--------------------	--------	--------	----------	------

U BiH ukupno:	22.944	33.758	+ 10.814	+ 47%
---------------	--------	--------	----------	-------

Vojska je u bosanskohercegovačkim gradovima bila važan ne samo ekonomski nego i društveni faktor koji je, zajedno s činovnicima, preduzetnicima, intelektualcima i radnicima, postala nosilac novog, drugačijeg načina života. Preko oficirskih kasina, vojnih orkestara i brojnih društvenih manifestacija dobro plaćeni oficiri sa svojim porodicama čine važan dio novog doseljeničkog građanstva. Neki bosanskohercegovački gradovi su najneposrednije vezivali svoj ekonomski prosperitet za prisustvo vojske u njima, tako da su neki preko svojih općinskih vijeća podnosili zahtjeve za povećanje vojnih garnizona. Takve zahtjeve podnijela su zastupstva u Bihaću i Travniku dikretno šefu Zemaljske vlade i komandantu hercegovačke vojske Apelu, s motivacijom da se poveća promet životnim namirnicama. Vojne liferacije i svakodnevno podmirivanje vojnih potreba donosilo je zaradu mnogim domaćim trgovcima i zanatlijama. Početkom XX stoljeća, preko 10% bosanskohercegovačkih budžetskih sredstava trošeno je na vojsku, što je štetilo privrednom razvoju zemlje, a pogotovu kada su ta sredstva, stvarana u Bosni i Hercegovini, trošena na vojsku dislociranu u Monarhiji, van bosanskohercegovačkih granica. I stog stanovišta je građanin bio zainteresiran za sredstva vojnog budžeta, odnosno za njihovo trošenje u zemlji.

Osim vojske važan faktor u gradovima bila je žandarmerija u čijim redovima je 1902. godine služilo 2.284 žandarma i 52 oficira. Među oficirima nije bilo nijednog pripadnika Bosne i Hercegovine, dok je među žandarmima bilo 273 ili 11,95%. Troškovi za njeno izdržavanje činili su jednu od najvećih stavki u zemaljskom budžetu. Za 1903. godinu iznosili su 3.418.919 kruna što je činilo 7,5% svih izdataka zemaljskog budžeta za ovu godinu. Po broju žandarma Bosna i Hercegovina premašivala je zemlje sa izrazitim policijskim sistemima, kao što je "Zemaljska straža" u ruskom Zakavkazju.

Bosanskohercegovačka vojska u okviru austrougarske armije

Bosanskohercegovačka vojska unutar austrougarske armije formirala se postupno. Nakon donošenja vojnog zakona 1881. godine, najprije su osnovane četiri okružne komande u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru, a naredne godine formirane su prve četiri bosanskohercegovačke pješadijske čete. Dalje formiranje četa, bataljona i pukova (regimenti) teklo je kontinuirano sve do kraja Prvog svjetskog rata. Bosanskohercegovački pješadijski puk br. 1 popunjavao se sa područja sarajevskog vojnog okruga sa sjedištem štaba u Beču, br. 2 iz banjalučkog sa sjedištem u Gracu, br. 3 iz tuzlanskog sa sjedištem u Budimpešti i br. 4 iz mostarskog okruga sa

sjedištem štaba u Beču, odnosno Trstu. Bosanskohercegovački pješadijski pukovi imali su po četiri bataljona i jedan rezervni bataljon. Svaki bataljon sastojao se od tri čete, čiji je brojni sastav bio ustaljen, ali je zavisilo od trajanja vojnog roka. Pri dvogodišnjem roku četa je brojala 124 vojnika, a uvođenjem trogodišnjeg roka 1900. godine, četa je smanjena na 86 vojnika. U vezi s tim mijenjao se i godišnji kontingent bosanskohercegovačkih regruta. Vojnim zakonom 1881. godine utvrđen je kontingent od 1.200 regruta, 1897. povećan je na 1.381 obveznika, 1900. na 3.500 i 1908. na 4.000 ljudi. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine njeni zemaljski pripadnici izjednačeni su u vojnim obavezama sa državljanima Austrije i Ugarske. Ta promjena odrazila se u novom Zakonu o odbrani Bosne i Hercegovine od 11. augusta 1912. Ovim zakonom napuštena je mogućnost iz prethodnog zakona da se angažuje zamjena za regrutovano lice, što je bilo ostatak turskog vojnog zakonodavstva (bedeluk = plaćena zamjena).

Zakonom je usklađen godišnji kontingent regruta po principu koji je primjenjivan u Austriji i Ugarskoj. Do ovog zakona taj kontingent u Bosni i Hercegovini iznosio je 0,25% od ukupnog stanovništva, dok je u Austriji iznosio 0,30%, a u Ugarskoj 0,29%. Od 1912. godine bosanskohercegovački regrutni kontingent iznosio je 6.392 obveznika ili 0,43% ukupnog stanovništva (Austrija 0,42%, Ugarska 0,44%), što je činilo prosjek austrijskog i ugarskog procenta od ukupnog stanovništva. Zakon od 4. aprila 1914. odredio je povećani regrutni kontingent za Bosnu i Hercegovinu: 1914. - 8.016, 1915. - 8.411, 1916. - 8.748, 1917. - 8.444 i 1918. - 8.906 momaka. U isto vrijeme došlo je do znatnog pomjeranja starosne granice za rezervne sastave. Prema zakonu iz 1912. godine treća rezerva se završavala sa navršenih 42 godine života, zakonom iz 1914. godine ta granica je pomjerana na 50 godina i 1916. na navršenih 55 godina života. Prema popisu iz 1910, muška populacija u životnoj dobi od 20 do 55 godina činila je 41,47% muškog stanovništva ili 21,73% ukupnog stanovništva. Prema rezultatima regrutovanja u 1917. godini u odnosu prema broju stanovništva Austrija iskazuje 0,50%, Ugarska 0,45%, a Bosna i Hercegovina 2,53%. Dignuta godišta od 1865. do 1899. godine daju broj od 298.773 vojnika ili 15,7% ukupnog stanovništva 1910. godine. Osnovu bosanskohercegovačkih trupa, do izbijanja rata, činila su spomenuta 4 bosanskohercegovačka pješadijska puka i 4 lovačka bataljona. Uzimajući u obzir sve ove promjene, obaveze bosanskohercegovačkog stanovništva prema zajedničkim oružanim snagama Monarhije rastle su brže nego u drugim zemljama Austro-Ugarske.

Mobilizacije izvršene 1914. i daljih ratnih godina davale su ljudstvo koje je bilo raspoređeno u ukupno osam bosanskohercegovačkih pješadijskih pukova i isto toliko lovačkih bataljona, zatim u jedinice brdsk. artiljerije, rezervne bataljone za popunjavanje operativnih jedinica, tvrđavske pješadijske bataljone i radne odrede. Sve je to formacijski svrstano u pješadiju, artiljeriju, tehničke i prometne jedinice i ostalo. Bosanskohercegovačka vojska nije imala konjičke jedinice. U maju 1917. bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj armiji brojale su ukupno 234.662 čovjeka. Od toga u pješadiji je služilo 212.541 ili 90,58%, artiljeriji 4.111 (1,75%), tehničkim i prometnim jedinicama 2.924 (1,25%) i ostali 15.046 (6,42%). (Od novembra 1916. do decembra 1917. godine bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj armiji povećane su od 209.629 na 298.773 vojnika. Za nešto više od godinu dana mobilisano je i uključeno 89.144 novih vojnika (ne računajući gubitke poginulih, umrlih i teško ranjenih). U svim bosanskohercegovačkim jedinicama aktivni i rezervni oficirski kadar bio je različite nacionalne pripadnosti, najčešće njemačke, mađarske i češke. U početku obuku bosanskohercegovačkih regruta obavljali su aktivni oficiri i podoficiri, a istovremeno su iz Bosne i Hercegovine u nižu vojnu akademiju bili upućeni vojni pitomci, koji su po završetku školovanja jednim dijelom popunjavali komandna mjesta u bosanskohercegovačkim jedinicama. Rezervni oficirski kadar obarazan je na posebnim kursevima. Krajem februara 1917. bosanskohercegovačka vojska nije imala nijednog generala. U aktivnoj vojsci bilo je 12 štapskih i 43 viša oficira, u rezervnim jedinicama 216 viših oficira i u ostalim jedinicama 1 štapski i 36 viših oficira.

Od početka rata protiv Srbije, a posebno poslije prvih neuspjeha na ovom ratištu, Austrougarsko ratno ministarstvo donijelo je propise o mjerama koje treba preduzeti prema politički nepouzdanim pripadnicima bosanskohercegovačkih vojnih jedinica. Naređeno je da se formiraju vojni radni odredi u kojima bi ljudstvo, uključujući podoficire u vojnoj, administrativnoj i računskoj službi, bilo lišeno oružja. Radni odredi raspoređivani su na radove za opremanje utvrđenih mjesta, utvrđivanje mostova, popravku i izgradnju puteva, željeznica i sl. Nakon prvih otkrića "političke nepouzdanosti kod ljudstva srpske narodnosti" Vrhovna komanda armije naredila je da se kod svih bosanskohercegovačkih pukova formiraju po dva ratna bataljona od "pouzdatih elemenata", a od ostatka, nenaoružani radni odredi. Uporedo sa uklanjanjem nepouzdatih srpskih vojnika i oficira iz bosanskohercegovačkih pješadijskih pukova radilo se na formiranju rezervnih bataljona od pouzdanih pripadnika muslimanskog, hrvatskog i srpskog stanovništva, brojno izjednačenog nacionalnog sastava i dovedenih u takvo stanje da se odmah mogu priključiti bosanskohercegovačkim pješadijskim pukovima kao nji-

hovi ratni bataljoni. Tako je mobilizacijom rezervista trebalo nadomjestiti sve ono što je otpadalo iz bosanskohercegovačkih jedinica zbog dezerterstva i nepouzdanog držanja i uvrstiti u ratne jedinice. Tu se krila sva tajna o pretjeranom mobilisanju bosanskohercegovačkih vojnih obveznika u odnosu na druge zemlje u Monarhiji. Sve ove radnje su pojačane i aktuelizirane nakon neuspjeha na balkanskom ratištu do kraja 1914. godine. Tako su vojni obveznici mobilisani u zimu 1914/15. (godišta: 1896, 1895. i 1891), zatim 1877. do 1873. mahom odmah stavljeni na raspolaganje komandi Balkanskih ratnih snaga. Od njih je formiran po jedan ratni bataljon u svakom bosanskohercegovačkom pješadijskom puku, a od viška tvrđavski pješadijski bataljoni. Svaki bosanskohercegovački pješadijski puk morao je imati dva ratna bataljona sastavljena od pouzdanog ljudstva sa prosječno 26% katolika, 41% pravoslavnih i 32% muslimana. Poslije prigovora Ratnog ministarstva na raspored srpskih regruta mobilisanih 1914. godine u brdsku artiljeriju, vojnici srpske nacionalnosti bili su potpuno isključeni iz ove vojne formacije i razvrstani u radne odrede. (Time su oni bili uvrijeđeni i tražili su povratak u ratne jedinice.) Konačno, da bi se eliminisala nepouzdanost, ove bosanskohercegovačke trupe morale su u svom sastavu imati 67% Muslimana i Hrvata i 33% "apsolutno pouzdanih Srba".

U prvoj godini rata, bosanskohercegovački pukovi bili su raspoređeni u razne divizije i borili su se u svim važnijim bitkama protiv srpskih snaga na području Srbije i istočne Bosne, ali i na galicijskom, ruskom i poljskom ratištu, kao i na Karpatima. Veća dezerterstva počinju 30. i 31. XII 1914. Za dvije noći dezertirao je 1 narednik i 82 vojnika, a sutradan 98 vojnika. Dezertiranje vojnika srpske nacionalnosti nastavlja se i 1915. godine, učestalije i masovnije na ruskom frontu. Osim toga, narednih ratnih godina gubici su se povećavali na razne načine pa su mobilizacije strogo provođene, kriteriji znatno olabavljeni uspostavljanjem klasifikacije vojnih obveznika u četiri grupe: sposobni, sposobni za pomoćne službe, podobni za službu bez oružja i nesposobni za svaku službu. Na taj način se rezervistima nadoknađivao gubitak u ratnim sastavima, ali se smanjivala borbena sposobnost popunjenih jedinica. Osim pomjeranja starosnih granica u jedinice se počelo sve jače prenositi nezadovoljstvo stanovništva iz pozadine. Tu je stalno dolazio do izražaja i problem jezika, odnosno komunikacije višenacionalnog komandnog kadra i jezički heterogenog bosanskohercegovačkog vojnog sastava. Krajem 1916. i početkom 1917. godine u bosanskohercegovačke jedinice primani su dobrovoljci Albanci, islamske vjeroispovijesti. Poslije uspješne regrutacije i završene obuke oni su smatrani pripadnicima carske i kraljevske armije, ali u jednoj četi mogao je biti samo jedan vod Albanaca.

Potkraj 1917, Bosna i Hercegovina pružala je sliku krajnje iscrpljene zemlje. Zapuštena privreda i pogoršano stanje na ratištima izazivali su masovno dezerterstvo iz austrougarske vojske i nagli porast broja naoružanih bjegunaca koji se odmeću u "zeleni kadar", što nisu mogle spriječiti ni najoštrije disciplinske mjere i uvođenje prijevremenih sudova. Posljednji okršaji u 1918. godini kao i pojava epidemija zaraznih bolesti izbacivali su iz ratnog stroja veliki broj ljudi. Računa se da je na 1.000 stanovnika u Monarhiji bilo u I svjetskom ratu 29 poginulih Nijemaca, 29 Mađara i 20 Hrvata. Bosansko-hercegovačke jedinice smatrane su elitnim trupama austrougarske armije. Do augusta 1918. u bosanskohercegovačkim pješadijskim pukovima br. 1. do 4. dodijeljeno je 27.243 medalje za hrabrost. Prema austrijskoj statistici broj poginulih vojnika u ovom ratu iz Bosne i Hercegovine iznosio je 19,1 na 1.000 stanovnika, dok je prosjek cijele Monarhije iznosio 23,9.

Nacionalno-politički kurs okupacione uprave

Austrougarska vlada nije u trenutku okupacije imala izgrađen koncept nacionalne politike u BiH. U uvjetima socijalnih i konfesionalnih suprotnosti među bosanskohercegovačkim stanovništvom, austrougarska uprava nastoji održati unutrašnju ravnotežu, svjesna da bi svaki njen poremećaj u korist neke od tri vjersko-etničke grupe ugrozio položaj Monarhije u BiH. Austrougarske vlasti su usljed složenih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti imale veoma skućen prostor za vođenje neke svoje šire nacionalne politike u okupiranoj zemlji. Svi napori u tom pogledu svodili su se na sprečavanje ili bar efikasno kontrolisanje nacionalnih težnji domaćeg stanovništva, te izoliranje BiH od nacionalno-političkih kretanja u okolnim južnoslavenskim zemljama.

Neposredno po okupaciji, prvi zemaljski poglavar general Josip Filipović pokušavao je, uz oslonac na činovničku ekipu koju je odveo iz Hrvatske, sprovesti u upravi i nacionalnoj politici hrvatski kurs. Takva politika je naišla na odlučan otpor vladajućih austrougarskih krugova, pa je Filipović već u decembru 1878. morao odstupiti čime prestaje "hrvatski kurs" okupacione uprave.

Od odlaska B. Kalaja 1882. godine na čelu bosanskohercegovačke uprave, posebna pažnja poklanjala se srpskom nacionalnom pokretu. Kalaj je smatrao da je taj pokret u BiH najrazvijeniji, te da je potrebno, ne zanemarujući ostale, neutralizirati njegove nacionalno-političke težnje. U tom smislu dozvoljena je slobodna upotreba srpskog imena, vlada je pokrenula list "Prosvjetu", štampan ćirilicom, itd. Osim "srpskim kursom", koji je oličavao

civilni adlatus baron Fedor Nikolić (banatski veleposjednik i po majci unuk kneza Miloša Obrenovića i rođak srpskog kralja Milana) vlasti su nastojale pridobiti za svoju politiku vodeće krugove srpskog građanstva. Nikolić u tim nastojanjima nije uspio, pa je 1886. godine napustio BiH.

Nikolićevim uklapanjem Kalaj je želio osloboditi prostor za svoju novu nacionalnu politiku koja je, držeći se vjerske ravnoteže, imala za cilj da u cjelokupnom domaćem stanovništvu razvije i učvrsti osjećanje zemaljske, bosanske posebnosti i narodnosti. To je bio pokušaj da se nasuprot različitim nacionalnim idejama u BiH istakne koncept koji bi pod bosanskim (bošnjačkim) imenom okupio sve vjersko-etničke grupe u BiH. Ideju da se pojmom bošnjaštvo obuhvata sve stanovništvo BiH, bez obzira na vjeroispovijest, pokrenule su osmanske vlasti u sklopu reformi koje su sredinom 19. stoljeća sprovedene u Carstvu. Već je Omer-paša Latas djelovao u tom pravcu tokom boravka u Bosni početkom pedesetih godina prošlog stoljeća. Na tome je naročito radio šezdesetih godina bosanski namjesnik Šerif Osman Topal-paša. Kalaj je pošao od njegove ideje interkonfesionalnog bošnjaštva nastojeći je sa puno više energije ostvariti. Sva njegova nastojanja ostala su ipak uzaludna, pošto je vlastita nacionalna misao u međuvremenu uhvatila dubokog korijena među vodećim slojevima srpskog i hrvatskog građanstva. Bošnjaštvo je u političkom životu BiH došlo do izvjesnog izražaja kada je 1891. godine Mehmed-beg Kapetanović pokrenuo list "Bošnjak". U prvom broju "Bošnjak" se oglasio kao muslimanski list, braneći i propagirajući istovremeno općebosansku nacionalnu ideju. Njegova pojava i pisanje naišli su na odbijanje i oštru kritiku u srpskoj i hrvatskoj štampi, kako u BiH tako još više u Srbiji, Vojvodini, Hrvatskoj i Dalmaciji. Većina muslimanskog građanstva odbacuje ideje "Bošnjaka" zbog njegovog izrazito prorežimskog držanja, a mlada muslimanska inteligencija, koja se tih godina polahko formira vrlo brzo prekida saradnju s njim. Od sredine devedesetih godina bošnjaštvo više ne predstavlja nikakvu stvarnu alternativu nacionalnim pokretima u BiH. Austrougarska vlast to polahko i prešutno priznaje prihvatajući početkom 20. stoljeća nacionalno-političke pokrete, koji su se u međuvremenu razvili, kao partnere u bosanskoj politici.

Organizacija vjerskih zajednica

Ubrzo po okupaciji Austro-Ugarska preduzima mjere da uspostavi svoju kontrolu i jurisdikciju nad vjerskim zajednicama u BiH, Pravoslavnoj i Katoličkoj crkvi, te Islamskoj zajednici.

Pravoslavna crkva. – Još od prvih dana okupacije, nova vlast se počela miješati u poslove Pravoslavne crke i kršiti njenu dotadašnju autonomiju. U instrukcijama koje je general Filipović dobio pred početak okupacije, naglašeno je da je nužno pravoslavno stanovništvo u BiH odvojiti od Vaseljenske patrijaršije u Carigradu i staviti ga pod duhovnu vlast pečkog patrijarha, sa sjedištem u Sremskim Karlovcima. U tom je smislu, po instrukcijama vlasti, sarajevski mitropolit Grk Antim odmah po okupaciji uputio molbu i karlovačkom patrijarhu da se Dabrobosanska mitropolija pripoji njihovoj patrijaršiji. Izgledalo je da će vlast lahko ostvariti svoj plan, pošto je srpsko građanstvo u BiH bilo veoma nezadovoljno radom fanariotskih, grčkih vladika. Prikličenje Karlovačkoj patrijaršiji zahtijevala je i Pravoslavna opština u Sarajevu na svom "sobraniju" 13. septembar 1878.

Ovome se odmah usprotivio arhimandrit Sava Kosanović, a zatim i sve crkvene opštine u zemlji. Vodeći krugovi srpskog građanstva BiH su shvatili da bi pripajanjem Karlovačkoj patrijaršiji bili jače vezani za Monarhiju, što bi u krajnjoj liniji utrla put aneksiji. Zato su se iz političkih razloga držali Carigrada. U tim okolnostima Austro-Ugarska mijenja plan, tako što nastoji Dabrobosansku mitropoliju odvojiti bar od Veseljenske patrijaršije, kad je već ne može pripojiti onoj u Karlovcima. Nakon duže diplomatske akcije uspjela je austrougarska vlada 28. marta 1880. zaključiti konkordat sa Carigradskom patrijaršijom. Po ovom konkordatu priznato je austrijskom caru da sam imenuje episkope i mitropolita i predlaže ih Patrijaršiji samo radi ispunjenja kanonskih formalnosti i da na isti način uklanjanja episkope sa njihovih eparhija. Tako je Pravoslavna crkva u BiH došla u zavisnost od vlade. Carigradskom patrijarhu isplaćivano je za to 58.000 zlatnih groša godišnje, episkopi su dobijali stalnu plaću od države, a pravo ubiranja crkvenih doprinosa prešlo je na državu. Za novog mitropolita postavljen je prvi put Srbin Sava Kosanović, carevim rješenjem od 20. decembra 1880, pošto je prethodno položio u careve ruke izjavu o lojalnosti. Svečanost ustoličenja održana je u Sarajevu 10. aprila 1881. Tokom 1882. osnovani su u Sarajevu konzistorija i bogoslovija. Nakon svega četiri godine službe Kosanović je 1885. podnio ostavku, sa obrazloženjem da se vlasti bezobzirno miješaju u upravu pravoslavne mitropolije, konzistorije i bogoslovije, te da se rimokatolička propaganda, pomagana od vlade svom silom okomila na pravoslavlje.

Katolička crkva. – Nezadovoljna franjevcima i njihovim nacionalno-političkim mišljenjem i ponašanjem, Austro-Ugarska odmah po okupaciji nastoji preurediti katoličku crkvenu hijerarhiju u zaposjednutoj zemlji. Početkom decembra 1878. premješten je general Filipović iz Bosne, a na njegovo mjesto zemaljskog poglavara postavljen herzog Wilhelm Wurttemberg koji preduzima akciju da se u BiH smanji utjecaj franjevaca i da se u BiH uvede svjetovna katolička hijerarhija. Ova je akcija iznenadila i razočarala franjevce koji su još od vremena Josipa II, u većini privrženo služili katoličkoj Austriji, posebno do 1840, kada je Porta javno priznala habsburški protektorat nad bosanskim katolicima. Odnosi sa vladom su se zaoštrili kada je sarajevski biskup Vuičić demonstrativno prekinuo veze sa vlastima, pošto je herzog Wurttemberg preoteo, krajem 1878, zemljište za gradnju oficirske kasine (danas Dom ljljljana) koje su franjevci kupili za crkvu.

Austrougarske zahtjeve Svetoj stolici, da se radi "poboljšanja" prilika katoličke crkve u okupiranoj zemlji, izvrši njeno preuređenje, rimske su kongregacije odbile na sjednici 23. juna 1879. To nije pokolebalo Austro-Ugarsku u nastojanjima da franjevce zamijeni energičnim svetovnim svećentvom, čiji bi izbor zavisio od vladara. Austro-Ugarska je nastvila sa diplomatskim pritiskom na Vatikan, a za svoju je akciju uspjela pridobiti đakovačkog biskupa Josipa J. Štrossmayera i zagrebačkog nadbiskupa kardinala Mihalovića. Uz njihovu pomoć i dugom diplomatskom borbom te upornošću uspjela je Austro-Ugarska zaključiti 8. juna 1881. konkordat sa Svetom stolicom. Franjevci su izgubili ranije privilegije, prije svega isključivo pravo na duhovnu pastvu, pravo da predlažu kandidate za bosanske biskupe, koje je prešlo na austrijskog cara, te pravo, po kojem smrću biskupa dolazi jedan od dva franjevačka provincijala za administratora ispražnjene dijeceze. Povremeno je uspostavljena svjetovna ili "redovita" katolička hijerarhija sa nadbiskupijom i katedralnim kaptolom u Sarajevu. Za prvog sarajevskog (vrhbosanskog) nadbiskupa, car je 18. augusta 1881. imenovao dr. Josipa Štadlera, profesora Teološkog fakulteta u Zagrebu. Štadler je stigao u Sarajevo 14. januara 1882. i tu ostao do smrti 1918.

Josip Štadler je pripadao isusovcima i svoje je planove ispunjavao energično i sa poslovičnom jezuitskom upornošću, lukavošću i bezobzirnošću. Njegov prvi zadatak je bio da materijalno ojača Katoličku crkvu u BiH. On je 1882. došao za poglavara jedne nadbiskupije koja je postojala samo na papiru, ali je stalnom brigom i naporima izgradio njenu materijalnu osnovu, da je 1918. bila jedna od najbogatijih nadbiskupija na južnoslavenskom prostoru. Drugi Štadlerov dalekosežni cilj, na čije se ostvarenje i bez ikakvog zazora odmah dao, bio je pokatoličavanje Muslimana. Njegova agresivna

prozelitistička politika prema Muslimanima i "objesti katoličkog svećenstva", na koju je Kalaja 1890. godine upozoravao zemaljski poglavar Johann Appel, izazivali su stalno uznemirenje među Muslimanima, proteste i demarše Porte austrougarskoj zajedničkoj vladi. Radi umirenja vlastite javnosti stišavanje protesta Porte i nezadovoljstva samih Muslimana u BiH, Kalaj je uz velike teškoće uspio donijeti i ozakoniti Uredbu o konverzijama u BiH, koja je predviđala jedan složen postupak za dobrovoljno prelaženje iz jednog vjerezakona na drugi. Štadler se na to nije osvrtao, nastavljajući rad na konverzijama, odnosno prozelitizmu.

Štadler se dobro čuvao da svojoj aktivnosti ne da hrvatsko nacionalno obilježje, nego je vodio općekatoličku politiku, sa osloncem na doseljene elemente, koji su pripadali različitim nacionalnostima Monarhije, uživajući time i podršku vlasti. Stalnim narastanjem materijalne podloge i moći nadbiskupije stvoreno je jako uporište za razvoj hrvatskog nacionalno-političkog pokreta u prvoj deceniji 20. stoljeća. Štadler i njegovi saradnici su u prvih dvadesetak godina svoju energiju uglavnom posvetili materijalnom jačanju Katoličke crkve, ostavljajući pitanje političkog organiziranja naroda po strani. Ali bez obzira na to, u narodu je vremenom stvarano uvjerenje da je crkvena hijerarhija istovremeno i njegovo političko vođstvo, jer je kler postepeno sve otvorenije izlazio sa političkom argumentacijom, konceptima i programom. Što se franjevac tiče, oni su se povukli u svoje samostalne i svoje tradicionalne župe preko kojih su nacionalno-politički djelovali u narodu.

Islamska zajednica. – Pitanje pravnog položaja i unutrašnje organizacije Islamske zajednice postavlja se tek nakon okupacije BiH 1878. godine. Do austrougarske okupacije nije u BiH postojala posebna vjerska organizacija, pošto je i sama osmanska država bila islamska. Jedinstvo pripadnika islama se održavalo na osnovu konfesionalne solidarnosti i obaveze poštivanja Šerijata, a ne putem neke strogo formalne hijerarhijske vjerske organizacije. Pripadnost islamskoj zajednici izražavala se priznanjem vrhovne vlasti osmanskog sultana kao halife, tj. vjerskog poglavara svih muslimana. U stvarnosti sve vjerske poslove je vodio istanbulski muftija, sa zvanejm šejh-ul-islama. Njegov ured u Istanbulu, zvani mešihat, smatran je najvišom vlašću za autoritativno tumačenje vjerske doktrine.

Austro-Ugarska je od početka radila na uspostavljanju posebne vjerske hijerarhije u BiH, kako bi Muslimane odvojila od Carigrada i tako učvrstila svoj položaj u okupiranoj zemlji. General Filipović je preko svog glavnog političkog savjetnika fra Grge Martića iznudio početkom novembra 1878. jednu pismenu izjavu, navodno potpisanu od 58 uglednih sarajevskih građana Muslimana, kojom se izražava lojalnost caru Franji Josipu I i ujedno

se traži da se mjesto šejhul-islama postavi poseban poglavar Islamske zajednice u BiH. Ova je izjava objavljena 17. novembra 1878. u službenim "Bosansko-hercegovačkim novinama", ali bez imena i jednog navodnog potpisnika. Imena je zabilježio poznati hroničar Bosne i Sarajeva Muhamed Enveri Kadić iz koje se vidi socijalni sastav potpisnika, među kojima su bili 22 posljednika, 15 vjerskih službenika i 13 trgovaca.

U kasnijim raspravama o uređenju Islamske zajednice Austro-Ugarska se stalno pozivala na ovu iznuđenu izjavu. U tom smislu zamjenik zemaljskog poglavara general Jovanović požuruje jednim dopisom od 16. aprila 1879, ministarstvo u Beču da muslimansko pitanje riješi u smislu izjave "pedesetosmerice". Jovanović predlaže da se za muslimanskog vjerskog poglavara imenuje Mustajbeg Fadilpašić, sarajevski gradonačelnik, ili hadži Mustafa Hilmi Omerović, sarajevski muftija, napominjući da su oba imali dotad sasvim korektno držanje prema upravi i da bi izborom ili jednog ili drugog sigurno bili zaštićeni državni interesi. Neposredno po okupaciji austrougarske vlasti su vrhovnim predstavnikom Islamske (vjerske) zajednice u BiH smatrale Huseina Nur ef. Hafizovića koji se u trenutku okupacije zatekao na položaju vrhovnog šerijatskog sudije u Sarajevu.

Prekidu vjerskih veza sa Carigradom opirali su se kako Muslimani tako i sama Porta. Efekat spomenute izjave grupe sarajevskih građana znatno je neutraliziran članom 2. Carigradske konvencije od 21. aprila 1879. kojim je Bosanskim Muslimanima garantirano pravo da slobodno održavaju veze sa svojim vjerskim starješinama u Carigradu. Tim povodom je austrougarski ministar spoljnih poslova, grof Gyla Andrassy preporučio Zemaljskoj vladi u Sarajevu diplomatsko i oportunističko držanje. Austro-Ugarska mora poštovati Konvenciju pa, prema tome, štititi slobodu vjerskih veza između Muslimana i Carigrada, uz jednovremeno podržavanje svih samoinicijativnih akcija Muslimana koje idu za prekidom tih odnosa. Drugim riječima, Andrassy preporučuje da vlada povjerljivo pomaže akcije onih koji su za otcjepljenje od Carigrada, što bi istovremeno bilo i dobar preduvjet za aneksiju, uz javno isticanje svoje neutralnosti u pitanju o kojem trebaju odlučiti sami Muslimani.

Austro-Ugarska se u načelu slagala da šejhul-islam može imenovati vjerske službenike u BiH, ali samo iz reda domaćih ljudi. U tom su smislu austrougarske vlasti spriječile dolazak i uvođenje u dužnost Ahmed Šukri ef, bivšeg rumelijskog kadiaskera, koji je 18. juna 1880. imenovan za bosanskog muftiju. Nakon dužeg oklijevanja i raznih diplomatskih manevara na relaciji Beč-Istanbul, šejhul-islam je 22. marta 1882. imenovao sarajevskog muftiju Hilmi Omerovića za bosanskog muftiju, čime je Porta indirektno priznala potrebu uspostavljanja jednog islamskog starješinstva u okupiranoj zemlji.

Austro-Ugarska je potvrdila ovo imenovanje tako što je carskim dekretom od 17. oktobra 1882. Hilmi ef. Omerović je postavljen za prvog reisul-ulemu IVZ u BiH. Car je istovremeno imenovao i prve članove Ulema medžlisa, kadije, Hasan ef. Pozderca, Mehmed ef. Nezić Škaljića, Nur ef. Hafizovića i Husein ef. Ibrahimovića. Time je faktički u BiH uspostavljena institucija Rijaseta, kao jedinstven primjer takve ustanove u islamskom svijetu.

Odmah nakon toga, Naredbom carskog i kraljevskog ministarstva finansija od 24. oktobra 1882. sprovedena je organizacija uprave vjerskih i vakufskih poslova bosanskohercegovačkih Muslimana. Po ovoj naredbi, vjerski funkcioneri nisu birani nego postavljeni. Car je imenovao reisul-ulemu i članove Ulema medžlisa, dok je ostale vjerske službenike postavljala Zemaljska vlada u Sarajevu. Vjerski organi nisu imali samostalnost, jer je ovlašteni vladin povjerenik mogao mijenjati njihove odluke. Sredinom marta 1883. zajedničko ministarstvo finansija imenovalo je Privremenu komisiju za uređenje vakufskih poslova u BiH, za čijeg je predsjednika formalno postavljen sarajevski gradonačelnik Mustajbeg Fadilpašić. U stvarnosti Komisiju su vodila dvojica stalnih vladinih izaslanika, profesor Balint i vladin tajnik Istvan Kvassay. Tako je cjelokupni rad vakufa bio pod stalnom kontrolom vlade. Bez obzira na to, vakufska uprava je znatno unaprijedila rad i finansijsko stanje vakufa, za razliku od drugih zemalja koje su iza Berlinskog kongresa došle pod nemuslimansku vlast u kojima je vakufa ili sasvim nestalo ili su bili potpuno zapušteni.

Pismenost i školstvo

Pismenost je u Bosni i Hercegovini na razmeđu XIX i XX stoljeća bilježila izvjesni napredak u odnosu na period prije austrougarske okupacije, kada se računalo da je svega 3% stanovništva znalo čitati i pisati latinicu i ćirilicu. Ova kulturna i civilizacijska tekovina bila je i dalje privilegija malog broja domaćih ljudi i većine doseljenika.

Godine 1879. u Bosni i Hercegovini bilo je 535 mekteba s 23.603 učenika, što je predstavljalo 52% djece prispjele za školu. Po turskom zakonu, mektebi su smatrani osnovnom školom, a nakon 1878. godine oni nemaju taj status. U 56 pravoslavnih škola bilo je obuhvaćeno 3.523 djece, sa ukupno 75 učitelja. U 54 katoličke škole sa 56 učitelja bilo je obuhvaćeno 2.295 djece. Dakle, u prvoj godini austrougarske okupacije osnovnom školom bilo je obuhvaćeno samo 5% djece dorasle za školu, što objašnjava procenat od oko 3% pismenog stanovništva na kraju osmanske vladavine, računajući latinicu i ćirilicu.

U Zakonu o osnovnim školama iz 1880. godine za osnovni tip uzeta je interkonfesionalna škola koja se zvala još i komunalna, zatim opća osnovna i na kraju narodna osnovna škola. Osnivanje ovih škola otpočelo je 1879. godine u Sarajevu, a zatim u Mostaru, Bihaću, Banjoj Luci, Travniku itd. Školske 1882/83. godine već ih je bilo 42 sa 51 učiteljem i 8 učiteljica, od kojih je 40 imalo formalne kvalifikacije, da bi 1900/01. godine broj osnovnih škola bio zaokružen na 300 (200 općih, 64 pravoslavne, 32 katoličke i 4 privatne).

U Bosni i Hercegovini je 1910. znalo čitati i pisati (latinicu i ćirilicu) svega 177.168 lica ili 11,95% ukupnog stanovništva starijeg od 7 godina, dok je još svega 3.082 lica znalo samo čitati. Nepismenih je bilo 87,84%. Iste godine, u 331 općoj, 146 vjerskih i 10 privatnih škola bilo je ukupno 42.578 učenika. Iako su broj učenika i broj škola od okupacije postepeno rasli, 1910. godine bilo je 87,25% nepismene djece i omladine od 7 do 20 godina starosti. Nepismenost nije vladala samo na selu nego i u gradovima. Značajniji procenat pismenih zabilježen je samo u četiri gradska sreza: sarajevskom 57,06%, mostarskom 52,33%, tuzlanskom 48,52% i banjalučkom 45,24%. U svim drugim srezovima broj pismenih nije prelazio 20% stanovništva starijeg od 7 godina. Broj nepismenih bio je naročito visok kod muslimanskog stanovništva, zbog toga što se u tradicionalnom sibijskom mektebu nije učilo latinično niti ćirilično pismo nego arabica.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine naslijedilo je iz osmanskog perioda zatvorenost kulture i prosvjete u okviru vjerskih zajednica. Ta tradicija nastavljena je i za vrijeme austrougarske vladavine, ali je bila prilagođena novim potrebama nacionalnih pokreta i izložena stalnoj prismotri i političkom usmjeravanju od vlasti. Školi, kao instituciji gdje se stiču nova znanja bila je namijenjena posebna odgojna uloga, pa je cilj nove vlasti bio osigurati presudan uticaj i kontrolu na odgoj školske omladine. Nedostatak osnovnih građanskih sloboda (sve do Ustava 1910. godine) i demokratskih političkih ustanova stavljao je kulturne, prosvjetne i druge vjerske i nacionalne institucije i organizacije u Bosni i Hercegovini u poseban položaj. One su nastajale kao nepolitičke, ali su imale da djeluju politički i izvršavaju zadatke nacionalnih pokreta oko čuvanja nacionalnog identiteta. Pri tome je borba za školu bila presudna. Muslimansko sveštenstvo je zbog specifičnog položaja Muslimana poslije dugo vremena pružalo otpor okupaciji, evropskim uticajima i čuvalo sistem obrazovanja i odgoja u tradicionalnoj vjerskoj školi. Početne i najbrojnije muslimanske škole bile su sibijski mektebi u kojima nisu učeni svjetovni predmeti niti pisma latinica i ćirilica, nego "tursko pismo" prilagođeno za bošnjački jezik – arabica. Uz sibijski mektebe postojale su i druge muslimanske škole: ruždije – muslimanske niže srednje škole, i medrese – islamske škole koje su imale zadatak obrazovati svećenike – hodže i imame. Pritisnuti

savremenim potrebama prilagođavanja novih uvjeta, od 10-ih godina XIX stoljeća počela je reforma sibirijan mekteba. Bilo je planirano uz vjeronaučne predmete u mektebe uvoditi maternji jezik i račun, a zatim postepeno uvoditi i druge svjetovne predmete. Reformisani mektebi (mekteb ibtidaije) počeli su raditi 1892. godine, a njihovo širenje nije teklo ni lahko ni brzo. Pošto su muslimani nerado slali svoju djecu u svjetovne škole reformisani mektebi imali su zadatak muslimansku djecu približiti savremenom obrazovanju.

Pravoslavne i katoličke škole radile su u okviru svojih crkveno-školskih opština i bile su vezane za crkve i samostane (manastire). Iako su imale atribut vjerske škole, u njima su izučavani i svjetovni predmeti, pri čemu je bio uz vjerski posebno njegovan nacionalni odgoj. Pravoslavne škole vodili su popovi i učitelji, najčešće dovedeni sa strane. Katoličke škole osnivali su franjevci, a od 1871. godine i milosrdne sestre svetog Vinka iz Zagreba.

Od 5.697 nastanjenih mjesta 1910. godine bilo je 66 gradova i 5.631 selo. Od svih nastanjenih mjesta blizu 73% su bila mala sela do 50 kuća, tako da je 1914. jedna opća narodna osnovna škola dolazila na 15,27 mjesta (ili oko 5. 180 stanovnika), ili na 7 naselja i učitelj.

Općenarodne osnovne škole 1914. godine

okruzi:	mjesta	br. škola	br. učitelja
sarajevski	gradovi	18	100
	sela	35	61
banjalučki	gradovi	16	64
	sela	45	66
bihački	gradovi	12	36
	sela	31	46
tuzlanski	gradovi	17	65
	sela	62	93
travnički	gradovi	14	60
	sela	33	48
mostarski	gradovi	13	58
	sela	77	107
Ukupno:		373	804
gradovi		90	383
sela		283	421

U poređenju s nekim razvijenijim i manje razvijenim zemljama 1911. godine Bosna i Hercegovina bila je na začelju. Tada je na 100 stanovnika dolazilo školske djece u: SAD 21, Njemačkoj 18, Engleskoj i Norveškoj 17, Holandiji, Francuskoj, Švedskoj, Austriji i Švajcarskoj 11, Italiji 9, Grčkoj 7, Rumuniji, Portugalu i Srbiji 5, evropskoj Rusiji 4, u Bosni i Hercegovini 3.

Godine 1914. u Bosni i Hercegovini bile su ukupno 4 vjerske (duhovne) srednje škole, od kojih su dvije bile smještene u Sarajevu i po jedna u Travniku i Reljevu i sve skupa zapošljavale su 35 profesora. Od 31 srednje škole 13 ih je bilo smješteno u Sarajevu, 5 u Mostaru, po 2 u Tuzli, Travniku i Banjoj Luci, a po jedna u Bihaću, Bijeljini, Brčkom, Derventi, Livnu, Reljevu i Trebinju. U njima je u nastavi bilo zaposleno oko 350 profesora, raznih stručnjaka i vjeroučitelja.

Osim najveće koncentracije osnovnih i srednjih škola, u Sarajevu su se nalazile i jedine dvije naučne institucije, Zemaljski muzej, osnovan 1889. godine i Institut za istraživanje Balkana (1904). Obje ove institucije ostavile su, iz ovog vremena, značajne naučne rezultate koji su domaćoj i evropskoj naučnoj javnosti saopćavani putem naučnih publikacija Glasnik Zemaljskog muzeja i njegovog bečkog izdanja Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina (Naučna saopćenja iz Bosne i Hercegovine) i 27 knjiga raznih izdanja Instituta za istraživanje Balkana pod zajedničkim nazivom Zur Kunde der Balkanhalbinsel (Poznavanje Balkanskog poluotoka). Do Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini izlazilo je oko 190 dnevnih listova i časopisa. Ideja o otvaranju filozofskog i pravnog fakulteta, nažalost, nije tada realizovana.

Kulturno-prosvjetna društva – matice nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini

Poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, u oblasti kulture i prosvjete u širem smislu postojala su dva usmjerenja. Jedno je slijedila austrougarska vlast, a drugo domaće stanovništvo u okviru svojih vjerskih i nacionalnih zajednica. Pod okriljem Zemaljske vlade počeli su se negovati određeni oblici kulturne i umjetničke djelatnosti, s ciljem da se naglasi kulturna misija Austro-Ugarske i da se bar donekle zadovolje kulturne potrebe jednog broja doseljenika. Takva kultura, otuđena od naroda, bila je pristupačna malom broju domaćih ljudi, pa otuda širi narodni slojevi za nju nisu pokazivali interesovanje. Zbog toga je kulturno-prosvjetna aktivnost domaćeg stanovništva počela nicati iz naroda, inicijativom pojedinaca i grupa i u oblicima koje je dozvoljavala austrougarska vlast. Počelo je s

pjevačkim društvima i čitaonicama, a kasnije se prešlo na osnivanje kulturno-prosvjetnih, humanitarnih i sportskih društava. Poseban značaj u ovoj oblasti djelovanja imala su društva s kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima: srpska "Prosvjeta" (1902), muslimanski "Gajret" (1903) i hrvatski "Napredak" (1904). Njihovi osnovni zadaci bili su pomaganje siromašnih đaka i studenata, odnosno stvaranje nacionalne inteligencije i obrazovanje modernih zanatlija i trgovaca. Vremenom su ova društva postala prave matice nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini.

Jačanje domaćeg građanstva, prije svega trgovačkog, zemljoposjedničkog i inteligencije, sve više mu je osiguravalo ulogu vodećeg faktora u društvenom i nacionalno-političkom životu pokrajine. Ovakva funkcija domaćeg građanstva zahtijevala je prevazilaženje dotadašnjeg uskog, državi lojalnog činovničkog profila i uspostavljanje širokog programa narodnog prosvjeđivanja. U okviru ostvarivanja ovog programa srpska "Prosvjeta" je za prvih deset godina (1902-1912) prosječno školovala 121 učenika, a zatim za stipendije i potpore davala je prosječno 50.533,41 krunu godišnje ili ukupno 402.791,90 kruna za stipendije i 107.542,27 kruna za potpore. Godišnje se školovalo prosječno 38 studenata, tako da je do 1912. godine studij završilo 92 lica (pravo 39, filozofiju 17, medicinu 5, tehniku 12, poljoprivredu 5, farmaciju 3, trgovačku akademiju 1, slikarsku akademiju 1, geodeziju 2, pedagogiju 1). Za školovanje srednjoškolaca "Prosvjeta" je prosječno godišnje davala 83 stipendije, tako da je od osnivanja do 1914. godine školovala oko 1.000 učenika. Najviše stipendija dobivali su gimnazijalci, učenici realki i učiteljskih i trgovačkih škola. Za prvih deset godina "Prosvjeta" je školovala 23 učitelja i 48 učiteljica. Osim ovih stipendija, pomoć je pružana šegrtima u zanatstvu i trgovini. U prvih deset godina pomagala je 1.037 šegrtu. Prednost su imali zanati: krojački, pekarski, stolarski, bravarski, cipelarski i dr. U okviru "Prosvjete" bile su značajne široke akcije opismenjavanja naroda. Od 1906. do 1914. održano je ukupno 213 analfabetskih tečajeva na kojima je opismenjeno 5.060 osoba. Program ovog društva širio se i na osnivanje zemljoradničkih zadruga, antialkoholizarskih društava, osnivanje biblioteka itd. Time je "Prosvjeta" postala središte kulturno-prosvjetnog i nacionalnog rada bosanskohercegovačkih Srba.

Srbi su imali ukupno 396 raznih udruženja:

		Okruzi	Grad	Selo
“Prosvjeta”	99			
pobratimstva	79	sveštениčka udruženja	1	
čitaonice i klubovi	76	pozorišno društvo	1	
sokolska društva	64	sarajevski	52	4
sportsko-turistička	1	banjalučki	59	49
pjevačko društvo	27	bihački	31	5
privreda	5	mostarski	49	28
zanatlijska udruženja	13	travnički	27	4
udruženja trg.omladine	4	tuzlanski	58	30
dobrotvorne zadruge				
Srpkinja	25	Ukupno:	276	120
Učiteljska društva	1			

Muslimansko stanovništvo u gradovima se najteže uključivalo u krupne promjene koje su rušile njegov tradicionalni društveni život i navike. To se odnosilo, prije svega, na škole novog tipa koje su bile najpogodnije institucije da se, umjesto mekteba, stekne zapadna pismenost, a preko nje zapadna kultura i civilizacija. Negativan stav Muslimana prema tekovinama nove civilizacije odražavao se i u odbojnom stavu prema državnim školama. Naprimjer, 1899/ 1900. godine u 293 osnovne škole u pokrajini bilo je upisano svega 4.886 muslimanske djece, od čega 12 žene. Taj odnos je bio još nepovoljniji u srednjim školama. U državnoj gimnaziji u Sarajevu 1879. godine, od 42 učenika bio je samo 1 Musliman, a u mostarskoj gimnaziji 1893. od 65 učenika bilo je 8 Muslimana. Do 1900. također je broj muslimanske omladine bio neznatan i na univerzitetima, tako da je do 1910. bilo svega 10 fakultetski obrazovanih Muslimana na modernim univerzitetima.

Zbog svega ovoga osnivanje Kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" u Sarajevu sa zadatkom da pomaže školovanje i propagiranje novih ideja među Muslimanima imalo je veliki društveno historijski značaj, jer je za ovo društvo bilo nerazdvojno vezano srednjoškolsko i univerzitetsko obrazovanje muslimanske omladine i u budućnosti. Društvo je davalo stipendije, potpore i zajmove, a od 1908. godine pomoć je proširena i na učenike i šegrtne modernih zanimanja. Čitavim radom ovog društva trebalo je stimulisati muslimansku omladinu da u većem broju pohađa i završava srednje škole i univerzitete, te moderne zanate, kako bi se lakše uključila u privredni i kulturno-prosvjetni život zemlje. U prvoj deceniji XX stoljeća postepeno se povećava broj studenata – 1900. ima ih 4, a 1908/09. godine 15, a povećava se i broj srednjoškolaca. Angažovanjem "Gajreta" do 1914. djelimično ili potpuno se školovalo 545 učenika, od kojih 30 na fakultetima, 223 na gimnazijama, 87 na realkama, 80 na trgovačkim školama, 53 na drugim stručnim školama i 52 na zanatima. Zbog slabe materijalne podloge društva, više od polovine interesanata nije moglo biti stipendirano, što pokazuje novu duhovnu klimu među muslimanskim stanovništvom i njegovo okretanje modernom obrazovanju. I kod Muslimana najveći broj opredijelio se za studij prava (12), filozofije (6), medicine (5), veterine (4) itd. Osim stvaranja inteligencije za svjetovna zanimanja, "Gajret" je pomogao i studij teološkog pravca. Stipendirano je po tri studenta u Carigradu i Kairu i 6 u Sarajevu. Značajno je bilo stipendiranje i potpomaganje šegrtne na modernim zanatima kako bi se zaustavilo dugotrajno propadanje muslimanskih sitnih zanatlija, koje je sve više uništavala konkurencija industrijske robe i promjena ukusa u društvu.

I pored angažovanja "Gajreta" i drugih državnih institucija u pridobijanju Muslimana za moderno obrazovanje, teško se dolazilo do značajnijih rezultata o čemu govore podaci da je u Bosni i Hercegovini 1914. godine među ljekarima bilo 8 Muslimana, u srednjim školama u nastavi je radilo 17 profesora i stručnih učitelja (osim vjeroučitelja), a u općim narodnim osnovnim školama radilo je 98 učitelja i 3 stručne učiteljice od ukupno 804. Od 44 advokata u pokrajini bila su samo 2 Muslimana.

Muslimani su imali ukupno 187 udruženja:

čitaonice i klubovi	119	Okrug	Grad	Selo
"Gajret"	21	sarajevski	32	2
antialkoholno društvo	13	banjalučki	28	
pjevačko i tamburaško društvo	2	bihački	19	3
gimnastičko-sokoli	12	mostarski	31	3
zanatlijsko društvo	10	travnički	32	1
udruženje trgovačke omlad.	1	tuzlanski	30	6
dobrotvorno društvo	6	Ukupno:	172	15
staleško društvo	3			

Hrvatsko kulturno prosvjetno društvo "Napredak" nastalo je spajanjem dva slična potporna društva: "Hrvatskog potpornog društva za potrebe đaka srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine" osnovanog 1902. godine u Mostaru i "Hrvatskog društva za namještanje djece u zanate i trgovinu" osnovanog, također, 1902. u Sarajevu. Ova dva društva su se ujedinila 1907, s ciljem da stvaraju domaću hrvatsku inteligenciju, odnosno da pomažu srednjoškolsko i univerzitetsko školovanje i podizanje učenika na savremenim zanatima i u trgovini. Ovo društvo je od osnivanja do 1914. godine stipendiralo 1.192 učenika u srednjim školama i univerzitetima, te 509 šegrt. "Napredak" je prosječno godišnje školovao 72 srednjoškolca, 21 studenta i 70 šegrt. I kod Hrvata prednjače gimnazije, realke, učiteljske, trgovačke i druge škole, a na univerzitetima je vladalo najveće interesovanje za studij prava, tehnike, filozofije, medicine itd.

Hrvati su imali ukupno 223 udruženja:

"Napredak"	44	Okruzi	Grad	Selo
Hrvatska narodna zajednica	69	sarajevski	30	11
pjevačka društva	16	banjalučki	38	8
čitaonice – klubovi	43	bihaćki	15	1
sokoli	24	mostarski	28	15
sportska	1	travnički	45	11
zanatska udruženja	2	tuzlanski	19	2
udruženja trgovačke omladine	1	Ukupno:	175	48
Hrvatsko radn. udruženje	12			
vjerska udruženja	8			
ukupna društva	3			

Osim ovih matičnih nacionalnih društava, koja su imala svoje filijale u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine, stipendije je davala i država – Zemaljska vlada i pojedini sreski uredi. Pored redovnog školovanja zanatlijskog podmlatka, početkom 20. stoljeća, Zemaljska vlada je organizovala povremene tečajeve za domaće zanatlije. Uzorni tečajevi organizovani su pretežno u Bosni i Hercegovini, a izvjesni broj domaćih zanatlija iz svih krajeva zemlje dobijao je stipendije ili beskatmatne kredite za usavršavanje u zavodima za unapređenje zanatstva u Beču, Pragu, Brnu i Tehnološkom muzeju u Budimpešti. Vlada i Komora davale su, također, i manje pomoći prilikom otvaranja modernih zanatskih radionica.

Jevreji su imali ukupno 24 društva (Sefardi i Aškenazi), s tim što su društva Aškenaza bila tri puta brojnija nego Sefarda. Najviše društava imalo je vjerske i dobrotvorne ciljeve, među kojima su se isticala "La Benovalentia" i "Društvo jevrejske mladeži za samoobrazovanje". S obzirom na to da je Sarajevo bilo najistaknutije središte Jevreja u Bosni i Hercegovini, u njemu je bilo smješteno 14 društava, a u drugim mjestima, Tuzli 4, Travniku 2, Banjoj Luci, Bijeljini, Zenici i Zavidovićima po jedno. Među njima bilo je 8 dobrotvornih, 4 vjersko-humana, 3 nacionalna, 2 kulturna, 1 pjevačko, 1 društvo za druževnost, 1 omladinsko i 2 gimnastička.

Miješana društva bila su tri: u Sarajevu Srpsko-hrvatski klub, u Višegradu Hrvatsko-muslimanski klub i u Maglaju Hrvatsko-muslimanski soko.

Društva doseljenika – stranaca

Njemačka društva. – Nijemci iz Austrije i Njemačke osnovali su 21 društvo. Okupljala su Nijemce po pojedinim mjestima, s ciljem da šire njemačku nacionalnu svijest, kulturu i njemački duh. Bilo ih je u Sarajevu 7, Tuzli 3, Derventi 2 i po jedno u Banjoj Luci, Bos. Brodu, Drvaru i Zenici (u gradu 16, na selu 5). Evangelisti su 1911. godine u Sarajevu osnovali svoje dobrotvorno društvo.

Slovenački klub u Sarajevu osnovan je 1910. godine.

Mađžari su imali 4 društva, u Sarajevu 2 i Mostaru i Brčkom po 1. Zadatak im je bio da okupljaju doseljene Mađžare i održavaju međusobne veze, te propagiraju mađžarski jezik i kulturu. Pred Prvi svjetski rat u Bijeljini je postojala mađarska osnovna škola.

Česi su imali dva društva u Sarajevu i Zenici. Društvo "Češka beseda" je imala zadatak da njeguje češku nacionalnu tradiciju, jezik i kulturu, rad sa djecom i omladinom.

Poljaci su imali dva kluba u Sarajevu, od kojih je jedan osnovan 1906. godine.

Rusini su u Prnjavoru imali čitaonicu osnovanu 1909. godine.

Internacionalna društva. – Pod "internacionalnim", "interkonfesionalnim", "općim", "narodnim" podrazumijevaju se ona društva koja svome članstvu nisu pravila vjerske i nacionalne ograde. Članovi su im bili većinom doseljenici, nešto domaćih katolika i vrlo malo pravoslavnih i muslimana koji su u svojim nacionalnim društvima ispoljavali kulturno-prosvjetne i zabavne potrebe i borili se za očuvanje kulturnog i nacionalnog identiteta. Ovakvih društava bilo je 391, među kojima su bila najbrojnija radnička 77, a zatim društva za zaštitu staleških interesa 63, klubovi, kasine i čitaonice 57, vatrogasna društva 32, pčelarska 29, gimnastička, sportska i turistička 28, Flotenverein i patriotska 17, ratna (Vereine fiir Hilfeleistung und freiwillige Sanitatspflege in Kreige) 41, dobrotvorna 12, veterinarska 7, vjerska 5, pjevačka 3, pogrebna 3, zanatlijska 6, trgovačka 4, ženske zadruge 2 i drugih 3.

U Bosni i Hercegovini je bilo 1.256 raznih društava smještenih u 258 naselja:

okruzi	broj gradova	broj sela	broj društava
sarajevski	10	14	300
banjalučki	12	66	248
bihački	9	10	107
tuzlanski	13	37	222
travnički	12	18	181
mostarski	10	47	198
Ukupno:	66	192	1.256

Borba za crkveno-školsku autonomiju Srba u BiH i borba bosanskohercegovačkih Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku (prosvjetnu) autonomiju

Borba Srba za crkveno-školsku autonomiju u BiH. – Nakon konkordata sa Carigradskom patrijaršijom marta 1880. vlasti pokušavaju različitim mjerama staviti srpske crkvene opštine pod svoju kontrolu. Autonomne opštine, u kojima su trgovci imali odlučujuću riječ, branile su svoja prava, naslijeđena još iz osmanskog doba, upućivanjem pojedinačnih žalbi caru i Zemaljskoj vladi u kojima se ukazivalo na samovoljne postupke organa vlasti. Vlasti su svoje postupke obrazlagale i opravdavale činjenicom da su crkveno-školske opštine postale centrima srpske nacionalističke propagande koja je dolazila iz Srbije. Ta se propaganda naročito razmahala dolaskom radikala na vlast u Srbiji, februara 1889, koji nisu smatrali da ih obavezuje Tajna konvencija iz 1881. koju je kralj Milan Obrenović zaključio sa Austro-Ugarskom, stavljajući se faktički pod njen skriveni protektorat. Radikali i drugi u Srbiji su znali da ne mogu istjerati Austrijance iz BiH, ali im mogu smetati da učvrste svoju upravu, držeći stalnom nacionalističkom propagandom “otvoreno pitanje okupiranih pokrajina”.

Na većinu pojedinačnih žalbi crkvenih opština vlasti jednostavno nisu odgovarale. To je podstaklo 14 crkveno-školskih opština da zajednički podnesu caru memorandum u kojem će iznijeti sve povrede i nezakonitosti učinjene srpskoj vjersko-prosvjetnoj autonomiji. U memorandumu se moli

car da crkvi i školi povрати ona prava koja su imali još za turskog vremena: slobodna upotreba srpskog imena i ćirilice u crkvi, školi i van njih, slobodno diranje crkveno-školskih opštinskih skupština i odborskih sjednica bez prijave vlastima; slobodan izbor sveštenika i učitelja; slobodno osnivanje crkvenih i školskih fondova i primanje legata; učešće naroda pri postavljanju mitropolita; slobodno stvaranje srpskih čitaonica, pjevačkih i drugih društava; rješavanje molbi u određenom roku itd. Delegacija 14 opština potpisnica tražila je audijenciju kod cara da mu lično iznese svoje žalbe i želje, ali je odbijena, pa je jedino mogla 7. decembra 1896. predati memorandum dvorskoj kancelariji. Predajom ovog memoranduma počeo je pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju Srba.

Na memorandum vlasti nisu ništa zvanično odgovorile, ali je zato pojačan ekonomski i politički pritisak na vodeće ljude tek konstituiranog autonomnog pokreta. Opštine su na to odgovorile drugim memorandumom caru, 31. marta 1897. Podnosiocje je primio car, ali kao privatna lica a ne kao deputaciju. Ni na ovaj memorandum nije bilo nikakvog službenog odgovora. U međuvremenu je nastao jedan neformalan odbor, čiji su članovi bili Gligorije Jeftanović iz Sarajeva, Vojislav Šola i Vladimir Radović iz Mostara, Lazo Jovanović iz Tuzle, Pero Drljača iz B. Novog, te Kosta Kujundžić iz Livna. Oni su nazivani "narodnim vodama", jer su stajali na čelu autonomnog, te "narodnog pokreta". Već su savremenici primijetili da je to "narodni pokret" samo "ako se varošani (mogu) nazvati sami narodom", pri činjenici da je preko 90% Srba u BiH živjelo na selu. Da se radilo u osnovi o pokretu srpskog gradskog elementa vidi se već i po tome što su "narodne vođe" imali punomoć od 45 od ukupno 58 varoških crkveno-školskih opština, a svega 15 seoskih od ukupno 42 takve opštine.

Tokom proljeća 1898. narodne vođe su uz pomoć stručnjaka za kanonsko pravo u Sremskim Karlovcima izradile "Nacrt ustava crkvene i školske samouprave srpskog pravoslavnog naroda u BiH" i uručile ga Kalaju 7. jula iste godine. Oni su istovremeno radi ocjene njegove kanonske zasnovanosti podnijeli nacrt i Vaseljenskoj patrijaršiji u Carigradu. Patrijaršija nije imala nikakvih zamjerki kanonske prirode, a patrijarh je lično rekao narodnim vodama da nacrt daje suviše prava državi, dok se kod njih osmanska vlast ne miješa u crkvene i školske poslove. Na to je alarmirana austrougarska diplomatija, čijim je djelovanjem i uplivom Patrijaršija potpuno izmijenila svoje mišljenje. Patrijaršija je februara 1899. uputila poslanice mitropolitima i narodu u BiH kojima se odbacuje nacrt jer nije "u skladu sa postojećim našim crkvenim redom". Narodne vođe su ostale u Carigradu sve do kraja juna 1899. nastojeći bez uspjeha izmijeniti stav Patrijaršije.

Kada su se vratili, zatekli su u BiH jednu novu, za srpski autonomni pokret povoljnu situaciju. Početkom maja 1899. počela je borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Vođama srpskog autonomnog pokreta pružila se prilika da sa Muslimanima pokušaju ostvariti savez u borbi protiv Austrije, čemu su oni već duže vremena težili. Do određene saradnje dva autonomna pokreta došlo je već od 1900. godine, jer je to iz taktičkih i općenito političkih razloga u tom trenutku i jednima i drugima odgovaralo.

Autonomna borba je nastavljena pregovorima narodnih vođa i bosanskih mitropolita, a na inicijativu samih vlasti, kako bi se zajednički došlo do prijedloga Statuta crkveno-školske autonomije. Pregovori su trajali skoro punih 18 mjeseci, ali bez rezultata. Narodne vođe su se obratile Rusiji za pomoć koja je uspjela privoljeti Vaseljensku patrijaršiju da se i sama uplete u pregovore. Da bi to onemogućila, vlada je preko četverice bosanskih mitropolita preuzela inicijativu da se statut konačno izradi. Februara 1904. konačno je postignuta saglasnost o svim pitanjima, osim o načinu izbora mitropolita, članova konzistorije (duhovnog suda) eparhijskog savjeta i Velikog prosvjetnog savjeta, pa je prepušteno Patrijaršiji u Carigradu da sporna pitanja presudi. Patrijaršija je poslije duže od godinu dana osnažila statut juna 1905, tako što je većinu spornih pitanja riješila prema austrougarskim zahtjevima. Statut je 13. augusta 1905. potpisao Franjo Josip, čime je crkveno-prosvjetna uredba postala zakon. Njeno svečano proglašenje izvršeno je na carev rođendan, 18. augusta 1905. u Sarajevu. Time je završena borba Srba za crkveno-školsku autonomiju čime je ujedno okončan prvi period organiziranog političkog pokreta srpskog građanstva u BiH.

Autonomni pokret Muslimana BiH. – Nezadovoljstvo Muslimana položajem svojih vjersko-prosvjetnih institucija i nakon uspostavljanja Rijaset, oktobra 1882. manifestiralo se prvo u različitim vakufskim pitanjima. Kada je novembra 1885. Privremena vakufska komisija ustupila, na traženje Zemaljske vlade, sarajevska groblja Šehitluke i Čekrekčinicu za javne parkove, što se protivilo običajima, ustali su protiv te odluke Muslimani i 1886. godine obratili se jednom predstavkom caru, kojom su tražili vakufsku samoupravu. Ovim je označen početak latentne borbe Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Prilikom izrade uredbе o konačnom uređenju vakufa 1893. u raspravi opozicija vladinim prijedlozima, koju je vodio mostarski muftija Ali Fehmi ef. Džabić, traži potpunu autonomiju u vakufsko-mearifskim poslovima.

Drugi razlog nezadovoljstva među Muslimanima, posebno među zemljoposjednicima bili su odnosi u agraru. Brojnim pojedinačnim i kolek-

tivnim žalbama okupacionoj vlasti i sultanu, oni nastoje dokazati da su materijalno oštećeni i da time trpi Islamska zajednica i muslimanski narod u cijelosti. Najveću takvu kolektivnu žalbu podnio je početkom novembra 1895. Muharem-beg Teskeredžić iz Travnik sa još 85 veleposjednika iz Travničkog i Sarajevskog okruga, upućenu istovremeno austrijskom caru i sultanu. Tu se, uz navođenje nekoliko osnovnih smetnji njihovom materijalnom položaju, zahtijeva da se vođenje vakufskih i mearifskih poslova prepušti Muslimanima, bez miješanja vlade. Kalaj je odmah predložio caru da se ova žalba odbije. On se plašio da bi svako popuštanje zemljoposjednicima, čak i u opravdanim slučajevima, moglo izazvati reakciju kmetova, kojih je daleko više i koji bi sigurno dobili podršku srpske čaršije angažirane u borbi za crkveno-školsku autonomiju. Na isti način vlasti su postupale i sa ostalim žalbama muslimanskih zemljoposjednika.

Treći razlog muslimanskog nezadovoljstva bile su stalne prozelitističke akcije katoličke crkve koja je vodila agresivnu propagandu za pokrštanje Muslimana. U takvoj situaciji održana je 5. maja 1899. protestna skupština mostarskih građana povodom otmice jedne maloljetne muslimanske djevojke od nekih časnih sestara. Protestna skupština je održana u mostarskoj kiraethani (čitaunici), gdje je uz učešće preko hiljadu Muslimana izabran jedan odbor od 12 članova sa muftijom Džabićem na čelu, koji je okružnom načelniku baronu Benku, podnio zahtjev da se oteta djevojka pronađe i vrati svojim roditeljima, te da se obuzda katolička vjerska propaganda koja je postala u zadnje vrijeme isuviše nasrtljiva. Kako se vlasti nisu osobito trudile pronaći ukradenu djevojku, to se mostarski odbor obratio 13. juna jednom predstavkom Zemaljskoj vladi, u kojoj je, u strahu za svoj opstanak, "preponizno" molio da se djevojka "pronađe i povrati, da se krivci strogo kazne i da se jednom zauvijek ovakvom zulumu na put stane". Odgovor vlasti na ove dvije predstavke sveo se na tvrdnju da je za pokatoličavanje Muslimana najviše kriv slab vjerski odgoj islamskog naroda u BiH. Ovakvo arogantno držanje vlasti izaziva dalje nezadovoljstvo, pa se mostarskom pokretu pridružuju Muslimani iz cijele Hercegovine. Ohrabreni ovom podrškom, članovi mostarskog odbora odlučili su tražiti vakufsku autonomiju za područje Hercegovine, svoje "uže domovine". Odbor se oktobra 1899. obratio predstavkama Kalaju i caru Franji Josipu, sa nacrtom autonomnog statusa za vakufsko-mearifsku zakladu u Hercegovini. U predstavkama se za navodni slab vjerski odgoj Muslimana optužuju mjerodavni faktori, kao što su od vlade imenovani Ulema medžlis i Vrhovno vakufsko povjereništvo. Radi poboljšanja vjerskih prilika traži se formiranje Islamskog duhovnog odbora sa vrlo širokim ovlaštenjima. Odbor bi pregledao sve vjerske knjige, kako ne bi sadržavale nešto što se kosi sa propisima islama. U istom bi se smislu pre-

gledale naredbe i propisi Zemaljske vlade, kako se islamske ustanove ne bi vrijeđale u javnim zavodima, školama, zvanjima, bolnicama i vojsci. Suštinu predstavke čini izražavanje nepovjerenja prema vjerskim i vakufskim organima koje je vlada imenovala i formiranje autonomnih islamskih institucija sa širokom nadležnošću.

Vlada je decembra 1899. odbila predstavku i nacrt statuta kao neosnovane. Predstavnici odbora su obaviješteni 2. februara 1900, da je car odbio njihovu predstavku, ali uz napomenu da će i ubuduće kao do tada štititi muslimanske vjerske ustanove i interese. Aprila 1900. vlada je smijenila muftiju Džabića, zatvorila mostarsku kiraethanu, kao mjesto okupljanja muslimanske opozicije, a njenog sekretara Šerifa Arnautovića otpustila iz općinske službe. Ove mjere, a posebno smjenjivanje Džabića, imale su za vladu neočekivane reakcije. Nezadovoljstvo muslimanskog naroda proširilo se na cijelu Bosnu, u kojoj Travnik, slično Mostaru u Hercegovini, postaje središte opozicije. Tek tada vlasti preuzimaju izvjesne protivmjere, ali se još uvijek potcjenjivala širina pokreta. Zemaljska vlada je pokrenula akciju na prikupljanju pismenih izjava lojalnosti od uglednijih i imućnijih Muslimana. Odziv na ovu akciju bio je vrlo slab, pa je početkom jula 1900. obustavljeno dalje prikupljanje potpisa protiv Džabića i njegovog pokreta. Vlada je nastojala spriječiti širenje vakufsko-meirifskog pokreta na muslimansko selo, ali u tome nije uspjela. Pokret se širio stalnim osnivanjem njegovih odbora po mnogim selima i gradovima.

Istovremeno sa proširivanjem muslimanskog pokreta na čitavu BiH došlo je do njegovog političkog povezivanja sa srpskim autonomnim pokretom, koji je već imao iskustvo i veze sa raznovrsnom opozicijom u Monarhiji. U proljeće 1900. otputovala je u Budimpeštu prva muslimanska deputacija, sa muftijom Džabićem na čelu, da iskoristi zasjedanje zajedničkog austro-ugarskog parlamenta (tzv. Delegacija) za svoju akciju. Tim povodom Gligori-je Jeftanović obavještava, 25. maja 1900. češkog publicistu i novinara Jozefa Holačeka, da po mogućnosti zastupa u štampi muslimansku stvar, te da muslimansku deputaciju preporuči članovima Delegacija, odnosno da im općenito "bude na ruci", jer njihova borba može i Srbima koristiti. Boravak muslimanske deputacije u Budimpešti donio je očekivane političke efekte. Muslimanski su se predstavnici uspjeli povezati sa mađarskim opozicionim poslanicima, koji su u nastojanju da sruše Kalaja postavili u ugarskom parlamentu interpolaciju u vezi sa bosansko-muslimanskim prilikama. Iz tih razloga vlasti u Sarajevu su procjenjivale da nije oportuno preduzimati stroge mjere protiv muslimanske opozicije. Vlasti su konačno uvidjele da se muslimanski pokret za autonomiju ne može više ignorirati, pa je Kalaj krajem

1900. izrazio spremnost da se pregovara o njegovim zahtjevima. Tako su početkom februara 1901. povedeni pregovori između vlade i Džabićevog odbora. U iscrpljujućim pregovorima postignuta je saglasnost skoro u svim pitanjima, osim u četiri ključne tačke koje su se ticale, izbora i sastava Ulema medžlisa, načina postavljanja i imenovanja reisul-uleme i muftija, nadležnosti istanbulskog mešihata i davanja menšure reisul-ulemi, te visine državne subvencije.

Nakon neuspjeha da se pregovori obnove, otišao je krajem januara 1902. muftija Džabić sa još petericom u Carigrad, da kod najviših islamskih foruma traže savjet i uputstva o pitanju vjerske i vakufsko-mearifske autonomije. Vlada je to iskoristila i 4. marta 1902. proglasila Džabića neovlaštenim iseljnikom, zabranivši mu povratak u zemlju pod prijetnjom zatvorske kazne i ponovnog protjerivanja. U cijeloj je zemlji poošten policijski teror praćen valom seobe muslimanskog stanovništva u Tursku.

Još prije Džabićevog odlaska srpska strana je nastojala saradnji sa Muslimanima nametnuti određeni institucionalni okvir, zaključivanjem jednog nacionalno-političkog ugovora o međusobnom savezu. U tom smislu je u augustu 1901. održan u Kiseljaku tajni sastanak muslimanskih i srpskih prvaka sa Džabićem i Jeftanovićem na čelu. Nakon Džabićevog odlaska Muslimane su zastupali Alibeg Firdus i Bakir-beg Tuzlić. Srbi su ponudili nacrt ugovora o političkoj saradnji, koji je vjerovatno napisao peštanski advokat i poslanik ugarskog sabora dr. Emil Gavrilu. U nacrtu koji se sastojao od 25 članova, na prvom se mjestu tražila politička autonomija za BiH pod sultanovim suverenitetom. Na čelu vlasti u BiH nalazio bi se guverner imenovan od Porte, naizmjenično jedan Musliman i "jedan pravoslavni Srbin". Ugovor je sa muslimanske strane ostao nepotpisan, jer se nije mogla postići saglasnost o načinu rješavanja agrarnog pitanja. Pored toga, Muslimani su odbijali pristati na odredbe čl. 11-13. nacarta, kojima se predviđalo da službeni naziv jezika u BiH bude isključivo "srpski", te da se u javnom pismenom saobraćaju, školama i državnim organima upotrebljava isključivo ćirilica. Muslimani na to nisu mogli pristati, pa je nacrt propao, mada se međusobni politički savez održao sve do 1910. i početka rada prvog bh. sabora.

Progonom Džabića iz zemlje autonomni pokret je utihnuo, jer nije bilo jasno ko su mu vođe. Novi zajednički ministar finansija Burian je to iskoristio da krajem 1904. popuni lojalnim ljudima upražnjena mjesta u Ulema medžlisu i Vakufskoj direkciji, te imenuje nove članove Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Ovo povjerenstvo je marta 1905. donijelo odluku da se za izdržavanje islamskih škola propiše 5% prireza na neposredni porez. Odgovor u narodu je bio ni pare bez vakufsko-mearifske autonomije. To je ohrabri-

lo vođe pokreta koji su ostali u zemlji, pa su 24. aprila 1905. predali predstavku ministru Burianu, kojom traže ukidanje vanrednih policijskih mjera u odnosu na Muslimane kojima se vrijeđa sloboda kretanja i rada, dozvolu povratka u domovinu onima koji su proglašeni neovlaštenim iseljenicima, puštanje interniranih na slobodu, čime bi se "islamskom narodu" omogućilo da preko svojih zastupnika pristupi konačnom uređenju svoje vakufsko-mearifske autonomije.

U ovoj novoj situaciji posebno se aktivira veleposjednička grupa u autonomnom pokretu, koja je 1899-1902. bila potisnuta. Procijenjeno je da je stvorena prilika za ponovno stavljanje u prvi plan agrarnih zahtjeva i preuzimanje vodstva autonomnog pokreta. Zemljoposjednici su u tome uspjeli, pošto je jedna njihova deputacija, koju su sačinjavali Šerif Arnautović, Mahmud-beg Džinić, Šemsibeg Zaimović i Derviš-beg Miralem, uspjela u proljeće 1906. preuzeti od Džabića u Carigradu dokumenta i punomoćja za nastavak autonomne borbe. To je primljeno sa simpatijama u skoro svim muslimanskim krugovima, pa čak i onim koji su u periodu 1899-1902. bili na vladinoj strani i protiv autonomnog pokreta. Kako je rješenje pitanja vakufsko-mearifske autonomije postalo "općom nuždom muslimanskog naroda", to su i članovi Zemaljskog vakufskog povjerenstva otvorenog u maju 1906. pružili podršku autonomnom pokretu.

U takvoj situaciji ni ministar Burian nema drugog izbora do nastavka pregovora sa muslimanskom opozicijom tamo gdje su 1901/2. prekinuti. On u tom smislu daje izjavu u Delegacijama iz koje se moglo zaključiti da će u spornom pitanju mešihata izaći u susret muslimanskim zahtjevima, priznavanjem halifi (sultanu), odnosno šejhul-islamu vjersku jurisdikciju nad bosanskim Muslimanima. Samo pitanje vakufsko-mearifske autonomije može se riješiti pošto se Muslimani prethodno slože u pogledu svojih zahtjeva i u pogledu svojih zastupnika. Oba ova zahtjeva muslimanski autonomni pokret je vrlo brzo ispunio, sprovođenjem stranačke organizacije i isticanjem njenog programa. Na pismeni poziv Alibega Firdusa i drugova održan je krajem 1906. u Slavonskom Brodu sastanak muslimanskih prvaka iz cijele zemlje, na kojem je utemeljena Muslimanska narodna organizacija i izabran njen Egzekutivni odbor. Za predsjednika odbora izabran je Alibeg Firdus, zemljoposjednik iz Livna. U programu usvojenom na istom skupu u prvi plan su stavljeni agrarni zahtjevi zemljoposjednika, a potom dolazi cjelokupni korpus vjerskih i vakufsko-mearifskih pitanja. Početkom 1907. obavljani su izbori u cijeloj BiH na kojima je učestvovalo preko 130.000 odraslih Muslimana. U svim su mjestima gdje žive Muslimani izabrani "milletski odbori" MNO, koji su poslali svoje del-

egate na prvu stranačku skupštinu održanu u Budimpešti 11. marta 1907. Tu je preko 100 delegata jednodušno odobrilo sve odluke sa skupa u Slavonском Brodu, te potvrdilo izbor Egsekutivnog odbora od 18 članova, "kojima je povjereno, da u svim pitanjima zastupaju muslimanski narod Bosne i Hercegovine".

Egsekutivni odbor je nastavio autonomnu borbu pisanjem memoranduma, dugim pregovorima sa Zemaljskom vladom i slanjem deputacija u Beč i Istanbul. Sve je to okončano tek poslije aneksije i smirivanja aneksione krize početkom 1909, kada je pitanje vjerske autonomije Muslimana u BiH izgubilo državno-pravni značaj za Austro-Ugarsku. Tako je konačno 15. aprila 1909. ozakonjen "Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih vakufsko-mearifskih poslova u BiH", koji je 1. maja iste godine stupio na snagu.

Svi vjerski i vakufski organi ustanovljeni "Autonomnim statutom bili su samoupravni. U muslimanskoj općini (džematu) vakufsko-mearifski organi su džematska skupština i džematski medžlis. Oni su birali kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva, koja su delegirala svoje predstavnike u Vakufsko-mearifski sabor, kao vrhovni organ u poslovima muslimanskih zaklada i prosvjete. Za upravljanje vjerskim poslovima postojao je Ulema medžlis od četiri člana, kojima je predsjedavao reisul-ulema. Od trojice kandidata koje izglasa Hodžinska kurija, austrijski car imenuje jednoga za reis-ul-ulemu. U svakom okružnom mjestu postojao je po jedan muftija, kojega je po prijedlogu Ulema medžlisa postavljala Zemaljska vlada. Sporno pitanje uleme riješeno je prema zahtjevu Muslimana, koji je po šerijatskom pravu bio i moguć, a to je da menšuru izdaje šejhul-islam.

Nakon donošenja "Autonomnog statuta", tadašnji, a drugi po redu, reisul-ulema Mehmed Teufik ef. Azabagić dobrovoljno se odmah povukao u mirovinu. Sredinom 1910. inauguriran je treći po redu a prvi po Autonomnom statutu birani reisul-ulema Hafiz ef. Sulejman Šarac. Samo dvije godine kasnije ista Hodžinska kurija, koja ga je izabrala i predložila za taj visoki položaj, zahtijevala je njegovu ostavku koju mu je Zemaljska vlada pod pritiskom njegovih saradnika ultimativno iznudila početkom augusta 1912. Tokom 1913. Hodžinska kurija je, bez obzira na protivljenje Zemaljske vlade, u dva maha jednoglasno za reisul-ulemu izabrala Mehmeda Džemaludin ef. Čauševića, što je car konačno potvrdio dekretom od 27. oktobra 1913. Menšuru je Čaušević primio na svečanosti u Carevoj džamiji 26. marta 1914.

Može se reći da je u pozadini ove borbe za autonomiju, kako, Muslimana tako i Srba, bila borba za političku autonomiju BiH, koja je Muslimanima bila trajni cilj, a Srbima tek jedno prelazno rješenje do pripajanja Srbiji. U

tom smislu Patrijaršija je za Srbe tek bila jedna taktička brana, dok je Muslimanima mešihat bio logično rješenje koje je u skladu sa Šerijatom. Zato su sasvim konsekvantno iz autonomnih pokreta izrasle odgovarajuće političke stranke.

Osnivanje političkih stranaka

Od sredine prve decenije 20. stoljeća, formiraju se iz vjersko-prosvjetnih pokreta građanske političke stranke, koje po svom obliku, političkoj ideologiji i psihologiji uglavnom odgovaraju tipu narodnih organizacija koje nastaju u zemljama pod kolonijalnom vlašću u doba njihove borbe za nacionalno oslobođenje. Većina bosanskohercegovačkih građanskih političara, bez obzira na nacionalnu pripadnost, smatrala je da u BiH kao "provizornom tlu" (tj. okupiranoj zemlji i čiji i državno-pravni status nije riješen), bez parlamentarne podloge nema uvjeta za djelatnost klasičnih političkih stranaka. Po tom konceptu, tipičnom za politički mentalitet sitne buržoazije, smatralo se da svaki narodni pokret mora ostati jedinstven dok ne ostvari svoje nacionalno-političke, odnosno državno-pravne ciljeve, a tek nakon toga mogu se putem *stranaka i parlamenta rješavati razna socijalno-strukturalna i politička pitanja*. Ovakav načelan stav u praksi je relativno lahko pomiren sa pragmatizmom i realpolitikom bosanskog građanstva, čiji ekonomski interesi nisu mogli čekati na eventualno ostvarenje vlastitih "državno-pravnih ideala".

Nakon Kalajeve smrti 1903. godine dolazi postepeno do izvjesnog ublažavanja apsolutističkog i birokratskog okupacionog režima. To se ogleda prije svega u ukidanju preventivne cenzure štampe, poreskoj reformi, okončanju pitanja vjersko-prosvjetne autonomije i priznavanju potrebe da BiH postepeno dobije izvjesnu samoupravu. U takvoj situaciji pojedini nacionalno-politički pokreti pristupaju formalnom stranačkom konstituiranju i organiziranju.

Prva građanska politička stranka u BiH, koja je istakla svoj program i sprovela formalnu organizaciju, bila je Muslimanska narodna organizacija (MNO), osnovana 3. decembra 1906. Na čelu stranke stajao je tzv. Egzekutivni odbor za čijeg je prvog predsjednika izabran Alibeg Firdus. U svom programu MNO je na prvom mjestu zahtijevala muslimansku vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i političku, tj. državno-pravnu autonomiju BiH pod sultanovim suverenitetom. MNO je bez sumnje uživala podršku ogromne većine svih slojeva muslimanskog stanovništva, mada su njeno vodstvo držali uglavnom krupni zemljoposjednici. Oni svoje agrarne interese postavljaju kao općemuslimansko pitanje. Njihov agrarni program u osnovi

sadrži zahtjev da se seljak liši svog kmetskog prava i time pretvori u običnog najamnog radnika ili zakupca na veleposjedu. To je proisticalo iz konsekventnog tumačenja važećeg zemljišnog i agrarnog prava, posebno iz Ramazanskog zakona iz 1858. i Saferske naredbe iz 1859. godine.

Nasuprot MNO postojala je jedna dosta heterogena grupa čiji su pripadnici kao pokretači raznih kulturnih, prosvjetnih i privrednih akcija, sami sebe nazivali "naprednim Muslimanima". Među njima je bilo ugednijih režimski orijentiranih građana, nezavisnih intelektualaca i jedan broj državnih činovnika. Oni su na skupštini 24-26. augusta 1908. osnovali Muslimansku naprednu stranku (MNS). U osnovnim društvenim pitanjima njen program nije se u biti razlikovao od programa MNO-e, ali je u nacionalnom pitanju zastupala prohrvatski stav. Osjećajući da zbog takve nacionalne orijentacije ne uživa podršku širokih muslimanskih slojeva, vodstvo MNS-e je 31. januara 1910. revidiralo svoj program odrekavši se hrvatske nacionalne ideje. Istovremeno promijenila je ime u Muslimanska samostalna stranka (MSS). Aprila iste godine, pred nastupajuće saborske izbore, došlo je do pokušaja ujedinjenja MNO i MSS, ali su pregovori propali zbog ambicija pojedinaca iz obje stranke.

Pred prve saborske izbore izdvaja se iz MNO jedna grupa mladih aktivista, prosrpski orijentiranih, koji pokreću list "Samouprava" kao "organ muslimanske demokratije". Oni u prvi plan ističu da je vodstvo MNO zanemarilo socijalne i kulturne probleme muslimanskog naroda, prije svih seljaštva. Grupa se nije formalno konstituirala kao stranka, a njen jedini kandidat na prvim saborskim izborima Osman Dikić je propao.

Srpska narodna organizacija (SNO) osnovana je na skupštini 27-31. oktobra 1907. ujedinjenjem, triju političkih grupa koje su se među srpskim građanstvom oformile sredinom prve decenije 20. stoljeća. Jednu grupu činile su vođe autonomne borbe sa srpskom čaršijom. Njeni najistaknutiji predstavnici bili su Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola, a od intelektualaca pridružio im se dr. Milan Srškić. Ova grupa je 1905. godine pokrenula "Srpsku riječ", "list za politiku, prosvjetu i privredu", preko kojega je zastupala svoje, u prvom redu, ekonomske interese.

Vođe autonomne borbe bili su izloženi oštroj kritici od mlade srpske građanske inteligencije, koja traži da se od crkveno-školske pređe na političku borbu. Onemogućena u Sarajevu pored starih utjecajnih vođa, inteligencija za središte svog rada uzima Mostar, gdje 1907. godine pokreće list "Narod", koji su uređivali Risto Radulović i Vasilj Grdić. Ovoj mostarskoj grupi intelektualaca priključuje se najveći dio srpske inteligencije iz cijele zemlje.

Treća grupa, poznata po svom listu "Otađbina", koji je pokrenuo i uređivao Petar Kočić skupa sa Vukosavom Gruberovićem, djelovala je uglavnom u Bosanskoj krajini. Oko Kočića se okupila manja grupa intelektualaca, koji su nasuprot "narodovcima", odbacili ideju o samostalnoj političkoj ulozi inteligencije i vezala se sa seljaštvom tražeći, u prvom redu, radikalno rješenje agrarnog pitanja.

Poslije dužih pregovora predstavnici sve tri grupe su usvojili, na sastanku u Sarajevu, 11. maja 1907. rezoluciju kojom se traže neodložno formiranje srpske političke organizacije, ustavne slobode i parlament, te potpuna autonomija BiH bez promjene suvereniteta. Zajednički ministar finansija I. Burian je nakon dužeg zatezanja odobrio sazivanje osnivačke skupštine SNO, uz uvjet da se na njoj ne ističe program Sarajevske rezolucije. Skupština je međutim u cijelosti usvojila rezoluciju kao politički program SNO. U pogledu agrarnog pitanja o kojem je na skupštini vođena najžučnija rasprava, ostalo se na uopćenim formulacijama bez konkretnog prijedloga, pošto je prevladalo mišljenje da je zbog nacionalno-političkih razloga nužno očuvati savez sa MNO-om.

Maja 1907. sarajevski liječnik dr. Lazar Dimitrijević je osnovao Srpsku narodnu samostalnu stranku. Dimitrijević je od 1905. godine izdavao časopis "Dan" u kojem je napadao vođe autonomne borbe kao "age i kmetoždere" i propagirao radikalno rješenje agrarnog pitanja, ali uz potpuno i trajno prihvatanje Monarhije u BiH. Poslije potpunog izbornog neuspjeha 1910. njegova se stranka ugasila.

Hrvatski politički pokret, u kojem se početkom 20. stoljeća jasno ispoljavaju dvije struje, klerikalna i građansko-liberalna, da bi održao svoje jedinstvo, sporo je i oprezno pristupao formalnom organiziranju. Inicijativu za stvaranje jedne hrvatske političke organizacije dala je građansko-liberalna struja uz koju su pristali i franjevci, pa je nakon dužih pripema, 21. februara 1908. osnovana Hrvatska narodna zajednica (HNZ). Za predsjednika stranke izabran je dr. Nikola Mandić, ali je njen stvarni pokretač, glavni teoretičar i ideolog bio tuzlanski advokat dr. Ivo Pilar. Središnja tačka programa HNZ-e je da su BiH po "plemenu starosjedilaca" i po "državnom pravu" hrvatske zemlje, pa je prirodno da se priključe Hrvatskoj. U osnovi političke strategije HNZ-e je ležalo uvjerenje o malobrojnosti Hrvata u BiH. Pošto je u to vrijeme u BiH živio relativno veliki broj doseljenih stranaca katolika, to konfesionalnost kao ključ nacionalnosti ne može toliko koristiti Hrvatima koliko Srbima ili Muslimanima. Zato je vodstvo stranke smatralo da HNZ mora biti nadkonfesionalna organizacija. HNZ je posebno računala sa mogućnošću pridobijanja Muslimana za hrvatsku nacionalnu ideju. Iz obzira prema mus-

limanskom političkom vodstvu, HNZ, i pored više rasprava, nije o agrarnom pitanju zauzela nikakav stav.

Zbog stava da konfesionalnost ne treba uplitati u narodnu organizaciju, vodstvo HNZ-e došlo je u sukob sa sarajevskim nadbiskupom dr. Josipom Štadlerom, koji je smatrao da je osnovni zadatak hrvatske politike u BiH da okupi sve katolike bez obzira na narodnost. Pošto je uzalud pokušavao na ovom programu preuzeti vodstvo HNZ-e, Štadler je 18. januara 1910. osnovao svoju stranku, Hrvatsku katoličku udrugu za BiH (HKU). U svojoj ekskluzivno katoličkoj politici Štadler je uživao podršku austrijskih kršćanskih socijalista i slovenačkih klerikalaca. Računao je i sa trijalističkim preuređenjem Monarhije. To je našlo izraza u stranačkom programu, gdje se u prvom redu traži "na temelju državnog prava i narodnog načela priključenje BiH Hrvatskoj", kojoj bi se pridružile i slovenačke pokrajine. Neopterećena imperativom saradnje sa Muslimanima, HKU je tražila što brže i lakše rješenje agrarnog pitanja.

U ovom građansko-političkom stranačkom mozaiku BiH, SNO i MNO su se postavljale u opoziciju prema okupacionoj upravi, dok su se ostale stranke prema njoj držale lojalno. Stranački mozaik BiH prije donošenja Zemaljskog statuta (ustava) dopunjavala je Socijal demokratska stranka za BiH, osnovana 28-29. juna 1909.

Aneksija Bosne i Hercegovine

Aneksija je od početka predstavljala stalni cilj austrougarske politike u BiH. Samo tako mogla je Austro-Ugarska ostvariti svoje dalekosežne planove vezane za BiH i balkanski prostor. Zato se često kaže, da je aneksija starija i od same okupacije. U tom smislu, mada se sa međunarodnopravnog stanovišta smatrala privremenom, austrougarska uprava je od početka nastojala djelovati kao da je okupirana zemlja već uključena u Monarhiju.

Tokom 1982. godine prvi put je na zajedničkoj vladi i u vrhovima Monarhije raspravljano o mogućoj aneksiji BiH. Aneksija je zavisila od stanja međunarodnih odnosa, ali još više od sporazuma Austrije i Ugarske o načinu uklapanja BiH u dualističku strukturu Monarhije. Mađarska vlada je tražila aneksiju na bazi podjele BiH tako što bi okruzi Banja Luka i Bihać pripali Ugarskoj, Sarajevo, Travnik, Mostar i Tuzla – Austriji. Tome se protivila austrijska vlada, pa je car pitanje aneksije odložio za kasnije.

Rasprave o aneksiji obnovljene su u ljeto 1896. u vezi sa krizom u Turskoj izazvanoj Jermenskim i Kritskim ustankom. Zajednička vlada je na sjednici 26. augusta 1896. zaključila da se aneksija izvrši u času "kad Turska padne

pod likvidaciju", tj. kada se ocijeni da predstoji raspad Osmanske carevine. Izbijanjem mladoturske revolucije u julu 1908. ocijenjeno je da je taj uvjet ispunjen te da je došao trenutak za aneksiju. Kada su mladoturci 24. jula 1908. vratili u život liberalni osmanski ustav iz 1876. godine, pokrenuli su Muslimanska i Srpska narodna organizacija zajedničku akciju da BiH kao formalnopravno sastavni dio Osmanske carevine dobije svoj ustav. Zajednička deputacija, koju su vodili predsjednici dviju organizacija. Alibeg Firdus i Gligorije Jeftanović, predala je, u tom smislu, predstavku austrougarskom ministru finansija I. Burianu 7. septembra 1908. na Ilidži kod Sarajeva. Tu se zahtijevao "što skoriji, savremen i potpun Ustav za pripadnike Bosne i Hercegovine, bez rješavanja državno-pravnog položaja ovih zemalja". tj. bez aneksije. Ustavom bi se garantirali jednakost, građanske i političke slobode, te uveo parlament. Po predaji predstave, Firdus je i usmeno naglasio Burianu da se ustav traži "bezuslovno, tj. da se ne dira u ustavno-pravni položaj naše otadžbine".

Vlada Monarhije je shvatila da je pitanje ustava u BiH veoma aktuelno ali se davanje ustava nije moglo zamisliti prije aneksije. Aneksija je proglašena 7. oktobra 1908. carskom proklamacijom stanovnicima BiH. Čin aneksije se pravdao potrebom donošenja ustava čiji je prvi uvjet jasno definiranje državno-pravnog položaja u BiH. Car je, cijeneći "političku zrelost" stanovnika BiH, odlučio da im daruje "konstitucionalne ustanove koje će odgovarati njihovim prilikama i zajedničkim interesima i stvoriti na taj način zakonsku podlogu za predstavništvo njihovih želja i koristi". Prvi je i neophodni uvjet za uvođenje "ove zemaljske ustavnosti" određenje "jasna i nesumnjiva pravnog položaja" BiH. Zato car i kralj "proteže na nju svoju suverenost".

Proglasom aneksije stavljene su evropske sile pred svršen čin. Proklamacija i sam akt aneksije, koji je londonski "Times" označio kao primjer "jezuitske kazuistike i političkog cinizma", izazvali su veliku diplomatsku krizu. Britanija i Francuska ostale su na retoričkim protestima, da je aneksijom Austro-Ugarska jednostrano izmijenila Berlinski ugovor, što predstavlja "veliki udarac javnom povjerenju". Aneksija je izazvala veliko uzbuđenje u Italiji i Rusiji, a posebno u Srbiji, Crnoj Gori i Turskoj. Za smirivanje cijele krize presudan je bio stav Njemačke koja je odlučno podržala Austro-Ugarsku. Posredstvom njemačke diplomacije, Turska je poslije kraćih pregovora sa Austro-Ugarskom priznala aneksiju 26. februara 1909. čime je BiH i formalno pravno došla pod habsburgovski suverenitet. Tom prilikom Austro-Ugarska se odrekla svojih prava da drži garnizone u Novopazarskom sandžaku, obavezala se da će Porti isplatiti 2,5 miliona funti od štete i dati joj druge ekonomske koncesije, te posebno osigurati punu vjersku slobodu Mus-

limanima u BiH. Nakon što je Njemačka, 21. marta 1909, predala vladi u Petrogradu ultimatum ("najvažniji dokumenat u krizi"), kojim je tražila da Rusija jasno i bezuvjetno prizna aneksiju, što je ova odmah učinila, to su ovaj državno-pravni čin priznale konačno Srbija i Crna Gora. 31. marta, odnosno 5. aprila 1909.

Režimu je bilo veoma stalo do spoljnih manifestacija lojalnosti i podrške aneksije. Nastojanjima vlade i prorežimskih stranaka i političara upućeno je više poklonstvenih deputacija i delegacija u Beč, kako bi se vladaru izrazila zahvalnost za aneksiju i obećani ustav. U tom je pogledu neprocjenjive usluge režimu učinio dr. Nikola Mandić, predsjednik Hrvatske narodne zajednice. On se posebno zauzeo oko otpremanja srpske narodne samostalne stranke dr. Lazara Dimitrijevića. Početkom novembra 1908. dr. Dimitrijević je doveo u Beč jednu delegaciju od 18 Srba seljaka koji su se poklonili i zahvalili caru. Sarajevski gradonačelnik i jedan od vođa "naprednih" Muslimana, Esad ef. Kulović, predvodio je 9. novembra 1908. muslimansku deputaciju sastavljenu od 64 gradonačelnika, veleposjednika, duhovna lica i trgovca. Vrhbosanski nadbiskup dr. Josip Štadler pripremio je i predvodio najbrojniju deputaciju, sastavljenu od 430 lica, koja je u Beč otpremljena u dva posebna voza.

Jedino su Muslimanska i Srpska narodna organizacija uporno odbijale da priznaju aneksiju, a protiv ovog čina muslimansko stanovništvo je protestiralo i masovnim iseljavanjem u Tursku. Nakon što je kraljevina Srbija priznala aneksiju, a "Beograd dao blagoslov", delegacija Jeftanovićeve grupe Srpske narodne organizacije posjetila je 3. maja 1909. u Beču ministra Buri-ana i dala izjavu kojom priznaje aneksiju. Činu aneksije je i dalje jedino oponirala Muslimanska narodna organizacija. Ova organizacija je priznala aneksiju tek 8. februara 1910. svega desetak dana pred sankcioniranje Ustava. To je bilo logično, jer je i ona kao i sve druge građanske političke stranke, htjela u novim ustavnim prilikama legalno djelovati, a prvi uvjet za to bilo je priznanje habsburškog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom.

Poslije diplomatskog i unutrašnjeg političkog sređivanja aneksione krize ostalo je i dalje otvoreno pitanje državno-pravnog uključivanja BiH u postojeću ustavnu strukturu Dvojne monarhije. U razdoblju 1878-1908. od okupacije do aneksije, BiH je formalno-pravno bila osmanska provincija, ali je stvarna vlast u njoj pripadala Austro-Ugarskoj. Nakon aneksije BiH je i formalno-pravno postala habsburška pokrajina, ali je ona u okviru Monarhije zadržala osoben položaj. U dualističkoj strukturi Monarhije, u kojoj su sve pokrajine pripadale ili Cislajtaniji (Austriji) ili Translajtaniji (Ugarskoj), BiH je stajala kao treće zasebno tijelo. BiH je smatrana za krun-

sku zemlju Habsburgovaca, kojom po ovlaštenjima vladara zajednički upravljaju vlade Austrije i Ugarske. Sa stanovišta unutrašnjeg pravnog poretka BiH je bila treća država unutar Monarhije, pošto se njen pravni sistem razlikovao i od austrijskog i od ugarskog pravnog poretka. Stanovnici BiH nisu pravno bili ni austrijski niti ugarski državljani, nego su statusno tretirani kao "bosanskohercegovački zemaljski pripadnici". Kao corpus separatum unutar Monarhije BiH nije bila ravnopravna sa njene druge dvije države. BiH sve do Ustava nije imala nikakvih samoupravnih prava, niti je mogla učestvovati u tzv. zajedničkim poslovima u Monarhiji, pa se u političkom pogledu nalazila u potpuno zavisnom položaju u odnosu na Austriju i Ugarsku.

Aneksija BiH je podstakla na raznim stranama, posebno u Hrvatskoj i među bh. hrvatskim političarima i prvacima, izvjesne nade u trijalističko preuređenje Habsburške carevine. Hrvatska javnost je nakon aneksije skoro jednodušno tražila "sjedinenje Herceg-Bosne s Hrvatskom, Slovenijom i Dalmacijom u jedno državno-pravno tijelo". Car i kralj Franjo Josip ponovo se iskazao kao vjerni pristalica dualizma, pa su planovi da se državno-pravni položaj BiH riješi na trijalističkoj osnovi bili lišeni svake realne podloge. Aneksija je, ustvari, trajno razrušila takvu mogućnost, mada se propagandna temperatura i kombinatorika u Hrvatskoj veoma podigla. Ravnoteža odlučujućih činilaca u Monarhiji održala je i učvrstila kao politički najjednostavnije rješenje i u novim postaneksionim uvjetima: Bosnu i Hercegovinu kao krunski corpus separatum sa nekom vrstom ustava i sabora.

Bosanskohercegovački ustav i sabor

Nakon dugih i sporih priprema, te jedne ustavne anketе, car Franjo Josip je konačno 17. februara 1910. sankcionirao Zakone o ustavnim uredbama za BiH. Zemaljski ustav (statut) za BiH svečano je proglašen u velikoj dvorani Zemaljske vlade u Sarajevu, 20. februara 1910. Svečano proglašenje Ustava izvršio je zemaljski poglavar Marjan Varesanin pred svim članovima vlade, višim činovnicima i predstavnicima građanskih i vojnih vlasti, poglavarima svih vjerskih zajednica, predstavnicima gradske općine, autonomnih oblasti i korporacija, kao i drugim uglednim građanima.

Ustavni poredak u BiH reguliran je 1910. godine sa šest zakona koji predstavljaju cjelinu: (1) Zemaljski ustav (statut); (2) Izborni red; (3) Saborski poslovni red; (4) Zakon o društvima za BiH; (5) Zakon o skupljanju za BiH; i (6) Zakon o kotarskim vijećima. Bosanski ustavni poredak se zasnivao na ideji tzv. "piramidalne ustavnosti", prema kojoj se prvobitna minimalna

ustavna prava, zajamčena ovim zakonom, imaju postepeno proširivati i u vidu poklona povremeno davati narodu. Ovakav koncept ograničene ustavnosti bio je, po zvaničnom tvrđenju, logična posljedica kulturne zaostalosti naroda u BiH.

Mada je u Ustavu BiH definirana kao "jedno jedinstveno zasebno upravno područje", vrhovna upravna vlast ostala je u nadležnosti zajedničkog ministarstva finansija u Beču i činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu kao njegove agencije. Sabor nije mogao imati nikakvog utjecaja na upravne poslove. Zastupnici ili poslanici nisu čak mogli postavljati pitanja vladi o njenom radu. Članovi Sabora su mogli stavljati "interpelacije na zemaljsku vladu", ali njeni eventualni odgovori nisu mogli biti "predmetom pretresanja". Što se zakonodavne vlasti tiče, ona je po Ustavu i dalje ostala u nadležnosti cara, odnosno vlada u Beču i Budimpešti. Uloga bh. sabora u zakonodavstvu određena je članom 21. Ustava: "Na zakonima sarađivaće Sabor u koji će stanovništvo Bosne i Hercegovine odašiljati poslanike". Sabor nije imao pravo čak ni sarađivati na svim zakonima. Njegova nadležnost protezala se "isključivo na bosanskohercegovačke poslove". Obim tih poslova nije bio mali, pa bi nadležnost Sabora bila prilično široka, da nije bilo odredbe člana 37, prema kojoj na sve zakonske osnove koje spadaju u njegov djelokrug "treba da pristanu vlade obiju država monarhije prije, nego će biti predane saboru". Pored toga, po odredbi člana 38, za zakone, "koje je usvojio sabor, treba Previšnja potvrda" (sankcija) koju će isposlovati zajednički ministar finansija, pošto prethodno dobije pristanak obje države Monarhije.

Bez obzira na sva ograničenja u pogledu zakonodavstva i uprave koja su nametnuta bh. autonomiji, Ustav i njegovi prateći zakoni uveli su u politički život zemlje tri nove institucije: sabor, zemaljski savjet i kotarsko vijeće. Uz to je bilo neophodno zakonski garantirati osnovna građanska prava i regulirati javno udruživanje i sakupljanje, jer se bez toga ne bi mogao ostvariti ni onaj minimum parlamentarnog života za koji je ustavom stvoren izvjestan prostor. Prema tome sistem bh. ustava obuhvatao je četiri pitanja: sabor sa njegovim izbornim redom, zemaljski savjet, kotarsko vijeće i opća građanska prava.

(1) Sabor je sastavljen kombinacijom socijalnog, konfesionalnog i virilističkog kurijalnog sistema, veoma složenog karaktera. Za razliku od drugih anahronih predstavničkih ustanova u Monarhiji, bh. sabor se nije zasnivao ni na nekoj posebnoj domaćoj tradiciji. Prema izbornom saborskom redu, građani su po konfesionalnoj pripadnosti bili podijeljeni u tri kurije. Tako je svakoj etničko-vjerskoj grupi osiguravan određen broj zastupničkih mjesta, srazmjerno njenoj brojnosti i udjelu u ukupnom stanovništvu zemlje. Unutar konfesionalnog izbornog tijela postojale su posebne kurije na socijalnoj bazi:

gradska, seoska, veleposjednička i kurija inteligencije. U sabor su, srazmjerno broju žiteljstva, birana 72 zastupnika, tako što je katolicima pripadalo 16, muslimanima 24 i pravoslavnim 31 mandat, te jevrejima jedan. Aktivno biračko pravo imali su "svi bosansko-hercegovački pripadnici muškog spola koji su na dan izbora navršili 24 godine, samovlasni su i koji u zemlji stanuju barem od jedne godine samo". Jedino su žene veleposjednice, ukoliko plaćaju 140 kruna zemljarine, imale aktivno biračko pravo u veleposjedničkoj kuriji. Pasivno biračko pravo imali su muškarci sa navršених 30 godina, ukoliko uživaju sva građanska prava. Mandat zastupnika trajao je pet godina, bez prava birača na njihov opoziv. Predsjednika i potpredsjednika Sabora nisu birali poslanici, nego ih je na početku svakog zasjedanja imenovao car, pazeći na konfesionalnu ravnotežu i redosljed. Pored izabranih zastupnika u Sabor je ulazio i određeni broj poslanika po položaju, tzv. virilista. Takvih je ukupno bilo dvadeset: reisul-ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija i po imenovanju najstariji muftija; četiri srpsko-pravoslavna mitropolita i potpredsjednik Velikog upravnog i pro-svjetskog savjeta SPC; rimokatolički nadbiskup, te oba provincijala (re- dodržavnika) franjevačkog reda; sefardski nadrabin; predsjednik Vrhovnog suda; predsjednik Advokatske komore u Sarajevu; načelnik zemaljskog glavnog grada Sarajeva i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu.

Vlada je očigledno željela osigurati jedan konzervativan sabor. Mada je to način izbora sabora u osnovi osiguravao, vlada se za svaki slučaj osigurala članom 35. Ustava, po kojem "sabor ne smije općiti sa drugim predstavništvima niti smije izdavati kakvih objava". Na saborsku sjednicu se ne smiju pustiti nikakve deputacije, a sam sabor smije s'ati "odaslanstva" na dvor "samo onda, kad se isposluje prethodno previšnje odobrenje".

(2) Zemaljski savjet je kao poseban organ preuzeo u takvim uvjetima sve poslove komuniciranja sabora sa ostalim organima vlasti. Ovaj savjet od devet članova (četiri pravoslavna, tri muslimana i dva katolika) birali su saborski zastupnici "iz svoje sredine za sav saborski period". Zemaljski savjet je imao pravo na zahtjev Zemaljske vlade dati izjave ili mišljenja o takvim javnim Poslovima u kojima ima Bosna i Hercegovina dijela". Vlade obje države Monarhije mogu sporazumno preko zajedničkog ministra finansija "pitati Zemaljski savjet ili se on može istim putem obraćati na njih istovjetnim predstavkama". Predsjednik Sabora je jednovremeno predsjednik Zemaljskog savjeta.

(3) Zajedno sa Ustavom donijet je i Zakon o kotarskim vijećima, kojim su ukinuti dotadašnji kotarski upravni medžlisi i uvedena kotarska vijeća kao neka vrsta izbornih samoupravnih organa. Izbor kotarskog vijeća vršen je

također po konfesionalnom ključu. Jedan mandat dolazio je na 1.500 pripadnika određene konfesije u seoskim općinama i na 750 pripadnika u gradovima. Mandat članova vijeća trajao je šest godina. Svaki izabrani vijećnik, ukoliko nije stariji od 60 godina ili nije bolestan, morao je obavezno prihvatiti mandat. Kotarsko vijeće nije moglo raspravljati ni odlučivati o pitanjima koja se tiču cijele zemlje. Njegov se zadatak svodio na učestvovanje u upravi javnih poslova kotara". Ograničena nadležnost, a naročito ograničena sredstva kojima je vijeće raspolagalo, činili su ovaj autonomni organ politički beznačajnim. Vlada je mogla raspustiti kotarsko vijeće, ako "zanemari dužnosti". U tom slučaju morali su se u roku od tri mjeseca raspisati izbori za novo kotarsko vijeće.

(4) Najzad, kao "neka vrsta dekoracije", u bh.ustav mehanički je prenijet član 142. austrijskog temeljnog državnog zakona od 21. decembra 1867, koji je sadržavao odredbe o građanskim pravima. Članovi 2-30. bh. ustava sadrže odredbe o građanskim slobodama, poznate iz većine buržoaskih ustava i deklaracija o pravima. Poseban značaj je imao član 11. kojim je "svim zemaljskim pripadnicima ujamčeno čuvanje narodne osobine i jezika". Članom 20. imala je Zemaljska vlada pravo da u slučaju rata, nemira ili veleizdajničkih akcija suspendira građanska prava navedena u Ustavu.

Po Ustavu BiH je ostala jedinstveno područje sa jedinstvenim građanskim pripadništvom i predstavljala je posebnu upravnu jedinicu (territorium separatum), područje zajedničke uprave dviju država Monarhije. Ovaj posebni pravni subjektivitet BiH izražavao se djelimično kroz sabor, a potpuno kroz vlastiti pravni poredak. Kao treće državno-pravno tijelo u okviru Monarhije, BiH nije mogla ni poslije aneksije i ustava neposredno participirati u tzv. zajedničkim poslovima na nivou, Austro-Ugarske kao realne i personalne unije. Međutim, već samo osnivanje i funkcija Zemaljskog savjeta posredno su ukazivali na potrebu da se i u tom pogledu postepeno u budućnosti osigura određeno mjesto Bosni i Hercegovini. Bez obzira na sva ograničenja bh. sabor je predstavljao pozornicu u okviru novih formi građanskog političkog života u BiH.

Prvi saborski izbori održani su po pojedinim kurijama u vremenu od 18. do 28. maja 1910. Na njima je Srpska narodna organizacija osvojila sve pravoslavne mandate, ukupno 31, a Muslimanska narodna organizacija sva 24 muslimanska mandata. Od ukupno 16 katoličkih mandata, Hrvatska narodna zajednica je dobila 12. a Hrvatska katolička četiri. U početku su svi saborski zastupnici bez obzira na stranačke i konfesionalne razlike radili i nastupali zajednički u odnosu na Zemaljsku vladu. Većina bosanskih građanskih političara smatrala je da sabor, bez obzira na svoju ograničenu nadležnost, otvara

jedno "nova doba" u političkom životu BiH i pruža osnov da se postepenim radom poboljša ustavni položaj zemlje i prošire politička prava.

U toku četverogodišnjeg rada sabora bilo je više slučajeva različitog stranačkog, frakcijskog i koalicionog prestrujavanja, vraćanja mandata i dopunskih izbora za upražnjena mjesta. Prvi sukobi u saboru počeli su već prilikom rasprave o nacrtu zakona o poštanskoj štedionici, a međustranački odnosi i previranja došli su do punog izražaja tokom debate o zakonu o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta, najznačajnijeg zakonskog projekta kojim se sabor bavio. Još prije početka saborske debate sklopljen je sporazum o zajedničkom glasanju između Muslimanske narodne organizacije i dviju hrvatskih stranaka. Sporazum je bio poznat kao Hrvatsko-muslimanski pakt, a njegove pristalice kao paktaši. Paterica zastupnika MNO-e odbili su potpisati pakt, formirajući vlastitu frakciju u saboru. Nakon pakta fuzionirale su se dvije muslimanske stranke (MNO i MSS) u Ujedinjenu muslimansku organizaciju. Istovremeno je nastao rascjep u Srpskoj narodnoj organizaciji, pošto je 12 poslanika grupe "Srpska riječ" glasalo zajedno sa muslimansko-hrvatskom koalicijom za vladin prijedlog zakona. Na hrvatskoj strani paktu sa Muslimanima nastojao se dati nacionalno-politični značaj, u smislu navodnog opredjeljenja Muslimana za hrvatstvo. Muslimani su odlučno odbili da se jednom parlamentarnom sporazumu daje bilo kakav nacionalno-politički smisao. To je razočaralo hrvatsku javnost i njene političare, mada se pakt pokazao u saboru stabilnim.

Zemaljska vlada nije željela u saboru se oslanjati isključivo na muslimansko-hrvatsku koaliciju. Iako bi time imala osiguranu većinu, ona je insistirala na stvaranju tzv. radne većine, sastavljene od zastupnika sve tri konfesionalne grupe. Pri tome, vlada nije težila jednoglasnosti sabora, nego okupljanju onih zastupnika, Muslimana, Srba i Hrvata, koji su spremni raditi na ozakonjenju različitih projekata, vezanih za potrebe i razvoj zemlje kao cjeline. Gligorije Jeftanović, vođa tzv. srpske privredne grupe ("Srpska riječ"), stalno se kolebao između ulaska u vladinu radnu većinu i opozicije. Na kraju je 12 poslanika ove grupe, pošto ih je odbacila i vlada i opozicija, bilo prisiljeno položiti mandate 13. septembra 1913. Na dopunskim izborima u decembru iste godine, njihova mjesta je, uz podršku vlade, popunio advokat Danilo Dimović sa svojim pristalicama.

Nasuprot tako formiranoj vladinoj radnoj većini, postavila se opozicija koju su sačinjavali poslanici grupa "Narod" i "Otadžbina", pa po trojica disidenata, muslimanskih (Derviš-beg Miralem, Vasiľbeg Biščević i dr. Murad Sarić) i hrvatskih (Luka Čabrajić, Vjekoslav Jelavić i Đuro Džamonja).

Na taj način i vladina radna većina i opozicija etnički su bile raznorodne, odnosno mješovite.

Bosanskohercegovački sabor se početkom 1914. sastao na svoje četvrto, posljednje zasjedanje. Ovo zasjedanje teklo je u relativno mirnoj i poslovnoj atmosferi, sve do 28. juna 1914. i ubistva prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Sutradan je sabor održao svoju zadnju, komemorativnu sjednicu. Tokom ovog posljednjeg zasjedanja sabor je pokušavao pokrenuti pitanje predstavljanja BiH u Delegacijama. Tih mjeseci sabor je veliku pažnju posvećivao pitanju upotrebe i naziva službenog jezika, posebno agrarnom pitanju i planovima o pretvaranju fakultativnog u obavezni otkup kmetova. Svi ovi novi pravci i pitanja u bosanskoj politici prekinuti su atentatom i Prvim svjetskim ratom.

Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu i njen ulazak u zajedničku jugoslavensku državu Kraljevinu SHS

Međunarodne ekonomske i političke krize, koje su se smjenjivale početkom XX stoljeća, zaoštravale su borbu velikih sila za novu podjelu svijeta. One su pojačavale trku u naoružanju i produbljivale jaz između dva suprotstavljena vojna i politička bloka – Antante (Velika Britanija, Francuska i Rusija) i Centralnih sila (Njemačka i Austro-Ugarska, privremeno i Italija). Vrhunac krize nastupio je poslije sarajevskog atentata koji je Austro-Ugarska iskoristila kao povod da Srbiji objavi rat 28. jula 1914. godine. Tim činom otpočeo je Prvi svjetski rat. Osnovno obilježje ovom sukobu, do tada nezapamćenih razmjera, odredile su imperijalističke sile svojim učešćem i međunarodnim obračunima. Odmah na početku u rat je ušlo devet država, da bi on kasnije poprimio svjetske razmjere i obuhvatio 28 država s preko 1,5 milijardom stanovnika, ili tri četvrtine ukupnog svjetskog stanovništva. Pod oružje je mobilisano 70 miliona ljudi i angažovana ogromna materijalna dobra. Vojske suprotstavljenih država u Evropi sukobile su se na tri, a od 1915. godine, ulaskom Italije u rat na strani Antante, na četiri fronta, od kojih su dva u cjelini ili djelimično bila na južnoslavenskoj teritoriji. Južnoslavenski narodi našli su se u središtu ratnih zbivanja i podijeljeni u okviru zaraćenih strana. U znatnom broju oni su učestvovali u borbama na tri evropska ratišta.

Krajem jula i u prvim danima augusta 1914. u Bosni i Hercegovini provedena je mobilizacija ljudstva i materijalnih sredstava za predstojeće operacije na balkanskom ratištu.

Na tlu Bosne i Hercegovine vriilo je kao u košnici: ogroman broj vojnih obveznika slivao se u regrutne centre, a po zakonu o ratnim obavezama pribavljani su konji (tovarni, tegleći i jahaći), volovi za vuču i razna stoka za klanje (volovi, ovce, koze), otkupljivane su sve vrste hljebnog žita i druge hrane a posebno je bio komplikovan zadatak formiranja komore, što je, podrazumijevalo nabavku raznovrsne opreme, prije svega kola i samara, popunjavanje potrebnim ljudstvom, od velikog broja konjodavaca, kočijaša, pratilaca, goniča volova do majstora različitog profila (kovači, kolari, samardžije, sedlari, zidari, tesari, kuhari itd). Uskotračne bosanskohercegovačke željeznice stavljene su na raspolaganje vojnim komandama koje su iz drugih dijelova Monarhije prebacivali trupe i ratnu tehniku. Zbog zakrčenosti pruga, formiranje komore u neposrednoj blizini ratnih operacija na Drini bilo je od velikog značaja za otvaranje balkanskog ratišta. Ljudi sa bosanskohercegovačkog područja su gotovo preko noći rasprodali ili im je bilo rekvirirano sve što može služiti ratnim potrebama.

Nakon obavljenih obimnih ratnih priprema, izbijanjem I svjetskog rata Bosna i Hercegovina bila je neposredno poprište širokih ratnih operacija sve do jeseni 1915. godine. Peta i Šesta austrougarska armija koncentrisale su svoje snage duž lijeve obale Drine da bi otpočele ratne operacije na srpsko područje, 12. augusta na sektoru donje Drine, a 20. augusta oko Višegrada i Priboja. Nakon poraza na Jadru napad je zaustavljen i austrougarska vojska se morala povući preko Drine. Od 3. septembra počinje srpsko-crnogorska protuofanziva Užičke grupe, tri dana kasnije sjeverne grupe s prelaskom preko Save, a 7/8. septembra austrougarska vojska preduzima ofanzivu i potiskuje srpsku vojsku do Krupnja. U isto vrijeme srpske i crnogorske čete probijaju se u istočnu Bosnu i stižu na Romaniju, gdje se od 18. do 30. oktobra vode teške borbe za zaštitu samog Sarajeva.

U novoj ofanzivi austrougarske jedinice probijaju se u novembru do Kolubare, osvajaju Valjevo i Beograd, a zatim u teškim borbama trpe poraz i hitno se povlače preko Drine. Od toga vremena pa do zajedničke austrougarske, njemačke i bugarske ofanzive na Srbiju (tzv. Makenzenova ofanziva na Srbiju otpočela je 6. oktobra 1915. godine), Bosna i Hercegovina je bila frontalno područje i tek osvajanjem Srbije i kapitulacijom Crne Gore ona je postala ratno zaleđe.

Najveća ratna stradanja doživjelo je stanovništvo duž, istočne granice Romanije, srezovi: fočanski, čajnički, višegradski, rogatički, bijeljinski u Semberiji i gatački, bilečki i trebinjski u istočnoj Hercegovini, gdje je u toku višemjesečnih vojnih operacija došlo do izbjeglištva, prisilne evakuacije i protjerivanja stanovništva. Samo iz istočne Bosne izbjeglo je u druge krajeve 42.218 lica (Muslimana 37.294, Srba 3.319, Hrvata 887, Jevreja 718), kao i 7.102 Muslimana iz Sandžaka, dok je evakuisano 41.716 lica, od toga Srba 21.048, uglavnom prisilno, u zapadnu Bosnu, Muslimana 14.751, Hrvata 3.196 i Jevreja 2.904, što ukupno iznosi 91.236 izbjeglih i evakuisanih lica. Razoreno je i spaljeno više hiljada stambenih i gospodarskih zgrada te opljačkana i uništena pokretna imovina.

Ratna razaranja, naročito na području vojnih operacija, vojne mobilizacije najsposobnijeg dijela stanovništva, saobraćajne teškoće, izbjeglištva, evakuacije i internacije, ostavili su sela i gradove bez radne snage, industrijska i druga proizvodnja je naglo padala jer je bila upućena ne žensku i dječiju radnu snagu, a poljoprivreda na prisilnu mobilizaciju. Agrarni prinosi su brzo opadali, tako da su oni 1916. bili gotovo dvostruko manji nego 1914. godine. U prvoj godini rata proizvedeno je 650.000 tona žita, a u posljednjoj 1918. svega 250.000 tona. Rat je posebno pogodio siromašne slojeve stanovništva. Ni u normalnim uvjetima Bosna i Hercegovina nije mogla podmiriti potrebe domaćom proizvodnjom žita, pa su se s opadanjem proizvodnje morale uvoziti sve veće količine, a do njih se teško dolazilo. Imajući u vidu prvenstvenu obavezu da osiguraju vođenje rata, austrougarske vlasti su već 3. augusta 1914. donijele Zakon o racionalnom snabdijevanju stanovništva neophodnim životnim namirnicama u toku rata. Rekvirirani su svi viškovi hrane, a izvoz iz Bosne i Hercegovine bio je zabranjen bez posebnog odobrenja vojnih vlasti, koje su preuzele nadležnosti cjelokupnog pravnog aparata. Zemaljska vlada je pokušala spriječiti nekontrolisano povećavanje cijena životnim namirnicama pa je određivala maksimalne cijene žitu i brašnu. Osnovu za to dao joj je Zakon od 7. decembra 1914, kojim je bila ovlaštena preduzimati sve mjere u oblasti poljoprivrede, industrije, trgovine, zanatstva i snabdijevanje stanovništva koje nalažu posebni ratni uvjeti. Poslije toga 29. marta 1915, uslijedio je specijalni Zakon o snabdijevanju (aprovizaciji) stanovništva kojim je bio regulisan promet žita i brašna. Utvrđena je mjesečna količina po glavi stanovnika, i to 7,2 kg brašna ili 9 kg žita, što znači dnevnu potrošnju od 250 grama brašna ili 300 grama žita, što je iznosilo samo polovinu normalne mjesečne potrošnje koja se računala 18 kg po stanovniku. Ni tako strogo ograničene i nedovoljne količine namirnica stanovništvo nije redovno dobijalo usljed opće oskudice saobraćajnih i drugih teškoća. Ishrana stanovništva postala je sve teža, pa su, u maju 1915.

uvedene kartice za dodjelu hljeba i brašna. Dugi i iscrpljujući rat trošio je i posljednje rezerve hrane, pa je 1916. godine smanjena količina žita i za selo na 8 kg mjesečno (270 g dnevno) i dozvoljeno povećano klanje stoke, da bi se nadomjestio nedostatak hljeba. Suša je 1917. godine zadesila Bosnu i Hercegovinu, pa je u zemlji vladala glad, koja se 1918. još pojačala zbog opće oskudice hrane. Ranije propisano snabdijevanje opalo je na 4 kg žita mjesečno, a u nekim mjestima na 1/2 kg, ili uopće nije stizalo. Ishrana stanovništva bila je posebno otežana u nekim srezovima Bosanske krajine (Ključ, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa) i istočne Bosne (Rogatica, Čajniče, Foča, Višegrad).

Stalni nedostatak hrane, posebno od zime 1916. godine, izazvao je nekontrolisan rast cijena životnih namirnica i pojavu brojnih špekulanata (regrutuju se iz svih društvenih slojeva), koji su se preko noći obogatili. Od 1913. do 1916. godine, cijene životnih namirnica porasle su za 300%, a prosječne radničke nadnice jedva 50%. Do kraja rata, nestašica i skupoća životnih namirnica dobile su takve razmjere da su cijene osnovnih prehrambenih artikala, koje je utvrdila vlada 1918. godine, bile veće za 350% do 2.300% nego 1914, dok su cijene u slobodnoj prodaji i švercu bile još veće. Rat je velikom broju siromašnih porodica nametnuo pravu borbu za opstanak. Stanje sa naročito pogoršalo u zadnje dvije godine rata. Osim stradanja na frontovima, veliki gubici stanovništva bili su izazvani političkim i drugim represijama, pojavama masovne gladi i, osobito, epidemijom zaraznih bolesti (španjolska groznica). Računa se da se u Bosni i Hercegovini demografski gubitak u četverogodišnjem ratu peo na 250 do 300 hiljada lica ili 12% do 15% ukupnog stanovništva, a ratna šteta je procijenjena na blizu 2,5 milijarde zlatnih franaka. To je predstavljalo oko jednu petinu ukupnih ljudskih žrtava u jugoslavenskim zemljama i gotovo jednu četvrtinu ukupne ratne štete na čitavom ovom području.

Razvoj državno-pravnih prilika 1914-1918.

Atentat, ili zločin, kojim je Gavrilo Princip 28. juna 1914. ubio austrijskog nadvojvodu Franza Ferdinanda djelo je grupe "nacionalno-revolucionarnih" tačnije nacionalističkih srpskih omladinaca poznatih pod imenom "Mlada Bosna". Nakon atentata, u Sarajevu i nekim mjestima u unutrašnjosti došlo je odmah do demonstracija protiv Srba, pa su mnoge radnje srpskih trgovaca demolirane i opljačkane. U općem neredu u Sarajevu je istog dana proglašen prijekli sud koji je ukinut 26. jula, dva dana pred početak rata. Nakon ubistva Ferdinanda, tadašnji zajednički ministar finansija. Leon Bilinski, koji je bio protiv rata, pokušavao je, ali bez uspjeha, aktiviranjem

nekih zakonskih projekata omogućiti saboru nastaviti rad i tako u cijeloj zemlji primiriti ratnu psihozu.

Izbijanjem rata nastupila su u cijeloj zemlji teška vremena. Došlo je do sudskih progona i interniranja srpskog stanovništva, posebno onog sa granice prema Crnoj Gori i Srbiji. Već su prvog dana nereda visoki predstavnici islamske vjerske zajednice, prije svih reisul-ulema Džemaludin Čaušević, ustali javnim izjavama protiv progona Srba, opominjući istovremeno one Muslimane koji su kao pojedinci u tome učestvovali da se okane takvih Bogu mrskih djela. Usljed masovne mobilizacije i odlaska hiljada mladih ljudi na frontove, zemlja je privredno propadala. Desetine hiljada Bosanaca izginulo je i ranjeno tokom rata. Istovremeno su upadom u istočnu Hercegovinu i istočnu Bosnu crnogorska i srpska vojska počinile mnoge zločine genocida nad muslimanskim stanovništvom. Poslije sloma Srbije i Crne Gore oktobra 1915, BiH prestaje biti neposredno ratno poprište, ali su se posljedice rata, prije svega u vidu masovne gladi, svugdje osjećale.

U nastojanjima da se spriječi raspad Austro-Ugarske i riješi jugoslavensko pitanje, u vrhovima Monarhije pojavile su se različite državno-pravne kombinacije vezane za BiH. Ugarski politički vrhovi su smatrali da bi BiH trebalo pripojiti Ugarskoj, dok su austrijski vojni krugovi insistirali na njenom pripojenju Austriji. Istovremeno su nudi različit planovi o podjeli BiH između Austrije i Ugarske. Predsjednik ugarske vlade grof Istvan Tisza smatrao je da bi se pripojenjem BiH Ugarskoj ponovo u Monarhiji uspostavila politička ravnoteža poremećena priključenjem Poljske Austriji. Ugarska vlada je na sjednici 2. oktobra 1915. službeno usvojila plan o priključenju BiH Ugarskoj, uz zahtjev da se u BiH prethodno ukinu svi oblici autonomnog političkog života dok se u njoj ne učvrsti položaj Monarhije, odnosno Ugarske. Grof Tisza je istrajavao na ovoj ideji sve do pred sam slom Habsburške carevine. On je tako septembra 1918. posjetio Sarajevo gdje je razgovarao sa najistaknutijim bosanskim političarima. Ideju da je moguće pripojiti BiH Ugarskoj, grof Tisza je napustio tek pošto su mu jugoslavenski orijentirani srpski i hrvatski bh. političari predali 20. septembra 1918. u Sarajevu memorandum u kojem se traži rješenje bosanskog pitanja na osnovu principa samoopredjeljenja naroda, i to u formi ravnopravnih i državno samostalnih naroda.

Istovremeno je na drugoj strani tekao proces rješavanja jugoslavenskog pitanja u vidu stvaranja jedne zajedničke jugoslavenske države ujedinjenjem kraljevine Srbije (i Crne Gore) sa južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije. Rješenje tog pitanja, pa prema tome i pitanja BiH, zavisilo je od ishoda Prvog svjetskog rata. Ukoliko u ratu pobijede sile Antante i Srbija kao

pridružena država (bez statusa saveznika), onda se može na ruševinama Austro-Ugarske stvoriti jedna šira jugoslavenska država. Ali ako pobijede Centralne sile, a ishod rata je bio neizvjestan sve do jeseni 1918, onda propada i projekat stvaranja zajedničke jugoslavenske države.

Glavni akteri rješavanja jugoslavenskog pitanja bili su vlada kraljevine Srbije i Jugoslavenski odbor kao političko predstavništvo južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske. U jednom za Srbiju kritičnom vojno-političkom trenutku, u vrijeme Kolubarske bitke, srbijanska Narodna skupština je na zasjedanju u Nišu 7. decembra 1914. usvojila deklaraciju u kojoj se ističe da se Srbija u ovom ratu ne bori samo za očuvanje svoje nezavisnosti nego istovremeno za oslobođenje sve "neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca". Istaknuti hrvatski i slovenački političari koji su se početkom rata našli u emigraciji, stupaju u vezu sa srpskom vladom uz čiju podršku formiraju jedan odbor sa ciljem da radi na upoznavanju javnosti savezničkih zemalja sa jugoslavenskim pitanjem. Takvo tijelo je formalno konstituirano 1. maja 1915. u Parizu pod nazivom Jugoslavenski odbor. Za predsjednika Odbora izabran je dr. Ante Trumbić, istaknuti hrvatski političar iz Dalmacije. Stalno sjedište Odbora bilo je u Londonu. BiH su u Odboru predstavljala trojica srpskih bosanskih političara, dr. Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i dr. Milan Srškić.

Poslije duže od mjesec dana pregovora vođenih na Krfu u ljeto 1917, srpska vlada i Jugoslavenski odbor objavili su 20. jula 1917. zajedničku deklaraciju u kojoj izjavljuju da će po okončanju rata obrazovati slobodnu, nacionalnu i nezavisnu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ova deklaracija polazi od dva osnovna načela, načela nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, kao "jednog troimenog i troplemenog naroda", te načela samoopredjeljenja naroda. Na osnovu tih načela postavlja se zahtjev za stvaranjem zajedničke države. Prema deklaraciji, ta zajednička država će biti ustavna parlamentarna monarhija sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Deklaracijom je dalje riješeno niz manjih pitanja, kao što su ravnopravnost vjeroispovijesti, ravnopravnost latinice i ćirilice, izjednačavanje kalendara, državna zastava i grb, biračko pravo itd. Istovremeno je ključno pitanje unutrašnjeg uređenja, tj. unitarna i složena (federalna, konfederalna i sl.) država ostalo nerazjašnjeno. U deklaraciji nigdje nije rečeno da buduća država neće biti federalna, ali je iz toka pregovora jasno proisticalo da će buduća država biti unitarna sa odrđenom administrativnom decentralizacijom, čiji obim i oblik nije definiran. Krfsku deklaraciju usvojio je 27. augusta 1917. Crnogorski odbor osnovan početkom 1917. u Parizu sa zadatkom da među Crnogorcima širi ideju ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom i ostalim jugoslavenskim zemljama.

U međuvremenu dolazi tokom 1917. do oživljavanja javnog političkog života u Austro-Ugarskoj koji je bio zamro početkom rata. Na prvom se mjestu postavljaju razna državno-pravna pitanja, među kojima dominira jugoslavensko pitanje. Najaktivniji u tome su slovenački klerikalni političari, posebno Janez Krek i dr. Anton Korošec, vođe Slovenske ljudske stranke. Živim nastojanjem Korosca sve južnoslavenske političke grupe Slovenije, Istre i Dalmacije predstavljene u bečkom parlamentu ušle su u Jugoslavenski klub, koji je 30. maja 1917. izašao pred Carevinsko vijeće sa deklaracijom u kojoj se traži stvaranje jedne jugoslavenske države pod "žezlom habsburško-lorenske dinastije". Majska deklaracija je označila početak pokreta koji je postepeno doveo do ujedinjenja južnoslavenskih zemalja koje su bile pod habsburškom vlašću, stvaranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. oktobra 1918.

Povodom Majske i Krfske deklaracije javno su se oglasili hrvatski i muslimanski političari u BiH koji uopće nisu bili predstavljeni u Jugoslavenskom odboru. Prvi su se izjasnili Štadlerovi klerikalci usko povezani sa slovenačkim klerikalcima, ali i sa tadašnjim zemaljskim Poglvarom Stjepanom Sarkotićem. Štadler je zastupao tzv. "hrvatsko rješenje" kao način da se sačuva Monarhija i njena dualistička struktura uz otvaranje mogućnosti za njeno trijalističko preuređenje. Po tom rješenju trebalo bi ujediniti u jedan državno-pravni entitet Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, BiH te eventualno Istru i Kranjsku (Sloveniju) ukoliko se tome ne bi protivila Austrija.

Od muslimanskih političara prvi je istupio Šerif Arnautović, tada jedan od najuticajnijih vođa Ujedinjene muslimanske organizacije. On je 17. augusta 1917. predao memorandum sa prijedlogom da se državno-pravni položaj BiH riješi njenim priključenjem Ugarskoj sa osiguranom autonomijom. Nasuprot tome, mladi muslimanski intelektualci prihvataju postepeno jugoslavensku orijentaciju. Tako je tadašnji sekretar trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu, dr. Mehmed Spaho izjavio u februaru 1918, da "muslimanska inteligencija a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca.

Najzad su se, prilikom kratke posjete Antona Korošca Sarajevu početkom septembra 1918, oglasili i bosanski franjevci izjavom da je zahtjev da se na slavenskom jugu ujedine Hrvati, Slovenci i Srbi, jedan prirodan zahtjev. Da bi odbacili svaku sumnju da oni, kao autohtoni živalj u Bosni nisu tobože za ujedinjenje, to "odvažno izjavljuju" svoju solidarnost sa Jugoslavenskim klubom u Beču i njegovom deklaracijom od 30. maja 1917. Rezoluciju hrvatskih, slovenačkih i srpskih političara koja je usvojena na sastanku u Zagrebu 3. marta 1918. sa zahtjevom da se uspostavi demokratski utemeljena

država Slovenaca, Hrvata i Srba, potpisali su i peterica političara iz BiH: Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola.

Na osnovu ove rezolucije, u trenutku raspada Austro-Ugarske ujesen 1918. u svim su njenim južnoslavenskim teritorijama (osim Vojvodine) obrazovane organizacije Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Kao centralni organ Narodno vijeće SHS konstituiralo se na sjednicama održanim u Zagrebu 17-19. oktobra 1918. Tom je prilikom izdata objava Narodnog vijeća narodima, Slovencima, Hrvatima i Srbima u kojoj se među ostalim ističe, da je "od ovog trenutka Narodno vijeće opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa da u svoje ruke preuzme vođenje narodne politike". U praksi to je značilo da će u svim budućim državno-pravnim i političkim pregovorima, mjesto pojedinih stranaka, nastupati Narodno vijeće SHS.

U plenum Narodnog vijeća SHS iz BiH je ušlo 18 predstavnika. To su bili: Kosta Kujundžić, Gligorije Jeftanović, dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, fra Ljubomir Galić, Šćepan Grdić, dr. Luka Čabradić, dr. Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić, dr. Milan Jokić, dr. Tugomir Alaupović, dr. Vladimir Čorović, Hamid Svrzo, fra Didak Buntić, Maksim Đurković, dr. Mehmed Spaho, prota Dušan Kecmanović i dr. Vojislav Besarević. U Središnji je odbor Narodnog vijeća ušlo šest bh. predstavnika: dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, dr. Milan Jokić, Šćepan Grdić, fra Ljubomir Galić i dr. Luka Čabradić, znači nijedan Musliman, kao navodni pripadnik naroda Slovenaca, Hrvata i Srba. Zato su muslimanski građanski političari oštro protestirali, pa su naknadno u Središnji odbor kooptirani dr. Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo.

Po povratku bh. delegata iz Zagreba. 31. oktobra 1918. konstituiran je u Sarajevu Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH. Posljednji austrougarski zemaljski poglavar BiH, general Stjepan Sarkotić predao je 1. novembra 1918, uz prisustvo visokih vojnih funkcionera, upravu zemlje Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za BiH. Članovi su Narodnog vijeća bili Gligorije Jeftanović kao predsjednik: te dr. Jozo Sunarić i dr. Halid-beg Hrasnica kao potpredsjednici. Sekretari su bili dr. Savo Ljubibratić i Hamid Svrzo. Ostali su članovi bili Vasilj Grdić, Kosta Kujundžić, Vojislav Šola, Danilo Dimović, Vjekoslav Jelavić, fra Ljubo Galić, dr. Vojislav Besarević, fra Didak Buntić, dr. Luka Čabradić, dr. Vladimir Čorović, Karlo Cankar, Đuro Džamonja, Simo Eraković, mr. Milan Jokić, Dušan Kecmanović, Pero Stokanović, Smail-aga Čemalović, prof. Salih Bašić, Maksim Đurković i Šćepan Grdić.

Trećeg novembra 1918. imenovana je prva bosanskohercegovačka Narodna (Zemaljska) vlada za BiH u koju su ušli Atanasije Šola, kao predsjednik, Danilo Dimović kao povjerenik za pravosuđe, dr. Mehmed Spaho, pov-

jerenic za obrt, trgovinu, poštu i brzojav, Vjekoslav Jelavić, povjerenik za zdravstvo, dr. Tugomir Alaupović, za prosvjetu i bogoštovlje, Stevo Žakula, za prehranu, Vaso Ristić, povjerenik za finansije, Vasilj i Šćepan Grdić, za organizaciju narodnih vijeća, odnosno za odbranu.

Istog dana Narodna vlada je brzojavno obavijestila sve kotarske urede, da "preuzima poslove zemaljske uprave", uz dužnost i obavezu da u cijeloj zemlji održi "javni mir, red i sigurnost". U skladu s tim, moraju se u svakom mjestu "u sporazumu sa najviđenijim nekompromitiranim ličnostima sviju vjera", te sa oružničkim zapovjedništvima uspostaviti okružni i kotarski odbori Narodnog vijeća SHS. Istovremeno se na narod apeliralo da bude "milostiv i velikodušan", te da "oprosti i zaboravi sve nevolje i uvrede", kako nikome ne bi dopustio da mu "u slobodi glas ukalja i osramoti". Ova je izjava potpuno u skladu sa poznatim osnovnim načelom narodnog suvereniteta: "Čuvaj svačije dobro i imetak, čuvaj ličnu slobodu i sigurnost svakog građanina."

Ovaj i slični proglasi nisu u tom prevratnom vremenu mogli suzbiti sami po sebi različite neredе i previranja, među kojima je na prvom mjestu bilo agrarno nasilje. Zbog općeg nereda u mnogim dijelovima zemlje, došlo je 4. novembra 1918. do sastanka kod Višegrada predstavnika Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH sa vojvodom Stepom Stepanovićem, komandantom Druge srpske armije. Tu je postignut sporazum da jedinice Druge srpske armije uđu u BiH i preuzmu brigu o javnoj sigurnosti i održavanju reda i mira. Tako su već 6. novembra 1918. prve srpske jedinice ušle u Sarajevo a zatim postepeno i u druga mjesta BiH.

Različitim nemirima bila je manje-više zahvaćena cijela teritorija Države SHS, pa je sa raznih strana požurivano njeno ujedinjenje sa kraljevinom Srbijom. U takvoj situaciji, Narodno vijeće u Zagrebu je poslije dugih diskusija izabralo 24. novembra 1918. odbor od 28 lica sa zadatkom da u sporazumu sa vladom kraljevine Srbije "bezodlačno provede organizaciju jedinstvene države". Članovi odbora su, kao delegacija Narodnog vijeća SHS, otputovali 27. novembra 1918. u Beograd radi pregovora o ujedinjenju. Mada se nalazila u teškoj situaciji, delegacija je, prema uputstvima koje je imala, insistirala na federativnom uređenju buduće države. Od toga je tokom pregovora u Beogradu morala odustati. Pod velikim pritiskom delegacija je u ime Narodnog vijeća podnijela 1. decembra 1918. jednu adresu regentu Aleksandru Karađorđeviću kojom ga poziva da u ime kralja Petra preuzme vlast u čitavoj državi. Regent je na to proglasio "ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca". Tako je i Bosna i Hercegovina kao i sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba ušla u sastav nove jugoslavenske države.

LITERATURA

- Petar Babić i
Mato Zovkić
(priredili) Katolička crkva u Bosni i Hercegovini
u XIX i XX stoljeću, Sarajevo, 1986.
- Luka Đaković Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim
konceptijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-
1918. Tuzla, 1981.
- Luka Đaković Političke organizacije bosanskohercegovačkih
katolika Hrvata, Zagreb, 1985.
- Iljas
Hadžibegović Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini
i njen razvoj do 1914, Sarajevo, 1980.
- Iljas Hadžibegović Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu
19. i 20. stoljeća, Sarajevo, 1991.
- Muhamed
Hadžijahić Od tradicije do identiteta – Geneza nacionalnog
pitanja Bosanskih Muslimana, Sarajevo, 1974.
- Ferdo Hauptmann Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba
austrougarske vladavine 1878-1918, ANUBiH.
Posebna izdanja LXXIX, Odjeljenje društvenih
nauka, knj. 18, Prilozi za istoriju Bosne i
Hercegovine, II, Sarajevo, 1987.
- Mustafa Imamović Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH
od 1878 do 1914, Sarajevo, 1976.
- Mustafa Imamović Historija Bošnjaka, Sarajevo, 1997.
- Dževad Juzbašić O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona
o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880.
godine, Radovi ANUBiH, XXXII, Sarajevo, 1967.
- Dževad Juzbašić Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u BiH
pred prvi svjetski rat, Sarajevo, 1973.

- Dževad Juzbašić Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalayeve ere, Sarajevo, 1974.
- Hamdija Kapidžić Hercegovački ustanak 1882. godine, Sarajevo, 1958.
- Hamdija Kapidžić Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine, Sarajevo, 1968.
- Ibrahim Kemura Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), Sarajevo, 1986.
- Tomislav Kraljačić Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903, Sarajevo, 1987.
- Hamdija Kreševljaković Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), Sarajevo, 1969.
- Todor Kruševac Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918, Sarajevo, 1966.
- Božo Madžar Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu, Sarajevo, 1982.
- Đorđe Pejanović Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
- Ferdinand Schmid Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns, Leipzig, 1914.
- Bernadotte E. Schmitt The Annexation of Bosnia 1908-1909, Cambridge, 1937.
- Hans Schneller Die Staatsrechtliche Stellung von Bosnien und der Herzegowina, Leipzig, 1892.
- Nusret Šehić Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1980.
- Nusret Šehić Bosna i Hercegovina 1918-1925, Sarajevo, 1991.
- Ljubomir Zovko Bosna i Hercegovina 1918-1943, (Državnopravni položaj), Mostar, 1990.

BOSNIA & HERZEGOVINA DURING THE AUSTRIA-HUNGARIAN REING

**Dr Iljas Hadžibegović
Dr Mustafa Imamović**

(THE SUMMARY)

Some important changes happend in Bosnia & Herzegovina, influenced bi the changes of the governing state. Some earlier religious and etnical mosaic were developed in the structure of the population. With the coming of the new economi and government activities: the soldiers, the officers, the workers as well as the peasants (colonists) from the Double Monarchy and abroad, the number of Catholics of the different nations in creased but the number of the Moslems was evidently reduced, because of their movemnt to Turkey. The growth of increasa of the Orhthodox population was moving in the same normal frames. Some importan changes in the social structures happened, because of the traditional parts of the population appeared to exist, with the industrialization. The army of Bosnia & Herzegovina was organized in the structures of changes, in the frames of the Double Monarchy. Austrian-Hungarian religious and national politics in Bosnia & Herzegovina had its task to keep the balance of heterogenous community which became the battlefield of the Serbs Croats national movement and for the state idea of the Habsburgs Monarchy (dualism).

The religious communities: the orthodox, the catholicism and the islam were put under the control and the Austro-Hungarian law. Serbs and Moslems were not satisfied with their religious position so, Serbs (1895-1905) had fought for the church-schools autonomy. The both battles finished successfully. At the same time they began to organize the church system. Interconfesionality was introduced, but the earlier religious schools were retained. The percentage of the literacy was increased to 15% at the end of this period which showed that the unliteracy was still present. The inherited reservance of the culture and education, in the frames of religious communities, was continued in the Austro-Hungarian period. Under the present government some certain types of the culture as well as the cherished, which

emphasized the cultural mission of the new government and they gave certain cultural content to the immigrants. Those types of culture remained with the people because some national and understandable types of cultural, educational life appeared to exist initiated by individuals and groups. The most important national groups were: Serbs "PROSVJETA", Moslems "GAJRET" and Croats "NAPREDAK".

Some civil political parties were formed from 1905, from the religious educational movement. Moslems National Organization (ON) (1906), Moslems Progressive Party (1908) and Moslems Independent party (1910); Serbs National Organization (1907) had united the three political groups by the magazines "Srpska riječ", "Narod" and "Otađbina", Serbs National Independent Party (1910), Croats National Community (1908), Croats Catholics Association (1910).

After the long preparations, the Bosnian-Herzegovian Constitution and Parliament were sanctioned on 17.02.1910. By the Constitution, B & H existed as unique civil population and represented the special governing unit (*corpus separatum*), the area of common Government of the two countries (States) of the Monarchy.

With the beginning of the First World War B & H was the direct war area until the autumn of 1915. The east parts of the country were mostly damaged.

After the military and political break down of Austria-Hungary 1918, the National Council of the Slovenians, Croats and Serbs was established between 17-19 October 1918 in Zagreb, as the central unit of National Council. At the plenum of the government agency 18 representatives from B & H were present.

On October 31st 1918 in Sarajevo the Main Committee of the National Council of SHS was constituted. The last Austro-Hungarian country chief, the general Stjepan Sarkotić, gave the government for the country on November 1st 1918, to the committee of National Council SHS for B & H. Three days later the first Bosnian-Herzegovian National government was formed. Its President was Atanasije Sola.

On December 1st 1918 in Belgrade the regent declared "The United of Serbia with the countries of independent countries of Slovenians, Croats and Serbs in United Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. Then B & H together with the countries of SHS came in the composition of The Kingdom of SHS, later declared as The Kingdom of Yugoslavia".

BOSNA I HERCEGOVINA OD STVARANJA DO PROPASTI PRVE ZAJEDNIČKE DRŽAVE (1918-1941) (NACIONALNI ETNOSI IZMEĐU CENTRALIZMA I NAPORA ZA PREUREĐENJE ZEMLJE)

Dr. Tomislav Išek

Završetak Prvog svjetskog rata i raspad Austrougarske monarhije izazvao je velike promjene na svim nivoima ne samo balkanskih prostora, nego i znatno šire. Bosna i Hercegovina, kao specifična geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko-socijalnim karakteristikama, kulturno-vjerskim razlikama predstavljala je, u njihovom kontekstu, samo jedan od segmenata burnog procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države. Na djelu je bila integracija zemalja različitog političkog položaja i historijskog razvoja. Zajedničku i jedinstvenu državu umni ljudi ovih prostora (od pera – književnici, od duha – naučnici i od akcije – političari) temeljili su na različitim idejama: ilirizma, svesrpsstva, svehrvatstva, integralnog jugoslavenstva... Sadržaj njihov bio je prije svega kulturni, a potom politički. Osnovno i primarno je imati na umu da je sadržaj tih ideja bio različito tumačen što je u sebi krilo i sadržavalo klice nesporazuma. Podrazumijevao je, u ovisnosti od unutarnjih i vanjskih faktora nacionalno ili državno jedinstvo. Čuveni antropogeograf dr. Cvijić zastupao je tezu da su Bosna i Hercegovina “najvažnije oblasti za rješavanje srpskohrvatskog i time jugoslovenskog pitanja”. Iako oba pitanja nisu jedina, kao izraz i odraz posebnih i općih izukrštanih interesa, predstavljala su na ovim prostorima istovremeno i okvir i sadržaj svekolikog javnog života. Na tokove ujedinjenja južnoslavenskih prostora i, posebno, karakter države koja će se formirati uticala je činjenica da je upravo u Bosni i Hercegovini tradicija jugoslovenske ideje bila više nego skromna. Ako se najsumarnije analiziraju osnovni ciljevi zagovornika

srpske, muslimanske i hrvatske nacionalne politike bit će sasvim jasno zašto su tokovi sveukupnog života (dobrano diktirani iz "centrala" u Beogradu i Zagrebu) krenuli pravcem koji je proizašao iz Prvodecembarskog akta ujedinjenja.

Razlike političkih programa – korijen uzroka početnih nesporazuma

Od vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine svi planovi srpske politike su, u krajnjoj instanci, predviđali spajanje bosanskohercegovačkih prostora sa Srbijom. Kao i svaki proces i ovaj je imao nekoliko etapa koje ne bi trebale zamagliti njegovo ishodište. Izvjesne transformacije mogle bi se tumačiti nuždom prilagođavanja datim realnim okolnostima, ali je najrespektabilniji podatak onaj s kraja Prvog svjetskog rata. U širokoj skali faktora što su utjecali na stvaranje političkog raspoloženja i činili konkretne napore (od vodećih srpskih političara do većinskog srpskog stanovništva pojedinih bosanskohercegovačkih srezova) dominirali su oni koji su zagovarali prikuženje Bosne i Hercegovine Srbiji. Djelovanje njihovo poprimalo je, čak, dimenzije pravog masovnog pokreta. Npr., mjesni odbori Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu Bihaća, Bos. Kostajnice, Banje Luke, Ključa, Tešnja, Srebrenice, Konjica proglasili su krajem studenog 1918. ujedinjenje sa kraljevinom Srbijom. Ovi potezi na terenu, nisu korespondirali sa intencijama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i novoformirane narodne vlade za BiH. Za predsjednika Vijeća bio je izabran poznati sarajevski veletrgovac - "otac naroda" - Gligorije Jevanović, a za prvog predsjednika prve bosanskohercegovačke vlade imenovan je, iz austrougarskog zatvora direktno doveden, Atanasije Šola. Bez obzira što se tada još naglašeno vodilo računa o "nacionalnom ključu" (potpredsjednici Narodnog vijeća bili su: dr. Jozo Sunarić i dr. Halid-beg Hrasnica) prosrpska orijentacija je, ipak, u radu Vlade bila naglašena. Primjera radi, jednom od prvih odluka Narodne vlade pozvana je srpska vojska. Njene jedinice prešle su Drinu, uglavnom, bez borbe. U Sarejvu su dočekane euforično 6. studenog 1918. Više od tog i takvog dočeka bila je indikativna uloga koja je namijenjena toj vojsci. Ubrzani slijed burnih događaja na političkoj sceni činio je stvaranje zajedničke države izvjesnim činom. Odgovorni u bosanskohercegovačkoj vladi cijenili su da je u vremenu pojačanih socijalnih tenzija, odjeka oktobarske revolucije srpska vojska čvrst garant mira i sigurnosti. Predstavnicima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini sa pozicija koje su imali u Narodnom vijeću, rukovođeni trajnim nacionalno-političkim programima, zasigurno su, u kontekstu zbivanja na širim južnoslavenskim prostorima,

navedenim konkretnim potezima, doprinijeli ne samo ubrzavanju čina ujedinjenja, nego bitno uticali na način i karakter.

Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini je do kraja 1917. bila ambivalentna. Njenu podvojenost personificirali su dr. Štadler i dr. Jozo Sunarić preko političkih organizacija (Hrvatske katoličke udruge, odnosno Hrvatske narodne zajednice), a ispoljavala se u podršci programima dr. Ante Starčevića, odnosno Majske deklaracije. Uoči stvaranja zajedničke države obje grupacije su se našle na zajedničkoj platformi koju je zastupalo Narodno vijeće SHS. Drugim riječima, politika hrvatskog korpusa u Bosni i Hercegovini se, još jedanput, u prelomnom trenutku opredijelila za kurs koji je diktiran iz "centra" tj. Zagreba, odnosno Hrvatske. Na taj način dva od tri politička subjekta u Bosni i Hercegovini (srpski i hrvatski) opredjeljujući se za svoje nacionalne matice potvrdili su, u krajnjoj liniji, ovisnost u kreiranju magistralnih političkih opredjeljenja. I hrvatska i srpska politika u Bosni i Hercegovini su se na ovaj način odlučile za opciju uključenja Bosne i Hercegovine u novu zajedničku državu.

I treća, muslimanska strana u složenom vjersko-nacionalnom amalgamu prošla je u periodu koji je prethodio ujedinjenju različite etape u formuliranju svojih ciljeva: od grupacije koja je pokušavala oživjeti bosanskohercegovačku srednjovjekovnu tradiciju sustavno promičući bosansku nacionalnu ideologiju, zalažući se za tretman Muslimana kao Bošnjaka. Protežiranje ideja o bosanskoj naciji rezultiralo je slabljenjem muslimansko-turskih veza, a proporcionalno tome proizvelo jačanje onih prema BiH i Austro-Ugarskoj.

Sva tri etnosa u Bosni i Hercegovini u periodu koji je prethodio ujedinjenju i stvaranju zajedničke države koliko god su stratezijski ispoljavala autonomnost, načelnu i praktičnu, toliko su po prirodi svoga razvoja bili upućeni da se volens-nolens razvijaju u međuzavisnosti. Pokušaj afirmiranja bosanske nacije *in ultima linea* trebalo je, po mnijenju protagonista, da osigura kakav-takav stupanj neovisnosti. Politička pragmatika je, ipak, porađala određene oblike suradnje (sa Srbima u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju) ili sklapanje pakta (sa Hrvatima, nakon aneksije). U sve su to preko organa okupacione vlasti bili aktivno umiješani faktori spolja. Na djelu je bila politika *divide et impera*. I pored činjenica da su se unutar muslimanskih političkih krugova najduže održali na političkoj sceni oni koji su sudbinu Bosne i Hercegovine vidjeli u granicama ugarskog dijela Dvojne carevine na izdisaju, pojavljivali su se i oni koji su zagovarali ujedinjenje i stvaranje nove države.

Ovaj najsumarniji presjek političkih programa i ciljeva postojećih etnosa u Bosni i Hercegovini od kojih su se (hrvatsko-srpski) uoči ujedinjenja našli u završnoj fazi nacionalnog osvješćenja, a muslimanski se još "tražio", jeste **conditio sine qua non**, uvjet bez kojeg je nemoguće shvatiti i objasniti reperkusije ujedinjenja, života novostvorene države, posebno na prostorima Bosne i Hercegovine. Više je nego uočljiva podvojenost krajnjih nacionalno-političkih ciljeva sve tri grupacije, zavisnost i hrvatske i srpske od kursa centra, odnosno matica, anahronizam rješenja koje su zastupali vodeći muslimanski političari.

Stvaranje prve zajedničke države "Kraljevstva SHS"

Zbog niza nepovoljnih okolnosti (neuskadenost partnera oko odluke Ženevske konferencije, opasnosti sprovođenja Londonskog ugovora, nemira koje je "zeleni kadar" unio u BiH i Hrvatskoj), ubrzanih događanja tokom listopada i, naročito studenog 1918. (odluke u Zagrebu, Novom Sadu, Podgorici) u Beogradu je 1. prosinca 1918. u prisustvu delegacije (izaslanstva) Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca, predstavnika kraljevine Srbije regent Aleksandar Karađorđević proglasio ujedinjenje Srbije sa zemljama koje su do tada bile u sastavu Austrougarske monarhije (nezavisne države Srba, Hrvata i Slovenaca) u "jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca". Tom činu prethodila je razmjena akata: Adrese izaslanstva Narodnog vijeća SHS i regentove Proklamacije. U "Adresi" se posebno ukazivalo na opasnost od italijanskih teritorijalnih aspiracija i izražavala želja da će regent pomoći pri utvrđivanju granica nove države uz poštivanje etnografskih principa i primjenu načela "narodnog samoodređenja" kojeg su objavili predsjednik SAD V. Wilson i "sile Sporazuma". Delegacija Narodnog vijeća nije pokrenula pitanje oblika buduće države ni način izglasavanja ustava što će se pokazati kao pogubno za cjelokupni život novoformirane države.

U delegaciji Narodnog vijeća SHS od 28 članova ispred Narodnog vijeća za BiH bili su: dr. Luka Čabrijčić, Šćepan Grđić, Hamid Svrzo, dr. Halid-beg Hrasnica, dr. Savo Ljubibratić, Vojislav Šola i dr. Jozo Sunarić. Bosna i Hercegovina je na ovaj način kao sastavni dio države SHS koji je doskora bio pod upravom zajedničkog austrougarskog ministarstva finansija, a od predvečerja ujedinjenja postala sastavnim dijelom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Prvodecembarsko ujedinjenje, odnosno stvaranje zajedničke države predstavljali su, van sumnje, preloman događaj u novovjekovnoj historiji jugoslavenskih naroda.

Nakon prve svjetske kataklizme prvi put su se narodi što trinaest stoljeća nastanjivahu ove prostore našli pod zajedničkim "krovom". Naspram susjeda i velikih sila, čiji su se različiti i često nepomirljivi interesi, upravo na ovim raskršćima civilizacija, kultura i vjera, ispreplitali i sučeljavali, bili su, nesumnjivo, jedinstveniji, a time i jači. No, zajednička država, iako im je pružala mogućnost za brži razvitak u svim domenima života, ubrzo se pokazalo, iznevjerila je mnoge nade.

Način ujedinjenja i, ponoviti treba, brojna temeljna pitanja od kojih je zavisila sudbina nove države i naroda (u novoformiranu zajednicu ušli su sa "bagažom" historijskih, ekonomsko-političkih, vjerskih, kulturnih razlika) na startu su tako i toliko opteretila sve sfere života da ih nijedan respektabilan faktor nije uspio razriješiti u periodu do početka Drugog svjetskog rata. Oblik vladavine i, naročito, unutrašnje državno uređenje bili su oni bitni, uz sve dosad spomenuto i što će se još spomenuti, presudni razlozi, kako u početku tako i kasnije, njene permanentne nestabilnosti i – konačno propasti.

Neuvažavanje uputstava, odnosno Naputaka Narodnog vijeća (delegacija države SHS ih se nije držala zbog opasnosti od revolucionarnih gibanja na svojoj teritoriji i italijanskog ekspanzionizma srpska strana se uzdala u prednosti koje joj je pružala jaka pozicija njene vojske, a nije se ni željela odreći hegemonističkih aspiracija) podrazumijevalo je priznanje monarhije kao oblika vladavine i dinastije Karađorđevića. Narod – misli se na ogroman dio seljačke populacije, kao i malobrojna radnička klasa (nešto manje od 12 miliona stanovnika) nije ni mogao, ni na koji način, biti subjekt zbivanja. Odbacivanjem odluka iz Ženeve (da se Konstituenta odluči o formi vladavine – monarhije ili republika), odustajanje od Naputaka, uopće Prvodecembarskim aktom, s jedne strane, prejudiciralo se rješavanje temeljnih pitanja zajedničke države, a s druge stvorila su se, uprošćeno rečeno, dva antipodna fronta koja su u periodu što je slijedio stalno podgrijavała aspiracije svojih pristaša. Jedni, brojniji i jači bili su za centralističku opciju društveno-ekonomskih, političkih i inih segmenata zajedničke države, a drugi za posebna, partikularistička rješenja, preciznije – federalističku viziju države. Suviše je, ipak, u praksi sve došlo iznenada da bi se evidentne razlike, koje su silom prilika importirane u novostvorenu državu, realno i objektivno cijenile, a kamoli prevazišle. Opredjeljenje i spoznaja da je došlo vrijeme živjeti u jednoj zajedničkoj državi nije moglo za kratko vrijeme ukloniti narastajuće nepovjerenje, potratiti tako brojne, stoljećima ustrojavane razlike – ekonomske, političke, vjerske, posljedice života pod različitim državama, pravnim, školskim sistemima, sa različitim ustanovama.

Ubrzo, kako je vrijeme proticalo, sve intenzivnije spomenute razlike "porodile" su srpsko-hrvatski spor, hrvatsko pitanje u čijem fokusu su se prelamali svekoliki interesi ostalih naroda. Državnim, socijalnim tenzijama, koje su potresale sve slojeve u osnovi zaostalog i primitivnog i nejednakog stepena razvijenog kapitalističkog društva, pridružile su se i one najosjetljivije svodene pod vjersko-nacionalne razlike. Naročito su se zaoštrile suprotnosti po nacionalnom pitanju. Ono će u političkom životu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, kao sublimat svih ostalih aspekata njene međuratne stvarnosti, odrediti okvire i sadržaje države stvorene 1.12.1918. U njemu će se prelamati brojni faktori koji su bili na strani zagovornika ujedinjavanja država i naroda u jednu tvorevinu (zajednički životni interes, etnička bliskost naroda jugoslavenskih zemalja), ali istovremeno i oni činioci koji su bili na suprotnoj strani ističući u prvi plan rascjepkanost jugoslavenskih zemalja, političku podvojenost ovih krajeva, a ne treba zane-mariti ni podvojene crkve, vjerske dogme i, posebno, tradiciju. Ova dva potonja faktora naročito su došla do izražaja unutar srpskog, odnosno hrvatskog nacionalnog korpusa.

Za objašnjenje i razumijevanje opće poratne bosanskohercegovačke stvarnosti, osim političkih programa sva tri nacionalna etnosa, koji su na širem planu, bili od značaja kako za novoformiranu državnu zajednicu i Bosnu i Hercegovinu kao njen dio, onih integralnih tako i disolutivnih, ne treba ni u kom slučaju prenebregavati ni one što ih je nosilo vrijeme – neposredno pred rat, u toku rata i potkraj rata.

Negativna pragma suprotstavljenih etno-vjerskih korpusa na pragu rata 1914-1918. potencirala je i one najskrovitije, latentne sukobe kroz provalu mržnje i osvete. Ove pojave od kojih nije bila imuna nijedna strana samo su umnožavale ratna stradanja u sveopćoj ratnoj kataklizmi. Stradanja Srba, ne samo u Sarajevu nego i u Bosni i Hercegovini od vremena Vidovdanskoeg atentata, poprimala su npr. takve razmjere da je zakratko jedan narod bio u stanju *ex lex* (izvan zakona). Bezumnost stanja potvrđivala je dotad nepoznata institucija "talaca". Netom nakon masovnog progona Srba upadom srpsko-crnogorske vojske u naselja i gradove istočne Bosne započinje golgota muslimanskog življa. Srpska osveta u obliku progona, najsvirepijih ubistava, uništenje blaga i domova, koja se sručila na Muslimane Podrinja izaziva njihov masovni egzodus muhadžirluk. Sukobi su se na prostorima Bosne odvijali i vodili u ime krsta i polumjeseca.

Da bi se koliko-toliko mogle pratiti bitne odrednice procesa razvoja međuratne Bosne i Hercegovine, razumjeli najznačajniji događaji njene povijesti u razdoblju od 1918. do 1941. navest ćemo samo nekoliko najkarakterističnijih

podataka o stanovništvu, gospodarskim i kulturnim prilikama koje bi trebalo shvatiti kao okvir i sadržaj u kome i oko koga su se odvijali dotični procesi, događaji koji su bili osnovni pokretači svih napora činjenih u pravcu razriješavanja njenog položaja unutar novostvorene države i statusa njenih stanovnika.

Stanovništvo

U teritorijalnom pogledu BiH je zauzimala površinu od oko 20% cjelokupne države ili nešto preko 51.000 km² (veličinom je premašivala neke od evropskih država: Švicarsku, Dansku, Nizozemsku – Holandiju, Belgiju, Albaniju). Prema prvom poratnom popisu (na dan 31.1.1921.) na njenoj teritoriji bilo je prisutno (građanstva, vojske, trajno i prolazno) 1.890.440 ljudi (u državi 1.198.400), a deset godina kasnije (31.3.1931.) 2.323.555 (u Kraljevini Jugoslaviji – 13.934.036 – 1941. oko 16 miliona). Kada je riječ o nacionalnoj pripadnosti stanovnika BiH treba reći da do 1948. ne postoje podaci te vrste. Kao što se zna ni za vrijeme turske vladavine, pod Austro-Ugarskom, a niti u predratnoj Jugoslaviji nisu vršeni popisi na temelju kojih bi se mogla steći slika o nacionalnoj pripadnosti stanovnika BiH. Jedine odrednice u tom pogledu mogle bi biti maternji jezik i vjeroispovijest. Polazilo se od pretpostavke da pretežan, odnosno najveći broj onih koji govore hrvatskosrpskim (srpskohrvatskim) jezikom u nacionalnom smislu pripada Srbima, Muslimanima i Hrvatima. Od ukupnog broja stanovnika 1921. (1.890.440) srpskohrvatskim (hrvatskosrpskim) jezikom govorilo je 1.826.657 ili 96,7%, a ostalim jezicima služilo se 63.783 ili 3,3% ljudi. Ako ovu masu bosansko-hercegovačkog stanovništva raščlanimo prema prvom popisu u poratnoj Kraljevini SHS po kriteriju vjerske pripadnosti bilo je 817.224 (43,2%) Srba, 587.316 (31,1%) Muslimana i 417.645 (22,1%) Hrvata.

Zanimljivo bi bilo registrirati i rezultate drugog po redu popisa stanovništva (31.03.1931.) – po vjeroispovijestima, iako se odnose na teritorije novouspostavljenih banovina:

banovina	pravosl.	rimokat.	evang.	ost.hrišć.	muslim.	ostali
Drinska	316.543	165.935	3.656	1.706	353.190	9.899
Vrbaska	582.077	169.714	3.372	9.203	247.358	1.178
Primorska	48.104	204.907	52	37	69.062	202
Zetska	86.410	7.393	14	38	45.569	30
BiH	1.033.134	547.949	10.984	10.984	715.179	11.309

Drinsku banovinu sačinjavalo je 16 srezova, Vrbasku 23, Primorsku 8, a Zetsku 6 srezova.

Ovdje je potrebno dati kratko objašnjenje koje je bilo relevantno i za sljedeće decenije (a i nakon Drugog svjetskog rata). Muslimani se nisu opredjeljivali kao takvi u nacionalnom, nego vjerskom smislu. Većina se izjašnjavala kao – neopredijeljeni, a manji broj kao pripadnici srpske (1948. – 71.125) ili hrvatske nacije (24.314).

Gospodarstvo – privreda

Generalno govoreći, kada je riječ o nivou općeg gospodarskog (privrednog) razvitka Kraljevina Jugoslavija se ubrajala u red najzaostalijih zemalja, a BiH je spadala u njena najnerazvijenija područja.

Ako si dozvolimo generaliziranje bosanskohercegovačkih gospodarskih prilika, reklo bi se da je temeljna odrednica proizlazila iz njene poljo-privredne proizvodnje. Kao i u svemu što je “ušlo” u zajedničku državu i oblast agrarnih odnosa su obilježavale naglašene razlike. Agrarni režimi u pojedinim jugoslavenskim zemljama bili su različiti. Posjedovne odnose u BiH, za razliku od kolonatskih odnosa u Dalmaciji, npr., karakterizirali su čivčijski odnosi. Ostale osobine su bile slične sa drugim krajevima samo na ovim prostorima negativno prenaplašene: sitni posjed, predominacija pluga i drvene ralice, jednom riječju odsustvo bilo kakve razvijene tehnologije u obradi tla.

Zbog različitih metoda koje su primjenjivane prilikom popisa stanovništva, a kada je riječ o ekonomskoj strukturi stanovništva BiH iskazat ćemo samo nekoliko najkarakterističnijih i najindikativnijih, naizgled, suhoparnih pokazatelja iz 1921. i 1931. kao reper (tačku poređenja) za raniji i docniji period. Treba napomenuti i to da zbog općeg tempa razvoja ni ovaj gospodarstveni nije doživio neke radikalnije promjene.

Agrarni odnosi

Broj onih koji su isključivo živjeli od poljoprivrede zorno prikazuje stepen zaostalosti jedne zemlje. U Jugoslaviji je taj procenat 1921. iznosio 78%, a u BiH je dosezao izuzetno visokih 86,37%. Od poljoprivrede, šumarstva i ribolova 1931. živjelo je 84,1%, a na razna zanimanja otpadalo je 15,9% stanovništva (industriju, rudarstvo, zanatstvo 6,7% a “ostale” 9,2%). Procenat stanovništva u BiH koje je 1931. živjelo samo od poljoprivrede smanjen je samo za 2%. I na kraju, prema popisu 1931. od ukupno 2.323.555 stanovnika 1.016.758 (43,8%) bilo je aktivno (zaposleno), a preostalih 1.306.797 (56,2%) bio je izdržavan. Objašnjenje za gospodarsku nerazvijenost ovih prostora treba tražiti i u

teškom naslijeđu prethodnih stoljeća. Svoje korijene vuklo je još iz drugog perioda turske vladavine, a nešto je bilo izmijenjeno u vremenu austrougarske okupacije. Negativni trendovi u ovoj oblasti osjećali su se u svim segmentima života značajnim za stanovništvo BiH – trgovini, zdravstvu, radnim navikama, uopće društvenim odnosima. Ratna kataklizma (1914-1918) samo je potencirala to, reklo bi se, jedno stanje. Naslijeđu, razaranjima treba dodati i ono najteže – ljudske žrtve i patnje, jer će time biti moguće, bar nazrijeti svu dezolatnost gospodarskog potencijala bosanskohercegovačkih prostora. Jugoslavenske zemlje su, prema procjenama znanstvenika, imale 1.900.000 žrtava, a BiH je na listi izginulih ili nestalih kotirala visoko, odmah iza Srbije – 43% – a cifrom od 360.000 stanovnika, odnosno 19% od ukupnog broja.

Posljednji mjeseci ratne 1918. protekli su na selištima BiH u pravim revolucionarnim gibanjima. Imanja brojnih aga i begova su uništena, a oni sa poslugom ubijeni. Pale im se čardaci, a kmetška i beglučka zemlja prisvaja. Ta svojevrсна agrarna revolucija ostat će nedovršena i bit će svedena na zakonske okvire. Nemiri na selima diljem BiH (1918/19) imali su u svojoj pozadini socijalnu i vjersko-nacionalnu netrpeljivost. Ta značajka ostat će bitnom odrednicom agrarnih odnosa i u narednim godinama. Ako se ima na umu da je od ukupnih vlasnika feuda njih 91,15% bilo među muslimanskim dijelom stanovništva, a od 95,4% kmetova da su bili pretežno kršćani – pravoslavni 73,92%, katolici 21,4%, taj socijalno-ekonomski sukob nužno je poprimao i obilježja vjersko-nacionalna Muslimana, Srba i Hrvata. Svi ovi antagonizmi koji su karakterizirali agrarne odnose u BiH za čitavo vrijeme austrougarske vladavine, ne samo da su preneseni u novostvorenu državu, nego su kako uoči njenog stvaranja, tako i nakon 1.12.1918. bili, čak potencirani. Kmetovi su se u većini praktično ponašali kao vlasnici kmetške i beglučke zemlje. U tim prevratničkim revolucinarnim događajima seljaštvo je raskinuvši feudalne odnose očekivalo od vlasti njihovo zakonsko sankcioniranje.

Za rješavanje problema agrara u BiH vezat će se i pitanje Muslimana. Uz kompleks pitanja vlasništva nad zemljom nametnut će se i sva ona proizašla iz brojnih nasilja, pljačkanja, ubojstava, ne samo begova i aga nego i “običnog” muslimanskog svijeta, činjenih ne samo iz vjersko-nacionalne netrpeljivosti nego i zarad čisto materijalnog koristoljublja. Ta skala nezadovoljstava većine muslimanskog stanovništva BiH proširit će se osjećanjima nezastupljenosti njihovih predstavnika u organima vlasti i državnoj upravi nakon rata, i čestim slučajevima vrijeđanja njihovih vjerskih osjećanja.

U ovoj, za cjelokupno seljaštvo BiH (a time i za gospodarske odnose u cjelini), prevažnoj oblasti agrarnih odnosa doći će kroz duži period od OKUP-

LJANJA I KONFRONTIRANJA koliko na socijalno-političkoj ravni, toliko, možda i naglašenije na konfesionalno-nacionalnoj. Ti će se segmenti, po prirodi stvari dobroano reflektirati ne samo na dalji tok razriješavanja bosanskog agrarnog pitanja nego će posredno i direktno uticati na sve ostale neriješene probleme bosanskohercegovačkog i jugoslavenskog društva.

Ovo podsjećanje na oblasti koja je davala pečat gospodarskim i inim odnosima na tlu BiH bilo bi nepotpuno bez konstatacije, (jer za detaljnije analize ovdje, kao ni za druga "događajna zbivanja" nema prostora) da su nestankom Austro-Ugarske u BiH definitivno ukinuti kmetski odnosi, da je "drugi vid bosanskog agrarnog pitanja, tzv. beglučko pitanje", nažalost, još dugo vremena bilo neriješeno, da će do njegovog konačnog rješenja izazivati teške sukobe vlasnika i beglučara – obrađivača zemlje (taj odnos shvatan je kao privatna stvar u koju se vlasti nisu mogle miješati) i da se, na kraju krajeva, agrarno pitanje vremenom sve više kompliciralo postajući "predmetom političkog pogađanja između vladajućih faktora i zainteresovanih stranaka". I kada je agrarna reforma završena od 1.277.000 ha veleposjedičke zemlje (na nivou Jugoslavije) podijeljeno je samo 550.000 ha. Glad seljaka za zemljom ostala je i dalje prisutna, a spora industrijalizacija vodila je daljim podjelama, ionako, sitnog posjeda. Opća karakteristika posjeda ogledala se u prevazi seoskih gazdinstava veličine 0,5 ha do 5 ha (skoro dvije trećine – 68%). Od toga broja polovina nije prelazila 2 ha. Upravo su ta patuljasta gazdinstva potencirala agrarnu prenaseljenost i bila uzrokom spomenutog odsustva iole suvremenijeg načina obrade zemlje. Seljaci, vlasnici tako malih posjeda i uz tako primitivnu obradu ostvarivali su niske prinose. Ako su ostvarivani mali viškovi su jeftino prodavani. Skupi industrijski proizvodi i zaštitne carine, te visoki porezi (uvođeni za izdržavanje državnog aparata) dokusurivali su seljaštvo dovodeći ga u bezizlazan položaj. Dodaju li se tome potrebe za izdržavanje vojnog i policijskog aparata, otplate dugova, onda je slika položaja noseće privredne grane lako prepoznatljiva. Buržoazija je stoga htjela to ili ne bila susretljiva prema ino kapitalu bez koga nije bilo moguće održavati kakvu-takvu industriju.

Ekstenzivna poljoprivreda ostaje do 1941. osnovna gospodarska grana. Nju je karakterizirala naglašena usitnjenost posjeda, agrarna prenaseljenost, zanemarljiva ulaganja i iz toga logično proizlazeća niska produktivnost.

Industrija

Bazični dio industrije BiH činile su: drvna industrija, rudarstvo, metalurgija, kemijska industrija podignuta, uglavnom, prije Prvog svjetskog rata. Njima treba pridodati saobraćaj i duhansku industriju. Pri kraju ovog perioda (1938.) u BiH je bilo u pogonu 299 inudustrijskih poduzeća (od toga 145 ih je izgrađeno prije rata). Kada je u pitanju industrijalizacija, ratna šteta je predstavljala teško premostivu teškoću. Tome treba pridodati visok stepen dezorganiziranosti privrede BiH, odsustvo tehničkog kadra i nepostojanje koncepcije. Dominacija stranog kapitala inicirala je proizvodnju primarnih sirovina i nešto polufabrikata. Njegove tendencije išle su u smjeru pretvaranja zemlje od polukolonijalne u čisto kolonijalnu teritoriju. Pozicija BiH u odnosu na ostale dijelove zemlje koje su ušle u zajedničku državu bila je dvostruko hendikepirana. Prvo, nalazeći se u grupi zemalja koje su bile pod Austro-Ugarskom nije bila u poziciji da iskoristi "prednost", tj. bolju polaznu osnovu razvijensoti tog dijela novostvorene države u pogledu gospodarskog nivoa – na planu industrijalizacije ili saobraćaja npr. Postojeće željezničke pruge na području BiH (osim jedne na sjeveru) bile su uzanog kolosjeka. Ono malo industrije što je i razvijeno u periodu od 1918. do 1941. mimoišlo je BiH. Podizana je u pokrajinama koje su i ranije bile razvijenije (Hrvatska, Slovenija, Vojvodina). Ni druga, veoma bitna komponenta međuratnog gospodarskog razvoja nije se nimalo povoljno odrazila na BiH. Iako su objektivno i Hrvatska i Slovenija ušle u novu državu kao njeni razvijeniji dijelovi od 1918. prednost krupne srbijanske buržoazije nad jednom i drugom bila je očita jer je imala vojsku, pa je relativno lako uspostavila i centralističko i monarhističko uređenje. To joj je donijelo ono bitno – političku moć, preduvjete za dominaciju u privredi, pozicije da odlučuje o kadrovskim rješenjima u aparatu države, vojsci i diplomatiji.

Kada je riječ o mjestu i ulozi industrije u gospodarstvu BiH, u pravilu ovi dijelovi zajedničke države nalazili su se u grupi sa Crnom Gorom, Makedonijom ili Kosovom. Inferioran položaj BiH u oblasti industrije dovoljno je ilustrirati sa nekoliko podataka. Npr. u odnosu na stanovništvo najviše industrije izgrađeno je u Sloveniji, a potom u Hrvatskoj i Srbiji. Najmanje pored Crne Gore u Bosni i Hercegovini. Čak je i Makedonija (zbog niskog nivoa industrijskog razvoja pod Turcima) bila ispred BiH. Po masi kapitala koji je uložena u novopodignutoj industriji (svedeno na broj stanovnika u BiH je, u odnosu na Sloveniju, podignuto šest puta manje industrije. Drugim riječima, naslijeđena nerazvijenost industrijskog razvitka pojedinih dijelova nove države ne samo da je nakon 1918. sačuvana nego je i znatno povećana. Rijetke su oblasti privređivanja u kojima je zabilježen povoljniji trend u

odnosu na druge oblasti. Jedna od takvih je rudarstvo i topioničarstvo. Dinamika njihovog razvoja u BiH bila je odmah iza Srbije (Slovenija je stagnirala, a proizvodnja u Hrvatskoj je bila sporija od bosanskohercegovačke).

Na prostorima BiH 1918. živjelo je oko 13% stanovnika novostvorene države, tj. nešto više nego u Sloveniji i Vojvodini zajedno, a imala je šest puta manje industrijskih poduzeća (ukupno 145). Pri kraju ovog perioda BiH je imala oko 15% stanovnika Kraljevine Jugoslavije, a svega 7% od svih industrijskih poduzeća zemlje. Slovenija i Vojvodina su imale također 15% ukupnog jugoslavenskog stanovništva, ali oko 46% industrijskih poduzeća, odnosno šest i po puta više od Bosne i Hercegovine.

U ovom socijalno – gospodarskom krokiu stanja BiH koji bi mogao olakšati poimanje dimenzija, dubine i jačine političkih borbi u i oko njih kao specifičnog središnjeg dijela novoformirane države riječ dvije o kulturno-vjerskim prilikama bi, nesumnjivo, dopunile opću sliku o Bosni i Hercegovini.

Kulturno-prosvjetne prilike

I na planu nivoa opće kulture zadržat ćemo se na paraleli Jugoslavija – Bosna i Hercegovina. Ako se pođe od saznanja da je najjednostavniji i najupečatljiviji pokazatelj tog stanja upravo procenat nepismenosti onda će podatak da je 1921. preko polovine ukupnog stanovništva (od 11.984.000 ili 51,5%) bilo nepismeno, a da je taj procenat u BiH prelazio 80%, biti sam za sebe dovoljan. S obzirom da su 1931. samo dvije banovine bile “čisto” bosanske, a ostale dvije (Primorska i Zetska) znatno manjim dijelom to ćemo samo navesti da je pismenih u Drinskoj bilo 37,9%, Vrbaskoj 29,4%. Kod žena su te cifre još drastičnije, što posebno govori o položaju te populacije. U Drinskoj banovini je bilo samo 19%, a u Vrbaskoj 14,2% pismenih žena. Do 1945. Bosna i Hercegovina je bila bez fakulteta, bez emisionih radiostanica ili npr. opere što, također, svjedoči o razini kulturnog nivoa ovog dijela novostvorene države.

Vjerske zajednice

S obzirom na naglašenu međuzavisnost konfesionalnog i nacionalnog faktora na našim, bosanskohercegovačkim, prostorima Islamska vjerska zajednica (IVZ) nije ni u ovom međuratnom periodu bila samo vjerska nego je, istovremeno, poprimala i igrala ulogu i osnovne, često jedine nacionalne organizacije muslimanskog naroda u BiH, posljednja brana denacionalizacije, ekonomskog i političkog ugnjetavanja Muslimana. Od osnutka nove države,

odnosno osnivanja najznačajnije političke organizacije Muslimana (JMO) uspostavljena je određena veza između IVZ sa vodstvom te političke stranke. To je bila, moglo bi se reći, tradicionalna orijentacija muslimanske građanske politike da naporima činjenim u cilju zaštite muslimanskih vjerskih interesa sebi osigura što širu podršku za promicanje usko političkih ciljeva.

Najveći dio muslimanskog stanovništva Kraljevine SHS (1.379.000) živio je 1918. u BiH. Autonomno uređenje IVZ postojalo je u BiH do 1930. Nakon 1918. mnogi Muslimani u BiH i Sandžaku bili su izloženi progonima, prebijanjima, zatvorima, pljačkanjima, paljevinama. Reisul-ulema ef. Dž. Čaušević i drugi velikodostojnici su se pojedinačno i na druge načine obraćali vlastima tražeći za Muslimane zaštitu i tretman kao ravnopravnih građana jedinstvene države. Istican je zahtjev "poštovanja svetosti kućnog praga, lične slobode, života, te zaštita Muslimana, težaka, koji trudom zarađuju koru hljeba kao i njihovi drugovi seljaci pravoslavne vjere, koji ih opljačkase". Oficijelno, predsjednik Zemaljske vlade i zapovjednik srpskih trupa su više puta izražavali žaljenje zbog takvog tretmana i postupka prema Muslimanima. O ovome je bila upoznata i inozemna javnost. Vlada Kraljevine SHS Senžermenskim ugovorom preuzela je izvjesne posebne obaveze u cilju zaštite državljana islamske vjeroispovijesti. Postavljanje muslimanskog pitanja na ovaj način (kao zaštita manjina) bilo je potpuno pogrešno, jer su oni, po mnogo čemu, trebalo da imaju tretman kao nacionalna zajednica (zbog načina nastanka, posebnih etničkih, psihosocijalnih osobina, običaja, kulture, jezika...). Da bi osigurao podršku Muslimana za velikosrpsku politiku, da ih "veže" za režim nakon 6. siječnja 1929. diktatorskih režim je odlučio ukinuti autonomiju IVZ i uvesti jedinstvenu vjersku organizaciju pod nadzorom države.

Srpska pravoslavna crkva ušla je u novu zajedničku državu sa organizacijom koja je sankcionirana nakon borbe za crkveno-školsku autonomiju (1905). Krajem rata postojale su četiri mitropolije: Dabrobosanska sa sjedištem u Sarajevu, Zahumsko-hercegovačka (Mostar), Zvorničko-tuzlanska (Tuzla), Banjalučko-bihačka sa sjedištem u Banjoj Luci. Prvih godina nakon stvaranja Kraljevine SHS djelatnost SPC je bila usmjerena na organizaciono ustrojstvo – rješavanje pitanja njenog ujedinjenja (odnos prema carigradskoj patrijaršiji) i novu organizaciju. Ujedinjenjem eparhija (12.09.1921.) uspostavljena je Srpska patrijaršija. Iskrsllo je pitanje: da li se opredijeliti za centralističku organizaciju ili crkvu organizirati u nekoliko centara (mitropolija). Prevagnula je opcija koju su zagovarali država i episkopat. Pored uobičajenih dužnosti vis a vis vjernika SPC je vodila matične knjige (rođenih, vjenčanih, umrlih) koje su imale karakter javnih državnih isprava.

Bizarno i banalno zvuči, ali "bavljenje bračnim pitanjima (je) predstavljalo najšire područje na kom se crkva bavila poslovima koji, inače pripadaju državi... "Bračno stanje je bilo za sve tri konfesije složeno pitanje s obzirom na vjersku pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine. Mješoviti brakovi predstavljali su posebno poglavlje. Napori za uvođenje bogoslužjenja na narodnom jeziku nisu urodili, plodom pa je SPC bila i ostala jedina u kojoj se moli na tuđem jeziku. Predstavnici SPC u BiH (osim episkopa) bili su prvih godina u prvim redovima borbe za demokratske odnose, ali je proces išao u suprotnom smjeru. Ujedinjavanjem sa ostalim dijelovima u Kraljevini SPC u BiH ne pojavljuje se više kao cjelina. Ne postoje nikakvi zvaniči zajednički organi, nego se četiri eparhije, svaka za svoja pitanja obraća neposredno centralnim organima. Iz tih razloga ne može se govoriti o nekim kompaktnim usklađenim kretanjima koji bi se odnosili na teritoriju cijele BiH. Sva najvažnija idejna pitanja crkve, njeni odnosi prema političkim strujanjima u zemlji pokretana su u središnjim organima crkve. Jedno od najzanimljivijih pitanja bilo je pitanje odnosa SPC prema državi, bolje reći odnos prema političkim režimima. Bilo je, odmah na početku, manjih nesporazuma na relaciji "crkva – vlada", ali izuzev pitanja konkordata odnosi SPC i države bili su vrlo korektni iz jednostavnog razloga što su im pozicije bile vrlo bliske ili istovjetne. Sporadično ili pojedinačno neslaganje i oponirajuća gledišta su zanemarljivi. Jedan broj sveštenika bio je angažiran i politički (kroz pripadnost partijama, naročito zemljoradničkoj), biran u skupštine (oblasne i narodnu), najaktivniji su (van crkve) bili oni u odborima zemljoradničkih zadruga, kulturno-prosvjetnim, pjevačkim društvima.

Katolička crkva je na prostorima Bosne i Hercegovine egzistirala kroz djelatnost svjetovnog i duhovnog klera organizaciono uobličenih u Vrhbosanskom nadbiskupskom ordinarijatu, biskupskim ordinarijatima Mostara i Banje Luke, odnosno provincijalatima – bosanskom i hercegovačkom. Sarajevska mitropolija, koja je objedinila sve spomenuto, bila je jedna od četiri koje su djelovale među Hrvatima. Numerički izraženo: 413 svećenika, 537 redovnica u 214 župa.

Još od vremena priprema za ujedinjenje crkveni krugovi u BiH su ispoljavali dijametralna stanovišta. Vrhbosanski nadbiskup Štadler, izjašnjavajući se za formiranje velike hrvatske države pod okriljem Monarhije, zauzeo je negativan stav prema stvaranju zajedničke države, dok su se bosanski franjevci, podržavajući stavove Majske deklaracije opredijelili za jugoslavensku orijentaciju. Stavovi su se za četiri godine radikalno izmijenili. Rimokatolička crkva primila je stvaranje zajedničke države dosta rezervirano, čak sa primjetnim dezinteresmanom. Državna vlast, pak "nije znala da stekne sim-

patije katoličkih crkvenih krugova i da osigura saradnju njihovu pri izgrađivanju i uređenju države". Osnovno obilježje položaja KC u novoj državi postaje tako neusklađen odnos prema državnoj vlasti, koji će u znatnoj mjeri uticati na tokove i sadržaje djelatnosti ove organizacije u cjelini, na neke njene dijelove i pojedince." U BiH je KC od 1918. kao i do tada bila samo djelić svjetske organizacije koji je doprinio širenju ideja i djelatnosti diktiranih iz Vatikana i Zagreba. Njena aktivnost bila je obilježena ličnošću dr. Ivana Šarića koji je u svemu podržavao liniju svoga prethodnika dr. Štadlera. Bio je "potpuno crkveni i rimski čovjek", tvorac ideje o dekanskim konferencijama, violentan propagator katoličkih kulturnih organizacija. Pored toga što je doprinio produbljivanju već postojećih razlika između jezuita, s jedne i franjevac, s druge strane zagovarao je određene poglede koji su, može se reći dali obilježje cjelokupne djelatnosti KC u pretežnom periodu između dva svjetska rata. Njegov istureni položaj u organizaciji, lične osobine i ambicije bili su u funkciji one orijentacije i onih djelatnosti po kojima KC treba biti prisutna i u politici, "jer se danas na političkom polju rješavaju vjersko-prosvjetna, kulturna, socijalna pitanja... o kojima ovisi i materijalni i duševni život jednog naroda... a svećenstvo ne smije ostati u zapečku držeći se samo sakristije, jer to škodi i narodu i crkvi i kleru". Nije samo zagovarano, nego je direktno i indirektno u životu sve prisutnije kroz svakodnevno djelovanje bilo prisutno opredjeljenje da Bog nije "u crkvi i u onim časovima koji su posvećeni samo molitvi nego je nazočan i u školi i na ulici i u znanosti i umjetnosti". Ovakva opredjeljenja pretočena u svakodnevnicu života, normalno je da su izazivala ne samo otpore, nesporazume, nego i poprimala oblike sukoba. Unitarističkom i velikosrpskom politikom zagovaranja integralnog jugoslavenstva, negiranjem postojanja nacija tijekom međuratnog perioda, stvarao se front neraspoloženja prema zvaničnoj vlasti. Npr. negativne posljedice nekih poteza koji su činjeni u ime nove vlasti manifestirale su se u podršci republikanskog raspoloženja kod pučanstva od katoličkog svećenstva, što je bilo od posebnog značaja, jer je njihovo (ne) saglašavanje bio "kompas i za narod". Iako su bile sporadične (i po mjestu i po vremenu) konfrontacije katoličkih vjernika i župnika sa organima vlasti, izazivane najčešće neopravdanim napadanjima (bilo onih vojnih, bilo onih civilnih) ne treba prenebregavati pri stvaranju opće slike položaja KC. U kontekstu razmatranja općih tendencija kretanja unutar KC treba ukazati na ulogu svećenika u oživljavanju političkog života među Hrvatima BiH. S obzirom na svoj ugled, stepen obrazovanja, intencije klerikalnih krugova ne čudi njihova angažiranost u osnivanju i radu političkih organizacija poput Hrvatske pučke, Hrvatske težačke stranke ili Zajednice. Specifičnost područja (Hercegovine npr.) ili vremena (od prodora HSS na ove prostore)

održavala su se i na ovom planu – i kroz dugi niz godina. Bez obzira na razne mijene, pa i razlike, da se ne kaže sukobe vodstva (od orijentacije na Ljubljanu, odnosno Zagreb) narod je držao da opredjeljenja svećenstva i u tome je značaj njegovog prisustva i u duhovnom i u svakom drugom pogledu.

Za odnose vjerskih zajednica u BiH između dva rata može se reći da su bili tolerantni. Bez obzira što su i jedni i drugi i treći mislili, u javnosti nije dolazilo do sukoba širih razmjera. Daleko veća nacionalna i vjerska netrpeljivost postojala je u redovima političkih stranaka. Među vjerskim zajednicama vladali su smireniiji odnosi.

Karakter vlasti i političkog organiziranja

Pitanje funkcioniranja vlasti pokrenulo je čitav kompleks problema čije rješavanje je podrazumijevalo prevazilaženje spominjanih tako brojnih i svekolikih razlika koje su se činom ujedinjenja jednostavno importirale u novostvoreno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Državno politički vrh opredijelio se za soluciju centralizacije svega postojećeg i mogućeg koja je trebala u relativno kratkom vremenu bar ublažiti, ako ne i otkloniti negativne posljedice tolikih dijametralnosti svakodnevnog života. Ideja narodnog jedinstva na kojoj je i formirano Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca upravo je korespondirala sa centralističkom opcijom uređenja države. Prvi korak u pravcu ostvarenja jedinstvene upravne cjeline trebao je predstavljati formiranje vlade Kraljevstva SHS. Iako su u njenom sastavu bila i trojica ministara iz BiH (dr. Mehmed Spaho – na čelu ministarstva šuma i ruda, dr. Krulj – ministarstvo narodnog zdravlja i dr. Tugomir Alaupović – ministarstvo vjera) činom formiranja, a još više praksom bila je dobrano potisnuta autonomija djelovanja vlade BiH (kao i u ostalim bivšim pokrajinama – Hrvatskoj, Slavoniji, Sloveniji). Broj povjereništava je smanjen, a ovlasti reducirane. Pravo odlučivanja ograničavalo se na pitanja lokalnog značaja. Uloga regenta, kao i u postavljanju centralne vlade, bila je dominirajuća. Njegovim ukazom su postavljane, a odlukama iz Beograda potvrđivane. Već ti prvi koraci u vezi sa državnim uređenjem ukazivali su na neparlamentarno ponašanje regenta i sklonost ka diktaturi što će vrijeme samo potvrditi. Period promjene, tzv. "državni provizorij", koji je potrajao do donošenja osnovnog zakona zemlje – ustava, podrazumijevao je izmjene, dopune i integriranje različitih sistema (privrednih, pravnih, novčanih, poreskih, školskih, saobraćajnih).

Proces transformiranja Bosne i Hercegovine na privrednom, upravnom i političkom planu tekao je u nekoliko prvih godina nakon rata postupno. Početkom siječnja 1919. Narodna vlada podnošenjem ostavki prestaje sa

radom, a 31. istog mjeseca formira se Zemaljska vlada. Neke od kompetencija prelaze na saveznu vladu, čime se automatski sužavaju njene ingerencije. U njenoj nadležnosti ostaju samo unutarnji i vjerski poslovi, te oblast pravosuđa i poljoprivrede. Dok je u zvaničnom imenu države, koji je izražavao stavove pristaša kompromisnog nacionalnog unitarizma, zadržan naziv troimenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), u životu je trebao postojati samo jedan narod. Ovaj podatak navodi se samo kao ilustracija do kog nivoa je bio prisutan trend unifikacije svega postojećeg. Proces centralizacije, unitarizma, hegemonizma, reduciranja i otklanjanja svega što bi podsjećalo na dojučerašnje individualnosti (pokrajinske i iz njih i sve druge izvedbe) iznjedrio je nove suprotnosti oko političkog organiziranja državnog ustrojstva... Ove nove samo su se "kalemile" na one brojne doradne, importirane u novu državu.

Političke stranke (obnovljene i novoformirane) su na zoran način odslikavale bosanskohercegovačku stvarnost koja se, opet, nije razlikovala od jugoslavenske. Vjersko-nacionalna obilježja bila su tako i toliko utkana u njihove programske osnove i svekoliku djelatnost da su same po sebi predstavljale njihovo osnovno obilježje. Svojim programskim ciljevima upravo su, uprkos načelnom zagovaranju za narodno jedinstvo, opredjeljenjem za svoj narod (naciju) ubrzo praktično potvrđivale da će proces prevazilaženja tih razlika biti ne samo dug i težak, nego i – jalov. Vodeće garniture većine od četrdesetak političkih partija su uporno i dosljedno računale na svoje članove i pristaše kao zastupnike (zavisno od njihovih opredjeljenja) centralizma, odnosno federalizma. Postojeće nijanse među njima nisu "kvarile" opću ocjenu. S jedne strane nalazile su se demokrate, radikali, zemljoradnici, a na suprotnoj one koje su predstavljale Muslimane i Hrvate. Od posebnog značaja za politički život Kraljevine, ergo i Bosne i Hercegovine bila su stanovišta njihovih bardova i vodećih garnitura. Ne precjenjujući ulogu ličnosti stoji činjenica da su politički prvaci na srpskoj (Nikola Pašić) i hrvatskoj strani (Stjepan Radić) ubrzo personificirali centralistički i anticentralistički front dviju najmasovnijih i najznačajnijih političkih stranaka (Narodne radikalne i Hrvatske pučke – republikanske – seljačke strane) i postali "perjanice" srpsko-hrvatskog spora koji će, uglavnom, obilježavati politički život Kraljevine kroz duži niz godina između dva rata. Ostala zbivanja na političkoj pozornici bit će u znaku ovih dvaju antipodnih polova. Ostale političke snage – centra, a naročito desnice (separatističke i ekstremne), pa i lijevo orijentirane (republikanske, SRPJ-k, odnosno KPJ) ne treba zanemariti. Međutim, one nisu bitno opredjeljivale tokove političkog života. Naročito je partija radničke klase zbog politike režima bila nasilno isključena kao faktor zbivanja do sredine tridesetih godina.

Priprema i izglasavanje osnovnog zakonskog akta (Vidovdanski ustav)

Parlamentarni izbori za Konstituantu (ustavotvornu skupštinu) održani 28.11.1920. predstavljali su prvo zvanično odmjeraivanje vodećih političkih partija (od 22 koliko ih je učestvovalo). I pored općeg prava glasa (samo za muškarce, jer su žene bile isključene) stepen apstinencije je bio visok, (izašlo samo 64,95% glasača), znatan dio birača se izjašnjavao u suglasnosti sa vjerskim uvjerenjima i nacionalnim opredjeljenjima. Posebno je to bilo izraženo na tlu Bosne i Hercegovine. Opredjeljenje glasača, odnosno birača ne samo da je vjerno odslikavalo onu doratnu i poratnu pocijepanost bosanskohercegovačke populacije na već ustaljene etnose, nego je potenciralo i nove (društveno-političke). Navođenje stranaka i polučениh rezultata samo po sebi potvrđuju tu ocjenu i ukazuju na svu složenost postojećeg stanja: Jugoslavenska muslimanska organizacija dobila je u BiH (od ukupno 63 mandata) 24 (ili 38%), Savez težaka 12, Narodna radikalna stranka 11, Hrvatska težačka stranka 7, KPJ 4, Hrvatska pučka 3, Demokratska 2. Jedna od nezanemarljivih značajki ovog političkog događaja koji će bitno uticati ne samo na pripremu i izglasavanje ustava, a ovaj odrediti pravce i sadržaje zbivanja u Kraljevini i Bosni i Hercegovini, konfrontacija je centralističkih, hegemonističkih i anti-centralističkih, republikansko, autonomističkih, federalističkih orijentiranih stranaka. Na tlu BiH tom rezultatu su kumovala indirektno isključivo stanovništva Narodne radikalne stranke koja su iritirala pretežno muslimansko i hrvatsko stanovništvo, ali i dio srpskih masa (oko Saveza zemljoradnika). Radikalni organ "Srpska riječ" dva dana uoči izbora pisala je: "Mi smo već pripojeni Srbiji... sastavni dio Srbije. BiH je Srbija". Pripreme za ustavnu debatu i njen tok su uprkos činjenici da je pitanje oblika državnog uređenja već prejudicirano (Krfskom deklaracijom, aktom ujedinjenja), samo su potvrđivale svu kompleksnost tog osnovnog pitanja novostvorene države, složenost rješenja i najindikativnije ukazivale na ogromne teškoće premošćavanja jaza zagovornika antipodnih rješenja. Čini se neodložnim ilustrirati ove tvrdnje kako zbog svih recidiva njihovih do dana današnjih, ali i zbog dana sutrašnjih.

Predstavnici vladajuće srpske buržoazije su nizom mjera od 1.12.1918. pokušavali osigurati i učvrstiti svoje dominantne pozicije. Iste su se odugovlačenjem sa državnim provizorijem odlaganjem izbora za Konstituantu npr., direktno ili indirektno odražavale na Bosnu i Hercegovinu. Poznato je da su se zagovornici monarhije odranije (Majskom deklaracijom, aktom ujedinjenja) sustavno trudili prejudicirati ovaj oblik vladavine. Pripreme za dono-

šenje ustava bile su im nova prilika. Poslovnik za ustavotvornu skupštinu predviđao je jednom odredbom da njeni zastupnici (poslanici) prije obavljanja svojih dužnosti obavezno polože zakletvu kralju čime je njena suverenost očito bila dovodena u pitanje. Za izglasavanje ustava vlada i kruna su kršenjem načela dvotrećinske većine utrle put majorizaciji, jer bi se taj najviši pravni akt mogao usvojiti ne kvalificirano, nego prostom većinom. Kako u pripremi rada Konstituante tako i fazi izrade Ustava došlo je do naglašeno oštre podjele osnovnih političkih snaga (ne samo između buržoazija pojedinih naroda nego i krilu inih – republikanskih, autonomističkih, federalističkih, komunističkih). Oštra podjela na centraliste i one koji su bili na suprotnoj strani (sa nizom nijansi u pogledu rješenja) potvrđivala je na osoben način da ranije razlike ne samo nisu prevaziđene, nego da su izazivale nova podvajanja, dublje podjele. Antipodni mentaliteti, tradicije, navike politička iskustva, stanovništa, opredjeljenja bili su generatori pravih ponora koji su se umjesto prevladavanja i uklanjanja razlika sve više produbljavali onemogućavajući pronalaženje rješenja koja bi zemlju mogla izvući iz permanentne krize. Hegemonisti i unitaristi bili su bezrezervno uvjereni da konačna prevaga državnog centralizma (jedan suverenitet, jedno zakonodavstvo, jedna vlada) rješava sve probleme države, a da federalizam ili autonomija rastaču jedinstveni državni organizam, nose u sebi klice nejedinstva, anarhije. Od prevažnog je značenja konstatirati da će se u ovim relacijama odvijati svi naponi koji će se poduzimati u Kraljevini do njene propasti početkom Drugog svjetskog rata. Razlike i podjele što su obilježile start nove države bit će njen “zaštitni znak” tokom cijelog trajanja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, određivati dimenzije, sadržaj, pravce i karakter najznačajnijih događaja koje ćemo dalje pratiti. Na najeklatantniji način oni će se prelamati upravo na području Bosne i Hercegovine koja postaje “alfa i omega” cjelokupne zbilje zajedničke države.

U toku ustavne debate koja se svom žestinom rasplamsala (od početka rada Ustavotvorne skupštine prosinac 1920. – srpanj 1921.) bilo je prezentirano desetak ustavnih projekata u kojima je tretiran i položaj Bosne i Hercegovine. Čak su se i u redovima najokorelijih centralista (radikala) javili disonantni tonovi. Jedna od njenih prvaka, dr. Stojan Protić (prvi predsjednik kraljevske vlade!) zalažući se za podjelu države na devet historijskih pokrajina sa zakonodavnom i izvršnom vlašću protežirao je kompromisnu formulu uređenja zemlje. Po njemu Bosna je trebala činiti jednu od tih pokrajina, a Hercegovina sa Crnom Gorom sačinjavati cjelinu. Ovaj nacrt, mireći centralizam i federalizam mogao je računati na vrlo slabu podršku. Matko Laginja je u ime Narodnog kluba (hrvatskih zajedničara) predlagao da država bude podijelje-

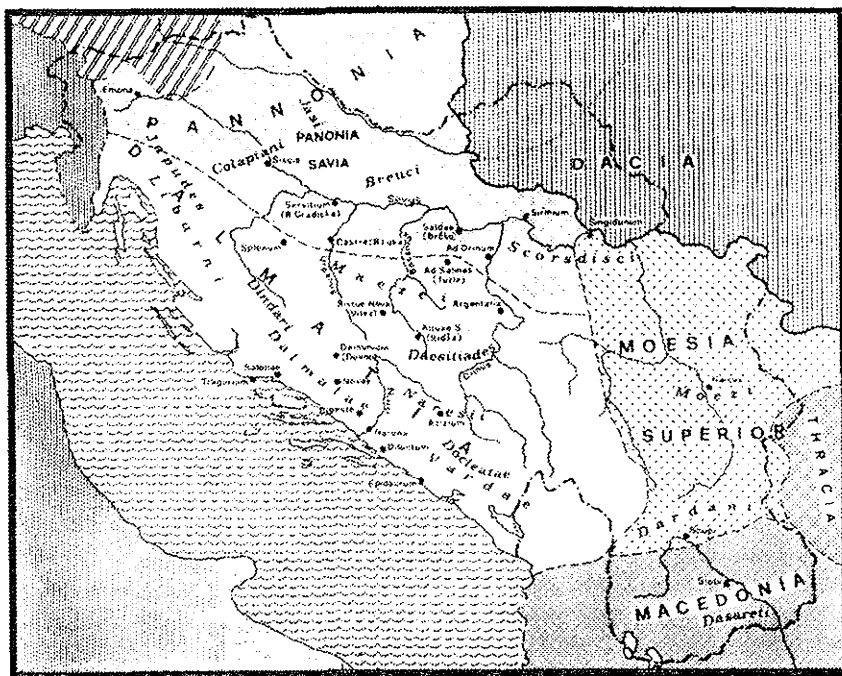
na na šest ravnopravnih pokrajina, a Bosni i Hercegovini bi, kao jednoj od njih pripadao taj status. Klerikalni "jugoslovenski klub" predviđao je također šest pokrajina, ali utemeljenih na vjerskoj osnovi. Ovu federaciju sačinjavale bi tri pravoslavne pokrajine (Srbija, Crna Gora i Vojvodina) i tri katolička (Hrvatska i Slavonija sa Međumurjem, Slovenija sa Prekomurjem, a Bosna i Hercegovina bi, zbog ravnoteže, bila pridružena Dalmaciji). Iako HRSS još nije u hrvatskom narodu stekla dominantne političke pozicije ona će ubrzo okupiti gro hrvatskih birača, prerasti okvire stranke, postati reprezentant ogromne većine Hrvata BiH i biti identificirana sa hrvatskim narodnim pokretom. U "Ustavu neutralne seljačke republike Hrvatske" što ga je 1. travnja 1921. u Zagrebu usvojila "republikanska zastupnička većina" HRSS-e Bosna i Hercegovina je (zajedno sa Makedonijom i Crnom Gorom) kao "poluplemenska i poluhistorijska domovina". Što se tiče državnog uređenja predviđalo se da to bude savez država. Konfederaciju je trebalo da sačinjavaju Srbija, Hrvatska i Slovenija, a spomenute "pokrajine" bi se opredijelile za priključenje jednoj od članica saveza. Na čelu saveza bilo bi vrhovno predstavničko tijelo koje bi sačinjavali u srazmjernom broju delegati predstavništva "narodnih država". Klub poslanika najmasovnije političke stranke Muslimana u Bosni i Hercegovini izradio je nacrt ustava koji je posebno naglašavao status oblasnih samouprava i zalagao se za očuvanje Bosne i Hercegovine kao cjeline. Zanimljiv je bio i prijedlog Josipa Smolake. Po njemu bi zajednička država bila monarhija podijeljena na dvanaest potpuno ravnopravnih pokrajina koje bi raspolagale zamjernim izvorima sopstvenih prihoda. Bosna bi sa Sarajevom kao središtem bila jedna pokrajina. Pokrajina Krajina imala bi sjedište u Banjoj Luci, dok bi Hercegovina ušla u sastav pokrajine Primorje sa sjedištem u Dubrovniku.

Ovih samo nekoliko navedenih primjera potvrda su šarenila stavova i prijedloga i realna slika postojećih razlika. Bosna i Hercegovina su tretirane u ovisnosti pozicije, interesa i vizija predlagača uz predočavanje i uvažavanje subjektivnih mjerila, a uz nedovoljno akceptiranje i ugradnju njenih svekolikih specifičnosti. Na taj način rješenje njenog statusa se odgađalo i činilo cijeli kompleks uređenja države permanentno aktuelnim. U ovako podijeljenim vizijama ustavnog uređenja zemlje najveće šanse imali su, ipak, oni krugovi koji su zagovarali monarhiju kao oblik vladavine, centralizam kao uređenje i unitarizam kao organizaciju države. Iako među njima (radikalima i demokratima) te vizije nisu bile uniformne zajedničkim istupom uz podršku, a ne libeći se ni svakovrsnih pritisaka, podmićivanja do kupovine glasova od pojedinaca i grupa u "minut do dvanaest" uspjeli su da "kroz iglene uši" osiguraju prevagu kompromisnog nacionalnog unitarizma nad

zagovaračima federativne organizacije države. Tako je izglasavanjem ustava 28.6.1921. (Vidovdanskog) za određeno vrijeme skinuta sa dnevnog reda dilema: centralizam – federalizam.

Ustavna rješenja i praksa nalazili su se u vidnom raskoraku i ta će činjenica, pored ostalih faktora u mnogome odrediti slijed i karakter najznačajnijih događaja. Ustavna rješenja su monarhu davala takve ovlasti (pravo da saziva i raspušta Narodnu skupštinu, potvrđuje i proglašava zakone, da bude vrhovni zapovjednik vojske, zastupa državu vis a vis inozemstva, oglašava rat, sklapa mir, imenuje članove i predsjednika Ministarskog savjeta, da ne može biti tužen, da nikome ne odgovara!), da je on bio, jednom riječju, neprikosnoven. Zbog toga se naredni period historije Kraljevine SHS i naziva često – pseudoparlamentarnim.

Država je bila na osnovu Vidovdanskog ustava (prema prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama – čl. 95) podijeljena na oblasti (do 800.000 žitelja). Vlada je imala obavezu da u roku od četiri mjeseca izradi prijedlog zakona o podjeli zemlje – prenosu pokrajinskih ingerencija na ministarstva. Članom 135 trebalo je isključiti mogućnost eventualnog odugovlačenja njegove izrade i provedbe. Po istom članu Bosna i Hercegovina je bila u odnosu na ostale dijelove zemlje izuzetak. Predviđeno je da se do donošenja zakona podjela na oblasti obavi u tadašnjim granicama. To je značilo da okruzi “važne kao oblasti”. Još neki detalji iz ove oblasti su utoliko zanimljivi što, na izvjestan način, korespondiraju sa sadašnjim vremenom pa ćemo ih i navesti. Neke općine ili srezovi mogle su se iz “svojih oblasti izlučiti i pripojiti drugoj oblasti u sadašnjim (tj. ondašnjim – m.o.) granicama Bosne i Hercegovine ili izvan njih... “Tada se usvajanjem “turskog paragrafa” formalno nije diralo u historijske granice BiH. Praktično zadržavana je upravna podjela (iz turskog i austrougarskog perioda) na šest okruga koji su postali oblasti (tuzlanska, sarajevska, mostarska, travnička, vrbaska i bihaćka). Dok se oblasti (zbog kvote od 800.000 stanovnika) nisu mogle spajati, pojedinim srezovima ili, općinama je ostavljena mogućnost pripajanja oblastima u Bosni i Hercegovini, pa i izvan njenih granica. S obzirom da je Ustav predviđao da se zadrže pokrajinske uprave na čelu sa namjesnikom koga imenuje kralj 14.7.1921. ukinuta je institucija zemaljske vlade i netom obrazovane Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu samo sa nekoliko resora (odjeljenje za unutrašnje poslove, poljoprivredu i vode, prosvjetu i vjere, te socijalnu politiku). Njena organizacija zadržana je i nakon ozvaničenja administrativne podjele zemlje (26.4.1922.) sa zadatkom da poslove iz svoje nadležnosti prenese na odgovarajuća ministarstva centralne vlade. Taj proces je okončan u veljači 1942. kada je Pokrajinska uprava definitivno likvidirana. Poslove

Podjela Kraljevine SHS na 33 oblasti

dotadašnje uprave u šest oblasti BiH obavljaju veliki župani koje je postavljao kralj a bili su odgovorni ministru unutrašnjih poslova. Mada su novom administrativnom parcelizacijom zemlje vladajući krugovi imali kao krajnji cilj razbijanje historijskih pokrajina to im još nije za određeno vrijeme uspjelo. Bosna i Hercegovina je bila zahvaćena procesom rastakanja svog organizma. Ona je bila sačuvana u dotadašnjim granicama tek toliko što nijedan njen dio u međuvremenu nije ušao u sastav neke druge oblasti (mada je takva mogućnost bila predviđena). Praktično, iako sačinjena od šest oblasti, tj. teritorijalno cjelovita Bosna i Hercegovina nije više sačinjavala jedinstvenu upravnu cjelinu sa sjedištem u Sarajevu, jer je svaka oblast za se bila, kao i ostalih dvadeset sedam, uključena u centraliziranu državnu upravu. Bosanskohercegovačka politička cjelovitost bila je inkompatibilna sa poretkom državnog centralizma.

Život ustrojen na temeljima Vidovdanskog ustava nije se formalno mijenjao od početka 1929. Osnovna karakteristika svih njegovih segmenata (ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih, vjerskih...) sadržana je u neusklađenosti ustavnih rješenja i stvarnosti. Parlamentarna monarhija pretpostavljala je takvu organizaciju javnog života prema kojoj Narodna skupština kao izraz volje birača predstavlja suvereni organ vlasti, a vlada se shodno tome i obrazuje od njene većine. Već spomenute kraljeve ingerencije i stvarni uticaj "dvorske kamarile" su kroz ovaj period u tolikoj mjeri suspendirale rad Skupštine i vlada da je djelatnost u nizu oblasti javnog života iz godine u godinu raskorak između pravne regulative naznačene osnovnim zakonskim aktom države (ustavom) i stvarnosti (rad Narodne skupštine, vlada, karakter vojske, diplomacije, uloge stranaka) sve više pojačavala naznačavajući prisustvo elemenata diktatorskog ponašanja.

Od početka svoje vladavine kralj se opredijelio za kurs suspenzije režima liberalne monarhije. Već u toku školovanja shvatio je da se siguran oslon u vlasti nalazi u – vojsci. Ubrzo je to i praktično potvrdio odlučujući se da podršku velikosrpskom centralizmu potraži u vojnoj vrhuški, posebno generalima. U aktivnoj službi (1926.) od 165 generala 161 je bio Srbin, pa dvojica Slovenaca, odnosno Hrvata. Svoju autokratiju na najotvoreniji način ispoljio je odnosom prema dva segmenta koja, u svakoj sredini gdje se poštuje ustav, predstavljaju izvor legaliteta: Narodnoj skupštini i vladama. Primjera radi od 1929. održani su u tri navrata parlamentarni izbori (1923, 1925, 1927.) znači prijevremeni s obzirom da su mandati trebali trajati četiri godine. Dalje, vlade su imenovane i raspuštene gotovo isključivo voljom kralja Aleksandra. Stoji podatak da je u periodu 1918-1929. od 23 vlade 21 pala monarhovom voljom. Od 39 međuratnih vlada, 30 su obrazovali radikali. Izuzetno važno ministarstvo spoljnih poslova bilo je (izuzev na početku) isključivo u rukama radikala, najžešćih zagovornika i branilaca centralizma.

Na političkoj sceni Kraljevine SHS, spomenuli smo, djelovalo je na desetinu stranaka. Poligon odmjeraivanja bili su parlamentarni izbori, samo za neke učesće u vladama i sklapanje raznih partijskih aranžmana i paktova. Za mase birača i glasača nije toliko bilo bitno da li se radilo o velikim, malim, predratnim, poratnim, nacionalnim, jugoslavenskim, regionalnim, centralističkim, federalističkim, reformističkim, revolucionarnim, klerikalnim ili nekim drugim – republikanskim, monarhističkim, radničko-seljačkim etc., nego ko je stajao na njihovom čelu. Vođe su bile onaj magnet koji je u sebi sadržavao sve ono za dotičnu stranku bitno. Istovremeno bili su to i nacionalni lideri: Nikola Pašić, Stjepan Radić, Mehmed Spaho, Anton Korošec, Svetozar Pribičević... Pogrešno bi bilo i pomisliti, a kamoli tvrditi, da je kralj

jedini "krivac" za permanentnu krizu parlamentarizma Kraljevine. Njegov udio je nemjerljiv, ali u zemlji nije postojao niz drugih pretpostavki za regularan parlamentarni život. Prije svega zavidan nivo demokratije, nacionalna ravnopravnost, nivo svijesti pojedinačnih i kolektivnih individualiteta, razvijena materijalna i socijalna osnova društva.

Narodna skupština je, zbog naglašeno istaknute uloge izvršne vlasti često bila blokirana baš u poslovima koje joj je ustav, kao osnovni zakon, predodredio. Iz sesije u sesiju, iz godine u godinu ona je postojala i sve više bila poligon sukoba najrazličitijih interesa koje su zastupali poslanici izabrani na skupštinskim izborima. Kada se tome doda da su se u toj često nazivanoj "balkanskoj krčmi" u vehementnim debatama oko svih onih brojnih nerješivanih i neriješenih pitanja unutarnje i vanjske politike ispoljavale najniže strasti "homo bacanicusa" (ne samo verbalni sukobi, nego prave svađe, podvale, insinuuacije, uvrede, pravi marifetluci oko zloupotrebe riječi, opstrukcija, interpelacija bez osnova, oduzimanje riječi, odstranivanje sa sjednica...) nimalo nisu bile začudne opomene koje su predskazivale krvavi obračun. Tenzije između pristaša radikala, s jedne, i zastupnika Seljačko demokratske koalicije (koje su vodili S. Radić, sa hrvatske i Svetozar Pribičevića sa srpske strane – obojica žestoki protivnici centralizma i hegemonizma) dosegle su u ljeto 1928. kulminaciju. U krajnje zaoštenoj i netolerantnoj atmosferi ubijeni su (20. lipnja) hrvatski zastupnici Pavle Radić i Đuro Basariček, ranjeni Ivan Pernar, Ivan Granda. Prvi predsjednik HSS, narodni tribun i, bez sumnje, prvi čovjek hrvatske građanske opozicije S. Radić umro je (8.8. iste godine) od posljedica ranjavanja. Atentatom u narodnoj skupštini zaključena je era "lažnog parlamentarizma", etapa koju je obilježio Vidovdanski ustav. Teren za proglašenje apsolutizma bio je temeljito pripremljen, a put za uvođenje diktature otvoren.

Kraj pseudoparlamentarizma – uspostavljanje režima diktature

Proklamacijom narodu 6.1.1929. vladar i monarh Aleksandar Karađorđević objavio je da je došlo vrijeme da ukloni "posrednika između naroda i kralja". Parlamentarizam (po njemu i za njega kao i za njegovog oca – politički cilj i ideal) je "postao smetnja za svaki plodni rad u državi". Odlučio je da "ustav Kraljevisne SHS od 1921. prestaje važiti". To je značilo suspenziju zakona – raspuštanje Narodne skupštine. Na temelju Zakona o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi ukinute su sve političke stranke i udruženja sa "plemenskim i verskim obeležjem". Sprovođenjem svojevrsnog

državnog udara opravdano je "najvišim državnim interesima i njihovom budućnošću". Objašnjenja korišćena za očito pripremljen svojevoljni kraljev akt, istini za volju, proizilazila su iz krajnje usijane atmosfere koju su stvorili pojedinci, grupe i stranke apsolutno netolerantnim odnosom prema obavezama što su ih preuzeli u ime naroda. Dogovori između političara političkih stranaka bili su isključeni. To je bilo kakve pokušaje pronalaženja rješenja za akutne državne probleme činilo iluzornim. Postojeće stanje je "čuvare" oficijelnog narodnog i državnog jedinstva činilo nemoćnim pa je kralj, u ime svoje i svojih istomišljenika, odlučio da "lek tom zlu" više ne traži u bilo kakvom parlamentarnom ustrojstvu države nego "novim metodama". Unaprijed pripremljena serija zakonodavnih akata (između ostalih: Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi) bili su ništa drugo do prava podloga novouspostavljenog režima, odnosno proklamirane doktrine integralnog jugoslavenstva (umjesto dotadanjeg "kompromisnog nacionalnog unitarizma" ili "troimenog naroda") kao ideološke osnove diktature. Dotad priznavana tri plemena u Kraljevini (Srbi, Hrvati i Slovenci) postali su jedan jedinstven jugoslavenski narod. Potvrđena je nasljednost monarhije, a monarh je bio nosilac cjelokupne vlasti u zemlji, zapovjednik vojske, nosilac zakonodavne vlasti, a njegova ličnost neprikosnoven, nepovrediva i nepodložna odgovornosti. Kralj Aleksandar je po oprobanom receptu osnovu diktature (i društvenu i političku) tražio i našao u vojsci (za predsjednika vlade postavljena je opskurna ličnost – general Pera Živković), dijelovima dvoru odanih političara, poslovnim krugovima (i među Hrvatima). Uz pomoć poslušnih organa državne uprave kralj se, zaklanjajući za organe pravosuđa, policiju i žandarmeriju koju su utemeljeni na zakonima sa osnovnim ciljem zaštite diktature, žestoko obračunao sa svim dijelovima društva iole negativno disponiranim prema režimu diktature: od pojedinaca iz redova građanskog društva do komunista svih nivoa, posebno (od članova CKKPJ, sekretara SKOJ-a do "običnih" članova). Uvođenje ličnog režima kralja Aleksandra imalo je značenje personifikacije narodnog jedinstva i državne cjelovitosti. Obilježje jugoslavenstva (u svim vidovima – kao ideja, ideologije, misli, nacije) dobilo je značaj, ulogu mita i dogme. Naglašeno progresivna ideja kojoj su stremile generacije najvećih umova naših naroda ova ideja je u interpretaciji režima utemeljenog 6.1.1929. preko noći, sprovođenjem nasilne unifikacije, obespravljenosti, svojim naglašenim antidemokratizmom, postala retrogradna.

Polazeći od državnog centralizma i nacionalnog unitarizma tvorci pravnog sistema diktatorskog režima su usvojili Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Naziv države promijenjen je 3.10.1929. Od tada je u upotrebi novi naziv – Kraljevina Jugoslavija. Ispuštanjem iz imena države

imena naroda ("plemena"): Srba, Hrvata i Slovenaca napušten je kompromisni nacionalni unitarizam. Jugoslavenstvom je naprasno zamijenjeno sve što je u sebi sadržavalo nacionalno ili vjersko obilježje (zastave, himne, heraldičke oznake itd.). Članom 2. uređena je opća uprava u državi koja je sprovedena u banovinama, srezovima i općinama. Kraljevina Jugoslavija podijeljena je, umjesto na plemenskim ili nacionalnim kriterijumima prema prirodnim i saobraćajnim vezama, na devet banovina (prema imenima rijeka, osim Primorske).

Podjela Jugoslavije na banovine iz 1929. godine

Bosna i Hercegovina je ušla u sastav četiri banovine: Drinske sa sjedištem u Sarajevu formirane od sarajevske, tuzlanske, manjeg dijela bivše travničke oblasti. Pridodati su joj: zapadna Srbija sa Užicom i manji dio Srijema; Vrbaskе sa sjedištem u Banjoj Luci (sačinjavali su je: bivša vrbaska i bihačka oblast sa dijelovima travničke i tuzlanske oblasti, te usko područje preko rijeke Une (Dvor na Uni); u Primorsku i Zetsku banovinu, čija su središta bila van teritorije BiH (Split i Cetinje), ušli su dijelovi teritorija bivše mostarske i travničke oblasti. Preciznije Primorskoj banovini pripali su sre-

zovi: Mostar, Konjic, Ljubuški, Bugojno, Livno, Prozor i Duvno, a Zetskoj srezovi: Foča, Bileća, Gacko, Ljubinje, Nevesinje, Stolac, Trebinje. Od ukupnog broja stanovnika (prema popisu iz 1931. – 2.323.555) najviše ih se našlo u granicama Vrbasko-banovine 1.010.803 (43,5%), a zatim Drinske 850.934 (36,5%), Primorske 322.364 (14%) i, najzad, Zetske banovine najmanje – 139.154 (6%). Ove nove administrativno-teritorijalne jedinice bile su podređene centralnoj vlasti. Oličenje te podređenosti predstavljao je kralj koji je svojim dekretom postavljao banove na prijedlog ministra unutarnjih poslova. Ban je predstavljao vladu u banovini i bio je nositelj najviše političke, odnosno upravne vlasti u njoj. Simbol neke vrste sumoupravnih organa bila su banska vijeća ustanovljena Zakonom o banskoj upravi (7.XI.1929.). Sastajala su se jedanput godišnje, a i tada su njegovi članovi mogli govoriti ako im je bilo dopušteno. Kraljevskim banskim upravama pripadala je izvršna vlast preko odjeljenja, odsjeka i referata (u oblasti uprave, poljoprivrede, socijalne politike, narodnog zdravlja, finansija, općih poslova). U upravnom pogledu banovine su se dijelile na srezove (kotare) u kojima su djelovala sreska i općinska načelstva.

Zavođenje “ustavne” diktature – Oktroirani ustav

Spomenute promjene iz oblasti uprave definitivno su bile potvrđene drugim po redu ustavom jugoslavenske države, poznatim kao Oktroirani ili Septembarski (3.9.1931.). Aleksandar ga je “nadario” narodu za desetogodišnjicu svoga kraljevanja sa željom da on predstavlja na zoran način povratak ustavnosti. Jedina novina sadržavana je u dvodomnosti narodnog predstavništva. Uz dotadašnju jednodomnu Narodnu skupštinu koja je birana na općim izborima, postojao je od tada i Senat. Sve ostalo bilo je po starom. Kraljevina Jugoslavija bila je i ostala centralistički uređena država. Dotad važeći parlamentarizam (bar formalno postojeći) Oktroiranim ustavom je ukinut. Kralj je sačuvao sve tadašnje ingerencije (raspuštanje Narodne skupštine, potvrda i proglašavanje zakona, objava rata, zaključenje mira). Institucija Senata razotkrivala je suštinu vlasti. Imajući pravo neposredno uticati na imenovanje senatora koji se posredno biraju, mogao je osobno sprječavati izglasavanje mjera i zakona koji su usvojeni u Narodnoj skupštini, a nisu mu odgovarali. Kraljeva vladavina je bila potpuno zaštićena. Otvorena diktatura bila je zamijenjena ustavnom. “Mali ustav”, tj. čl. 116. Oktroiranog ustava samo je potencirao stepen zaštite kraljeve volje. Omogućavao je suverenu da u izvanrednim situacijama postupi mimo ustavnih načela. Bilo koju odluku koja kralju, dvorskoj kamarili nije odgovarala, Senat je mogao abolirati, tj. ukinuti.

“Ustavna” diktatura nije dozvoljavala obnovu predšestojanuarskih stranaka pa se i dalje nije moglo govoriti o nekom normalnom političkom životu Kraljevine Jugoslavije. Vremenom je šestojanuarski režim sve vidnije ispoljavao znake slabosti koje su potencirale opća ekonomska kriza, koja je upravo od 1929. zahvatila SAD i proširila se na sve kapitalističke zemlje, ugrožavajući same temelje kapitalističkog sistema. Režim je, i zbog domaće i strane javnosti, osjetio potrebu za osiguranjem kakve-takve političke podloge. Izlaz je nađen u formiranju stranke Jugoslovenske radikalne seljačke demokratije (JRSD), koja je 1933. preimenovana u Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS). Pokušavajući prevazići regionalne okvire, biti tumačem i zastupnikom integralnog jugoslavenstva, uživala je kraljeve simpatije i podršku. U takvim uvjetima, koje je diktirao režim, vodstva opozicionih stranaka na osebujan i specifičan način izlaze iz stanja totalne političke letargije.

Od “Punktacija “ do sporazuma – Bosna i Hercegovina u poprištu napora za preuređenje države

Seljačko-demokratska koalicija (SDK) iznosi (7.12.1932.) svoj stav o državnom uređenju Jugoslavije. Bio je to nakon 1929. prvi pokušaj da se jedan, za cijelu državu, ergo i Bosnu i Hercegovinu, gorući problem stavi na dnevni red i pronađe rješenje koje bi pomirilo žestoko konfrontirane zagovornike centralizma, odnosno anticentralizma. Započinjao je novi ciklus, novi proces, nimalo lak, dapače kompleksan kome se nije mogao nazirati ni okvir, ni sadržaj, a niti potencijalni akteri razrješenja. Za kratko vremena donijeto je nekoliko rezolucija poznatijih kao punktacije. Spomenute prve (“zagrebačke”) zalagale su se da narod bude izvor “svakoga političkog suvereniteta i svake vlasti”, seljaštvo (u duhu najveće hrvatske političke partije – HSS) da bude “temeljem organizacije našega sveukupnog života”. Posebno je osuđena “srbijanska hegemonija”, za koju su se učesnici složili da je uništila sve “moralne vrijednosti, sve naše napredne ustanove i tekovine, materijalnu imovinu naroda, pa i njegov duhovni mir”. Zaključeno je da povratkom na 1918. “kao ishodišnu tačku” treba nužno povesti organiziranu borbu “protiv te hegemonije, sa jednim ciljem, da se ona odstrani iz svih krajeva”. Ovo ističemo stoga što će te postavke biti ne samo za SDK pretpostavka novog uređenja države, nego što će se na njima temeljiti svi naponi, i oni koji su se ticali bosanskohercegovačkih prostora i naroda čiji će glavni moto biti isključenje prevlasti “jednog ili više njenih članova nad ostalim”. Da će naponi i borba za državu kao “asocijaciju (udruženje) interesa” zamišljenoj da se

izgradi "na slobodnoj volji njenih članova" biti duga i teška i nesmiljena, potvrdilo se na startu. Dok su branitelji šestojanuarskog režima bili manje više jedinstveni, opozicioni elementi su se podvojili: srbijanska strana se zalagala za povratak na parlamentarni sistem do 6.1.1929, a hrvatska opozicija se opredijelila za utvrđivanje principa novog državnog uređenja. Građanske opozicione snage iz drugih sredina održavale su stajališta upravo tih sredina – Korošćeva ili Punktacije Slovenske ljudske stranke izražavale su želju autora da se svi Slovenci ujedine u samostalnu Sloveniju u granicama Kraljevine Jugoslavije. Opozicija u Vojvodini polazeći od ocjene da je centralističko uređenje krahiralo tražila je za Srijem i Vojvodinu identičan položaj u preuređenoj državi kakav dobiju i ostale pokrajine. Tzv. Spahinim punktacijama anticentralistički opredijeljena Jugoslovenska muslimanska organizacija predviđala je da Bosna i Hercegovina postane ravnopravna politička historijska jedinica u Kraljevini Jugoslaviji. Prvak Demokratske stranke Ljuba Davidović je u svojim punktacijama pledirao za uspostavu samoupravnih oblasti oko velikih nacionalno-kulturnih centara (Beograda, Zagreba, Ljubljane). Zanimljiv je tretman Bosne i Hercegovine u cjelokupnom rješenju. Nastojeći prevazići trijalističko rješenje, a polazeći od jedinstvenosti bosanskohercegovačkog prostora na kojem su se "ukršćali plemena, vere i kulturni uticaji" zamišljao je da se od BiH i Dalmacije formira četvrta državna jedinica koja bi u budućnosti kao tampon zona razdvajala Beograd i Zagreb.

Spomenute rezolucije (kao i one ovdje navedene) potvrda su promašenosti šestojanuarskog režima. Različite u procjenama rješenja uređenja zajedničke države i statusa Bosne i Hercegovine (čak i one srpske provenijencije) jedinstveni su u osudi centralizma koga su proglašavali "uzročnikom svih društvenih nesreća". Pored državnog centralizma na udaru je bio i nacionalni unitarizam te hegemonizam vladajuće velikosrpske buržoazije. Mada su kritike dolazile iz redova sopstvene buržoazije, sopstvene klase, tek su se smrću kralja Aleksandara (9.10.1934.) stekli uvjeti za ublažavanje kursa otvorene diktature, ali ne i za slabljenje fronta centralista i unitarista. Snage koje su zakratko stupile na političku scenu (vlada bogoljuba Jevtića) bezrezervno su se opredijelile za jedinstvenu jugoslavensku državu, naciju (provođenje kraljevog "amaneta" – "Čuvajte mi Jugoslaviju!"), ali su ubrzo nakon izbora (5.5.1935.) morale stići sa iste, jer su bile nespremlne za iznalaženje sporazuma sa hrvatskom opozicijom.

"Sporazum" do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije postaje "alfa i omega" njenog sveukupnog političkog života. Postavljalo se pitanje nacionalnog preuređenja zemlje. Ni novi premijer (Milan Stojadinović) nije odstupao od pozicija odbrane državnog centralizma i nacionalnog unitarizma

pod svaku cijenu. Razlike i suprotnosti između onih "za" (Jugoslovenske radikalne zajednice – NRS, SLJS i JMO sa svojim čelnicima M. Stojadinovićem, A. Korošcem i M. Spahom) i onih "protiv" (Maček na čelu HSS, odnosno "hrvatskog narodnog pokreta" koji su okupili ogroman broj Hrvata) postojećeg stanja narasle su do najvećih mogućih razmjera. Predsjednik vlade je unutarnjom i spoljnom politikom (profašističkom) blokirao tzv. hrvatsko pitanje i izazvao kontraefekat – ojačao blok opozicije, ne samo hrvatske nego srpske. Oba fronta ujedinjena u Bloku narodnog sporazuma sklopila su sporazum u Farkašiću (8.10.1937.). Stojadinović je oponirao svim pokušajima revizije Ustava, a nespremnost za pregovore o preuređenju države na nacionalnim osnovama nakon decembarskih izbora 1938, kada su prevagnule koncepcije onih koji su zagovarali demokratizaciju zemlje, sporazum Hrvata i Srba – učinila je njegovu poziciju neodrživom. Knez namjesnik Pavle bio je primoran naći ličnost pogodnu za razgovore sa HSS i njenim predsjednikom dr. Mačekom. Nakon posljednjih izbora u Kraljevini Jugoslaviji oni su bili jedina kompetentna politička snaga sa kojom se moglo pregovarati i dogovarati o preuređenju države, uređenju srpskohrvatskih odnosa, rješenju hrvatskog pitanja. Obaranjem M. Stojadinovića (veljača 1939.) izbor je pao na neuticajnog, neafirmiranog, prema M. Stojadinoviću "najgoreg i najslabijeg" člana prethodne vlade – Dragišu Cvetkovića. Bez obzira na ove kvalifikative novi primjer je naglašavao da sporazum sa Hrvatima mora biti utemeljen "na punoj jednakosti i ravnopravnosti". Rijetko je ko do tada javno oficijelno priznavao "narodni individualitet Hrvata, kao rezultat posebnog razvitka, polazeći od njihove stvarne i formalne ravnopravnosti u granicama Jugoslavije.

Na startu se vidjelo da će najteže biti sa usaglašavanjem stavova po pitanju Bosne i Hercegovine. Nakon nekoliko stastanaka predsjednika nove vlade D. Cvetkovića sa legitimnim predstavnicima hrvatskog naroda (dr. Mačekom – 27.4.1939.) sklopljen je sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske. U njen sastav trebale su ući: stara Savska i Primorska banovina sa srezom Dubrovnikom. Sporno je bilo kako podijeliti Bosnu i Hercegovinu, te Vojvodinu sa Srijemom pa je ovo pitanje ostalo otvoreno. Mehmed Spaho, neprikosnoveni šef Jugoslovenske muslimanske organizacije, oštro je protestirao kod kneza Pavla "zašto se dijeli Bosna i Hercegovina između Beograda i Zagreba". Namjesništvo je ovaj sporazum odbacilo.

Možda će poneko nakon površnog čitanja redova što slijede steći dojam da tekst "izlazi" iz okvira teme. Čini se da navođenje samo nekih stavova dr. Mačeka i HSS iz perioda koji je prethodio sklapanju sporazuma potvrđuje bar dvije tri stvari: 1) kako i koliko je sa hrvatske strane posvećivano pažnje

rješenjima bosanskohercegovačke (teritorijalne i narodne enigme), 2) kako rješenje državnog uređenja nije moglo biti bez rješenja statusa BiH i 3) koliko su ta pitanja u različitim oblicima aktualna i dan-danas. Sve što će biti samo spomenuto treba shvatiti kao nastavak procesa začetog mnogo prije stvaranja prve zajedničke države. Narodi sa područja BiH, a posebno njen teritorijalni aspekt izazivali su interese osnivača HSS još u periodu Austro-Ugarske. Dr. Maček je u opservacijama ovih pitanja polazio od nekih načelnih stanovišta: afirmiranja ideja suvereniteta, situiranja hrvatskog pitanja u jugoslavenske okvire, uvjerenja da "jugoslovenski narod ne postoji". Operirajući sa brojem jedinica buduće države izjavljivao je da "nije važno, kako se takvo uređenje zove – da li federacija ili konfederacija, realna unija ili kako drugo. To je irelevantno." Polazeći od prava na samoodređivanje zastupao je stanovište da "narod treba imati mogućnost da sam odlučuje" i izražavao uvjerenje da će "to učiniti predstavnici ondašnjeg naroda", jer on nije legeliziran da govori "o cijeloj Bosni i Hercegovini". Ako bi se ostalo na ovim načelnim stanovištima teško bi se šta moglo) iz historijske retrospekcije i današnjeg ugla) dodati ili oduzeti. Kada su bila pretočena u konkretnu društveno-ekonomsku i političku stvarnost gubila su svoju životnost. Posebno se to odnosilo na tretman Muslimana i teritorije. Rukovođen politikom sporazuma on je (kao i cjelokupna politika HSS) podlijegao formuli većine tretirajući Muslimane samo kao "jezičac na vagi" koji će pretegnuti na hrvatsku stranu u odnosu na srpsku. Ova pitanja su za obje strane bila, itekako važna jer je "Bosna... postala centralnim poprištem borbi političkih grupa". Lomeći se između načela i prakse te stavove karakterizirala je neodređenost, nejasnoća i nedosljednost.

Već u početnim kontaktima oko definitivnog rješavanja hrvatskog pitanja, preuređenja zemlje i sudbine BiH (prilikom prvog u seriji sastanaka dr. Mačeka i predsjednika Vlade D. Cvetkovića – od 2 do 4.III. 1939.) došlo je do neslaganja po pitanju pripadnosti Bosne i Hercegovine. Bilo je više nego jasno da će teritorijalni aspekt ovog dijela države izuzetno komplicirati put ka sporazumu. U toku drugog posjeta Cvetkovića Zagrebu ponuđeno je spajanje Primorske i Savske banovine u jednu cjelinu, kao i grada i kotara Dubrovnik. Maček je dao suglasnost i zahtjev da se u roku od godine dana održi plebiscit za 14 srezova Vrbaske banovine. Njegov odgovor sadržavao je preciznije tri alternativna prijedloga: 1) traženo je "razgraničenje prema historijskim jedinicama, u smislu rezolucije SDK od 1. kolovoza 1928." 2) "Hrvatska u ovim granicama: Savska banovina od Šida, kotarevi Brčko, Gradačac i Derventa, zatim Savom do Une, Unom do ušća Save, Savom do Jajca, Zenice, Visokog, odatle na granicu Primorske banovine, zatim Dubrovnik do Herceg-Novog. Takvo razgraničenje u obzir dolazi u slučaju da

preostali dijelovi Bosne i Vojvodine budu zasebne jedinice, onda 3) granica između Hrvatske i Srbije išla bi od Subotice ravnom linijom na Ilok i Savu, zatim do Bosne, Bosnom do pod Sarajevo i odatle na granicu Primorske banovine do Herceg-Novog". Dogovor nije nađen ni oko dijela Bosanske krajine, tzv. "turske Hrvatske" za koju je Maček tvrdio da "geopolitički i historijski bezuvjetno pripada Hrvatskoj". Naredni dogovori (22. i 23.4.1939.) i pored usaglašenih stavova nisu urodili plodom. Definitivni opseg Banovine trebalo je odrediti glasovanjem stanovnika preostalih dijelova BiH, Dalmacije, Srijema i Vojvodine. Namjesništvo odbacuje dio sporazuma koji se odnosi na plebiscit. Maček je dva mjeseca docnije tvrdio da je pitanje plebiscita u Bosni "uzrok prekida". Intimno vjerovao je u druge razloge. Izvjesno, u pitanju teritorijalnog razgraničenja postojao je otpor svih faktora, političkih, vojnih i drugih, onih na vlasti i u opoziciji. Ne treba ispustiti iz vida da je Maček vizije o BiH crpio od svog "informatora" dr. Jure Šuteja, jednog od vodećih bosanskohercegovačkih HSS-ovaca. Više su nego zanimljive njegove ocjene o stavu relevantnih faktora Bosne i Hercegovine (sve tri nacionalne provenijencije) prema njenom statusu. Za Muslimane, mada politički nejedinstvene (bili su podijeljeni na pristaše M. Spahe tj. JMO, dr. A. Hasanbegovića – prosrpski orijentirane, H. Hadžića, prvaka Muslimanske organizacije HSS) utvrdio je da su bezrezervno ZA autonomiju BiH u historijskim granicama, da su "svi Srbi bez iznimke" PROTIV autonomije, uz to "apsolutno i protiv svakog plebiscita". Elaborirajući stanovišta Hrvata ispoljio je zavidan stepen isključivosti tvrdeći da su sve odgovorne "prisilili... da priznaju hrvatsku narodnu individualnost". Čak je bespogovorno zaključivao: "Prisilit ćemo ih, htjeli oni ili ne htjeli da nam predaju naše područje". Ima indicija da je ovoliki stepen samouvjerenosti prvog čovjeka HSS u Bosni i Hercegovini proizilazio iz uvjerenja da iza takvih aspiracija stoji, pored ogromne većine Hrvata Bosne i Hercegovine, članova MO HSS, "veliki broj Hrvata muslimana koji su direktno organizirani u redovima HSS" i često rabljenog onovremenog stava da između "Hrvata katolika i njih – kako se tada govorilo "Hrvata muslimana" – ne postoji u političkom gledanju nikakva razlika.

Dobivši (8.5.1939.) najšire ovlasti od najkompetentnijeg čimbenika politike (Hrvatskog narodnog zastupstva) "da preuzme sve akcije u unutarnjoj i vanjskoj politici" dr. Maček je taktički jačao svoje pozicije određenim koracima u inozemstvu (preko markiza Josipa Bombelesa i ing. Karnelutija), a u zemlji intenzivno privodio kraju razgovore i dogovore sa "kneževim kurirom" D. Cvetkovićem.

Sporazum Cvetković-Maček – Početak kraja BiH i Kraljevine Jugoslavije

Konačno, 26.8.1939. zaključen je i potpisan toliko dugo očekivani i pripremani sporazum i Uredba o Banovini Hrvatskoj. Predviđeno je obrazovanje zajedničke vlade, formiranje Banovine Hrvatske, prenošenje na nju određenih poslova, obavljanje priprema za preuređenje države u cjelini. Teškoće su bile, kao i uvijek – oko teritorija, odnosno opsega Banovine, jer je Maček “bacio” oko na Boku Kotorsku, Srijem, dio Bačke, dijelove Bosne i Hercegovine. Uredbom o Banovini u sastav Banovine Hrvatske ušle su dvije banovine – Primorska i Savska i trinaest srezova iz Bosne i Hercegovine (Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik). Bez obzira što je sporazum bio, strateški gledano, dugoročni cilj hrvatske politike, što je nekoliko mjeseci na njemu intenzivno rađeno zbog niza okolnosti, Maček je u Hrvatskom narodnom zastupstvu (29.8.1939.) izjavio da je bilo moguće sklopiti “djelomičan sporazum”. Nije krio da su htjeli stvoriti “definitivan sporazum, ali je bilo toliko neslaganja, te smo vidjeli da je to nemoguće... “ Priznao je “mi se nismo mogli ni u teritoriju složiti” i konstatirao da “tim nije pitanje hrvatskog teritorija riješeno definitivno”. Predviđalo se da će definitivni opseg Banovine Hrvatske biti određen prilikom preuređenja države, a “pri tome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima”. Bosna je i dalje bila i “igri” i od njenog statusa zavisilo je preuređenje države i položaj Banovine Hrvatske. Šef HSS i SDK to nije krio. Dapače, izjavio je neposredno nakon sklapanja sporazuma da će “posve drugačije izgledati dotični teritorij Banovine Hrvatske, bude li u novo preuređenoj državi zajednički recimo... autonomna Bosna ili ne bude... mi smo to pitanje ostavili otvoreno”. Hrvatske aspiracije bile su tada utoliko zadovoljene što su u sastav Banovine (pored Dubrovnika, Šida i Iloka) odmah uključeni kotarevi (srezovi): brčanski, derventski, gradačački, fojnički, travnički. Osim ovih srezova Uredba je predviđala da u sastav Banovine uđu još neki. Odlaganje definitivnog opsega Banovine i povlačenje granice između srpske i hrvatske jedinice “rađalo” je nove varijante o Bosni i Hercegovini. Politički predstavnici Hrvata i sam Maček ispoljavali su dosta “tvrđ” stav iako su (u slučaju formiranja Hrvatske, eventualno, Srpske i Slovenačke banovine) dozvoljavali i opciju autonomnosti za Bosnu i Hercegovinu (i Vojvodinu). U ovom potonjem slučaju Maček ne samo da je bio protiv vraćanja srezova koji su već bili uključeni u sastav Banovine Hrvatske nego je računao i sa opcijom njene podjele između srpske i hrvatske jedinice. Bilo kako bilo onim što je urađeno i, posebno, onim što su mnogi predviđali, vjerovali, nadali se da će se zbiti obrazovanjem autonomne Banovine Hrvatske inauguriran je federalistički princip preuređenja zemlje ustanovljenjem hrvatske

autonomije. Načeto je načelo centralizma – temelja “državne zgrade” – Kraljevine Jugoslavije. U suštini akceptiran je federalistički princip uređenja države. To je bilo omogućeno primjenom već spomenutog “malog ustava” (čl. 116. Oktroiranog ustava). Njegove odredbe su zbog tijeka događaja ostale nesprovedene. Kruna je na temelju tog člana mogla djelovati i mimo ustavnih odredaba, ali je te izvanredne mjere moralo naknadno odobriti Narodno predstavništvo. Ono nije bilo raspušteno, izbori za novi hrvatski sabor nisu održani (do travnja 1941.) pa stoga ni sporazum od 26.8.1939. nije bio odobren.

Sklopljen kao tipičan kompromis predstavnika srpskih i hrvatskih buržoaskih krugova potpisani sporazum je u suštini antidemokratski akt. Nosio je u sebi klicu jalovosti jer je apsolutno zanemario nacionalne interese ostalih u Kraljevini Jugoslaviji. Nije gotovo nikog zadovoljio i izazvao je “poplavu” apetita dovodeći, ionako, razgrađenu državu na ivicu propasti. Nezadovoljni su bili ne samo akteri nego i mnogi unutar i hrvatskog (naročito desnica – ustaše) i srpskog nacionalnog korpusa (posebno njegovog konzervativnog dijela), Udružena opozicija, vojni establišment, dijelovi rimokatoličke i srpske crkve, strani faktori (Italija) revizionističke države.

Zastupnicima velikohrvatskih i velikosrpskih aspiracija, koje su se na eklatantan način svom žestinom eksponirale na tlu Bosne i Hercegovine, konfrontirao se autonomističkom koncepcijom nasljednik dr. Mehmeda Spahe. U ime JMO dr. Džafer Kulenović vidio je Bosnu i Hercegovinu kao četvrtu jedinicu. Naspram aneksionističkom kursu koji je diktiran iz Beograda i Zagreba našao se dotad ne baš koherentan muslimanski građanski politički front sa jedinstvenim zahtjevom zadovoljenja isključivo muslimanskih interesa. Na taj način na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni homogenizirale su se tri izrazito diferencirane vjersko-nacionalne grupacije. Nezadovoljstvom sa ponuđenim rješenjima statusa BiH oglasila se studentska omladina sa sveučilišta u Zagrebu i Beogradu zahtjevom za autonomiju, ali široko utemeljenoj na zasadama nacionalne ravnopravnosti, demokratije. U poznatom Trećem pismu (prosinac 1939.) bezrezervno se stalo na stanovište da bi svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljala tešku nepravdu svakom od njenih naroda. Ponuđeni program respektirao je egzistencijalne interese svih naroda utemeljene na “ravnopravnosti, jednakosti i uzajamnosti svih građana nezavisno od njihove vjerske, nacionalne i partijsko-političke pripadnosti”. Naspram oficijelnih oporbenih (desnih i lijevih) našli su se i oni, posebno po krajnjim ciljevima ultraški. Što se tiče Bosne i Hercegovine treba ih spomenuti – ne zaboraviti.

Srpski buržoaski krugovi pojačanim organizacionim radom na širenju mreže odbora i pododbora “Srpskog kulturnog kluba” (SKK), naročito na

rubnim, graničnim teritorijama koje su bile nastanjene Hrvatima i Muslimanima nastojali su da što šire i dublje prodru sa idejom "Srbi na okup". Polazeći od davno utemeljenih ciljeva velikosrpske politike SKK je zahtijevao da Bosna i Hercegovina pripadne srpskoj teritorijalnoj jedinici. Jedan od njegovih prvaka Stevan Moljević žestoko se okomio na zagovornike autonomije BiH, protivu se i pomisli njenog odvajanja od Srbije. Za njega je autonomističko Sarajevo bilo ništa drugo do nosilac "bošnjakluka". Zagreb i Sarajevo su, po tim stanovištima, "zanemarivali" Bosansku krajinu zbog "pohlepe". Ovoj oblasti bila je namijenjena uloga "zapadne predstraže Beograda kao nosioca državne nacionalne misli", centre koji bi "paralisao uticaj Zagreba i Sarajeva". Ne baš brojna, ali zato krajnje nepomirljiva hrvatska desnica (ustaše) bila je najžešći kritičar sporazuma. Dok se Maček zalagao za rješenje hrvatskog pitanja u granicama Jugoslavije, oni su sporazum koji je sklopio sa Cvetkovićem proglašavali kao direktnu izdaju hrvatskih interesa, njega shodno tome izdajnikom. Njihovi zahtjevi svodili su se na jednostavnu separatističku formulu – izdvojiti Hrvatsku iz sustava Jugoslavije, odnosno istu rasturiti. Plan pripajanja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj doživljavao se kao završna etapa ostvarenja "oca domovine" Ante Starčevića.

Duh sporazuma Cvetković-Maček lebdio je nad državom stvorenom 1.12.1918. u pokušajima njegovih aktera kao da su se sublimirali svi dotad neuspjeli pokušaji pronalaženja rješenja za prevazilaženje socijalnih, nacionalnih, konfesionalnih, kulturnih suprotnosti koje su se amalgamirale u dugotrajnim etapama historijskog procesa što se odvijao na prostorima Kraljevine SHS. Temelji na kojima je stvorena prva zajednička država južnoslavenskih naroda dobrano su u toku dvije decenije postojanja bili uzdrmani. Pokušaj da se pokrene njeno preuređenje ostaje samo to.

Bosna i Hercegovina je u svakom od ovdje samo spomenutih najznačajnijih događaja u periodu između dva rata bila nezaobilazan faktor sveukupnih zbivanja. Upravo na njenim prostorima i oko njene sudbine u kontekstu razrješenja jugoslavenske enigme ne samo da se nisu našla razrješenja, nego, naprotiv, ona je postala neposredno poprište sučeljavanja novih, još žešćih suprotnosti. Strasti različitih sadržaja, utemeljene na neprevaziđenim razlikama, politici onih koji su bili u prilici da "vode" narode razbuktavale su se do usijanja. Usložnjena cjelokupna, ne samo unutarnja – jugoslavenska, nego i vanjska – međunarodna situacija, jednostavno je prekinula jedan dug, prirodan proces, posebno onaj segment koji se odnosi na definitivno preuređenje države. Jednostavno, više nije bilo vremena ni za jednu opciju. Samo šest dana nakon sklapanja sporazuma počeo je Drugi svjetski rat. Na redu su bili novi, ništa manje značajni i sudbonosni događaji sa starim i novim akterima.

LITERATURA

- Nikola Babić Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga. Prilozi Instituta za historiju radničkog pokreta u Sarajevu (dalje Prilozi), 3/1967, 7/45.
- Dana Begić Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček, "Prilozi", 2/1966, 177 -191.
- Dušan Bilandžić Historija SFRJ, Zagreb, 1985.
- Ljubo Boban Maček i politika HSS, Zagreb, 1974, knjiga II.
- Ljubo Boban Sporazum Cvetković- Maček, Beograd, 1965.
- Ferdo Čulinović Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja, Zagreb, 1961.
- Ferdo Čulinović Jugoslavija između dva rata, knjiga I-II, Zagreb, 1961.
- Enciklopedija
Jugoslavije Zagreb, 1983, Separat "Bosna i Hercegovina"
- Ahmed Hadžirović Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941. Beograd, 1978.
- Kemal Hrelja Industrija i saobraćaj u BiH, 1929-1941, prilozi, 2/1966.
- Grupa autora Istina o Bosni i Hercegovini, Činjenice iz historije BiH, Sarajevo, 1991.
- Kemal Hrelja Stanovništvo i poljoprivreda BiH 1929-1941, Zbrnik radova Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, 1/1996.
- Milan Gaković Savez zemljoradnika, Sarajevo, 1982.
- I. Božić, S. Ćirković,
M. Ekmečić,
V. Dediđer Istorija Jugoslavije, Beograd, 1972.

- Tomislav Išek Djelatnost hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature, Sarajevo, 1981.
- Tomislav Išek Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941, Sarajevo, 1991.
- Donia J. Robert Fine V.A. John, Jr, Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali, Sarajevo, Fania, 1995, 238 str.
- Ibrahim Karabegović O osnovnim karakteristikama razvitka radničkog pokreta u BiH, Prilozi 11-12
- Bogdan Krizman Bosna i Hercegovina i jugoslavensko pitanje u 1918. Prilozi 4/1968.
- Branko Petranović Historija Jugoslavije, Beograd, 1981.
- Svetozar Pribičević Diktatura kralja Aleksandra, Beograd, 1952.
- Atif Purivatra JMO u političkom životu Kraljevine SHS, Sarajevo, 1974.
- Milan Stojadinović Ni rat, ni pakt, Jugoslavija između dva rata, Rijeka, 1970.
- Nedim Šarac Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. sa posebnim osvrtom na BiH, Sarajevo, 1975.
- Nusret Šehić Srpski građanski krugovi politički prema pitanju preuređenja države i položaj BiH, Prilozi 4/1968.
- Ljubomir Zovko Bosna i Hercegovina 1918-1943. Državno pravni položaj, Mostar, 1990.
- Enver Redžić Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u BiH, Sarajevo, 1993.

THE SUMMARY

Dr Tomislav Išek

"Bosnia and Herzegovina from the constitance to the destroying of the first state (1918-1941) the national ethnoses between the centralism and the force to recognize the state."

The contribution of Dr Tomislav Išek who treated the most characteristic parts of the history of B&H between the two world wars, was written especially as the part of a long continuity of historical happenings on this area and it can be studied only as a such. The frame of it is consisted of the end of the first and the beginning of the second cataclysm and the contents the specificity of the whole life in the first common state of the South Slovenians. (The Kingdoms SCS form 1929 called The Kingdom of Yugoslavia).

The emphasized elaboration of political problemacy is done in the context of the questions which were the focus that was present during the whole period of its existence (the way of forming the state, its constitution, the fighting for the same political facts - the facts from the Castle to the political parties, elections...) The interests of the nations were represented in the organizations put in the interests of the organizations of political lives (legal and illegal). For the understanding of the history of B&H between the wars, according to the author, it is very important to notice the different high nationally-political aims of the ethnoses all of the three groups at the time of the Uniting 1.12.1918, the orientation of Serbs and Croats on their sources in Belgrade and Zagreb, and special autonomism of the third (the Moslems). The same historical act of the uniting forced by the way it was done and the conditional differences which "came in" with some nations in the new - formed state produced many - decades presence of a such difficult questions, as the shape of ruling (monarchy-republic), the organization (centralism) which were not in the given context of the political relationship (In the times of pseudo parliamentarism from 1921 until 1929), the tyranny (1929-1935) could be put or even more solved. Giving the reader, on a such small space, the opportunity to see the basis of that relatively short, but very tumultuous period of the new century's history of B&H, the author elaborated only some of the most important facts about the population, economy and the cultural circumstances, religious communities, analyzed the character of the government and political organization whose chronological constant following

through the inter – periods (1921-1929-1935-1939-1941), and it must be understood as the frame to the content of the process and the happenings which had marked the state as well, B&H separately and its multiconfessional, multinational, multicultural population.

To the contribution of Dr Išek it can be concluded that B&H was in the period between 1918 until 1941 an unavoidable factor of the all happenings in the "between the wars Yugoslavia".

It and its people were (especially 1939) in the middle point of the opposite Croatian; Serbian interests about the reorganizing of the state with the absolute avoiding of the interests of the Bosnian-Herzegovian Moslems (Bosniaks). One long and natural process was interrupted once again with the beginning of the Second World War.

BOSNA I HERCEGOVINA U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA

Mr. Seka Brkljača,
Mr. Muhidin Pelesić i
Mr. Husnija Kamberović

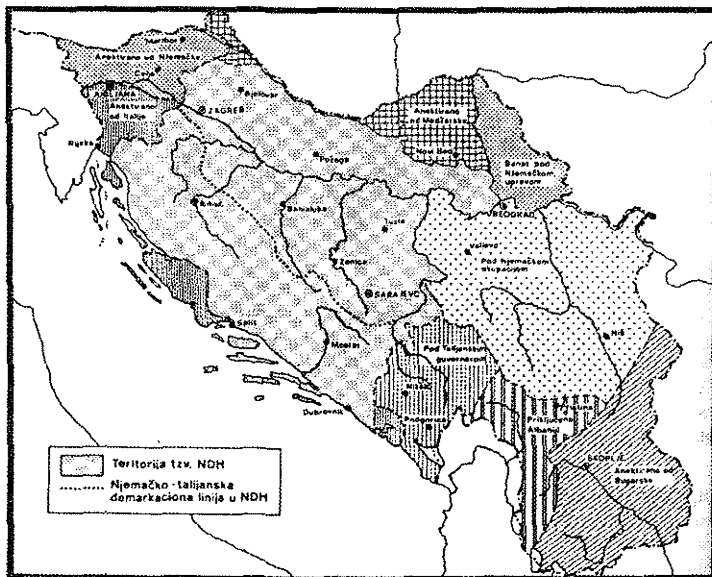
Okupacija 1941. godine i okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini

Polovinom marta 1941. godine Hitler se već pripremao za napad na SSSR i pretvorio je srednju i jugoistočnu Evropu u stratezijsko zaleđe i snabdjevačku bazu novog fronta. Kao glavna karika u lancu planiranih i provedenih mjera s ciljem pacifikacije i osiguranja Balkana, kao "magacina i čekaonice", bilo je i uvlačenje Kraljevine Jugoslavije u Trojni pakt 25. marta 1941. Ali, razvoj političke situacije nastale u Jugoslaviji, 27. marta dovodi do radikalnog zaokreta u njemačkoj jugoistočnoj politici. Martovski događaji, državni udar i provala narodnog nezadovoljstva, sa jakim antifašističkim nabojem, izražen kroz brojne demonstracije po jugoslavenskim gradovima, ugrozili su ne samo njemački, prestiž i doveli u pitanje planirane termine operacija na Istoku nego su predstavljali i potencijalnu opasnost po vojno-privredne interese Trećeg Rajha u ovoj oblasti. Hitler reaguje munjevito, te nacisti aprilskim ratom dotadašnju političku i privrednu ekspanziju i penetraciju u Jugoslaviji zamjenjuju nasilnom.

Ujutro 6. aprila 1941. pedesetak njemačkih i talijanskih divizija otpočelo je silovit i iznenadan koncentričan napad na Jugoslaviju, a njima su se narednih dana pridružile bugarske i mađarske divizije. Državni aparat i kraljevska vojska otkrill su svu trulež režima nataloženu tokom godina i raspali se pred ovim naletom. Moderno naoružane i dobro vođene trupe agresora prodirale su na jugoslavensku teritoriju bez većeg otpora njene vojske, koja je bila slabo opremljena, dezorganizovana i velikim dijelom zahvaćena psihozom defetizma i kapitulantstva, koju su širili ne samo profašistički elementi nego i predstavnici vladajućih krugova i mnogi generali kraljevske vojske.

Teritorija Bosne i Hercegovine bila je u ratnim planovima vojske Kraljevine Jugoslavije predviđena kao pozadinsko područje. Međutim, nadiranje njemačkih snaga, zbog slabljenja otpora jugoslavenske vojske koja se raspadala, prenijelo se veoma brzo na slabo zaštićen centralni dio zemlje, te 13. aprila okupatorska vojska stupa na teritoriju BiH, i to divizije 46. njemačkog korpusa, koje su prešle Savu i Drinu, i za svega četiri dana ovladale važnijim komunikacijama: Nijemci su 15. aprila zauzeli Sarajevo, zarobivši prethodno na Palama glavninu Vrhovne komande, a u naredna dva dana su preko Mostara izbili na jadransku obalu. Osvajanjem Sarajeva i zarobljavanjem Vrhovne komande praktično se završava okupacija Jugoslavije. Na teritoriji Bosne i Hercegovine u trenutku potpisivanja bezuvjetne kapitulacije 17. aprila našlo se desetak divizija iz sastava dva njemačka i četiri talijanska korpusa. Te snage potpomognute proustaškim elementima češljaju teritorij BiH, radi razoružavanja ostataka jugoslavenske vojske i zapljene naoružanja i cjelokupne vojne i druge opreme i dobara, koji se podvode pod ratni plijen.

Što se tiče položaja i daljne sudbine Bosne i Hercegovine neposrednih priprema agresije na Jugoslaviju kao i u vrijeme vođenja borbenih djelovanja, tok vojnih, a naročito političkih zbivanja tih dana dovest će do nekoliko varijanti za rješenje ovoga pitanja. Na bazi ostvarenog velikog preimućstva u slamanju otpora vojske Kraljevine Jugoslavije i ostvarenog prestiža oko

Podjela Jugoslavije 1942. godine

proglašenja Nezavisne države Hrvatske još 10.4.1941. godine, kao i na osnovu potvrđene mogućnosti postizanja odlučujućeg uticaja u njoj i određenom podrškom protiv talijanskih maksimalističkih zahtjeva, a vješto se koristeći pred Talijanima ustaškim krilaticama da je "BiH srce Hrvatske", da BiH ulazi u NDH na osnovu "historijskog prava", nacisti su vrlo taktično, a i svjesno prikrivali presudne vojno-privredne interese za koje je bila značajna Bosna i Hercegovina.

U tom smislu će se demarkaciona linija, kao taktička linija razganičenja njemačkih i talijanskih trupa u toku izvođenja ratnih operacija, zadržati i pretvoriti, od čisto vojnog, u politički i ekonomski faktor, koji će imati dalekosežan značaj za razvoj političkih odnosa Njemačke i Italije, posebno u oblasti BiH. Demarkaciona je linija išla kroz BiH od Bosanskog Novog preko Prijedora, Banje Luke, Jajca, Travnika i južno od Sarajeva do Rudog. S ciljem osiguranja svojih privrednih interesa i komunikacija važnih za vođenje rata, Treći Rajh je zadržao pod svojom okupacijom NDH, u čemu se našao i 31. bosanski srez, s površinom od 29.121 km² i 1.647.462 stanovnika, dok je u talijanskoj okupacionoj zoni bilo 27 predratnih srezova, s površinom od 22.112 km² i 1.026.420 stanovnika.

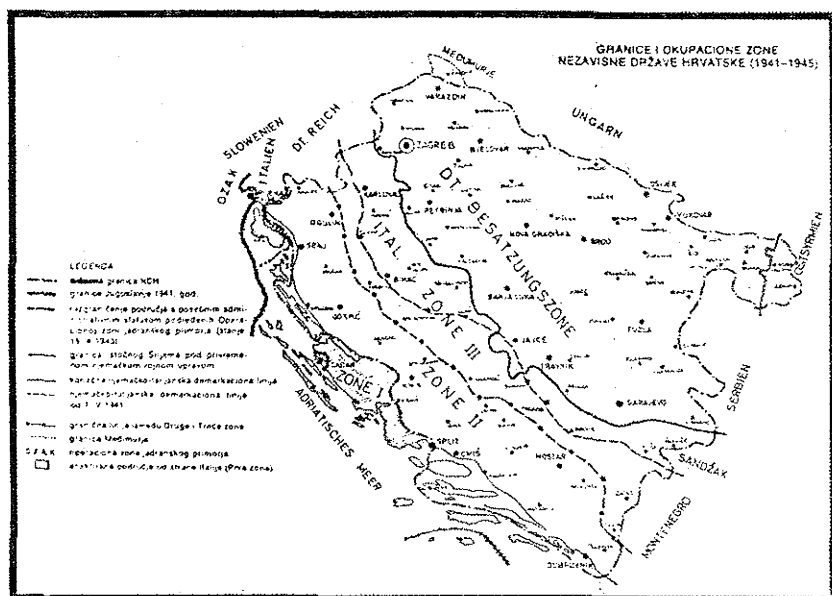
Primat njemačkog nad talijanskim okupatorom bio je vidljiv na raznim poljima djelovanja, a posebno u ostvarivanju vojno-privrednih interesa Trećeg Rajha u BiH. Sama demarkaciona linija bila je po njemačku stranu tako koncipirana da je u sjevernoj zoni ostavljala najznačajnije privredne regione, bogate rudama, drvetom i industrijskim postrojenjima, kao i glavne drumske i željezničke saobraćajnice, te veće gradske i industrijske centre. Da stvar za Talijane bude gora, oni su još morali dozvoliti njemačkom partneru da, zbog "interesa Osovine i zajedničkog vođenja rata", eksploatiše neka privredna dobra, a posebno boksitna nalazišta u talijanskoj okupacionoj zoni, oko Ključa, Bosanske Krupe i u Hercegovini, Mostar, Široki Brijeg, itd. Talijani takve povlastice za uzvrat nisu mogli očekivati.

Njemačke interese u NDH, a time i u BiH, neposredno po okupaciji štitio je 51. armijski korpus, čije su dvije divizije bile razmještene u BiH. Sjedište 132. divizije bilo je u Banjoj Luci, a 183. u Sarajevu. Stacioniranje ovih posadnih jedinica pretežno u BiH govori o vojno-privrednom interesu i značaju ovog teritorija za Treći Rajh. Njihov je zadatak bio da osiguraju eksploataciju privrednih bogatstava iz BiH da čuvaju komunikacije strategijsko-privrednog značaja, i da potpomognu formiranje, jačanje i učvršćavanje kvislinške ustaške vlasti, kao produžene ruke njemačkih političkih i vojno-privrednih interesa u ovome prostoru. Nijemci su žurili da što prije na tu vlast prenesu obaveze, proistekle iz njihovih interesa i da tako uspostave

eksploataciju prirodnih privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine putem bilateralnih trgovinskih ugovora sa vladom i organima NDH, uz kontrolu njemačkih nadležnih faktora koncentrisanih u najvišem diplomatskom i vojnom predstavništvu Trećeg Rajha u NDH. Uspostava institucija i funkcija okupacionog globala Trećeg Rajha u NDH, a time i u BiH bila je osnovna pretpostavka za što efikasnije otvaranje jednog od važnih kanala za odlivanje najraznovrsnijih dobara i roba, potrebnih za održanje i podizanje ratnog potencijala Trećeg Rajha. U centru tog interesa u NDH bilo je bosansko-hercegovačko područje, prvenstveno bitno i važno za eksploataciju boksitne i željezne rudače, mangana i drveta.

Prostor Bosne i Hercegovine južno od demarkacione linije, nalazio se pod kontrolom dva okupaciona talijanska korpusa: 6. korpus, sa štabom u Splitu, bio je nadležan za područje zapadno od rijeke Neretve, a 17. korpus sa sjedištem na Cetinju, kontrolisao je prostor istočno od Neretve. Civilna uprava na talijanskom okupacionom području BiH bila je povjerena civilnim komesarima pri korpusima. Te trupe će, kao potencijalni faktor, otvarati Italiji široku mogućnost za ostvarivanje njenih političkih i vojno-privrednih aspiracija u BiH. Talijanima se nije žurilo da pomažu stvaranje organa NDH, jer su u jačanju NDH i njenom sve većem oslanjanju na Njemačku, vidjeli potencijalnu snagu koja se suprotstavlja realizaciji njihovih pretenzija na najveći dio teritorija, od jadranske obale do Save.

Za razliku od Nijemaca, koji su u NDH da bi osigurali svoje interese nastupali dosta prikriveno, Talijani su svoje nezadovoljstvo zbog jednostranog krojenja osovinske politike izražavali sasvim otvoreno. Dok su Nijemci svoje vojno-privredne interese u BiH provodili i ostvarivali kroz adekvatne organe NDH u BiH, Talijani su svoju okupacionu politiku vodili pomoću vojnih jedinica i široke mreže raznih institucija u njima. U svojoj ekspanzionističkoj politici na prostorima koji su ušli u NDH, Talijani su veliku pažnju posvećivali Bosni i Hercegovini, koju su smatrali, inače najbogatijom oblasti NDH. Boreći se da zaštite, prije svega, postojeće privredne povlastice, prvenstveno i tradicionalno vezane za bosansko drvo, i boreći se za nove (ugalj, željezo) talijanski se privredni interes uglavnom ostvarivao u slobodnom zahvatanju, od njenih trupa, svih vrsta dobara, koja nisu bila poklopljena direktnim njemačkim interesom. Bosna i Hercegovina je neposredno po okupaciji i ulasku u kvilinsku državnu tvorevinu NDH, postala poligon s kojeg se pljačkaju dobra, bez obzira u čije se ime vrši ta pljačka, da li u ime ustaške države ili u ime okupacionih sila. Izbijanjem ustanka uzdiže se NOP, kao rušilac i korektor ostvarivanja ekonomskih interesa, bilo za sam ustaški poredak, bilo za vojno-privredne interese Trećeg Rajha i Italije. U nastojanjima da zadovolje ove

Granice okupacije zone NDH (1941-1945)

interese upravljači okupacionih sistema primjenjuju sve više represivne mjere, pri čemu je u prvom redu podvučena upotreba vojne sile.

Na primjeru Bosne i Hercegovine najbolje se mogla sagledati "samostalnost" Nezavisne države Hrvatske. Što se ustanak više širio i interesi okupatora bili ugroženiji, ozbiljno su se poljuljali i inače slabi temelji NDH. Ustaški režim je nestajao na oslobođenoj teritoriji, a u ostalim područjima je životario, zahvaljujući prvenstveno njemačkim okupacionim trupama i institucijama. A kako su okupacioni sistemi bili sračunati na to da se osiguraju interesi njemačkog i talijanskog okupatora, ponajmanje se vodilo računa o autoritetu vlasti NDH, kod talijanskog okupatora otvoreno, a kod njemačkog prikriveno i zakamuflirano, a i to se gubilo onoga trenutka kada su njemački interesi bili dovedeni u pitanje. Svako novo žarište nemira u BiH, a kasnije i cijelu Bosnu i Hercegovinu Nijemci su proglašavali vojišnom prostorijom, što je značilo suspendovanje svake, čak i okupacione vlasti i njenu predaju u ruke komandanata njemačkih trupa.

Položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj državi Hrvatskoj

Nezamislivost postojanja NDH bez Bosne i Hercegovine bila je polazna tačka u ustaškim koncepcijama, koja je vidljivo obilježavala političku propagandu od samog početka organiziranog djelovanja te skupine. Rezime pogleda ustaša iz perioda "prve emigracije" na pitanje mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u njihovoj politici dovoljno je jasno bio formuliran u jednom Pavelićevom tekstu iz jula 1938, koji je bio internog karaktera i služio kao uputstvo za vođenje političke propagande. U njemu je Pavelić dao direktivu ustašama, da se ne smije dozvoljavati da se o Bosni i Hercegovini govori kao o posebnim zemljama, i da se Muslimane razlučuje od hrvatskog naroda, jer je po njemu, Bosna srce hrvatske zemlje a Muslimani plemeniti dio hrvatskog naroda. Kako se jasno vidi, ovdje su sadržani svi bitniji elementi ustaške koncepcije u pogledu Bosne i Hercegovine: a) Bosna i Hercegovina je u historijskom, odnosno državno-pravnom smislu smatrana hrvatskom zemljom; b) u etničkom pogledu, Bosnu i Hercegovinu najvećim dijelom naseljava hrvatsko stanovništvo, čijim su sastavnim dijelom smatrani i Muslimani; c) Bosni i Hercegovini je, iz strateških i propagandnih razloga, bila namijenjena centralna uloga u stvaranju NDH.

Dolazak ustaša na vlast i uspostava NDH, proglašene 10. aprila 1941. uz pomoć Trećeg Rajha i Kraljevine Italije, označavali su početak nove etape ustaške politike prema pitanju Bosne i Hercegovine. To, međutim, nije označavalo nikakvu kvalitetnu promjenu u dotadašnjoj ustaškoj koncepciji. U novoj situaciji radilo se, prvenstveno, o težnjama da spomenuta koncepcija dođe do što konkretnijeg izraza. Prema tome, ustaše su na primjeru koncepcije o rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine u sklopu NDH nastojali pronaći jednu od bitnih potvrda svoje dotadašnje politike. Pavelić je zakonskom odredbom. 7. juna 1941, odredio istočnu granicu NDH na Drini, čime je obuhvatio Bosnu i Hercegovinu sa istočne strane. Ustaška propaganda tih je dana nazivala istočnu granicu "međom na Drini" i "kineskim zidom" koji će Hrvate "za sve vijekove dijeliti od Srba", odnosno; "koji će dijeliti kulturni zapad od barbarske Srbije".

U prvim danima postojanja NDH, ustaški dužnosnici stavili su sebi u zadatak da do definitivnog rješenja o ulasku Bosne i Hercegovine u sastav ove kvislinske "hrvatske države" svojim njemačkim i italijanskim zaštitnicima pokažu od kolike je životne i historijske važnosti spomenuta pokrajina za opstanak i razvoj novostvorene države. Poslije toga, bilo je predviđeno da se sprovede kroatizacija Bosne i Hercegovine, odnosno da svi Hrvati i Musli-

mani pihvate ustaška načela rješavanja hrvatskog nacionalnog pitanja uključivanjem u taj plan "čišćenje" nehrvatskog elementa.

U tom okviru, politička akcija ustaša imala je opći karakter i u njoj je učestvovao reprezentativni sastav ustaških dužnosnika, proustaški orijentiranih publicista, znanstvenika, stručnjaka raznih profesija i mnogih drugih. Svi oni su u javnim nastupima i pisanom riječju u štampi i posebnim publikacijama ukazivali na značaj Bosne i Hercegovine za NDH.

U tom je kontekstu razumljiva suglasnost ustaškog vrha sa obnarodovanjem odluke o preseljenju "središta – centra NDH" u Banju Luku. Takva odluka, ustvari, nikada nije bila zvanično donesena nego se njome samo operiralo kao uvjetnom kombinacijom, ako događaji krenu za ustaše u željenom pravcu. Kao moralnu podršku tim kombinacijama, Pavelić je 29. aprila 1941. donio jedino odluku da se u Banju Luku "preseli Podpredsjedništvo vlade", što je učinjeno 4. maja iste godine. Sve ostalo što se odnosilo na Banju Luku kao "centar", djelo je Viktora Gutića, ustaškog stožernika u Banjoj Luci. U skladu sa takvim stanjem stvari, ustaški poglavnik pokazivao je razumijevanje prema propagandnim tvrdnjama iz septembra 42. godine prema kojima on, navodno, "prenosi prijestolnicu u Banjaluku, u koju će ona ostati", jer NDH "bez Bosne ne može sačuvati svoje slobode".

Kada je riječ o teritoriji NDH (110.000 km²), isticano je da Bosna i Hercegovina ogubihvaća skoro polvinu njene površine (51.000 km²). Ustaška propaganda ukazivala je i na činjenicu da je Bosna i Hercegovina po svom geografskom položaju "u sred sriede" NDH, "te spojnica i najprirodnija veza između žitorodnog sjevera i hrvatskog juga i mora". Osim toga, Bosna i Hercegovina bila je proglašena za "vojnički najprirodnije uporište za odbranu samosvojnosti Nezavisne Hrvatske". Poseban značaj i vrijednost Bosne i Hercegovine za NDH, sljedbenici ustaških ideja vidjeli su u "njenim prirodnim bogatstvima a posebno u bogatstvu šuma i ruda". U upotrebi je bio podatak da je "oko 62 posto od cjelokupne površine a u iznosu od dva milijuna hektara pokriveno šumom".

Naglašavana je propagandna tvrdnja da je Bosna i Hercegovina u sebi sačuvala "mnogobrojne vrlo važne stare tradicije iz najstarije hrvatske prošlosti". Ovim pozivanjem na narodnu tradiciju i ukazivanjem na Bosnu i Hercegovinu kao na podneblje pod kojim su se "krunili prvi hrvatski kraljevi" i održavani "prvi znameniti hrvatski narodni i državni sabori" ustaške vlasti nastojale su da se predstave kao baštinici i zaštitnici hrvatske tradicije, potencirajući pravaško naslijeđe Ante Starčevića. Istovremeno, predstavljali su se i kao nosioci državotvorne misije za buduća vremena.

Potenciranjem činjenice da preko Bosne i Hercegovine prolaze prirodne komunikacije od Podunavlja prema Jadranskom moru ustaše su na posredan način stavljali do znanja značajan interes Trećeg Rajha za bosansko-hercegovački prostor, čijom je milošću ovaj i ušao u sastav NDH. Ukazivanjem na veliko historijsko značenje dobitka Bosne i Hercegovine, vladajući krugovi NDH maskirali su gubitak velikog dijela jadranske obale, ustupljenog Italiji. Međutim, prešutkujući značaj Bosne i Hercegovine kao strateškog područja za osovinske sile i posebno, neophodne sirovinske osnove njemačke ratne industrije, ustaški vrh je praktično zataškavao jedan od razloga svoje "nezavisnosti".

Ako se pogleda u cjelini, ustaška koncepcija o mjestu i ulozi Bosne i Hercegovine u stvaranju NDH bila je od samog početka ozbiljno uzdrmana. Pored neznanstvenosti teorijskog tumačenja povijesnog razvoja Bosne i Hercegovine kao isključivo hrvatskih zemalja, tome su u postojećoj situaciji naročito pridonijela dva elementa ustaške, politike. To su bili, s jedne strane, politika obračuna sa Srbima, a s druge dokazivanje hrvatstva Muslimanima.

Nastojeći ojačati svoje pozicije, ustaški režim je otpočetak isticao svoju, navodnu, naklonost prema muslimanskom stanovništvu. Međutim, iza toga se krila hladna računica osnovne tendencije ustaške politike koja se ogledala u širokoj političkoj akciji dokazivanja " hrvatstva" Muslimana. To je bio nastavak već formuliranih pogleda na pitanje Muslimana iz razdoblja prije stvaranja NDH, a nova situacija pružala je daleko veće mogućnosti za njihovo propagiranje. "Muslimansko pitanje" bilo je najviše povezano sa razmatranjem mjesta i uloge Bosne i Hercegovine u ustaškoj koncepciji države. Kada je to pitanje razmatrano, Muslimanima je, iz političkih razloga, sugerirano da vjeruju u to kako su oni zaista značajan faktor u NDH.

Već u poruci vojskovođe Slavka Kvaternika "bosanskohercegovačkim Hrvatima", objavljenoj 25. aprila 1941. u sarajevskoj štampi, naglašeno je da je u međuratnoj Jugoslaviji Muslimanima prijetila opasnost da ih "nestane sa lica ove hrvatske zemlje", ali i obećanje ustaškog vrhovništva da će za sva "vremena muslimanska ognjišta ostati slobodna, jer će prije i zadnji Hrvat izginuti negoli mi vas napustiti". U gotovo identičnoj intonaciji bila je sročena i Pavelićeva poruka, koju je u njegovo ime prenio Slavko Kvaternik. Ustaše su iskoristili i političko naslijeđe pravaške ideologije Ante Starčevića, posebno varijacije na temu Muslimana u Bosni i Hercegovini. Isticano je da je Ante Starčević prvi u Evropi ustao u odbranu bosanskohercegovačkih Muslimana, kao i to da ih je smatrao "najčistijim Hrvatima" i "cvijetom hrvatstva".

Ne gubeći nadu da će Sandžak ući u sastav NDH, ustaške vlasti budno su pratile situaciju i dočekivale poslanstva koja su sandžački Muslimani, preko Sarajeva, slali u Zagreb, tražeći "da Sandžak, koji je sastavni dio Bosne i Hercegovine, uđe u sklop Države Hrvatske". Nastojeći da motivira bosanske Muslimane za podršku akciji priključenja Sandžaka Nezavisnoj državi Hrvatskoj ustaše su posredstvom svoje propagande podizali temperaturu javnosti, izvještavajući o "strašnom stanju sandžačkih Muslimana" i "njihovom položaju u dva zadnja decenija".

Pavelićev doglavnik Ademaga Mesić je 26. jula 1941. u Sarajevu, na sastanku predstavnika bivših zemljoposjednika iz Bosne i Hercegovine, izjavio da, ako Sandžak ne dođe u sastav NDH, Muslimani se mogu vratiti u Bosnu i Hercegovinu gdje će dobiti zemlju. Isto je važno i za Muslimane koji su se iselili u Tursku. Međutim, i pored grčevitih ustaških nastojanja, koja su podržavali i neki muslimanski krugovi, da Sandžak uključe u okvir NDH, to im nije pošlo za rukom, najprije zbog upornog, negodovanja Italijana i slabe podrške Nijemaca, kao i zbog prisustva četnika i partizana na tom prostoru.

Pokušaj da se negiranje nacionalnog razvoja kompenzira naglašavanjem vjerskih razlika samo je pridonio bržem sagledavanju pravih namjera ustaške politike prema Muslimanima i, u vezi sa time, bržem diferenciranju i polariziranju političkih snaga. Naime, svijest o nacionalnoj posebnosti bosanskih Muslimana sve se više suprotstavljala kroatizaciji, prerastajući u otvoreni otpor, koji je još bio potenciran i saznanjem da ni hrvatski narod nije u cijelosti ustašama priznavao status nosilaca nacionalnog pokreta. Isto tako, manipuliranje vjerom i vjerskim osjećanjima Muslimana izazivalo je otpore, tim više što se radilo samo o formalnoj ravnopravnosti dviju vjera. Katoličanstvo je u NDH bilo u povlašćenom položaju na štetu prava islamske zajednice. U pojedinim listovima, kao što je "Katolički tjednik", vršena je propaganda, da NDH treba biti isključivo katolička država. Odbojnost kod bosanskih Muslimana izazivale su i uvrede objavljene u ovakvim glasilima u kojima su oni nazivani "muhamedancima" i izjednačavani sa bezbožnicima i paganima na koje treba da se, navodno, proširi nebesko carstvo. Iza ovoga se ustvari krije namjera katoličkih krugova za stvaranjem uvjeta koji će postepeno omogućiti minimiziranje statusa muslimanskog stanovništva u NDH iza čega bi trebala slijediti kroatizacija koja je uključivala i ideju o njegovom pokrštavanju.

Jedan od osnovnih političkih ciljeva ustaškog režima bilo je plansko raspirivanje antisrpskog raspoloženja kod bosanskomuslimanskog stanovništva. Među prvim koracima u tom pogledu bilo je ukidanje starog muslimanskog prosvjetno-kulturnog društva "Gajret", koje je prije II svjetskog

rata bilo jedan od pobornika prosrpske orijentacije. S druge strane, u NDH je favorizirano prosvjetno-muslimansko društvo "Narodna uzdanica", koje je bilo prohrvatski orijentirano. Takvi postupci ustaške politike u izrazitom favoriziranju jednog društva na račun uništavanja drugog nailazili su na vidljiv otpor i u samom članstvu "Narodne uzdanice". To je i shvatljivo, ako se ima u vidu činjenica da je i u "Narodnoj uzdanici" i "Gajretu" većina članstva bila iz najširih slojeva bosanskomuslimanskog stanovništva, koje je kroz kulturno-prosvjetnu djelatnost ispoljavalo vidljivo demokratsko raspoloženje, dok su prohrvatske i prosrpske tendencije obilježavale, u prvom redu, rukovodstva tih društava.

Ustaška vlast u Bosni i Hercegovini uspostavljena je do jula 1941. Izvršena je podjela teritorija na velike župe tako da su pojedine župe zahvatale dijelove teritorija Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kako bi se eliminirala posebnost Bosne i Hercegovine i afirmirala teza o njoj kao, narodnom, historijskom dijelu Hrvatske. Paralelno sa organima vlasti formirani su i organi i vojne formacije ustašog pokreta a, također, i jedinice domobranstva NDH.

Biološko uništenje Srba i Jevreja trebalo je osigurati stvaranje "čistog hrvatskog prostora". Rješenje jevrejskog pitanja bilo je kopija "rasne politike" Trećeg Rajha, dok se pitanje Srba predstavilo kao specifičan problem ustaškog režima.

S ciljem smanjenja i eliminiranja otporne snage Srba u NDH, ustaše su osim terora praćenog masovnim likvidacijama i protjerivanjem, primjenom nasilnog prevođenja na katoličanstvo, priredili i propagandni potez sa osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve. Fizičkim uništavanjem, iseljavanjem i prekrštavanjem Srba ustaše su htjeli dokazati da je riječ o prostoru koji pripada isključivo hrvatskom narodu, uključujući i Muslimane kao, navodno, njegov sastavni dio. Srbi su, prema ustaškim shvaćanjima, bili strani element na hrvatskom tlu i njihov opstanak nije bio predviđen u uvjetima postojanja "novog poretka" u NDH.

Ustaše su, po ugledu na naciste, bili fanatični antisemiti odani ideji rasističkog genocidnog programa Trećeg Rajha. I pored prijetnji ustaških vlasti upućenih onima koji su imali namjeru zaštititi Jevreje od progona, ostalo je upamćeno i zabilježeno da su mnoge muslimanske porodice skrivale i spašavale Jevreje. Ustaška kampanja protiv Jevreja vođena je nemilosrdno. Ne ograničavajući se samo na biološko uništavanje Jevreja, genocidni postupak uključivao je prethodno podvrgavanje teškim poniženjima, duševnim patnjama i fizičkim zlostavljanjima, te pljačkanje njihove imovine i uništenje kulturnih tekovina. Jedna stara kultura, koja je nekoliko stoljeća živjela na

bosanskohercegovačkom tlu, bila je tako gotovo uništena a najveći dio pripadnika ove zajednice uglavnom ubijeni. Postupci ustaškog režima izazivali su od početka veliko uznemirenje u bosanskomuslimanskom narodu. Pokazivalo se da vlasti NDH u sprovođenju svojih ciljeva mogu naići na odziv tek manjeg broja Muslimana. Masovni pokolji nad Srbima širom Bosne i Hercegovine, u kojima su sudjelovali i malobrojni ustaše Muslimani, izazivali su nezadovoljstvo i negodovanje u bosanskomuslimanskom narodu, ali i sve veću zabrinutost za vlastitu sigurnost. Situaciju je otežavala i perfidna namjera ustaških vlasti koje su nastojale uvjeriti javnost u iskonstruiranu i lažnu tezu prema kojoj su, navodno, za pokolje nad Srbima isključivo odgovorni Muslimani. S tim su ciljem ustaše, Hrvati, koji su uništavali srpsko stanovništvo, stavljali na glave fesove i dozivali se muslimanskim imenima. Tako su hrvatski krugovi unutar ustaške organizacije namjeravali izazvati talas srpskih osveta nad Muslimanima koji bi, prema zamislima Zagreba, tražeći oslonac sigurnosti kod Hrvata, postali potpuno ovisni od njih.

Pitanje održanja života i imetka postalo je osnovna preokupacija Muslimana u najširim razmjerima zbog sve vidljivije psihoze straha od posljedica ustaške politike prema Srbima. Četnički pokolji muslimanskog stanovništva, koji su uslijedili, davali su toj psihozi smrtnu težinu i ozbiljnost. Među Muslimanima je stvoreno uvjerenje kako je cilj ustaškog režima da se između njih i Srba izazove mržnja i obračunavanje, a posebno u krajevima gdje oni žive jedni uz druge. Sistem koji je korišćen s ciljem istrebljenja Srba, Muslimani su smatrali nedoličnim dvadesetog stoljeća. Osim toga, kod Muslimana je postojao strah da će se ovaj sistem, nakon ustaškog obračuna sa Srbima, moguće primijeniti i na njih.

U sve ozbiljnijem opozicionom raspoloženju u bosanskomuslimanskom narodu posebno mjesto imala je akcija uglednih građana, koja se manifestirala u otvorenom protestu protiv ustaškog terora nad Srbima. Bio je konkretan odjek duboke zabrinutosti koja je zahvatila i muslimanske građanske političare. Rezultat toga bile su poznate muslimanske rezolucije izdate u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli, a neke indicije ukazuju na to da su rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom i moguće u još nekim bosanskim mjestima. Spomenute rezolucije bile su donesene od septembra do decembra 1941. Njihovi inicijatori i potpisnici bili su predstavnici muslimanskih organizacija i istaknute ličnosti muslimanskog javnog života. Začetak svim ovim rezolucijama, prije svega sarajevskoj, skupštinski je zaključak organizacije ilmije "El Hidaje" od 14. augusta 1941. U tom skupštinskom zaključku javno je protestirano protiv ustaških, zločina. Osuđeno je i sudjelovanje Muslimana u spomenutim zločinima, a

skupština se i ogradila od njih. "El Hidaje" je u skladu sa načelima islama apelirala na Muslimane kao vjernike da se klone svakog nasilja. Uz to, apeliralo se na vlasti NDH da što hitnije zavedu red i sigurnost.

Pojavom rezolucija manifestiralo se nezadovoljstvo velike većine Muslimana fašističkim sistemom nacionalne, vjerske i rasne diskriminacije. Pavelić je, navodno, prijetio da će sarajevskim asfaltom prije poteći krv autora rezolucije negoli će se vlada NDH odreći svog programa. Pokušaj ustaškog poglavnika da preko Džafera Kulenovića prijetnjama privoli potpisnike da opozovu potpise iz sarajevske rezolucije nije uspio. Ustaški povjerenik u Sarajevu Jure Frančetić prijetio je da će svi potpisnici biti upućeni u koncentracioni logor. Međutim, ustaške su se vlasti ipak odlučile riješiti problem hladno i bez naglih poteza, tako da su se ograničile na sitnije represalije prema jednom dijelu potpisnika. To je učinjeno zbog toga što se u to vrijeme nije željelo otvorenim i ozbiljnijim progonima povećavati nezadovoljstvo Muslimana režimom u NDH.

Rezolucije koje su potpisali razni uglednici islamske vjerske zajednice, predstavnici muslimanskih društava i udruženja, intelektualci i drugi uglednici građani bile su namijenjene najvišim vrhovima NDH, a s druge strane, širene su koliko je to bilo moguće među muslimanskim stanovništvom u smislu prisutnog opozicionog raspoloženja. Sadržaj rezolucija karakterizirali su sljedeći stavovi: otvoreno su osuđeni ustaški zločini nad Srbima; ograđuje se od onih Muslimana koji su sudjelovali u tim zločinima; tražila se zaštita za progonjene Srbe u smislu osiguranja života i imetka svih građana NDH bez obzira na vjerske razlike; protestira se protiv pokušaja da se za sudjelovanje pojedinih Muslimana u ustaškim zločinima svali krivica na cijelo muslimansko stanovništvo; zahtijevano je da se onemoguću svaka vjerska netrpeljivost i da se najoštrije kazne sudionici zločina; iznijeti su podaci o četničkim pokoljima nad Muslimanima.

Muslimanske rezolucije svojim su sadržajem nedvojbeno ukazale na karakter političkog raspoloženja bosanskomuslimanskog naroda kao cjeline. Pokazalo se da je proustaška linija jednog manjeg dijela muslimanskih političara, koja je podržavala ustaški režim i postala njegovim sastavnim dijelom, neopozivo ostala usamljena i izolirana unutar svoga naroda.

Oči muslimana Balkana bile su tokom II svjetskog rata okrenute prema Turskoj. Međutim, turska neutralnost u ovom ratu značajno je utjecala i na bosanske Muslimane koji su se, djelimično, i zbog toga sporije odlučivali u svom opredjeljivanju za neku od ratujućih strana. Jula 1941. predstavnici sandžačkih Muslimana poslali su memorandum turskom maršalu Favzi-paši

Čakmaku sa molbom da on utječe na uključenju Sandžaka u sastav Bosne. Zvanična turska politika, u skladu sa svojom neutralnošću u ratu, nije reagovala na ovu inicijativu. Vanjska politika Turske prema jugoslavenskoj državi bila je u granicama korektnih odnosa. To se posebno očitovalo tokom II svjetskog rata kada Turska, i pored nastojanja NDH, nije htjela sa njom uspostaviti čak ni trgovačke veze.

Kada se sve ranije spomenuto ima u vidu, sasvim je jasno da su ustaške vlasti mogle bez većih problema u državnim službama protežirati Hrvate na štetu bosanskih Muslimana. Prema jednoj statistici iz aprila 1944. godine, odnos Hrvata i Muslimana u nekim državnim službama NDH bio je sljedeći:

	Hrvati	Muslimani
Ministri	18	2
Glavni ravnatelji	11	-
Narodni zastupnici	193	15
Poslanici na strani	7	-
Konzuli i zastupnici	6	1
Ministarstvo vanjskih poslova	49	2
Viši činovnici konzulata i poslanstava	33	-
Veliki župani	19	5
Podžupani	16	6
Kotarski predstojnici	112	13
Viši činovnici župskih redarstvenih oblasti	121	11
Viši činovnici Ministarstva pravosuđa	27	2
Državna banka	32	1
Viši činovnici, državne riznice	159	2
Ministarstvo narodnog gospodarstva	208	3
Ministarstvo prometa	140	12
Krugovalni ravnatelji	7	-
Državni tajnici	6	1
Državni vijećnici	12	3

Navedeni statistički podaci nisu, uglavnom, obuhvatili državne privredne ustanove, preduzeća i zavode, kao i sve zajednice koje su se nalazile u Zagrebu, jer je uz političko-upravni centralizam sproveden i privredni centralizam. Treba spomenuti, da niti u jednoj od tih zajednica nije bilo niti jednog Muslimana na utjecajnom mjestu. Ovaj nepovoljni omjer još više se pogoršao na štetu Muslimana zbog njihove nezainteresiranosti za održanje NDH kao i nepovjerenja ustaških vlasti prema njima.

Pokušaji ostvarenja bosanske autonomije

Kada je riječ o odnosu ustaškog režima prema Muslimanima, cijelo vrijeme postojanja NDH bio je prisutan njegov strah da će Muslimani unaprijediti svoje želje za bosanskom autonomijom i da će se na političkoj sceni pojaviti kao poseban narod. Jedan od najznačajnijih zagovornika bosanske autonomije bio je Uzeir-aga Hadžihasanović za koga su Nijemci smatrali "da među Muslimanima važi kao jedini pravi nasljednik Mehmeda Spahe". Ovog tajanstvenog i utjecajnog muslimanskog građanskog političara opisao je Avdo Humo, član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i Glavnog štaba NOV i POJ za BiH, koji se ujese 1942. godine tajno sastao sa njim u Sarajevu, nastojeći ga uvjeriti u potrebu veće suradnje sa partizanskim narodnooslobodilačkim pokretom. Uzeir-aga, prema onome što je rekao, nije vjerovao u pobjedu sila Osovine mada je nastojao da Bosna i Hercegovina ne bude u sastavu NDH, nego autonomna pokrajina pod protektoratom Nijemaca. Uzeir-aga je izrazio svoje poštovanje borbi partizana za nacionalnu ravnopravnost, što Muslimani posebno cijene, ali je smatrao da je NOP nedovoljno snažan da bi mogao stvoriti državu, koju će, po njemu, krojiti Amerikanci i Britanci. Sovjetski Savez u tome neće moći učestvovati pošto će ga rat iscrpiti. Smatrao je da Muslimani ne trebaju "istrčavati", niti se priključivati bilo kojoj strani u sukobu. Četnici mogu osakatiti Muslimane, ali ih nikada ne mogu uništiti. On je lično poručio Mustafi Mulaliću u Beograd da pređe u štab Draže Mihailovića i da otupi četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Uzeir-aga je rekao i to da muslimanski političari rade na organiziranju i naoružavanju muslimanske milicije, što će sa Muslimanima domobranima biti jedina realna snaga muslimanske politike. Držanje te oružane sile pokazat će koliko muslimanski političari vrijede kada se bude krojila buduća država. Također, smatrao je on, moguće je da će i partizani biti neki faktor kada se bude stvarala nova država, ali nikada glavni. On lično bi volio da partizani budu neki faktor, jer bi pomogli Muslimanima da dobiju veća prava u državi. Njemu je lično bilo svejedno kako će se zvati milicija na koju su muslimanski političari računali kao na svoju oružanu silu: domobranska, ustaška ili njemačka.

Glavno je da u njoj muslimanska politika ima svoje rukovodstvo i da je milicija muslimanska. Kada dođe propast Njemačke, milicija će ostati muslimanska. Neće više biti ni ustaša ni Nijemaca. Na opasku da neki lokalni muslimanski političari, pa i neke jedinice milicije, surađuju sa partizanima, Uzeir-aga je odgovorio da je on protiv oružane suradnje sa partizanima, ali neka ih milicija propušta preko svoje teritorije, neka im pomaže, neka ne puca na njih. Uzeir-aga je obrazložio da je on protiv oružane suradnje pošto bi ona značila utapanje Muslimana u pokret u kome bi se izgubila njihova posebnost. Humo, prema vlastitom priznanju, za cijelo vrijeme ovog razgovora nije uspio otkriti šta Uzeir-aga zaista misli i šta se krije iza opreznog pogleda čovjeka koji je u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bio jedan od glavnih savjetnika i suradnika Mehmeda Spahe.

Već 1. novembra iste godine grupa muslimanskih političara, na čelu sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem, uputila je Memorandum Adolfu Hitleru. U ovom dokumentu ukazuje se na položaj bosanskih Muslimana i kaže se da su oni očekivali da će njemačka vojska nakon okupacije Bosne i Hercegovine zvesti vojnu upravu te da će tijesno surađivati sa njima. U Memorandumu se insistiralo na činjenici da Pavelić nije uspio stvoriti pravnu državu i da se njegove osnovne greške sastoje u uključivanju Bosne i Hercegovine u sastav NDH i zavođenju strogog centralizma, njegovoj popustljivosti prema Katoličkoj crkvi i lošem funkcioniranju uprave. U Memorandumu su predložene i mjere za umirivanje Bosne i Hercegovine i sređivanje prilika u njoj: a) osnivanje bosanske muslimanske legije koja bi imala jedinstven naziv "Bosanska straža"; b) izdvajanje svih Muslimana, vojnika podoficira i oficira, izuzev dobrovoljaca na Istočnom frontu, iz ustaških i domobranskih jedinica i njihovo uključivanje u "Bosansku stražu"; c) naoružavanje, opremanje i vojničku izobrazbu "Bosanske straže", kao i direktnu kontrolu nad njom, trebala je preuzeti njemačka vojska; d) realiziranje plana stvaranja "Bosanske straže" trebala je da do konačnog uređenja odnosa Bosne prema Hrvatskoj finansirati njemačka vojska uz garanciju za koju kao pokriće trebaju poslužiti državni posjedi, u prvom redu rudno i šumsko blago; e) ustaške vlasti i njihove jedinice trebale su na tzv. teritoriju B. obustaviti svaku djelatnost; f) za prvo vrijeme, na teritoriju B, koji je podrazumijevao najveći dio Bosne i Hercegovine uključujući dolinu Neretve sa izlaskom na more preko Metkovića i luke Ploče, trebalo je u okviru NDH stvoriti političko-administrativnu jedinicu pod nazivom "Župa Bosna" sa sjedištem u Sarajevu. Šefa ove župe imenovao bi isključivo Adolf Hitler; g) da se na području zamišljene "Župe Bosna" omogući stvaranje bosanske nacionalsocijalističke partije; h) da se nova političko-administrativna jedinica, nakon pobjede sila Osovine, uvrsti u red evropskih zemalja pod zaštitom Trećeg Rajha.

Memorandum je predviđao teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine koja bi vodila računa o etničkim, geopolitičkim, ekonomskim i saobraćajno-tehničkim interesima zainteresiranih strana. Autori Memoranduma željeli su na tzv. teritoriju B. postići apsolutnu muslimansku većinu pa su predložili da se još u toku rata, a najkasnije poslije njegovog završetka, 175.000 Muslimana koji su živjeli na teritorijima koji se ustupaju NDH i Italiji preseli na teritorij B. S istim ciljem sa teritorija B. iselilo bi se oko 100.000 Srba i Crnogoraca i oko 75.000 Hrvata doseljenih u ove krajeve za vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije.

Uporedo sa izradom Memoranduma činjeni su napori da se Muslimani naoružaju. Međudruštveni muslimanski odbor "Narodni spas" radio je u srednjoj i istočnoj Bosni na naoružavanju muslimanskog stanovništva. Tvorcii Memoranduma imali su u vidu i odnos četnika prema Muslimanima. Uzeir-aga je sumnjao u mogućnost pomirenja sa četnicima, koji su izvršili nečuvene zločine nad Muslimanima i isticao da nanijete rane mogu zaliječiti samo decenije. Međutim, autori Memoranduma imali su u vidu političku suradnju sa Srbima, nastanjenim u Bosni i Hercegovini. Oni su isticali da bi u projektiranom teritoriju B, pošto se izvrše predviđena deportiranja stanovništva u jednom i drugom pravcu, prema procjeni ostalo 925.000 Muslimana, 500.000 Srba i 225.000 Hrvata. U vezi sa navedenim treba spomenuti da su autori Memoranduma zahtjevom da ustaše napuste Bosnu i Hercegovinu došli u otvorenu opoziciju prema režimu NDH, pa im je i zbog toga trebalo računati na moguću političku suradnju sa Srbima. Razmatrajući uvjete i oblike te suradnje Uzeir-aga Hadžihasanović je smatrao da bi ona bila moguća ako bi se Srbi zadovoljili da budu ravnopravni građani u autonomnoj Bosni.

U Hercegovini i dijelu Bosne južno od njemačko-italijanske demarkacione linije autonomističke tendencije nisu bile izražene u tolikoj mjeri. Napori koje su činili vodeći Muslimani iz Mostara išli su za tim da se uz pomoć italijanskih okupacionih snaga osigura zaštita Muslimana od terora četnika, koji su bili u službi Italijana, odnosno da se postigne suglasnost italijanskih vlasti za odgovarajuće naoružavanje Muslimana. Delegacija Muslimana iz Hercegovine boravila je u drugoj polovini oktobra 1942. u Rimu gdje se sastala sa jerusalemskim velikim muftijom El-Huseinijem i predstavnicima italijanske vlade sa kojima su vođeni razgovori o ovim problemima. Nastojanje muslimanskih prvaka iz Mostara ujesen ove godine da se poboljša položaj Muslimana vremenski je koincidiralo sa istim takvim naporima u Sarajevu, odnosno sjeverno od demarkacione linije. Osim toga, zahtjevi muslimanskih prvaka iz Sarajeva i Mostara istovjetni su po tome što su sadržavali osudu politike ustaškog vodstva i što su težili za tim da se Muslimanima osig-

uraju povoljniji uvjeti egzistiranja. To ukazuje na činjenicu da su ova nastojanja sa obje strane demarkacione linije bila usaglašavana.

Treba još spomenuti pokušaj Muhameda Pandže, člana Ulema-medžlisa, da Bosnu i Hercegovinu, uz suglasnost i pomoć Nijemaca, izdvoji iz okvira NDH. Svoja nastojanja od jeseni 1942. Pandža je u proljeće 1943. proširio zalaganjem na osnivanju SS-divizije sastavljene od bosanskih Muslimana. Oktobra 1943. pristupio je stvaranju "muslimanskog oslobodilačkog pokreta" sa devizom: autonomna Bosna na bazi vjerskog mira i sloge muslimana, pravoslavnih i katolika.

Muslimanski građanski političari i javni radnici nisu imali uspjeha u pokušajima da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH. Treći Rajh i Italija, od kojih je to stvarno zavisilo, nisu u datim okolnostima prihvatili predložena rješenja prema kojima bi se na teritoriji Bosne i Hercegovine stvorila posebna političko-administrativna jedinica "Župa Bosna". To je poljuljalo povjerenje autora i pristalica ovog rješenja i spremnost Nijemaca da podrže i prihvate autonomiju Bosne i Hercegovine. Zagovornicima izdvajanja Bosne i Hercegovine iz okvira NDH postalo je jasno da ni sa 13. SS-divizijom, sastavljenom uglavnom od Muslimana, ne mogu računati kao izvršiocem svoje volje. Zato su oni, od sredine 1943. godine, usmjerili svoje snage na stvaranje većih ili manjih muslimanskih jedinica organiziranih na teritorijalnom principu sa lokalnim komandnim kadrom sklonim, autonomiji Bosne i Hercegovine. Muslimanski politički krugovi, zagovornici autonomije, polazili su u ljeto i jesen 1943. godine od uvjerenja da su sile Osovine izgubile premoć u ratu i da buduće planove treba graditi na očekivanoj pobjedi savezničke koalicije.

Spomenute muslimanske jedinice branile su svoj teritorij i narod od napadača, bez obzira o kome se radilo. Takav stav bio je posljedica shvatanja Muslimana da bez vlastitog vojnog organiziranja neće biti u stanju osigurati svoj biološki opstanak. U jedinice raznih muslimanskih milicija (legija, Zelenog kadra i dr.) odlazili su Muslimani koji nisu htjeli pristupiti partizanima, zatim dio bjegunaca iz domobranskih i oružničkih formacija NDH i, kasnije, iz 13. SS-divizije "Handžar" i nekih drugih jedinica. Za ove milicije može se reći da su se držale dalje od ustaškog režima. Samo su neke od njih, čak dijelovi pojedine milicije, u nuždi, pritisnute četničkim ili partizanskim napadima, prihvatili vojnu podršku Nijemaca ili oružanih snaga NDH.

Između brojnih muslimanskih narodnih milicija bila je poznata legija Muhameda Hadžiefendića koja je djelovala oko Tuzle i na području okolnih kotareva. Na tom terenu nalazio se i "Zeleni kadar" pod vodstvom Nesata

Topčića. Avdaga Hasić i Hasan-aga Gondžić stvorili su narodnu miliciju u krajevima oko Kladnja.

U Gacku je Džemo Tanović organizirao miliciju, nazvanu po Fazlagića kuli. Splavar Emin Subašić uspostavio je u području Goražda i Čajniča isto tako narodnu miliciju. U Foči je djelovala milicija Omera Čengića iz Ustikoline. Bila je poznata i Čebina grupa koja je, također, na području Fočanskog kotara uspješno ratovala protiv četnika.

U kraju oko Tešnja i Teslića narodnu miliciju uspostavio je Avdo Ferizbegović. Ismet Bektašević i Edhem Efendić organizirali su narodnu miliciju u zborničkom i srebreničkom kraju. Osnivači muslimanskih narodnih milicija su, također, Zulfo Dumanjić iz Boričke općine (Rogatica) i Ibrahim Pjanić iz Sokola. Na području Cazinske krajine snažnu i brojnu muslimansku miliciju predvodio je Huska Miljković.

Nosioci autonomnih tendencija, ipak, nisu uspjeli u jedinicama muslimanskih milicija ostvariti dovoljno snažan politički utjecaj i stvoriti jedinstvenu vojnu snagu uz čiju bi pomoć mogli djelovati u skladu sa svojim namjerama. U daljem toku rata, nakon pobjeda partizanskih snaga tokom 1943. i 1944. godine, u jedinicama muslimanske milicije i Zelenog kadra došlo je do osipanja a mnogi njihovi pripadnici (neke jedinice i u kompletnom sastavu) prešli su na stranu NOP-a.

Pavelićeva propagandna predstava sa otvaranjem džamije u Zagrebu augusta 1944, nije bila dovoljan argument za rast simpatija Muslimana prema NDH. Ustaške vlasti posebno su bile pogođene sve većim odzivom Muslimana u narodnooslobodilačku vojsku, što je bitno remetilo njihovu koncepciju o Muslimanima kao "cvijeću hrvatskog naroda". Sunovrat ustaškog režima bio je u takvim okolnostima samo pitanje vremena.

Pokušajima ostvarenja bosanske autonomije, koji su podrazumijevali izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH, muslimanski građanski političari i njihove brojne pristalice utjecali su na destabiliziranje cjelovitosti ove kvislinške tvorevine. Svim akterima ratnih zbivanja na tom prostoru bilo je jasno da bez podrške bosanskih Muslimana nije moguće održati građevinu NDH. Osim toga, uloga većeg dijela muslimanskih građanskih političara imala je svoj značaj i u tome što se u bosanskomuslimanskom narodu nije ukorijenilo povjerenje u NDH kao trajniji državni okvir.

Četnički pokret – oruđe velikosrpske politike u BiH

Četnički pokret u Drugom svjetskom ratu, bez obzira na tradiciju četo-
vanja i dugi kontinuitet njihove ideologije, nije otpočeo kao jedinstven
pokret. Ono što se u Bosni i Hercegovini, kao i u nekim drugim krajevima
izvan Srbije, identificiralo sa četništvom započelo je ili kao dio ustanka što su
ga povelj jugoslavenski komunisti ili kao dio pokreta što su ga organizirale i
povele pojedine srpske nacionalističke grupe na čijem su čelu bili, uglavnom,
bivši političari ili učitelji, trgovci, pravoslavni svećenici ili bogatiji seljaci. U
Bosni i Hercegovini je neznatan broj vodećih četnika tokom rata bio članom
predratne četničke organizacije. Od 245 članova upravnih tijela lokalnih
četničkih odbora svega ih je 57 otišlo u četničke odrede, mnoge su tokom
1941. pobile ustaše, drugi su otišli u partizane ili ostali neaktivni i slično.
Prve četničke “vojvode” bili su veliki srpski nacionalisti, moralno iskvareni
i kriminalni tipovi. U jednom četničkom dokumentu za Aćima Babića,
četničkoga vojvodu iz istočne Bosne, kaže se da “pije 7 litara rakije dnevno
(...) Prvi je počeo da pljačka sa sinovima zajedno (...) Kukavica kakav se može
zamisliti. Nikad nije bio bliže položaju 30 km”. Većina ovih prvih četničkih
vođa bili su samozvane vojvode koji su imali apsolutnu vlast u svojim odred-
ima i, premda je čitav četnički pokret u Drugom svjetskom ratu bio prožet
velikosrpskim hegemonizmom i šovinizmom kao zajedničkom karakteris-
tikom, te u tom pogledu predstavljao i jedinstvenu cjelinu, u Bosni i Herce-
govini on se u organizacijskom smislu odlikovao time što su, za razliku od
tzv. uže Srbije gdje su organizatori četničkih odreda, u prvom redu, bili
aktivni i rezervni oficiri, ovdje su organizatori četništva bili tzv. “nacionalni
radnici” što je za posljedicu imalo to da su pojedini komandanti i odredi bili
nešto samostalniji u svome djelovanju sve do augusta 1941, kada se uspostav-
ljaju intenzivniji kontakti sa Dražom Mihailovićem na Ravnoj Gori.

Prvi četnički emisari Draže Mihailovića bili su Jezdimir Dangić i Boško
Todorović koji su početkom septembra 1941. stigli u istočnu Bosnu sa
zadaćom da organizaciono ustroje i stave se na čelo četničkim formacijama na
tome području. Od tada se među pravoslavnim pučanstvom širi snažna propa-
ganda o dolasku Srbijanaca, čime se omasovljava četnički pokret koji sve
više počinje funkcionirati kao jedinstvena organizacija na čijem se čelu nalazi
Draža Mihailović. Premda kao vojna organizacija nikada nije dobilo karak-
teristike regularne vojske, četništvo je u Drugome svjetskom ratu, osobito od
početka 1942. funkcioniralo kao jedinstvena organizacija koju su, u vojno-
teritorijalnom i formacijskom pogledu sačinjavale sljedeće oblasti kao zaseb-
ne komande: 1. Srbija; 2. Bosna i Hercegovina; 3. Crna Gora i Boka Koto-

rska; 4. Sandžak (u četničkoj terminologiji "Stari Ras"); 5. Dalmacija i Lika; 6. Vojvodina i Slavonija; 7. Slovenija. U Bosni i Hercegovini je dugo vremena bio prisutan proces neslaganja između Glavnoga štaba i komandanata bosanskih četničkih odreda, s jedne, i oficira koje je na ovo područje slao Draža Mihailović, s druge strane. Ta neslaganja, koja se nisu ispoljavala u bitnim strateškim i ideološkim ciljevima četništva kao jedinstvenoga srpskog pokreta, nego prevashodno u pitanjima utjecaja i položaja "vođa" u pokretu, bila su prisutna sve do sredine 1943. kada su formiranjem četničkih korpusa na komandne položaje konačno došli Dražini oficiri. Najistaknutije vođe četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini bili su Jezdimir Dangić, Dobroslav Jevđević, Petar Baćović, Zaharije Ostojić, Rade Radić, Uroš Drenović, Lazar Tešanović, pop Savo Božić, Cvijetin Todić, Radivoje Kerović, Aćim Babić i drugi. Ogromna većina četnika bili su seljačkog porijekla, dakle, iz društvenoga sloja sa najžešćim nacionalizmom, i oni, za razliku od svojih vođa, u početku nisu puno marili za političke ideje ustrojstva države, nego su, oslanjajući se na površno usvojenu srpsku tradiciju, svoj mač usmjeravali prema Muslimanima i Hrvatima koje su smatrali svojim iskonskim neprijateljima, premda je vođstvo četničkoga pokreta, iz političkih i propagandnih razloga, nastojalo u svoje redove uključiti i pojedine prosrpski orijentirane Muslimane. Tek nakon uspostave intenzivnijih veza sa Dražom Mihailovićem na Ravnoj Gori, bosanski četnici se organizacijski čvršće povezuju i prihvaćaju ciljeve četničkog pokreta promovirane u Memorandumu Stevana Moljevića o "homogenoj Srbiji" i drugim četničkim programskim dokumentima.

Moljevićev memorandum, datiran 20. junom 1941, zasnovan je na ideji da Srbi imaju pravo na položaj vodeće nacije u Jugoslaviji. To će postati ako "stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive". Tako bi se stvorila velika Srbija u kojoj bi, prema programu četničkoga pokreta iz septembra 1941, bilo mjesta samo za "srpski živalj" što bi se realiziralo "radikalnim čišćenjem gradova i njihovim popunjavanjem svežim srpskim elementom" te "planskim čišćenjem ili pomeranjem seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice". U Instrukciji Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. stoji da je cilj četničkoga pokreta "stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu" što je podrazumijevalo uništenje ili protjerivanje muslimanskoga i hrvatskog naroda, pri čemu je za Hrvate bilo predviđeno prevashodno preseljenje u one krajeve koji bi Hrvatima ostali od Hrvatske, dok je Muslimanima bilo namijenjeno prije svega uništenje, a zatim preseljenje u Tursku ili druge krajeve. U svoju osobnu bilježnicu Draža Mihailović je za

Muslimane zapisao da se moraju iseliti "u Tursku ili ma gdje van naše teritorije (...) Svi Muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima tamo – glavno je da svi budu pokrenuti". I u svim ostalim četničkim dokumentima, pa i onim usvojenim na kongresu u selu Ba 1944, uvijek je polazna tačka bila velika Srbija, doduše uvijek u granicama Jugoslavije.

Svoj program četnici su nastojali realizirati masovnim terorom, dok su vojničke akcije izvodili jedino u sudjelovanju sa njemačkim i talijanskim jedinicama. Četnički masovni teror bio je usmjeren prema Hrvatima na područjima gdje su Srbi i Hrvati živjeli pomiješani, te osobito prema bosanskim Muslimanima u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Muslimansko stanovništvo, koje su četnici smatrali tradicionalnim neprijateljima, bilo je jedna od glavnih žrtava četničkog terora. Već 1941. Draža Mihailović je osobno naređivao primjenu genocidnih mjera prema Muslimanima i Hrvatima, pri čemu je klanje nenaoružanih ljudi, žena i djece bio najčešći oblik četničkoga ubijanja. Prve masovne zločine četnici su izvršili u Ljubinju, Višegradu, Kulen-Vakufu i Koraju, ali je jedna od najstravičnijih akcija četničkoga masovnog terora bio niz pokolja nad muslimanskim narodom u jugositočnoj Bosni koji su se dogodili u decembru 1941. i januaru 1942. osobito na području Foče, Goražda, Vlasenice i Srebrenice, gdje je ubijeno i u Drinu od Foče do Ustiprača bačeno nekoliko tisuća civila. Četnički kapetan Sergije Mihailović je nakon tih pokolja zapisao: "Rešili smo se neprijatelja, ubili smo 5.000 Muslimana u Foči i Goraždu". Masovna ubojstva četnici su vršili i tokom 1942. i 1943. u istočnoj, jugoistočnoj i zapadnoj Bosni, te istočnoj Hercegovini. U 97 općina u Bosni i Hercegovini evidentirano je 1.013 masovnih stratišta iz Drugoga svjetskog rata, od kojih je većina smještena u graničnim područjima BiH sa Srbijom i Crnom Gorom. Masovne zločine vršile su, uglavnom, specijalne jedinice, takozvane crne trojke i leteće brigade koje su prolazile iz Srbije i Crne Gore, ali su u zločinima masovno sudjelovali i bosanski četnici. Čak su komandanti pojedinih bosanskih četničkih odreda izjavljivali kako Draža Mihailović, kao član jugoslavenske vlade, nije dovoljno odlučan "u uništenju hrvatskog i turskog elementa u Bosni i Hercegovini".

Za ostvarenje svoga strateškoga cilja četnici, koji su sve do sredine 1943. imali podršku Savéznika, Velike Britanije prije svega, surađivali su sa Nijemcima, Talijanima, pa čak i ustašama, što je bila jedna od najprotivurječnih stvari koja se desila u Drugom svjetskom ratu na ovom prostoru: gotovo patološka mržnja srpskih i hrvatskih nacionalista potiskivana je i kod jednih i kod drugih s ciljem zajedničke borbe protiv NOP-a koji se nije borio za

stvaranje nacionalno čistih država kao rezultata genocida. U ovom smislu postoje tri grupe bosanskih četnika, kako je to prikazano i na jednoj karti, datiranoj 17. januara 1943, što ju je načinio Glavni stožer domobranstva. Prema toj karti postoje: 1. talijalski četnici (u istočnoj Hercegovini); 2. kolaboracionistički četnici (u srednjem i djelomično istočnom dijelu Bosne i blizini istoimene rijeke) i 3. pobunjeni četnici (sjeveroistočna Bosna i područje istočno od Sarajeva). Kolaboracionistički četnici su oni koji su od sredine 1942. potpisali niz sporazuma sa ustaškim vlastima o suradnji. Na osnovu ovih sporazuma četnici su od vlasti NDH dobivali oružje i municiju, pa su čak četnički ranjenici i bolesnici zbrinjavani u bolničkim ustanovama NDH na "isti način" kao i pripadnici oružanih snaga NDH, a za uzvrat su se obavezivali da će omogućavati i čak podsticati ekonomsko funkcioniranje NDH osiguravajući razmjenu dobara selo – grad i čuvajući puteve i mostove radi funkcioniranja saobraćaja i slično. U tom smislu četnici su, najčešće u suradnji sa njemačkim, talijanskim i ustaškim jedinicama izvodili vojne operacije protiv partizana koji su nastojali onemogućiti i tržište i saobraćaj tokom rata.

Sve značajnije vojničke operacije bosanskih četnika, osim njihovih krvavih vojnih pohoda na nezaštićena i slabo branjena muslimanska i hrvatska naselja, bile su vezane za njemačko-talijanske ofanzive protiv partizana. Kada je sredinom januara 1942. otpočela operacija "smirivanja istočne Bosne" Jezdimir Dangić je naredio četničkim jedinicama da se ne odupiru njemačkim snagama koje su za nekoliko dana uspjele odbaciti partizanske jedinice duboko na jug prema talijanskoj okupacionoj zoni. Bio je to početak razlaza bosanskih četnika i partizana koji je bio ubrzan nizom četničkih pučeva u partizanskim odredima (Ozrenski, Romanijski, Kalinovički, "Zvijezda" i drugi) te, u početku podmlukim, a kasnije otvorenim napadima bosanskih četnika na partizanske jedinice. Pokazalo se to već u ofanzivi njemačko-talijanskih i ustaško-četničkih snaga poduzetoj u proljeće i ljeto 1942. kada su bosanske četničke snage, potpomognute crnogorskim četnicima, nastupale zajedno sa Talijanima u Hercegovini i istočnoj Bosni kojom prilikom su partizani doživjeli velike gubitke, ali su, ipak, uspjeli izvesti tzv. "prodor u Bosansku krajinu" i spasiti glavninu svojih snaga. Partizanska kontrola zapadne Bosne pomutila je četničku nadu u stvaranje koridora između Hercegovine i Like, pa je vojvoda Ilija Trifunović Birčanin uspio uvjeriti Talijane da početkom oktobra 1942. poduzmu jednu operaciju nazvanu "Alfa" usmjerenu protiv partizana sjeverozapadno od srednjeg dijela toka rijeke Neretve u kojoj je sudjelovalo oko 3.000 četnika iz Hercegovine i jugoistočne Bosne pod vodstvom Bačevića i Jevđevića. Dok su talijanske jedinice uspjele zauzeti Prozor i još neke gradove, četnici su vršili masovna

ubistva muslimanskoga i hrvatskog stanovništva, zbog čega su ih Talijani povukli iz daljih operacija, ali su ih iznova angažirali u operaciji "Weis" kada se oko 12.000 do 15.000 četnika borilo protiv partizana na obalama Neretve, od Mostara do Konjica, oko Kalinovika i Nevesinja, te srednjega toka Neretve. Sve ove četničke snage su tokom Bitke na Neretvi tijesno surađivale sa Talijanima, a dobile su izvjesne količine oružja i municije od Nijemaca. Ipak, u ovoj bici četnici su doživjeli veliki vojnički poraz, bili su posve razbijeni na lijevoj obali Neretve i u rasulu su se povlačili prema Crnoj Gori i dublje u Hercegovinu. Nakon ovoga poraza četnici nisu predstavljali značajniju vojničku snagu. Nakon kapitulacije Italije oni se upuštaju u tješnju suradnju sa Nijemcima, osobito na području sjeveroistočne Bosne gdje su lokalni četnici imali ne samo dobru suradnju sa Nijemcima nego i sa lokalnim ustaškim vlastima, pa je Mihailović nakon gubitka Srbije 1944. odlučio na tom prostoru koncentrirati svoje snage pomoću kojih je čak namjeravao od partizana oteti Tuzlu, najvažniji grad u sjeveroistočnoj Bosni. Ova Mihailovićeva operacija, poduzeta koncem decembra 1944. u kojoj je sudjelovao i Prvi srpski jurišni korpus (sastavljen od bivše Srpske državne straže i Granične straže) nije uspjela, a poslije toga su uslijedile međusobne optužbe između četnika i bivših pripadnika Straža, pri čemu je svaka strana okrivljavala onu drugu da se nije dovoljno dobro borila. Sve je to pogoršavalo stanje u četničkom vojnom i političkom rukovodstvu, pa je dio bosanskih četničkih snaga krenuo početkom 1945. prema Zapadu vjerujući da će se povezati sa britanskim trupama. To su učinili mnogi Mihailovićevi vodeći komandanti, među kojima i Zaharije Ostojić, načelnik komande za istočnu Bosnu i Petar Baćović, komandant hercegovačkih četnika, dok se Jevđević sa svojim četnicima već ranije nalazio na području Slovenije. Većina ovih snaga bila je uništena na prostoru Lijeve Polje, sjeverno od Banje Luke. Drugi dio bosanskih četnika pridružio se Mihailoviću u njegovu nastojanju da se vrati u Srbiju. Treći dio nije krenuo niti na Zapad niti se pridružio Mihailoviću nego se jednostavno razišao: većina njih utonula je u masu srpskoga pravoslavnog pučanstva Bosne otkud je i došla, a drugi su otišli u duboke bosanske šume gdje su ostali dugo vremena nakon vojničkog poraza i završetka Drugog svjetskog rata.

Narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini

Terorom, nasiljem, krvlju i pljačkom obilježeni su, već od prvih nedjelja, razni okupacioni režimi nametnuti raskomadanoj Jugoslaviji, koji su po razmjerama brutalnosti i pritska nadmašili sve ono što se činilo u do tada pokorenim evropskim zemljama. Denacionalizatorska politika u vidu šovinističkog bezumlja, koju su inspirisali okupatori ostvarujući poznatu metodu "zavadi pa vladaj", preko svojih domaćih ultranacionalističkih kolaboracionističkih snaga, vodila je fizičkom uništenju jednog naroda od drugog i prijetila da, na taj način, zauvijek iskopa jaz između jugoslavenskih naroda. Historijski naslijeđena, a između dva svjetska rata zbog aneksionističkih težnji velikosrpske i velikohrvatske buržoazije podgrijavana, nacionalna i vjerska netrpeljivost u Bosni i Hercegovini dostigla je poslije okupacije, divljanjem ustaških elemenata, fantastične razmjere. Podstičući jedne protiv drugih, okupatori su uspjeli u početku odnose još više zaoštriti i na taj način svoj plan o uništavanju naših naroda izvesti pomoću njih samih i prikazati ga kao unutarinja međusobna razračunavanja. U cjelini uzev, okupacija je jugoslavenskim narodima otvarala samo najmračniju perspektivu, bijedu, glad i nacionalno ugnjetavanje, pa i istrebljenje.

Izvori otpora narasli su sa surovim mjerama denacionalizacije koju je okupator sprovodio, a u Bosni i Hercegovini sa masovno zamišljenim uništenjem srpskog naroda u NDH. Sporadične manifestacije otpora ukazivale su da se duh naroda nije mirio sa mračnim perspektivama koje su mu nametane, da rodoljublje nije ugašeno i da iskra otpora se može upaliti. Progonjeno srpsko stanovništvo u BiH, koje se ponekad očajnički odupiralo, ili je bježalo u planine stvarajući zbjegove, u izvjesnom smislu, prvo je počelo ustanički pokret protiv "novog poretka", vodeći oružanu borbu protiv okupacionog režima u vidu napada na kolaboracioniste, ustaše i domobrane.

Međutim, bilo je neophodno da takvi spontani odbrambeni pokreti, koji su se lahko mogli, kao što negdje i jesu, pretvoriti u osvetničke, nađe svog predvodnika, organizaciju sposobnu da ga preobrazi u vojni i politički pokret, koji je na platformi zajedničke borbe svih, bez obzira na nacionalnu, političku i vjersku boju, u stanju uhvatiti se u koštac sa tako moćnim neprijateljem kao što je fašizam i situacijom nepoznatom u historiji ovih naroda.

Teški i proturječni uvjeti, koji su 1941. godine nastali okupacijom i komadanjem jugoslavenskog prostora, te stvaranjem kvislinških tvorevina, duboko su se odrazili na ponašanje svih društveno-političkih snaga u zemlji.

Glavni i sporedniji predstavnici partija koje su bile "legalne" prije rata, ako nisu bili pobjegli u inozemstvo, nalazili su se na pozicijama pasivnog osluškivanja i iščekivanja, ili manje više otvorene saradnje sa okupatorom. Njihove organizacije, već fiktivne, u stvarnosti više nisu postojale. Ove partije kompromitovane u vladama iz prošlosti, ranije odgovorne za tlačenje, a zatim za nacionalnu katastrofu, nisu mogle imati nikakvu funkciju u narednom ustaničkom pokretu. Uloga vođe mogla je pak, pripasti jedino komunistima, već prekaljenim u dvadesetogodišnjem ilegalnom radu, sa čvrstom konspirativnom organizacijom. Oni nisu pravili kompromise sa starim režimom i godinama su ukazivali na opasnost od fašizma i rata i pripremali se da im se suprotstave.

Jedina politička snaga koja je i nakon aprilskog rata, okupacije i komadanja jugoslavenskog teritorija ostala kompaktna kao općejugoslavenska partija bila je Komunistička partija Jugoslavije. Ona je svojim istupima ponudila jugoslavenskim narodima alternativu fizičkom uništenju kroz narodnooslobodilačku borbu, parirajući tako ne samo politici okupatora, nego i koncepciji nacionalno čistih država na jugoslavenskom prosloru. KPJ se izjasnila za borbu u savezu sa svim demokratskim i rodoljubivim snagama, nezavisno od njihovog političkog opredjeljenja u prošlosti i sadašnjosti, nacionalnih osjećanja i vjere. Komunisti su, van sumnje, od prvih ustaničkih dana stavili nacionalno oslobođenje u funkciju socijalne revolucije. Njihova strategija uključivala je nacionalnu emancipaciju kao bitnu komponentu u zemlji više nacionalne strukture i lošeg iskustva sa međuratnom politikom. Pokret pod vodstvom komunista bio je i dosljedno jugoslavenski, suprotno četničkom koji nije prelazio okvire srpskih krajeva, ili onih koji su takvima smatrani.

U Bosni i Hercegovini, kao i u drugim jugoslavenskim zemljama, ustanak protiv fašističkog okupatora i njegovih saradnika pokrenut je nakon intenzivnih političkih i organizacionih priprema, koje su inicirali i uglavnom obavili komunisti. Prve borbe u BiH, na poziv KPJ otpočele su 27. jula 1941, napadom ranije formiranih partizanskih grupa na Drvar, Oštrej, i Bosansko Grahovo. Uskoro zatim, ustanak je buknuo u čitavoj Bosanskoj krajini, istočnoj i centralnoj Bosni, a u Hercegovni su se borbe vodile još od juna. Ustaničke snage su oslobodile prostrane teritorije, razbile znatne ustaške i domobranske jedinice i oslobodile mnoga mjesta kao Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč, Mrkonjić-Grad, Han-Pijesak, Sokolac, Srebrenicu, Vlaseniću, Gračanicu. Stvaranjem prvih oslobođenih teritorija u znatnom dijelu zemlje okupacioni režim bio je ozbiljno ugrožen. Mnoge komunikacije bile su presječene, a sve druge nalazile su se pod udarcima partizanskih odreda. Time je saobraćaj bio poremećen, što je uveliko otežavalo kako transport okupa-

toriskih trupa i ratnog materijala kroz BiH, tako i eksploataciju njenih bogatstava. Uspjesi ustanka ugrožavali su prestiž okupacionih sila i doveli u sumnju stabilnost "novog evropskog poretka" u periodu kada je nacistička Njemačka bila na vrhuncu svoje moći, držeći pod svojom čizmom najveći dio Evrope.

Na tlu Bosne i Hercegovine u ljeto i jesen 1941. godine primjenjivala se koncepcija KPJ o razvijanju partizanske borbe, koja bi bila dugotrajnog karaktera, oslonjena na selo, umjesto koncepcije koja je ovu svodila na akcije u gradovima, na štrajkove i sabotaže. Razvijanje narodnooslobodilačke borbe nije, međutim, značilo zapostavljanje otpora u gradovima, ali je ovaj prilagođavan uvjetima karakterističnim za partizansku aktivnost protiv neprijatelja, kao osnovnom vidu borbe, dobijajući najraznovrsnije oblike, od građanske neposlušnosti i političke propagande do snabdijevanja partizanskih odreda kadrovima i materijalnim sredstvima, sabotažama, diverzijama itd. Ustaničke akcije izvodili su partizanski odredi, u nekim krajevima nazvani gerilskim, koji su u početku pretežno formirani na teritorijalnom principu. Sa stvaranjem Prve proleterske brigade 21. decembra 1941. u Rudom, počeo je proces objedinjavanja teritorijalnih partizanskih jedincia u veće pokretne vojne snage, koje će u uvjetima još veoma nepovoljnog odnosa snaga, primjenom partizanske taktike i njenim kombinovanjem sa frontalnim djelovanjima, izgraditi strategiju i taktiku narodnooslobodilačkog rata. Naoružani u početku samo lahkim oružjem, sa neprijateljem kao glavnim izvorom snabdijevanja, partizanski odredi su samostalno ili većim udruženim snagama, proširivali ili branili slobodnu teritoriju, čuvali njene granice, uspješno napadali neprijatelja i isto tako izmicali pred njegovim jačim snagama. Ustaničnici su znali držati gradove u opsadi, ali su izbjegavali frontalne borbe, uzimajući u obzir nesrazmjerne prednosti neprijatelja u vojnoj tehnici. Partizanski odredi sastavljeni, uglavnom od mlađih boraca, bez vojničkog iskustva, imali su starješinski kadar koji su činili ili učesnici španskog građanskog rata, ili komunisti iz redova rezervnih oficira, te pojedini aktivni oficiri i podoficiri bivše vojske, koji su izbjegli zarobljavanje i iskazali se kao osvjedočeni rodoljubi. Parizani primjenjuju borbenu taktiku, "pogodi i pobjegni", napadaju neprestano uglavnom noću sa neobičnom okretnošću, zbunjujući neprijatelja i ne dozvoljavajući da mu budu meta, zatim poslije obavljenog zadatka nestaju u planinama i šumama. Neprekidnu smjelu ofanzivnu akciju, smjelo infiltriranje u zadnje neprijateljske redove, neprekidno manevrisanje sa akcijom i borbom, stroga disciplina u poštivanju ciljeva, ali preduzimljivost i stvaralačka mašta u njihovoj realizaciji... dio su naredbi i uputstava vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita komandantima jedinica.

Organizovana snaga ustanka morala je u mješovitim nacionalnim krajevima, kakva je Bosna i Hercegovina, suzbijati i savladivati stihiju srpskih seljaka dovedenih u stanje samoodbrane i željnih odmazde, naročito u početnoj fazi borbe, kao i protuofanzive neprijatelja i razorni uticaj njegove propagande, usmjerene na podjelu ustaničkih redova u trenucima kriza, i osipanja boraca, koji su prijetili potpunim raspadom ustaničkih frontova. Ponegdje, gdje nije bilo jačeg uticaja KPJ, za ustaničke vođe spontanih pokreta srpskog seljaštva nametali su se pojedinci, koji su među ustanicima raspaljivali nacionalističku euforiju, okrećući ih osvetničkim akcijama protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Nacionalistički ispadi i masovni zločini nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom još više su podsticali proces konfrontacije na nacionalnoj i vjerskoj osnovi. Taj proces smišljeno je podsticala i NDH pojačanim represalijama nad srpskim stanovništvom kao i akcijama političkog povezivanja hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Reagujući kao "zaštitnici" ugorženog srpskog stanovništva Talijani, vrlo suptilnom politikom, pomoću četnika žele uništiti narodnooslobodilački pokret, izazivajući previranja i kolebanja među ustanicima, koji su pred talijanskim trupama, koje su do oktobra 1941. reokupirale drugu i treću zonu, počeli napuštati položaje i vraćali se kućama.

Napore KPJ kao avangarde NOP-a da stabilizuje ustanak i izgradi vojnu i političku organizaciju narodnooslobodilačke borbe, pratila su paralelno sve upornija nastojanja okupatora i kolaboracionističkih snaga, naročito četnika da razbiju ustanak. U Bosni i Hercegovini, posebno u istočnoj Bosni jedan od ključnih problema ustanka bio je odnos NOP-a prema četničkom pokretu. Bez obzira na prirodu četništva, ustanak u BiH, koji su pokrenuli i predvodili komunisti, razvijao se izvjesno vrijeme u znaku pokušaja saradnje s četničkim pokretom, u cilju okupljanja i koordinacije što većih snaga u borbi protiv okupatora. Međutim, osnovno razlikovanje ovih pokreta nastupilo je na pitanju dosljednog otpora okupatorima, partizanske snage izjašnjavale su se za borbu bez rezerve, od prvog časa, svim snagama, dok su četnici razvijali strategiju defanzive i iščekivanja, pa je od takve politike do srozavanja na otvorenu kolaboraciju bio samo jedan korak, a četnici nisu mogli da ga ne pređu. Tako su ostala bez uspjeha nastojanja Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH da sa četničkim vodstvom u istočnoj Bosni u oktobru 1941. godine postignu sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora i tako sačuvaju jedinstvo srpskih, ustaničkih snaga. Prilikom izvođenja borbenih djelovanja na brojne ustaške i domobranske garnizone Rogatica, Zvornik, Kladanj, Olovo, Foča i dalje, četnici su iznevjerili potpisani sporazum. Poslije pada Užica, čemu su svojim držanjem doprinijele i tamošnje četničke jedinice, četnička propaganda i politika išla je sve otvorenije za tim da likvidira NOP

i cijelu BiH uključi u četničku interesnu sferu, tražeći od Nijemaca, preko svojih emisara, priznanje četnika kao saveznika u zamjenu za njihovu borbu protiv NOP-a. Za Nijemce četnici su bili i ostali pomoćne jedinice u borbi protiv partizana, pod apsolutnom kontrolom i u zavisnosti od njemačkih štabova. Dok su južno od demarkacione linije četničke formacije bile pod komandom talijanskih štabova, koji su ih snabdijevali oružjem i materijalom i angažovali u borbi protiv NOP-a, u sjevernoj zoni Nijemci su, da ne bi kršili "suverenost" NDH, regulisanje odnosa sa četnicima prepustili vlastima NDH. Rezultat je bio niz sporazuma od aprila do juna 1942. godine, po kojima četnici priznaju "vrhovništvo" NDH, dobivaju vlast i kontrolu nad sprskim naseljima privredno sarađuju sa organima NDH, kao i njemačkim nadležnim faktorima i prihvataju zajedničku borbu protiv NOP. Vođstvo narodnooslobodilačkog pokreta našlo se pred splotom teško rješivih problema i nizom sudbonosnih odluka, od čijeg ishoda su često ovisili mnogi ljudski životi, pa i budućnost oslobodilačkog pokreta na užem i širem prostoru. Moralo se osigurati pretvaranje ustanka uglavnom srpskog seljaštva u zajednički ustanak svih naroda koji ovdje žive, jer bez toga bi svaka borba bila bezperspektivna. Ideja saradnje, bratstva i jedinstva, koju je KPJ učinila osnovom ključne političke devize cjelokupnog NOP-a, predstavljala je saznanje da je i za Muslimane i za Srbe i Hrvate jedini put opstanka u njihovom zajedništvu nasuprot zagovornika šovinističke mržnje i nosioca politike istrebljenja drugih naroda. Time je bila otvorena teška bitka za pridobijanje novih pristalica i omasovljavanje NOP-a, kako Srbima, tako i Muslimanima i Hrvatima. Prednost KPJ u toj bici bila je u tome što je ona, kao organizator ustanka, sticala sve veći ugled i uticaj u narodu, na osnovu osvjedočenih odricanja i spremnosti na žrtvu za ciljeve koji su to zasluživali da se podnese, očiglednim primjerima humanih odnosa među pripadnicima različitih konfesija i narodnosti, impresivnim primjerima hrabrosti, požrtvovanja, kao i primjerima običnog ljudskog poštenja naspram sve grublje kompromitacije politike nasilja, terora i pljačke okupatora, ustaša i četnika, svih u istom kołu. Partizanski borci koji su gladovali a nisu htjeli bez dozvole dotaknuti se hrane na koju su nailazili, odanost principima borbe, beskrajna neustrašivost, masovna hrabrost, sve je to davalo svoje rezultate.

Krajem decembra 1941. godine, kada je situacija u Bosni i Hercegovini, posebno u nekim njenim oblastima, postala izuzetno teška i složena naročito zbog razbijanja jedinstva ustaničkih snaga od četnika, u istočnu Bosnu je došao Vrhovni štab NOPOJ, sa vrhovnim komandantom Titom, koji je svojim prisustvom i snagom Prve proleterske brigade počeo bitnije uticati na razvoj NOB-e u tim krajevima. Tako je sticajem raznih okolnosti Bosna i Hercegovina postala za duže vrijeme središte oružane borbe naroda Jugo-

slaviye, poprište najžešćih bitaka, sjedište najvišeeg vojnog i političkog rukovodstva NOP-a, a na njenoj teritoriji rješavani su najkrupniji problemi od kojih je zavisio ishod NOB-e, a najznačajnije vojne i političke odluke u toku NOR-a donesene su u Bosni.

Dolaskom Vrhovnog štaba sa Prvom proleterskom brigadom na tlu istočne Bosne došlo je do poleta ustanka, spajanja glavnine snaga sa Romanijskim Birčanskim i partizanskim odredom "Zvijezda", širenja slobodne teritorije i ometanja, korištenja za njemačke vojno privredne interese, važnih poduzeća, rudnika i saobraćajnica. Ugrožavajući komunikacije okupatora i razarajući poredak koji su oni uspostavili, partizanske snage su stalno bile na udaru neprijateljskih ofanziva, koje su do kraja 1941. i u prvoj polovini 1942. naprosto sustizale jedna drugu, kao najkrupnije operacije u to vrijeme na jugoslavenskom ratištu. Pod pritiskom okupatorskih, ustaško domobranskih formacija, kao i pod uticajem akcija četničkih odreda, oslobođena teritorija bila je reokupirana, a glavnina snaga narodnooslobodilačkih odreda, oko pet hiljada boraca, iznurena i sa ranjenicima odbačena je krajem juna 1942. na bosansko-crnogorsko-hercegovačku tromeđu.

Za dalji razvoj NOP-a odlučujući značaj imala je procjena vrhovnog komandanta o prenošenju novog strategijskog težišta NOB-e u Bosansku krajinu. Grupu proleterskih brigada put je vodio kroz krajeve naseljene nacionalno mješovitim življem, koje se, međusobno zakrvljeno, uništavalo u šovinističkim obračunima, što je vojnim štabovima i nametalo obavezu pojačanog političkog rada na pridobijanju stanovništva za platformu bratstva i jedinstva u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Od kraja juna 1942. do početka augusta jedinice operativne grupe razbile su, u snažnom naletu, talijanske i ustaško-domobranske garnizone, presjekle prugu Dubrovnik-Sarajevo u dužini od 70 km, odsjekle Hercegovinu i južnu Dalmaciju od NDH, a zauzimanjem Konjica prekinule veze Bosne sa Jadranskim morem, žilu kucavicu vojno privrednih interesa Trećeg Rajha u ovoj oblasti. Na svom ofanzivnom pravcu ka Bosanskoj krajini brigade su oslobodile Bradinu, Prozor, Gornji Vakuf, Kreševo, Duvno, Šujicu, Livno, Posušje, lomeći otpor i Francetićeve "Crne legije", najozloglašenijih ustaških jedinica, koje su branile utvrđene varoši. Spojivši se sa krajiškim i hrvatskim jedinicama, udružene udarne brigade oslobodile su prostranu teritoriju u zapadnoj Bosni i Dalmaciji, koja se zatim spojila sa slobodnim teritorijom u Lici, Kordunu i Baniji u jedinstvenu cjelinu. Oslobođenjem Bihaća, Bosanske Krupe, Cazina i niza manjih mjesta do Bosanskog Novog, stvorena je kompaktna slobodna teritorija od Rame i Neretve do okolice Zagreba, Karlovca i Rijeke, obuhvatajući površinu od oko 50.000 km² koja je nazvana "Bihaćka republika".

Ustanički rejoni Bosne, Hrvatske, Slovenije su međusobno povezani. Time je zaustavljeno širenje Mihailovićevog uticaja na zapad, a vlast ustaša na oslobođenoj teritoriji se raspała.

Oslobođenjem niza mjesta sa pretežno muslimanskim i hrvatskim stanovništvom stvoreni su uvjeti za njihovo šire angažovanje u NOP-u. Stvaraju se nove jedinice, koje od 20. novembra 1942. obrazovanjem Narodnooslobodilačke vojne Jugoslavije i partizanskih odreda NOVJ PO dobivaju sva obilježja regularne armije, u čijem se sastavu tada nalazilo oko 150 hiljada boraca, uglavnom omladine. Razvitak ustanka u istočnoj Bosni potkraj 1942. godine nagovještavao je početak novog poleta NOPA-a. Krupna pobjeda 6. istočnobosanske brigade, formirane 2. augusta 1942, i Sremskog partizanskog odreda nad četničim snagama na Majevici označila je jedan od prijelomnih trenutaka NOP-a u istočnoj Bosni. U Hercegovini se obnavljaju i formiraju nove partizanske jedinice. Plan Draže Mihailovića od jula 1942. o četničkoj ofanzivi iz centralnih vlasti zemlje ka Bosanskoj krajini je propao, ali se sveo na čudovišne zločine nad muslimanskim i hrvatskim seoskim stanovništvom.

Uporedo sa krupnim vojnim pobjedama u ljeto i jesen 1942. godine jačale su političke osnove NOP-a. Iako u teškim i složenim ratnim uvjetima narodna vlast je oslanjajući se na najširu podršku naroda osiguravala snabdijevanje sve krupnijih snaga NOVJ i osiguravala život na slobodnoj teritoriji. Podsticaj daljem razvitku narodne vlasti preko narodnooslobodilačkih odbora i njihove aktivnosti dali su propisi, tzv. Drinički, koje od tada tretiraju kao trajne organe i osnove nove državne organizacije koja se stvarala u procesu NOR-a, a kojoj je još nedostajao centralni NOO, kao najviše izvršno tijelo. Tijelo stvoreno u Bihaću 26/27. novembra 1942. dobilo je naziv Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ, imalo je općepolitički karakter, ali, i pored otpora spoljnih međunarodnih činilaca, i obilježja vlade, samim tim što mu se Izvršni odbor sastojao od više resora. Za predsjednika IO izabran je dr. Ivan Ribar, a za podpredsjednike Nuriya Pozderac, dr. Pavle Savić i delegat iz Slovenije Edvard Kocbek. AVNOJ je preuzeo na sebe opće političke poslove, organizaciju narodne vlasti, usaglašavanje rada narodnooslobodilačkih odbora, NOO, te davao podsticaj i inicijativu za osnivanje zemaljskih antifašističkih tijela u onim dijelovima zemlje gdje još nisu postojala. Iako je AVNOJ kratko radio na slobodnoj teritoriji mogli su se osjetiti rezultati njegovih napora u pravcu oživljavanja privrede, sprovođenja nove ekonomske, socijalne, zdravstvene, prosvjetne i kulturne politike, a narod je mogao sagledati kako funkcioniše nova vlast, svoja prava u njoj, kulturni preobražaj koji je donosila itd. Na bihaćkoj i drugim manjim slobod-

nim teritorijama širom jugoslavenskih zemalja provjeravani su novi sistemi vlasti, politika i načela NOP-a, funkcionisanje ustanova i njihove veze sa narodom. Slobodne teritorije su imale ne samo unutrašnjopolitički značaj već i međunarodni, jer su bile podsticaj antifašizmu u drugim porobljenim evropskim zemljama, negacija fašizma i Hitlerovog "novog poretka", te potencijalni mostobran u slučaju savezničke invazije.

Takav razmah narodnooslobodilačkog pokreta posebno je uznemirio njemačke i talijanske vojno-političke faktore, naročito jer se i vremenski podudarao sa prijelomnim pobjedama antifašističke koalicije kod Staljingrada i na sjeveru Afrike, a samim tim i promjenom stratezijske situacije u oblasti Mediterana. Procjena ovih okupacionih faktora da predstoji invazija anglo-američkih snaga negdje na jugu Evrope, a time, možda, i na Balkanu, kao na "meki trbuh" Hitlerove "evropske tvrđave, višestruko je uticala na razvoj događaja na jugoslavenskom ratištu. Pred NOP-om se otvarala etapa u kojoj se morao afirmativno potvrditi kao snaga sposobna da, u okviru ratnih napora ujedinjenih naroda antifašističke koalicije, izbori prijelomne pobjede na jugoslavenskom ratištu, jer je samo to moglo biti garancija ostvarivanja dalekosežnih oslobodilačkih i političkih ciljeva, koje će uvažavati i priznati i međunarodni faktori.

Mjere koje su poduzele okupacione sile, s ciljem da odbrane svoje pozicije na jugoslavenskom tlu i na taj način osiguraju uvjete za efikasnu organizaciju odbrane Balkana bile su prvenstveno proglašenje područja južno od Save operativnim područjem okupacionih trupa i s tim u vezi ciklus zimskih operacija protiv NOP-a, kao "Vejs I i II", u kojima je angažovano preko 100 hiljada njemačkih, talijanskih i kvislinških vojnika. Tako je znatan dio teritorije Bosne i Hercegovine, početkom 1943. godine bio poprište najvećih bitaka, koje će nesmanjenom žestinom trajati sve do jula te godine, i u kojima će se neposredno angažovati i gotovo sve bosanskohercegovačke jedinice NOVJ.

Zahvaljujući uspješnim odbrambenim borbama NOV u Bosanskoj krajini, stvoreno je potrebno vrijeme za protivofanzivu grupe divizija pod neposrednim rukovođenjem Vrhovnog štaba u pravcu jugoistoka, tj. prema Hercegovini. Izbjeglice iz Banije i Bosanske krajine, kao i ešeloni ranjenika otežavali su i usporavali pokrete jedinica, koje ih nisu htjele ostaviti i tako prepustiti neizvjesnoj sudbini u uvjetima rata bez klasične pozadine. Iskustvo sa masakrom ranjenika na Kozari, Zlatiboru i na drugim mjestima jasno je upućivalo na to da Nijemci, a ni kolaboracionisti i kvislinzi nemaju milosti prema ranjenicima i bolesnicima. Razbivši talijansku diviziju "Murde" i ustaško-domobranske garnizone u dolini Rame i na komunikaciji Sarajevo-Mostar. Glavna operativna grupa čekala je na evakuaciju Centralne bolnice,

koja se sa nekoliko hiljada ranjenika teško kretala po planinskim terenima u zimskim uvjetima. Rušenjem mostova na Neretvi izveden je vješt taktički manevar s ciljem da se spasu ranjenici i onemoguću spajanje Nijemaca i Talijana, a na drugoj strani prelaz četnika s lijeve na desnu stranu rijeke, i stvori utisak da glavnina NOVJ mijenja pravac u smjeru obratnom od smjera prodora. Uz najveća naprežanja i velike žrtve grupa divizija NOV probila se iz okruženja, forsirala Neretvu i sredinom marta 1943. godine nastavila prodor kroz Hercegovinu ka dolini Drine. U svom nastupanju Glavna operativna grupa divizija porazila je do nogu Mihailovićeve četnike kod Glavatičeva, Kalinovika i Nevesinja, a Mihailović se povukao u Srbiju.

Tok i rezultat ove neprijateljske ofanzive, označili su krupan prijelom u razvitku NOP-a, jer je to bila prva velika ofanziva udruženih okupatorskih i kvislinških snaga koja nije dovela do reokupacije slobodne teritorije, pojave dezorganizacije partizanskih jedinica, povlačenja njihove glavnine i trajnijih posljedica izraženih u osjekama i krizama NOP-a u pojedinim krajevima.

Komanda njemačkih trupa u NDH ocijenila je da operacijama "Vejs I i II" nisu ostvareni postavljeni ciljevi, te su reorganizovali snage za masovniji koncentrični napad, pod nazivom operacija "Švarc". Sredinom maja 1943. godine 120 hiljada vojnika, snabdjevenih najboljim naoružanjem i pod zaštitom avijacije, artiljerije svih kalibara, motorizovanih i oklopnih formacija, napalo je centralno jezgro oslobodilačke vojske koje je obuhvatalo oko 20 hiljada boraca okupljenih oko Vrhovnog štaba, 4 hiljade ranjenih i bolesnih, kao i desetine hiljada izbjeglica. To je bila još jedna odlučujuća bitka vođena na život i smrt, ali partizani su na kraju uspjeli probiti trostruki обруч, najprije u velikoj bici na Sutjesci, ogorčenoj i krvavoj poput one prilikom prelaska Neretve, zatim na sektoru Zelengore, i konačno na putu između Foče i Kalinovika. "Titova država", kako su njemačke komande nazivale veliku oslobođenu teritoriju, ponovo je uspostavljena u istočnoj Bosni.

Djelovanjima jedinica NOVJ i ustaničkim pokretom naroda do koga je došlo u najvećem dijelu talijanske okupacione zone, u trenutku kapitulacije Italije 9. septembra 1943. razbijena je i znatnim dijelom razoružana talijanska okupaciona armija. Angažman pretežnog dijela njemačkih snaga u toj oblasti veoma je povoljno djelovao na razvoj NOP-a u Bosni i Hercegovini, gdje su jedinice NOVJ, posebno 1. i 2. bosanskog korpusa u općoj ofanzivi. U toku tih djelovanja do kraja 1943. izuzev Sarajeva, i nekoliko gradskih centara, te uporišta duž značajnih komunikacija, cijela teritorija BiH bila je oslobođena. Prvih dana oktobra oslobađanjem Tuzle i cijelog rudarskog bazena Tuzla, koji je branilo oko šest hiljada ustaško-domobranskih vojnika, stvoren je moćan vojno politički i privredni centar slobodne teritorije u

istočnoj Bosni. To je omogućilo i pojačan priliv boraca, te su formirane nove brigade i partizanski odredi. Krajem 1943. godine. NOV i PO Bosne i Hercegovine imali su 2 korpusa sa 7 divizija, 24 brigade i 25 partizanskih odreda. Tako su tokom jeseni 1943. godine izvojevane pobjede koje su označile definitivnu prekretnicu na jugoslavenskom ratištu u korist narodnooslobodilačke vojske, a NOP je izrastao u dominantnu vojno-političku snagu. Proces diferenciranja, započet u prvim mjesecima okupacije i oslobodilačke borbe, postepeno se zaoštavao i okončan je 1943. godine. Sada već nije bilo mogućnosti za čekanje, za kamuflažu ili dvostruku igru. Čak i oni koji su dotad uspijevali odugovlačiti, morali su se odlučiti, ili pristupiti oslobodilačkom frontu ili prihvatiti kolaboraciju.

Proces opredjeljivanja i angažovanja većine stanovništva Bosne i Hercegovine, koji se u toku rata 1941-1945. u pojedinim nacionalnim i socijalnim sredinama i različitim krajevima ove zemlje neravnomjereno razvijao, zavisno od nataloženog naslijeđa i savremenih promjena općih i lokalnih prilika, ima osobito od 1943. godine, prepoznatljivu magistralnu tendenciju u korist NOP-a. Bitka za uticaj NOP-a među srpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, koju je nametnuo četnički pokret još u 1941. godini, i koja je u prvim etapama bila vrlo oštra i dramatična, istovremeno se reflektovala i na bitku za muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Izvjesni objektivni uvjeti, kao što je pored ostalih bio položaj i tretman svakog pojedinog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, a kasnije u kvislinškoj tvorevini NDH, kao i mnogobrojne slabosti samog masovnog ustanka srpskog stanovništva, nisu dozvolili, u prvim fazama ustanka ravnopravno ili približno jednako odazivanje srpskih, muslimanskih i hrvatskih masa u borbu, u cilju ostvarivanja programa općenacionalnog oslobođenja. Ovakva situacija je doprinijela da je NOP u Bosni i Hercegovini postao specifičan i da se cijelim svojim tokom znatno razlikovao od procesa NOP-a u drugim jugoslavenskim zemljama.

Pošto su ustanak u prvim mjesecima rata, prije svega u istočnoj Hercegovini, istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini nosili gotovo isključivo Srbi na koje komunisti nisu imali uvijek utjecaja, osvetničke akcije srpskih šovinista nad Muslimanima odvrćale su ove od brojnijeg sudjelovanja u ustaničkim jedinicama. Također, mnogi su Muslimani i u komunistima predvođenim partizanskim jedinicama vidjeli prije svega Srbe. Čak su i pojedine jedinice u kojima su se nalazili komunisti učestvovali u Hercegovini u antimuslimanskim istupima. I neke srpske komunističke partizanske vođe nisu bile oslobođene od antimuslimanskih osjećaja. Iako su se krajem 1941. godine počele uspostavljati čisto muslimanske partizanske jedinice, uključivanje Muslimana u NOP proticalo je slijedećih mjeseci polagahno. Od posebnog

značaja za ubrzavanje ovoga procesa bilo je i priključivanje NOP-u nekih uticajnijih funkcionera muslimanskih građanskih partija kao Nurije Pozderca, jednog od najuticajnijih rukovodilaca Jugoslovenske muslimanske organizacije u zapadnoj Bosni do rata. Njegov pristup NOP-u, kao i otpor ustaškim nasiljima do toga vremena inicirao je i potakao da je na stotine mladih ljudi Muslimana Cazinske krajine ušlo u partizanske odrede, što je rezultiralo formiranje VIII krajiške brigade, sastavljene pretežno od Muslimana. Ovakav proces kapitulacijom Italije 1943. godine znatno je pojačan i ubrzan. Među muslimanskim partizanskim jedinicama posebno je bila poznata 16. muslimanska narodnooslobodilačka udarna brigada.

Uz prisustvo okupacionih sila, a uklješteni između dvije nacionalističke ideologije, velikosrpske oličene u četništvu i velikohrvatske oličene u ustaštvu, koje su svoje šovinističko bezumlje pokazivale na različite načine u akciji i na djelu, na opstanak i perspektivu Muslimana u Bosni i Hercegovini 1941-1945. godine, presudno su utjecale snage NOP-a, u kome su na svim nivoima učestvovali i mnogobrojni ovdašnji Muslimani. U Titovom programskom spisu iz 1942. godine "O nacionalnom pitanju u svijetlu narodnooslobodilačkog rata" Muslimani su stavljeni u red jugoslavenskih naroda. Također i dokumenti Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, ZAVNOBiH-a sugeriraju izjednačavanje Muslimana sa Srbima i Hrvatima.

U skladu sa općom politikom omasovljenja NOV bilo je i pitanje borbe za ostvarivanje što potpunije nacionalne ravnopravnosti u svim akcijama i na svim poljima društveno-političke djelatnosti rukovodstva NOP-a. Ta politička aktivnost, koja na ovaj ili onaj način ističe etničku individualnost bosanskohercegovačkih Muslimana, iskazivala se i u brojnim manifestacijama, obraćanjima, apelima i proglasima upućenim muslimanskom narodu. Činjenica da je za vrijeme rata održano i više zborovanja isključivo za muslimansko stanovništvo upućuje na to da je rukovodstvo NOP-a počinjalo bivati svjesno posebnosti Muslimana.

Međutim, postojali su i glasovi koji su se zalagali protiv priznavanja nacionalne posebnosti Muslimana. Najizričitiji u tome bio je Veselin Masleša, koji Muslimane nije vidio ni kao etničku zajednicu. Ovakvo slično skeptičko držanje naspram muslimanske nacionalnosti našlo se i u odluci o osnivanju države II zasjedanja AVNOJ-a iz novembra 1943. godine o federativnoj izgradnji Jugoslavije, koja ne navodi Muslimane među narodima koji konstituiraju državu. Suzdržanosti u odnosu na priznanje Muslimana kao nacije daju se prepoznati u nastojanju jednog broja, prije svega srpskih komunističkih funkcionera, da još za vrijeme savjetovanja o budućoj

državnoj strukturi Jugoslavije spriječe ravnopravno postavljanje Bosne i Hercegovine kao federativne jedinice. Na temelju predodžbi Moše Pijade i Milovana Đilasa, a ugledajući se na principe sovjetskog federalizma, Jugoslavija bi se trebala sastojati samo od pet republika pet naroda (Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca), na temelju čega bi Bosni i Hercegovini trebalo priznati karakter jedne autonomne provincije. To je, međutim, nametalo problem i postavljalo pitanje kojoj bi republici trebalo pridodati Bosnu i Hercegovinu kao autonomnu pokrajinu. Protivljenje od bosanskohercegovačkih predstavnika i njihovo insistiranje na ravnopravnom statusu Bosne i Hercegovine kao republike, doveli su, ipak, do toga da se odustane od ovoga prijedloga. Bosna i Hercegovina je tako postavljena kao federalna jedinica u jugoslavenskoj državnoj zajednici.

Većina hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, povrijeđena svojim položajem i izrabljivanjem od velikosprskog režima do rata, pod jakim uplivom okupatorske i ustaške propagande, a iznenađena samim masovnim ustankom srpskog stanovništva i prijetnjama pojedinih ustaničkih grupa, bila je u vrijeme prvih etapa ustanka 1941. godine skoro potpuno van ustaničkog pokreta. Štoviše, dio Hrvata u Bosni i Hercegovini, zaveden obećanjima okupatora i ustaša, gajeći iluzije u novu hrvatsku državu, počeo je saradivati sa okupatorom i vlastima i vojskom NDH. No, ipak najveći dio ovih masa bio je čitavim kompleksom zbivanja iznenađen, zbunjen i povukao se u pasivnost i iščekivanje. Izuzetak su činili mnogi Hrvati u velikim gradovima, kao naprimjer u Tuzli, gdje je bila živa tradicija radničkog pokreta i sjećanja na Husinsku bunu. Iskoristivši inicijativu za osnivanje ustaškog tabora kraj Tuzle, husinski rudari Hrvati su na taj način dobili opremu i naoružanje i krenuli augusta 1941. u ustanak kao husinska partizanska četa.

Proces širenja i jačanje NOP-a, završena politička diferencijacija ustaničkih snaga do polovine 1942. godine i jasno izdvajanje partizanskih jedinica na čvršćem oslobođenom teritoriju, što je stvaralo mogućnost češćih neposrednih kontakata sa jedinicama NOV, otvorilo je povoljne uvjete za masovnije uključivanje i hrvatskog stanovništva u NOR. Ovaj proces je počeo naročito intenzivno odvijati se pod uticajem krupnih promjena u svijetu tokom 1943. godine, a naročito nakon kapitulacije Italije 9. septembra 1943. Povoljan impuls dubljem diferenciranju i uključivanju dijela hrvatskog stanovništva u redove NOV dala je i pozitivna orijentacija prema NOP-u jednog dijela rukovodstva Mačkovke Hrvatske seljačke stranke u istočnoj Bosni, kao što su bili Aleksandar Preka, Bogomir Brajković, Ante Kamenjašević, dr. Ivo Sunarić i drugi. U tom pogledu su zbivanja u Tuzli i njenoj okolici uoči i poslije oslobođenja tog kraja imala karakter značajnog prijeloz-

ma. Kao i muslimanski i hrvatski dio radništva i stanovništva ovog bazena masovno se opredijelio za NOP. To je najsnažnije bilo izraženo u formiranju 18. hrvatske brigade NOV.

Jevrejsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini nemajući nikakve organizovane mehanizme kolektivne samoodbrane i otpora najvećim dijelom je stradalo u pogromima i logorima. Dok je jedan broj Jevreja tražio spas u bjekstvu na sigurnija područja zemlje, ili van nje, dio Jevreja odlučio se za oružani otpor u sastavu partizanskih jedinica NOV.

U drugoj polovini 1943. godine narodna vlast je na tlu Bosne i Hercegovine dostigla visok stepen razvitka, posebno u rješavanju složenih zadataka snabdijevanja vojske i rukovođenja privredom, prosvjetom, zdravstvom i drugim oblastima društvenog života. Presudnu ulogu u tim raznovrsnim aktivnostima odigrale su masovne organizacije omladine, žena i druge formacije i institucije, koje su kao bitni ogranci NOP-a učestvovala u stvaranju njegove razuđene strukture, osobene fizionomije i velikih potencijala.

Zahvaljujući takvoj situaciji u Bosni i Hercegovini bilo je moguće da se 12. oktobra 1943. održi konferencija delegata narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu, na kojoj je izabran oblasni NOO. I na cijeloj teritoriji istočne Bosne formirani su općinski, sreski i okružni NOO, dok su u Hercegovini formirani mjesni, općinski i sreski NOO. Politička situacija i odnos snaga ne samo da su opravdavali nego i nametali potrebu osnivanja političkog predstavništva NOP-a u Bosni i Hercegovini kao najvišeg organa narodne vlasti u BiH. Prve praktične korake u tom smislu preuzeo je, još u toku augusta 1943. godine, onaj dio pokrajinskog komiteta koji je boravio u istočnoj Bosni (Rodoljub Čolaković, Pašaga Mandžić, Avdo Humo) formišući sve određeniji stav o pitanju položaja Bosne i Hercegovine u budućoj jugoslavenskoj državnoj zajednici. PK KPJ za BiH je, imajući u vidu rezultate postignute na okupljanju sva tri bosanskohercegovačka naroda u NOP-u, stao na stanovište da je time prevaziđena ideja o "narodnoj autonomiji" i da Bosna i Hercegovina treba biti ravnopravna federalna jedinica. Ovakvi stavovi proisticali su iz praktičnih koraka u rješanju nacionalnog pitanja, pri čemu se puna sloboda, suverenost i ravnopravnost naroda u Bosni i Hercegovini, kao i njihov pojedinačni i zajednički društveno-politički razvoj mogu najefikasnije ispoljiti jedino u njihovom zajedničkom, ali i samostalnom državnom obliku kao mnogonacionalne republičke zajednice. Na toj osnovi pripremljeni su i prijedlozi koje su svojim odlukama definitivno utvrdili Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine na svome prvom zasjedanju 25. i 26. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu, a potvrdilo drugo zasjedanje AVNOJ-a

29. novembra 1943. u Jajcu. Time je Bosna i Hercegovina dobila svoje narodno predstavništvo koje se, istupajući u ime većine muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda okupljenog u NOP-u, a polazeći od promjena u odnosima društveno-političkih snaga izvršenih u toku NOR-a konstituisalo kao najviše političko tijelo NOP-a u Bosni i Hercegovini i izjasnilo za federativno uređenje državne zajednice naroda Jugoslavije, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica. Konture budućeg federalnog državnog uređenja Jugoslavije vidljive su već 1941. godine formiranjem oružanih snaga NOP-a na teritorijalnom principu po pojedinim jugoslovenskim zemljama. Obrazovanje Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu imalo je, pored vojnog i politički značaj, jer u toj činjenici se nalazi i klica bosansko-hercegovačke državnosti, koja se u svim pravcima izgrađivala u toku narodnooslobodilačkog rata. Time je ZAVNOBiH postavio početne, a ujedno i temeljne osnove državnosti Bosne i Hercegovine i time označio historijsku prekretnicu u pravcu vraćanja "izmirene i slobodne" Bosne i Hercegovine njenim narodima.

Politički faktori NOP-a Jugoslavije uvažili su i prihvatili gledište PK KPJ za BiH odnosno rukovodećih predstavnika NOP-a u Bosni i Hercegovini, Avde Hume, Rodoljuba Čolakovića, Ante Babića, Pašage Mandžića, Uglješe Danilovića, Mile Perkovića, Hasana Brkića, Sulejmana Filipovića, i dr., da Bosnu i Hercegovinu, usljed nerazdjeljive izmiješanosti muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda u njoj, nije moguće priključiti ni Srbiji ni Hrvatskoj, ili dijeliti je između njih, a da to ne bude i ne ide na štetu hrvatskog, srpskog i muslimanskog (a osobito muslimanskog) stanovništva, bolje reći na štetu svih njih. Oni su nedvojbeno uvažavali državno-pravnu tradiciju BiH još iz srednjeg vijeka i približno utvrđene historijske granice i razvijenu političku posebnost ovog područja iz perioda osmanske i austrougarske vladavine, osporavanu samo za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Na osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a Bosna i Hercegovina je dobila faktički najviši organ vlasti, sastavljen od 173 izabrana člana ZAVNOBiH-a, Prezidijum od 31 člana. Za predsjednika Predsjedništva Prezidijuma izabran je dr. Vojislav Kecmanović, za potpredsjednike Avdo Humo, Aleksandar Preka i Đuro Pucar Stari, a za sekretara Hasan Brkić. Odmah zatim, u Jajcu je 29. novembra 1943. održano II zasjedanje AVNOJ-a, čime se AVNOJ konstituisao u najviše zakonodavno i izvršno tijelo nove federalne Jugoslavije. AVNOJ je potvrdio odluke ZAVNOBiH-a, a time je Bosna i Hercegovina zauzela svoje mjesto u novoj koncepciji Jugoslavije.

Historijske odluke ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a predstavljale su u to vrijeme jasnu perspektivu pobjede i revolucionarnih društvenih preobražaja na liniji

ostvarivanja nacionalnih i socijalnih težnji svih naroda ovog tla i kao takve dale su snažan podsticaj daljem razvoju i jačanju NOP-a, jer do konačne pobjede trebalo je prevaliti još dug put i podnijeti mnogo žrtava.

Djelovanje NOP-a preko NOO i ZAVNOBiH-a bilo je mnogostrano, vrlo složeno i po svojim rezultatima veoma plodno, imajući u vidu okolnosti u kojima je djelovao. Bosna i Hercegovina u cjelini, a naročito njena seoska naselja, nisu nikada u stvaralačkom radu tako intenzivno aktivirana, i može se sa sigurnošću reći i tvrditi da nikada u historiji naših naroda nije bilo tako širokog, dinamičnog i stvaralačkog pokreta koji je probudio socijalnu svijest i u velikoj mjeri razvio zaspale energije naroda.

U duhu direktive njemačke Vrhovne komande za osiguranje odbrane Balkana njemačke oružane snage su od decembra 1943. započele niz operacija i na tlu Bosne i Hercegovine, čiji je neposredni cilj bio osiguranje industrijskih bazena u toj oblasti, osujećenje prodora snaga NOVJ u Srbiju i uspostava kontrole nad značajnim komunikacijama koje preko BiH povezuju jadransku obalu sa njenim dubljim zaleđem. Uz izuzetna naprezanja i velike žrtve NOVJ i naroda, nadmoćne njemačke snage nigdje nisu uspjele razbiti jedinice NOVJ i prisiliti ih da napuste svoju teritoriju. U Bosanskoj krajini njemačke snage su izvele svoju posljednju ofanzivnu operaciju, koja je počela 25. maja 1944. zračnim desantom na Drvar. Zahvaljujući požrtvovanju i borbenosti jedinica 1. proleterskog, te dijelova 5. i 8. korpusa NOVJ, ovaj poduhvat neprijatelja s ciljem da uništi rukovodstvo NOP-a je propao i Vrhovni štab se prebacio na Vis.

Pobjedonosnim zamahom NOP-a u 1944. godini omogućeno je da se 30. jula 1944. održi u Sanskom Mostu II zasjedanje AVNOJ-a, a ZAVNOBiH se konstituisao u vrhovni državni organ, kao najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne Bosne i Hercegovine. Donošenjem Deklaracije o pravima naroda izvršena su osnovna ustavna načela države Bosne i Hercegovine, a njeni narodi na osnovu onoga što su ostvarili tokom NOR-a, i formalno postali ravnopravni državno-pravni subjekti i graditelji BiH i nove jugoslavenske državne zajednice. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a se u duhu tih načela u svom daljem radu angažovalo u izgradnji aparata narodne vlasti, a cio NOP je usmjeren na još širu mobilizaciju raspoloživih ljudskih i materijalnih potencijala za konačno oslobođenje zemlje i pripremljen za teške i složene zadatke obnove i izgradnje porušene Bosne i Hercegovine.

Završni period NOR-a bio je najkrvavije razdoblje rata na tlu Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, po dinamici djelovanja, borbenim naprezanjima, intenzitetu i trajanju operacija. Pored toga taj period bio je bremenit složenom

političkom borbom za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, naporima na daljem razvoju državne organizacije na temelju odluka AVNOJ-a i zemaljskih vijeća, kao i grčevitim otporom kvislinških režima i pokreta da spriječe svoj raspad i osipanje i prilagode se novim uvjetima pri porazu fašizma u Evropi.

Početkom 1945. godine njemačke i kvislinške ustaške snage držale su još Mostar, Sarajevo i dolinu rijeke Bosne, kuda su se iz Grčke povlačile jedinice njemačke Grupe armije "E", te liniju Bijeljina, Doboj, Derventa, Banja Luka, Bosanski Novi, Bihać. Definitivnim oslobođenjem Tuzle 17. septembra 1944. postignut je krupan vojno-politički uspjeh, značajan za dalje vođenje rata, jer je držanje tog regiona i njegovi ljudski i materijalni potencijali bili su od velikog značaja u završnim operacijama za oslobođenje zemlje. Početkom oktobra 1944. veći dio istočne i južne Hercegovine bio je oslobođen djelovanjima 29. hercegovačke divizije ojačane jedinicama 2. korpusa, u slamanju četničkog uporišta u Bileći, a zatim razbijanjem četničkih i njemačko-domobranskih grupacija u Trebinju i Ljubinju. U mostarskoj operaciji od 6-14. februara 1945. jedinice 8. korpusa i 29. hercegovačke divizije, uz učešće aktivista NOF-a iz grada oslobodile su Mostar. Do početka marta 1945. oslobođena je sva Hercegovina i front se stabilizovao na Ivan-sedlu. Poslije oslobođenja Sarajeva 6. aprila nastavljeno je gonjenje neprijatelja dolinom rijeke Bosne. Do 1. maja 1945. godine i posljedni dio Bosne je očišćen od njemačkih trupa, ali su u pozadini ostale dvije jake kvislinške grupacije, četnička na Vučijaku i ustaško-legionarna kod Odžaka. Oko 8-10 hiljada četnika sa Dražom Mihailovićem pod borbom se probio do Zelengore i Sutjeske gdje su ih do nogu porazile i uništile jedinice 3. korpusa ojačane 37. sandžačkom brigadom. Preostale četničke grupice sa Mihailovićem privremeno su se spasile bjekstvom u Srbiju. Jedinice 3. korpusa, također, su uništile i kvislinšku grupaciju kod Odžaka, sastavljenu od 3-4 hiljade ustaša i legionara, u teškim borbama koje su trajale do 25. maja 1945. godine. Time je pobjedonosno okončana narodnooslobodilačka borba, a oslobođenje od okupacione vlasti Bosna i Hercegovina je dočekala teško razorena, sa velikim gubicima u ljudskim životima i materijalnim dobrima. Bosna i Hercegovina je u Drugom svjetskom ratu izgubila oko 407.000 svojih stanovnika, od toga oko 209.000 Srba, oko 100.000 Muslimana, oko 79.000 Hrvata, oko 10.000 Jevreja, oko 5.000 Roma i oko 4.000 pripadnika ostalih naroda. Još u etapi završnih operacija u duhu smjernica i stavova Drugog zasjedanja ZAVNO-BiH-a nastavljena je još intenzivnija aktivnost na izgrađivanju državne organizacije i jačanja političke osnove Bosne i Hercegovine. Nova vlast je, uprkos krajnjoj privrednoj iscrpljenosti i okupatorskim razaranjima, koja gotovo nisu mimoišla nijedno naselje na tlu BiH, oslanjajući se na ogromnu stvar-

alačku energiju i jedinstvo širokih narodnih slojeva, osiguravala snabdijevanje jedinica NOVJ, zbrinjavala mase beskućnika i onih ugroženih gladu, pokrenula rad na podizanju porušenog, obnovi privrednih objekata, saobraćaja. Podići uništeno i obnoviti razoreno, bila je neumoljiva deviza vremena. Osobito teška razaranja i uništenja pretrpjela je Bosna i Hercegovina, čija je gotovo kompletna teritorija bila stalno poprište rata i velikih bitaka, i preko koje su prošle veće neprijateljske ofanzive. Od blizu 820.000 uništenih raznih zgrada u Jugoslaviji oko 390.000 uništeno je samo na bosanskohercegovačkom području. Uništeno je, ili u ogromnoj mjeri oštećeno, 130 većih industrijskih preduzeća, 24 rudnika, sva preduzeća drvne industrije, 1.172 škole, najveći dio saobraćajnih komunikacija i gotovo svi objekti na njima. Gotovo potpuno su uništeni gradovi Drvar, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa, Bihać, Glamoč, Ključ, Prozor, Višegrad, Rogatica, Bosanski Brod, i još desetine manjih gradskih mjesta, kao i mnogobrojna seoska naselja. Uništen je i najveći dio poljoprivrednog inventara, a stočni fond je smanjen za više od 70%.

Po oslobođenju Sarajeva od 26-28. aprila 1945. godine održano je Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a na kome je ZAVNOBiH proglašen narodnom skupštinom. Tada je u Sarajevu formirana i prva vlada Bosne i Hercegovine. U sastav prve Narodne vlade Bosne i Hercegovine ušli su Rodoljub Čolaković, kao predsjednik i dr. Zaim Šarac, dr. Jakov Grgirić, Đuro Pucar Stari, Ilija Došen, dr. Hamdija Čemerlić, prof. Anto Babić, Hasan Brkić, Pašaga Mandžić, ing. Ćazim Ugljen, Vlado Šegrt kao ministri. Osnovni zadatak Narodne skupštine Bosne i Hercegovine bio je razviti i učvrstiti sistem narodne vlasti, organizovati sve snage naroda u obnovi zemlje i izvršiti sve pripreme za izbor i saziv prve Ustavotvorne skupštine, koja je kao suvereni predstavnik Srba, Muslimana i Hrvata trebala donijeti i prvi ustav Bosne i Hercegovine. Izbori su održani 13. oktobra 1946. godine. Ustavotvorna skupština je uz ratifikaciju akata ZAVNOBiH-a i Narodne skupštine pripremila i donijela prvi ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine, usvojen 30. decembra 1946, a zatim je nastavila rad kao NS NRBiH. Ovim ustavnopravnim dokumentima sankcionisane su tekovine NOR-a.

LITERATURA

- Rafael Brčić Kombinacija ustaša o Banjoj Luci kao “centru Nezavisne Države Hrvatske”, Banja Luka u novijoj historiji (1878-1945), Institut za historiju Sarajevo, Sarajevo, 1978, str. 650-663.
- Fikreta Jelić-Butić Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1978.
- Fikreta Jelić-Butić Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 43-44.
- John Fine
Robert Donia Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali, Sarajevo, 1995.
- Muhamed
Hadžijahić Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, str. 275-282.
- Wolfgang Höpken Jugoslovenski komunisti i Bosanski muslimani, Književna revija, Sarajevo, maj 1990, str. 2-14.
- Avdo Humo Moja generacija, Sarajevo-Beograd, 1984.
- Rasim Hurem Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XVI, Sarajevo, 1965, str. 191-221.
- Rasim Hurem Koncepcija nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, Prilozi Instituta za historiju radničkog pokreta Sarajevo, broj 4, Sarajevo, 1968, str. 533-548.

- Atif Purivatra AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana, Zbornik: AVNOJ i savremenost, Sarajevo, 1984, str. 141-166.
- Muhamed Hadžijahić Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana. Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944, Sarajevo, 1991.
- Rasim Hurem Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. II, Sarajevo, 1966.
- Branko Latas i Milovan Dželebžić Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945, Beograd, 1979.
- Miloš Minić Četnici i njihova uloga u vremenu narodnooslobodilačkog rata 1941-1945, Beograd, 1982.
- Nusret Šehić Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941, Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja, Sarajevo, 1971.
- Jozo Tomasevich Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945, Zagreb, 1979.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjige 1-4.
- Zdravko Antonić Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd, 1973.
- AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini 1942-1943., Beograd, 1974.
- Drugi svjetski rat, knj. 1, 2 i 3, Ljubljana, 1980.
- Ferdo Čulinović Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970.

Enciklopedija

Jugoslavije

Separat Bosna i Hercegovina, Zagreb, 1983.

Istorija Saveza Komunista Bosne i Hercegovine, knj. 1, Sarajevo, 1990.

Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Prilozi Institut za historiju radničkog pokreta, god. IV, br. 4, Sarajevo, 1968.

Rasim Hurem

Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942, Sarajevo, 1972.

1941. u historiji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Dušan Lukač

Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd, 1967.

Jovan Marjanović

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941-1945, Beograd, 1975.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 1 i 2, Beograd, 1963.

Branko Petranović

Istorija Jugoslavije 1918-1988, druga knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945, Beograd, 1988.

Ešref Vražalić

Okupacioni sistemi u Jugoslaviji u svjetlu međunarodnog prava, Sarajevo, 1966.

THE CONCLUSION

Mr Seka Brkljača

With the April war 1941, the defeat and the cutting of the territories of the Kingdom of Yugoslavia, by the occupational forces' will of the Third Reich and Italy, and the first of all Germany, B&H became the part of NDH. While the Germans realized their military commerce and political interests through the certain organs of NDH, at the same time the Italian realized it through the military organizations as the potential factor of the destroying of NDH, as the instruments of German politics and obstacles to the powerful aspirations in B&H and further towards Danube.

In the times of occupations and with the savaging of ustasa's elements, the nationalistic and religious untolerance in B&H reached the fantastic measures. The only politically organized the force which gave the alternative to the all people, opposing to the occupator's politics, as well as the conception of the nationally clear countries through the results of genocide, together with all party forces, was KPJ. (COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA). The battle for the influence of NOP between the Serbs' population in B&H, which was ordered by the chetnics' movement, was at the same time reflected on the battle for Moslems' and Croats' populations, what contributed that NOP in B&H became specific and during the whole war it was different from NOP in the other Yugoslav countries.

So, under special circumstances in B&H, it was, for a longer period of time the center of NOBJ, the battlefield of the cruelist battles, the head-quarter of the army and the political government of NOP, on its territory the biggest problems were solved, which were the keys for NOB, and the most powerfull as the force in the frames of the war forcing of antifashistic coalition elections for the crossing the victory on Yugoslav battlefields, recognized by the international factors.

Political situation and the army relationships in 1943, forced the use of organized political representation of NOP in B&H as the highest government. So ZAVNOB&H 1943 and 1944 consisted the basis for Bosnian citizenship of B&H, and marked the hitorical changes in the returning direction of "restored and free" B&H to its people, whose individual as well as common

political development was reflected only in its togetherness, but with independent state in the frame of multiethnic republic.

With the ratification of the ZAVNOB&H acts and National Council, establishing the first Constitution on December, 30th 1946, the possessions of the NOR. The liberty of the country B&H realized as hardly destroyed, with the great losses of the human lives as well as of the material goods. The making and the restoring of the destroyed became the new merciless device of the times.

THE CHETNICS MOVEMENT-THE TOYS OF GREAT SERBIAN POLITICS IN BOSNIA & HERZEGOVINA

Mr Husnija Kamberović

THE SUMMARY

The Chetnics movement in B&H during the Second World War, was nevertheless the great tradition of their ideology, has not begun as an unique movement. At the same beginnings of the war, it was identified with Chetnics, began because it was begun by Yugoslavian comunists or as the part of the movement that was organized and begun by the Serbs nationalist groups, the ex-politicians or the teachers, or merchants, orthodox priests or rich peasants on the head. The aim of Chetnics movement was "The consisting of homogenized Serbia", developed on the whole ethnic area inhabited by the Serbs population.

The aim they had realized with the mass terror against Croatian and Bosniak population in B&H while the military actions were done together with German and Italian units. But, after the battle on Neretva 1943 and their great defeat they didn't work as an important military force on the B&H territory. The only important action they had made after it was the attempt of the occupation of Tuzla at the end of 1944. after that, the Chetnics' movement was destroyed and at the end of the war, one part of the army came to Slovenia and continued towards the West, and the others were destroyed on the North Banja Luka area and the third part was just united to the Serbs orthodox population where they ethnically came from.

REGISTRI

IMENSKI REGISTAR

Abdi-beg Repovac	162	Alajbegović Halib-beg	144
Abdul Medžid	192, 219	Alauddin Sabit Užičanin	134
Abdulahim	184	Alaupović, Tugomir	292, 293, 314
Abdulahim-paša	183	Aleksija	54
Abdurahim	186	Alfons Aragonski	84
Abdurahman ef. Mahremić	166	Aliaga Ruščuklija	184
Abdurahman Muharemića	166	Ali-beg	105, 119, 145
Abid-aga Gačanin	212	Alibeg Fidahić	184
Adžem Esir Ali	107	Alibeg Osmanpašić	164
Ahmed	112	Ali-beg Vlahović	119
Ahmed III	165	Aličić S. Ahmed	170, 219
Ahmed-aga Fazlagić	164	Ali-paša	115, 163, 164, 179, 186, 194, 198
Ahmed-beg Kapidži-baša	119	Ali-paša Čengić	134, 147, 148
Ahmed Mazhar-paša	210	Ali-paša Derendelića	179
Ahmed Munib ef. Glođa	195, 196	Ali-paša Fidahić	177, 186, 187, 189
Ahmed-paša	123	Ali-paša Hećimoglu	163
Ahmed-paša Čelebić	164	Ali-paša Janjinski	182
Ahmed-paša Rustempašić- Skopljak	161, 162	Ali-paša Skopljak	162
Ahmed Šukri ef.	255	Ali-paša Varvar	134
Aiša	114	Almas Mehmed-paša	153
Alajbeg	183	Altomanović, Nikola	66
Alajbeg Drnda	183		
Alajbegović Halil-beg	134		

Andrassy, grof Gyla	213, 255	Babić Mustajbeg	194
Andrija	115	Babić, Nikola	334
Andrija II	54, 61	Babić, Petar	294
Andrija, biskup	36, 38	Babići	241
Anđelić, P.	55	Baćević	360
Anđelović Mahmud-paša	90	Bačović Petar	358, 361
Antim, mitropolit	252	Badenski Ludvig	151
Antonić, Zdravko	380	Bajeziđ II	98, 107
Appel, Johann	254	Bajeziđ, princ	124
Arnautović Mehmed-beg	197	Bajeziđagić Derviš-paša	135
Arnautović Šerif	270, 272, 291	Bakač Erdodi	150
Arslan Mehmed-paša	168	Balaban	113
Auersperg, general	153	Balint, profesor	256
Auersperg, Herberd	148	Baranjađ, general	163
Auersperg, Herbert barun	110	Barbarosa, Friedrich	53
Auersperg, Karlo	152	Barbarosa Hajrudin	124
Auersperg Volf Englbert	110	Barkan, Omer Lutfi	116
August, car	27, 29	Bartolomej, kralj	94
Aul Gabinije	25	Basariček, Đuro	322
Azabagić, Mehmed		Basler, Đuro	40
Teufik ef.	273	Bašagić Safvet-beg	112
Azinović, V.	129, 170	Bašagić Redžepagić Safvet-beg (Mirza Safvet)	170
		Bašić, Salih	292
		Batinić V.M.	79
Babić, Aćim	357, 358	Baton	27, 28, 32
Babić, Ante	55, 56, 79, 375, 378	Bazilije II	45, 48, 49, 53
Babić Mustafa-paša	197	Bebije, senator	25

Bećir-paša	167, 168, 176, 183	Bizmark, kancelar	212
Bećir-paša Čengić	160, 162	Boba, I.	55
Bećir-paša Egri-buzli	167	Boban, Ljubo	334
Begić, Dana	334	Boćan, Adam	152
Bektašević, Ismet	356	Bojčić, Alija	134, 147
Bela	54	Bodin	57
Bela II	50, 52, 58	Bodin, knez	57
Bela III	50	Bodin, kralj	46, 49
Bela IV	61, 62	Bogčin	113
Bela, kralj	54	Boljanić Husejn-paša	109, 124
Benac, Alojz	40	Boljanić Sinan-beg	108, 109
Benko, baron	269, 270	Bombeles, Josip	330
Benko, Isidor	242	Borić, ban	45, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58
Bercinjalo, Marino	106	Borovinić Sinan-beg	119
Besarović, Risto	210	Božić, Ivan	334
Besarović, Vojislav	292	Božić, Savo	358
Beširević Džafer-beg	194	Brajković, Bogomir	373
Beširević Hasan-aga	179	Branković, Vuk	67
Beširević Hasan-beg	182	Braun, M.	45, 55
Beširević Murat-beg	194	Brčić, Rafafel	379
Bilandžić, Dušan	334	Brkić, Hasan	375, 378
Bilinski, Leon	288	Brkljača, Seka	10, 339, 382
Bind, božanstvo	35	Broz, Josip Tito	364, 366, 372
Bišćević Mehmed-beg	148	Bujak, Risto	215
Bišćević Vasifbeg	284	Bujuk Džafer-paša	152
Bišćević Mehmed-paša	197, 198	Buntiće, fra Didak	292
Bišćević Muhamed-beg	193		

Burek, Alija	217	Čengić, Omer	356
Burian	271, 272	Čengić, S.	186
Burian, baron	276	Čengić Smail-aga	187, 189, 190, 191
Burian, I.	278	Čengić Smail-paša	149
Bušatlija, Ibrahim	194	Čolaković, Rodoljub	374, 375, 378
Butić-Jelić, Fikreta	379	Čović, Borivoj	40
		Čubrilović, Vaso	219
Cankar, Karlo	292	Čulinović, Ferdo	334, 380
Cezar	25, 46		
Cerić	198	Ćamil-paša	197
Cerić Husein-beg	197	Ćemalović, Smail-aga	292
Cerić Omer-beg	161	Ćemerlići	241
Cvetković, Dragiša	328, 329, 330, 331, 333, 334	Ćesrija, Edhem-aga	216
Cvijić	299	Ćirković, Sima	55, 79, 334
		Ćorović, Vladimir	79, 94, 219, 292
Čabracić, Luka	284, 292, 302	Ćuprilić Mehmed-paša	148
Čakmak, Favzi-paša	351	Ćurčić, Ragib ef.	210
Časlav, župan	48		
Čaušević, Džemaludin ef.	289, 311	Dabiša, kralj	74
Čaušević, Mehmed		Dalagija, Mehmed-aga	218
Džemaludin ef.	273	Daltaban Mustafa-paša	154
Čelebić Ahmed-paša	164	Damjan, Miho	106
Čemerlić, Hamdija	378	Damjanović, Đorđe	210
Čemerlić, Mehmed-beg	215	Dangić, Jezdimir	357, 358, 360
Čengić Ali-paša	134, 147, 148		

Danilović, Uglješa	375	Drašković, Ivan	160, 161
Daud-paša	193	Dreković, Uroš	358
Davidović, Ljuba	327	Drljača, Pero	267
Dedići	179	Duka	114
Dedijer, Vladimir	334	Dumanjić, Zulfo	356
Defeterdarević		Dursum-beg	104
Abdulah-paša	167	Dušan, car	62, 64, 67
Defterdarević			
Mehmed-paša	147		
Deko Hodža	195		
Deli Husein-paša	143	Džabić	269, 270, 271
Derviš-beg	162	Džabić, Ali Behmi ef.	268
Derviš-beg Fidahić	161	Džafer-paša	152
Derviš ef. Gorazdak	210	Džamonja, Đuro	284, 292
Derviš, kapetan	166	Dželal-paša	182, 183, 185, 194
Derviš-paša	146	Dželaludin-paša	182
Desa, župan	54	Dželebić, Milovan	380
Despotović, M.	208	Dženići	241
Dijana, božanstvo	34, 35	Dženetić Osman-beg	195
Dimitrijević, Lazar	276, 279	Dževdet ef.	205
Dimović, Danilo	284, 292	Džinić Ali-beg	197
Dinić, J.M.	79	Džinić, Mahmud-beg	272
Dizdar, Ibrahim	195	Džinići	241
Dizdarević, Bećir	195	Džino Salih	168
Donia, J.Robert	335, 379		
Došen, Ilija	378		
Dragutin, kralj	62, 66, 69	Đaković, Luka	294
Drakula	119	Đikić, Osman	275
Drankić, Đovani	195		

Dilas, Milovan	373	Ferhad-beg Vuković	
Đurković, Maksim	292	Desisalić	108
		Ferhad-paša	111
		Ferhad-paša Sokolović	105
Efendić, Edhem	356	Ferizbegović, Avdo	356
Ejubović Mustafa-Šejh Jujo	134	Fidahić Ali-beg	184
Ekmečić, Milorad	219, 334	Fidahić Ali-paša	177, 186, 187, 189, 190, 193
El-Huseini	354	Fidahić Derviš-beg	161
Emerik, kralj	60	Fidahić Mahmud-paša	199
Emin-beg	189	Filipović, baron	214
Eraković, Simo	292	Filipović, general	215, 216, 217, 218, 254
Erdodi-Bakač, Toma	111, 137, 138	Filipović, Franjo	109
		Filipović, Josip	213, 240, 250, 252, 253
Fadil-paša	147	Filipović Mehmed	109
Fadil-paša		Filipović, N.	129
Maglajac	134, 147, 148	Filipović, Sulejman	375
Fadilpašić, Mustajbeg	210, 255, 256	Fine, John V.A.Jr.	335, 379
Fadilpašići	241	Firdus	194
Faik-efendija	181	Firdus, Alibeg	271, 272, 274, 278
Faranberg, Ivan	110	Firdus, Ibrahim-beg	193
Fatima	114	Forto, Salih-aga	234
Fazlagić Ahmed-aga	164	Forto, Salko	234
Fehim ef.hadži Ahmed	194	Foskol, general	145
Ferdinand I	87	Francetić, Jure	350, 367
Ferdinand, Franz	285, 288	Frankopan Tržaćki, Juraj I	48
Ferdinand, Schmid	295		
Ferhad-beg	107, 126, 133		

Franjo, Josip I	189, 237, 254, 268, 269, 270, 280	Gradašćević Mehmed-beg	189
Fridrih Veliki	169	Gradašćevići	241
Funduk Mustafa-paša	151	Granda, Ivan	322
		Grđić, Šćepan	292, 293, 302
		Grđić, Vasilj	275, 282, 293
		Grgurić, Jakov	378
Gaj Julije Cezar	25	Gruberović, Vukosav	276
Gaj Marije Figul	24	Gutić, Viktor	345
Gaković, Milan	334		
Galić, fra Ljubomir	292	Hadim Ali-paša	108
Gavrilo, Emil	271	Hadžagić Jusuf-aga	145
Gazi Ahmed-paša	162	Hadži-beg	190
Gazi Husrev-beg	102, 105, 106, 107, 108, 111, 131	Hadžijamaković, Muhamed ef.	210, 212, 215, 216, 218
Gejza II	54	Hadži Lojo	210, 211, 212, 213, 214, 216,
Gencije	23		218
Germanik, general	27	Hadži Mehmed-beg Carić	168
Girli Hasan-paša	138	Hadži Salih-beg	183
Girli Smail-paša	153	Hadžibegović, Iljas	10, 223, 294, 296
Goldstein I.	55	Hadžić, H.	330
Gondžić Hasan-aga	356	Hadžić, Mehaga	216
Gotfrid	54	Hadžiefendić, Muhamed	355
Gračanica, hadži Mehaga	218	Hadžihasanović, Uzeir-aga	352, 353, 354
Gradašćević			
Husein-kapetan	183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 212, 221		

Hadžijahić, Muhamed	294, 379, 380	Herceg Sjepan	74, 78, 84, 112, 117
Hadžirović, Ahmed	334	Hermes	23
Hafiz-paša	211, 212, 215, 216	Hevai Uskufi Muhamed	134
Hafizović, Husein		Hildburghausen, Josip	162, 163, 164
Nur ef.	255, 256	Hitler, Adolf	339, 353, 369
Hajrudin, neimar	121	Holaček, Jozef	270
Halačević, hadži Avdaga	217	Höpken, Wolfgang	379
Halibašić Mehmed-aga	166	Hrasnica, Halid-beg	292, 300, 302
Halil-paša Ćose	156	Hreblianović, Lazar	66, 67
Halilović, Safet	12	Hrelja, Kemal	334
Hammer von Joseph	170	Hrga, Ibrahim-aga	218
Hamza-beg	108, 119	Hrnjica, Halil	134, 147
Handžić, A.	128	Hrnjica, Mujo	134, 147
Hanibal	27	Hrnjica, Omer	134, 147
Hasan-aga Pečki	180, 185, 186, 189, 193	Hrvatinić Vukac	65
Hasanagić, Sabit ef.	210	Hrvatinić Hrvoje	47, 65, 71, 74, 75, 76
Hasan, alajbeg	153		
Hasanbegović, A.	330	Hrvatinići	75
Hasan-paša	135, 136, 137, 138, 147	Humo, Avdo	352, 353, 374, 375, 379
Hasan-paša Predojević	123, 133, 135, 138, 140	Hurakalović	
Hasić, Avdaga	356	Mehmed-beg	134, 146
Hasumović, Mustajbeg	147, 148	Hurakalović Mustajbeg-	
Huptmann, Ferdo	294	Lički	147
Helačević, Junuz ef.	215	Hurem, Rasim	379, 380, 381
		Huršid Ahmed-paša	180

Husein-aga Pečki	187	Inaldžik, H.	129
Husein-paša	151, 152	Inoćentije III, papa	60
Husejin	114	Isa-beg	113
Husejn	124	Isabegović Ali-beg	73, 74
Husrev-beg	107, 120	Isak II, Andeo	53
Husref-paša	196	Ishak-beg	76
		Ishaković Isa-beg	104, 105, 113
		Ismihan, sultanija	124
Ibrahim-aga	152, 161	Išek, Tomislav	299, 335, 336
Ibrahim-aga Memković	164	Ivan	115
Ibrahim-beg Prijepoljac	183	Ivanić	109
Ibrahim-paša	145, 148, 191	Izet-paša	196
Ibrahim-paša Novošcherlija	140, 141		
Ibrahim-paša Pazarac	168	Jabučica, Avdo	216, 217
Ibrahim-paša Sivčić (Gabeljak)	143	Jahjapašić Bali-beg	106
Ibrahim-paša Tešnjak	134, 150	Jahjapašići	102
Ibrahim, sultan	143	Jakšić, Grgur	220
Ibrahimović, Husein ef.	256	Jakub-beg	119
Ibrišimović, Luka	151	Jančić, Jovan	177
Idrizbegović Tatar		Janković, Stojan	149, 150, 151, 152
Mustajbeg	154, 161	Jeftanović	271, 279
Ilhamija, šejh	183	Jeftanović, Dimitrije	210
Ilić, Jovica	202	Jeftanović, Gligorije	267, 270, 275, 278, 284, 292, 300
Ikanović, Ahmed	195		
Imamović, Enver	13, 40, 41	Jelačić, ban	213
Imamović, Mustafa	10, 223, 294, 296		

Jelavić, Vjekoslav	284, 292, 293	Kaimi, Hasan	150
Jelena	75	Kajtaž, Arif ef.	215
Jelisaveta	61, 52, 64	Kalay, Benjamin	237, 250, 251, 254, 267, 269, 270, 274, 295
Jerga, topolivac	94		
Jeronini, sv.	36, 46	Kamberović, Husnija	10, 339, 384
Jevđević	360, 361	Kamenjašević, Ante	373
Jevđević, Dobroslov	358	Kapetanović	
Jevtić, Bogoljub	327	Mehmed-beg	210, 251
Jokić, Milan	292	Kapetanović Muhamed-aga	210
Jonin V.	208	Kapidžić, Hamdija	219, 235, 295
Josić, Blaž	203	Kaplan Mustafa-paša	149
Josip II	167, 169, 253	Kara Ali-beg	125
Jovana	114	Kara Mustafa-paša	149, 150
Jovanović	214	Kara Sinan-beg	124
Jovanović, general	216, 218, 255	Karabegović, Husein-beg	218
Jovanović, Lazo	267	Karabegović, Ibrahim	335
Jovanović, Stevan	213, 240	Karađorđe	177
Jukić, Ivan Frano	200, 203	Karađorđević, Aleksandar	242, 293, 302, 321, 322, 323, 325, 327, 335
Junona	35	Karađorđević, Pavle	328
Jupiter	35	Karađorđevići	290, 303
Justinijan, car	38	Karadoz-beg	120, 123
Juzbašić, Dževad	10, 294, 295	Karafežić Ahmed-beg	189
		Karnelutij, ing	330
Kadić, Muhamed Enveri	255		
Kahvić, Suljo	217		
Kaiffel, Emerik	217		

Karlo VI	162	Konstantin IX Monomah	46
Karlo VII	87	Konstantin, sv.	55
Karlo, kralj	46	Kontom Nikola	65
Karlo, nadvojvoda	110	Korošec, Anton	291, 321, 327, 328
Karlo I Anžijski	63	Korvin, Matija	89, 92, 97
Karlo I Robert	63	Kosače	72, 73, 75, 104
Karvajal, kardinal	84	Sandalj Hranić	69, 71, 74, 75, 76, 77
Kastor, božanstvo	25	Herceg Hrvoje Vukčić	76
Kaučija Abdulah ef.	210	Stefan Vukčić	69, 72
Kavali, Marino	125	Kosanović, Sava	212, 213, 252
Kecmanović, Dušan	292	Kotroman	62
Kecmanović, Vojislav	375	Kotromanići	62, 72, 73
Kedić, Ale 197,	198	Vladislav	64
Kemura, Ibrahim	295	Tvrtko I	62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 74, 75, 79
Kerović, Radivoje	358	Tvrtko II	77
Keza	54	Stjepan II	62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 97
Kezić, Aleksandar	215	Kovačević, Ešref	170
Kikilea Ivan, arhiđakon	65	Kovačević-Kojić, D.	79
Kinan	51, 52	Kovačević, Stojan	234
Klaić N.	50, 53, 54, 55, 79	Kovačevići	89, 97
Klaić V.	51, 79	Kovenhiler, Đorđe	110
Klaudije, car	29		
Kocbek, Edvard	368		
Kočić, Petar	276		
Koloman, kralj	50, 61		
Komnen Manojlo I	50, 52, 53, 58		
Konstan-paša	212		

Kraljačić, Tomislav	295	Laginja, Matko	317
Kraljević, Benedikt	177	Lamberberg, Josip	136
Krehović	197	Latas, Branko	380
Krek, Janez	291	Latif-paša	122
Kreševljaković,		Lauda, general	134
Hamdija	128, 170, 219, 295	Lauden Gedeon	168, 169
Kritovul	94	Lazarević, Stefan	76
Krizman, Bogdan	335	Lemajić, Đuro	217
Krulj, Uroš	314	Ličanin Tale	134, 147
Kruševac, Todor	295	Lihtenštajn, princ	167, 168
Kujundžić, Kosta	267, 292	Lopašić, Radoslav	136, 170
Kulenović, Džafer	332, 350	Lopez Roberto	95
Kulenović Hasan-aga	194	Lovrenović, Dubravko	56, 129, 170
Kulenović Topal-kapetan	179	Lucije Cecilije Metel	25
Kulin, ban	12, 43, 44, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 80	Ludovik I	64, 65, 68
Kulin-kapetan	183	Luj XIV	149
Kulović, Esad ef.	279	Luka, sv.	36
Kurd-beg	125, 126	Luka de Tolentis	86
Kuripešić Benedikt	72, 112	Lukač, Dušan	381
Kurtčehajić	207	Lukas, F.	55
Kvassay, Istvan	256	Luković Himzaga	193
Kvaternik, Slavko	346	Luter	60
		Ljiljana	114
Ladislav	50	Ljubibratić, M.	208
Ladislav Napuljski	75	Ljubibratić, Savo	292, 302

Ljubović, Amir	170	Mazhar-paša	212
Ljubunčić Ahmed-beg	194	Mažuranić, Ivan	191
		Mehmed	125
		Mehmed I	76, 111
Maček, Vladimir	328, 329, 330, 331, 333, 334, 373	Mehmed II	83, 84
		Mehmed III	140, 148
Madžar, Božo	295	Mehmed IV	148
Mahmud	146	Mehmed-aga Atić	161
Mahmud II	183, 184, 219	Mehmed Alija	191
Mahmud-beg	187, 189	Mehmed-beg	105, 120, 123, 125, 194
Mahmud-beg Tuzlić	189	Mehmedbeg Bajbud	183
Mahmud-paša	186, 189, 193	Mehmed-beg Fidahić	163
Mahmud Hamid-paša	188, 189	Mehmed-beg Minetović	104
Mahmud-paša Tuzlić	193, 199	Mehmed II El Fatih	96, 104, 112, 136
Majkić, Kosta	292,	Mehmed Osvajač	97, 98, 104, 119
Maksimilijan Petraš	161	Mehmed-paša	125, 126, 138, 147
Mandić, Mihovil	219	Mehmed-paša Altagić	151
Mandić, Nikola	276, 279	Mehmed-paša Korča	134, 152, 153
Mandušić, Vuk	134, 146, 147	Mehmed-paša Kukavica	166
Mandžić, Pašaga	374, 375, 378	Mehmed-paša Miralem	168
Manojlo I	54	Mehmed-paša Sokolović	110, 116
Marina	114	Mehmed Rešid-paša	187
Marjanović, Jovan	381	Mehmed Salih Vedžihi-paša	194
Martić, fra Grga	207, 210, 254		
Masleša, Veselin	372		
Matej, Ninoslav	61		
Matija, kralj	85		

Memiš-aga	180	Miroslav	63
Memibegović Hasan-paša	146	Mitra, božanstvo	35
Merhemić, Salih-aga	216	Moćenigo, general	153
Mesić Ademaga	347	Modruški Nikola	91, 93
Mesić, Marko	151	Moljević, Stevan	333, 358
Metod, apostol	55	Morali Ali Namik-paša	184
Mihailo, car	46	Morić Ibrahim-aga	166
Mihailo IV	46	Morić Pašo	166
Mihailo V	46	Muftić, Mahmud ef.	21
Mihailović, Draža	352, 357, 358, 359, 361, 368, 370, 377, 380	Muhamed	105
Mihailović, kardinal	253	Muhamed Musić Allamek	134
Mihailović, Sergije	359	Mujo, mula	194
Mihajlo	49	Mula-Mestvica (Divović)	186
Mihajlo Krešimir II	48	Mulalić, Mustafa	352
Mihajlo, sv.	47	Mulići	217
Mihrimah	122	Muller, Eugen	217
Milan, kralj	251	Murat III	139
Miličević, Franjo	207	Murat-beg	185
Milorad	115	Murat-beg Tardić	108
Milovac	119	Murat, sultan	67
Milutin, kralj	62	Mustafa	114, 115, 165
Miljković Husko	356	Mustafa II	153
Mimar-Sinan	107, 123	Mustafa-aga	144, 147
Minerva	35	Mustafa-aga Kizlar-aga	120
Minić, Miloš	380	Mustafa-aga Pirindžlija	191
Miralem, Derviš-beg	272, 284	Mustafa-beg Sokolović	108
		Mustafa ef.	210

Mustafa-paša	110, 123, 124, 125, 145, 156, 187	Nikola, biskup	64
Mustafa-paša Belenija	183	Nikola, nadbiskup	65
Mustafa-paša Čelić	160	Nikola IV, papa	68
Mustafa-paša "Crni soko"	125	Nikola Modruški	91, 93
Mustafa-paša Skadarski	186	Nikolić, Fedor	251
Mustafa-paša Tekelija	145	Nilević, Boris	57, 79, 80
Mustafa, princ	122	Ninoslav, ban	61, 62
Mustaj-beg Bajbud	179	Novaković, Risto-Kanta	213
Mustaj-beg Lički	134, 146, 147, 148	Novljanin Omer	164
Muvekit	108, 124	Numan-paša	161
Muzaferije	216, 241	Numan-paša Čuprilić	159, 160
		Obolenski, D.	55
Naki, Ahmed ef.	212	Obren	119
Nako, Ahmed ef.	216	Obrenović, Milan	266
Nametak, Fehim	170	Obrenović, Miloš	188, 251
Namik-paša	188, 191	Odobaša, Mešo	218
Napoleon	178, 183	Okić Boteš, fra Augustin	167
Navadjer Bernard	122	Oktavijan	25, 26
Nefisa	123	Omer-aga Pečki	195
Muhamed Nerkesi Pečevi	134	Omerović, Hadži Mustafa	
Nemanja	59, 63	Hilmi	255, 256
Nemanjići	62, 66	Omer-paša Latas	199, 200, 201, 205, 206, 207, 219, 220, 221, 251
Neron, car	31	Omerpašić Derviš	
Nihadija, pjesnik	126	Mehmed-paša	145
Nikola, knjaz	213		

Opuković Rustem-paša	122	Pernar, Ivan	322
Osman	166	Petar, kralj	293
Osmanbegović Sulejman	162	Petranović, Branko	335, 381
Osman-paša	151, 194, 207	Petraš	152
Osman-paša Hercegovac	150	Petrović, Petar Pecija	203
Osman-paša Resulović	160	Petrović, Petraki ef	210, 212, 215
Ostojić, Zaharije	358, 361	Pijade, Moša	373
Ostrogorski, G	55	Pilar, Ivo	276
		Pio II	78, 91
		Pjanić, Ibrahim	356
Pan, božanstvo	34	Plinije Stariji	31
Pandžo, Muhamed	355	Pompej	25
Pašalić, E.	40	Popović, Risto	215
Pašić, Nikola	315, 321	Popović, Vasilj	219
Pavelić, Ante	344, 345, 353, 356	Porfirogenet, Konstantin	44, 45, 47, 55, 57
Pavle, sv.	36	Posedarski, pukovnik	153
Pavlović, Nikola, knez	78	Pozderac, Hasan ef.	256
Pavlović, Dragoslav M.	219	Pozderac, Nurija	368, 372
Pavlović, Petar	77, 78, 84	Preka Aleksandar	373, 375
Pavlović, Radoslav	75, 77, 78	Prelog, Milan	170
Pavlovići	72, 73, 75, 89, 97, 113, 116, 119	Pribičević, Svetozar	321, 322, 335
Pazvan Oglu	176	Prijezda, ban	62
Pejanović, Đorđe	219, 295	Princip, Gavriilo	288
Pelesić, Muhidin	10, 339	Protić, Stojan	317
Pelidija, Enes	133, 170, 172	Prušćak Hasan Kafi	134, 139, 140, 141, 142, 170, 172
Perković, Mile	375	Pseudo-Maurikije Strategikon	45

Publije Kornelije Dolabela	29	Rizvanbegović Stočević Ali-paša	190
Pucar, Đuro, Stari	375, 378	Rizvić Agan-aga	195, 197
Purivatra, Atif	335, 380	Rizvić Alaga	198
		Romer, feldmaršal	163
Radak	93	Rokselana, Hurem sultanija	122, 123
Radenović, Pavle	74, 75, 77	Rosić Osman-aga	195
Radešin	115	Rustanbegović Ibrahim-beg	189
Radić	119	Rustanbegović Mehmed-beg	197
Radić, Pavle	322	Rustem-beg	179
Radić, Rade	358	Rustem-beg Srebrenički	193
Radić, Stjepan	315, 321, 322	Rustem-paša	120, 122, 123, 131
Radin, gost	93	Rustempašić Ahmed-paša	
Radivoj	119	Skopljak	161, 162
Radoslav	119		
Radović, Vladimir	267	Sahačija (Jandrić), Petar	210
Radulović, Risto	275	Salamon ef.	210
Redžić, Enver	335	Salih-aga	180
Redžić, Omer	197	Salih-aga Zrinković	164
Rheinlander, general	218	Salih-paša	168
Resulbegović, Hasan-beg	189	Samardžić, M.	128
Rešid-paša	187	Samuilo, car	48
Ribar, Ivan	368	Sari Ahmed-paša	147, 153, 154
Ridžalić, Asim ef.	210	Sarić, Murad	284
Ristić, Vaso	293	Sarkotić, Stjepan	291, 292
Rizvan-beg	197	Sava, sv.	66, 69
Rizvanbegović Ali-aga	186, 189, 191, 193, 197, 199	Savić, Pavle	268

Savojski, Eugen	152, 153, 154, 160, 161, 172	Sofi Mehmed-paša	108
Schmitt, Bernadotte E.	295	Sokolović Ferhad-beg	109, 110, 120, 133
Schneller, Hans	295	Sokolović Ferhad-paša	105, 125, 127, 131, 135
Seid Ali Dželal-paša	182	Sokolović Mehmed-paša	108, 109, 110, 116, 121, 122, 123, 124, 128
Seidi Ahmed-paša	148, 149	Sokolović Mustafa-beg	108
Selim	124	Sokolović, Sunulah ef.	210
Selim I	98, 111	Sokolovići	108, 109, 123, 241
Selim II	124, 139, 174	Solovjev, Aleksandar	112, 128
Selim III	175, 183	Sopran Ignjat	206
Selmanović, Samail-beg Taslidžak	212	Sorić, Stjepan	146
Sijavuša-paša	135	Spaho, Mehmed	291, 292, 314, 321, 327, 328, 330, 332, 352, 353
Sijerčić, Hasan-beg	188	Sperančić, Pavle	85, 86, 91
Sijerčić, Mujaga	188	Srškić, Milan	275, 292
Silvan, božanstvo	34, 35	Starčević, Ante	301, 333, 345, 346
Sinan	189	Starčević, fra Il'ja	186, 189
Sinan-beg	119, 138	Stefan, knez	57
Sinan-paša	123, 138	Stefan Nemanja	60
Sinan-paša Borovinić	119	Stepanović, Stepa	293
Skarić, Vladislav	121, 128	Stipčević, A.	55
Skender-beg	94	Stjepan	62
Skenderpašić Osman Šahbeg	108	Stjepan III	54
Smail-aga Čengić	187, 189, 190, 191	Stjepan IV	54
Smiljanić, Ilija	134, 145, 148	Stjepan, knez	49
Smiljanić, Petar	134, 146, 147	Stjepan, kralj	54
Smodlaka, Josip	318		
Sobjeski, Jan	150		

Stjepan Držislav	48	Šabanović, Hazim	128, 129, 133, 171
Stjepan Vojislav	49	Šahin-paša	67
Stojadinović, Milan	327, 328, 335	Šahinpašić Hajdar-beg	148
Stojan	114	Šarac, Hafiz ef. Sulejman	273
Stojanović, Nikola	290	Šarac, Nedim	10, 335
Stokanović, Pero	292	Šarac, Zaim	378
Strossmayer, Josip Juraj	253	Šarić, Ivan	313
Subašić, Emin	356	Šarić, Mustafa ef.	210
Sučeska, Avdo	10, 128, 129, 170, 171	Šegrt, Vlado	378
Sudi Ahmed	134	Šehić, Nusret	295, 335, 380
Sukov, feldmaršal	163	Šemsekadić	214, 215, 218
Sulejman	115, 123, 124	Šemsekadić, Mehmed	
Sulejman Nazim-beg	201	Nurudin Vehbi ef.	211, 212
Sulejman I. Veličanstveni	98, 107, 108, 111, 122, 124, 137, 139	Šerif Osman Topal-paša	251
Sulejman-aga Čačilović	152	Šerifović, Fadil ef.	194
Sulejman-paša Skopljak	180, 181	Šerifović, Fazli-paša	196, 197
Sulejmanpašić Osman-paša	194	Škaljić, Mehmed ef. Nezić	256
Sulejmapašići	186	Šljivo, Galib	220
Sultan-zade Mustafa-paša	138	Šogolj, Muhamed-aga	216
Sunarić, Ivo	373	Šola, Atanasije	292, 297, 300
Sunarić, Jozo	292, 300, 301, 302	Šola, Vojislav	267, 275, 292, 302
Svrzo, Ahmed ef.	210, 215	Štadler, Josip	253, 254, 277, 279, 291, 301, 312, 313
Svrzo, Hamid	292, 302	Šubić, Jelena	64
Szapary, general	218	Šubić, Mladen	63
		Šubići	62, 63
		Šunjić, Marko	10, 83, 95, 96
		Šutej, Juraj	330

Švab, M.	55	Topal Šerif Osman-paša	203
		Trampa, Mustafa	217
		Trifković, Jakov	210
Tahir-paša	197, 198, 202	Trifunović, Ilija Birčanin	360
Tanović, Džemo	356	Truhelka, Ć.	128
Tardić, Murat-beg	108	Trumbić, Ante	290
Tegetthoff, Karlo	217	Tublije Isorneli'e	
Temel, Gustav	213	Scipion Nazika	24
Teuta	23	Tudor	115
Tepić, Ibrahim	11, 129, 170, 173, 220, 221	Tunguz, Pero	234
Teškeredžić, Muharem-beg	269	Turhanije	241
Testa, Nikola	89, 92, 93	Tuzlić, Bakir-beg	271
Tešanović, Lazar	358	Tuzlić, Mustajbeg	189
Thana, božanstvo	34	Tuzlići	241
Tiberije, car	27, 29		
Tiberije, general	27, 28	Ugljen, Ćazim	378
Tisza, grof Ištvan	289	Ulama-paša	108
Tit	36	Ungnad, David	110
Todić, Cvijetin	358	Uroš I	52
Todorović, Boško	357	Uroš, car	66, 75
Tomasevich, Jozo	380	Uzuncasili,	
Tomaš, kralj	83, 84, 85, 86	Ismail Hakki	112, 129, 171
Tomaš, Stefan	78	Uzunić, Ismet-paša	216
Tomašević, Stjepan	85, 86, 88, 89	Uzunović, Atif ef.	215
Tomislav, kralj	48	Uzunović, Ismet-paša	211
Topčić, Nesat	356		
Topal Husein-paša	152	Vališ, general	168

Varešanin, Marjan	280	Vuksan	114
Vasić, Konrad	210, 211		
Vasić, konzul	214		
Vasilije	51	Wurttemberg, Wilhelm	253
Vasiljević, Dušan	290	Wurtemberg, vojvoda	216
Veli-paša	211		
Vidasus, božanstvo	34		
Vilajetović Salih	210	Zach, general	218
Vilić	197	Zaimović, Šemsibeg	272
Villencz, Fridrih	217	Zenković, Rizvan-aga	151
Vilson, W.	302	Zildžić, Šerif ef.	212
Vinko, sv.	258	Zlatar, Behija	97, 128, 130
Vladislav	54, 87, 88, 89, 91, 93	Zlatarević, Mujaga	187, 189, 190
Vlaho, sv.	72, 73	Zlatonosovići	72
Vlahović, Ali-beg	119	Zovkić, Mato	294
Vlahović Ismail	119	Zovko, Ljubomir	295, 335
Vlajić	114	Zubović, Hasan-barjaktar	184
Vojislav	49		
Vojislav, knez	57		
Vražalić, Ešref	381	Žakula, Stevo	293
Vučihna	115	Žigmund, kralj	76, 77
Vučković	152	Živković, Pera	323
Vuičić, biskup	253		
Vukalović, Luka	203, 219		
Vuković-Desisalić Ferhad-beg	108, 115		
Vukosalić Radoje	74		
Vuković, Vlatko	67, 75		

REGISTAR GEOGRAFSKIH NAZIVA

Adana	107	208, 210, 211, 213,
Afrika	27, 29, 369	221, 230, 247, 253,
Akvileja	25	259, 265, 268, 277,
Albanija	22, 87, 205,	279, 280, 289, 291
	219, 305	Azija 27, 29
Alihodža	17	
Alžir	238	
Anadolija	114, 122, 191	Ba 359
Andterija	25, 28	Badanj 14
Andetrium	26	Bačka 331
Ankara	129, 171	Balkan 12, 22, 47,
Arabija	205	49, 52, 55,
Arduba	28	97, 116, 119,
Arnautovići	15, 44	127, 139, 237,
Aržani	113	259, 339, 350,
Aquae S.	31, 34	368, 369, 376
Atmejdani	183	Balkanski poluotok 16, 23, 24,
Austrija	32, 125, 150, 160,	43, 45, 97, 99, 130
	166, 167, 169, 170,	Banija 367, 369
	175, 176, 177, 178,	Banjalučko polje 163, 168
	180, 181, 182, 184,	Banja Luka 13, 30, 31, 33,
	185, 187, 189, 190,	34, 105, 107, 108,
	193, 195, 196, 197,	109, 111, 120, 121,
	198, 199, 201, 203,	125, 127, 136, 152,
		163, 164, 174, 177,
		180, 183, 189, 193,
		196, 199, 201, 206,

	214, 216, 220, 230,		314, 327, 328, 332,
	232, 245, 246, 257,		333, 334, 335, 336,
	259, 264, 265, 277,		352, 379, 380, 381
	300, 311, 312, 318,	Berlin	142
	324, 341, 345, 349,	Bigeste	34
	361, 377, 379, 384	Bihać	18, 27, 30, 31, 34,
Banjska	188		35, 110, 111, 127,
Bar	49		135, 136, 152, 153,
Baranja	163		154, 160, 161, 170,
Bari	49		174, 193, 194, 197,
Basanius	47		198, 199, 201, 215,
Bašćaršija	105, 120		218, 230, 243, 246,
Bathinus	47		257, 259, 277, 300,
Beč	110, 111, 139, 142,		367, 368, 377, 378
	150, 152, 156, 161,	Bijela strijela	109
	162, 165, 169, 189,	Bijelo Polje	30
	194, 230, 232, 240,	Bijeljina	17, 118, 161, 193,
	246, 247, 255, 264,		194, 244, 259, 264,
	273, 279, 281, 291		265, 349, 377
Bečka šuma	32	Bijela Tabija	217
Belgija	305	Bila	17
Bendbaša	105	Bilajsko Polje	189
Benkovac	150	Bileća	36, 67, 234, 235,
Beograd	49, 51, 53, 55, 79,		245, 325, 377
	84, 87, 95, 128, 129,	Bilino Polje	60
	161, 171, 179, 194,	Biograd	38, 50, 143, 146
	207, 219, 220, 279,	Biskupići	44
	286, 293, 300, 302,	Bistue	36

Bistue nova	34, 36	Bosanska	
Bistue vetus	24, 36	Kostajnica	176, 245, 300
Bitolj	199	Bosanska Krajina	103, 133, 146, 150, 152, 196, 199, 218, 240, 276, 288, 330, 333, 360, 363, 367, 368, 369, 371, 374, 376, 381
Bizant	48, 49, 50, 51, 52, 53, 54		
Bizanzsko carstvo	46		
Bjelave	217		
Blagaj	31, 32, 37, 38, 74, 117, 135	Bosanska Krupa	243, 288, 341, 367, 378
Blatno jezero	54	Bosanski Brod	153, 161, 245, 265, 378
Blažuj	113, 217		
Bliski istok	16	Bosanski Novi	31, 32, 152, 160, 161, 164, 168, 169, 197, 206, 245, 267, 341, 367, 377
Bobovac	38, 64, 86, 89, 90, 91, 93		
Bočac	17		
Bojana	49	Bosanski Petrovac	30, 243, 288, 378
Boka Kotorska	66, 149, 331, 357		
Bopolj	113	Bosanski Sv. Iaj	17
Borač	113, 116, 117	Bosanski Šamac	15, 244
Boračko jezero	30	Bosansko Grahovo	363
Borasi	36	Bosna	11, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
Borova Glava	44		
Bosanska Dubica	150, 152, 168, 169, 177, 245, 349		
Bosanska Gradiška	17, 18, 30, 34, 148, 160, 163, 167, 168, 169, 245		

66, 67, 68, 69, 70,	234, 237, 238, 239,
71, 72, 73, 75, 76,	240, 242, 251, 253,
77, 78, 79, 80, 83,	270, 286, 287, 288,
84, 85, 86, 87, 88,	291, 295, 304, 317,
89, 90, 91, 92, 93,	318, 329, 330, 331,
94, 95, 96, 97, 98,	345, 351, 353, 354,
99, 101, 102, 103,	355, 357, 359, 360,
104, 105, 106, 107,	361, 363, 365, 367,
108, 109, 110, 111,	368, 370, 371, 372,
112, 113, 114, 115,	373, 374, 380
116, 117, 118, 119,	Bosna, r. 44, 47, 57, 76,
120, 121, 122, 123,	193, 206, 214,
124, 125, 126, 128,	215, 216, 377
129, 130, 136, 143,	Bosna i Hercegovina 9, 10,
145, 146, 147, 149,	11, 13, 14,
151, 152, 153, 156,	17, 18, 23, 25, 27,
159, 160, 162, 164,	29, 31, 34, 35, 36,
165, 168, 170, 171,	39, 40, 41, 55, 79,
174, 175, 176, 177,	95, 97, 98, 109,
178, 179, 180, 181,	117, 128, 129, 133,
182, 184, 185, 186,	136, 156, 164, 169,
187, 188, 189, 190,	170, 173, 174, 176,
191, 193, 195, 196,	178, 183, 188, 190,
197, 198, 199, 201,	198, 200, 202, 203,
202, 203, 205, 207,	205, 206, 208, 209,
208, 209, 211, 213,	210, 211, 212, 213,
214, 215, 216, 218,	214, 218, 219, 220,
219, 220, 221, 232,	221, 223, 224, 226,
	227, 228, 229, 230,

231, 232, 233, 234,		366, 369, 370, 371,
236, 237, 238, 239,		372, 373, 374, 375,
241, 242, 245, 246,		376, 377, 378, 379,
247, 248, 250, 251,		380, 381, 382,
252, 253, 254, 255,		383, 384
256, 257, 259, 262,	Brač	68, 75
263, 264, 266, 267,	Bradina	367
268, 269, 270, 271,	Braničevo	51, 53
272, 273, 274, 276,	Bratislava	142
277, 279, 279, 280,	Brčko	161, 193, 216,
281, 282, 283, 284,		218, 244, 259,
285, 286, 287, 288,		265, 329, 331
289, 290, 291, 292,	Brest	137
293, 294, 295, 296,	Breza	30, 37
297, 299, 300, 301,	Breznica	89
302, 304, 305, 306,	Brezovo polje	161
308, 309, 310, 311,	Briševo	32
312, 313, 314, 315,	Britanija	238, 278
316, 317, 318, 319,	Brno	264
320, 324, 326, 327,	Brod	206, 214
328, 329, 330, 331,	Brodac	105
332, 333, 334, 335,	Brodar	113, 117
336, 339, 340, 341,	Brodin	109
342, 343, 344, 345,	Brusa	123
346, 347, 348, 349,	Budim	71, 87, 92, 108,
352, 353, 354, 355,		110, 125, 151
356, 357, 358, 359,	Budimpešta	230, 246, 264,
362, 363, 364, 365,		270, 273, 281
	Bugarska	48, 54, 60, 68,

	184, 208	Cetingrad	163, 180
Bugojno	17, 18, 235, 244, 325, 331	Cetinje	159, 324
Buna	38, 191, 192	Cim	37
Burnum	26, 30	Col. Ris.	34
Busovača	180	Cosal	91
Buško blato	17, 30	Crna Gora	22, 103, 108, 159, 176, 177, 191, 201, 203, 208, 209, 213, 224, 234, 239, 240, 242, 243, 278, 279, 286, 289, 290, 309, 317, 318, 357, 359, 381
Butmir	15, 40, 41, 44, 57		
Bužim	110, 163, 194, 196, 197	Crni potoci	208
Cambridge	295	Crnići	37
Carigrad	43, 54, 83, 84, 94, 97, 109, 124, 134, 135, 137, 141, 145, 149, 154, 161, 166, 168, 183, 184, 185, 186, 190, 194, 199, 201, 202, 230, 252, 254, 255, 262, 267, 268, 271	Crni Guber	31
Castra	34	Crveni Klanac	235
Cavtat	75	Čačvnina	88, 161
Cazin	110, 195, 198, 243, 367	Čajniče	124, 235, 243, 288, 356
Cazinska krajina	356, 372	Čapljina	30, 37, 245
Cetin	169, 182	Čarakovo	37
Cetina	57, 63, 64, 75, 107, 144, 168	Čardak	186, 189
		Češka	85, 213
		Čipuljići	37
		Čitluk	37
		Čele	32

Dabar	192	Doboj	33, 38, 153, 218, 245, 377
Dabravina	37	Dobor	76
Dalmacija	29, 32, 36, 48, 50, 54, 68, 74, 75, 77, 84, 92, 105, 107, 108, 109, 117, 135, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 154, 156, 160, 164, 175, 176, 178, 181, 191, 206, 242, 251, 280, 290, 291, 306, 318, 327, 330, 358, 367	Dobrljin	232
Dalmatinska Zagora	26	Dobrun	69, 113, 116, 117
Dalminij	24	Domavia	31, 32, 34, 41
Danska	305	Donja Dolina	17, 18, 19
Daorson	23	Donja Tuzla	118
Dardaneli	148	Donji Krajevi	63, 97
Debelo Brdo	17, 38, 217	Donji Vakuf	244
Delminium	34	Drač	49
Derventa	13, 17, 18, 151, 194, 245, 259, 265, 329, 331, 377	Dračevica	66
Desnek	57	Drenčin	138
Detlak	13	Drezden	142
Dijarbekir	122	Drežnik	110, 168
Diluntum	34	Drijeva	64
		Drina	30, 33, 37, 44, 45, 49, 52, 74, 89, 113, 121, 126, 161, 176, 177, 185, 188, 234, 235, 286, 300, 340, 344, 359, 370
		Drinjača	30
		Drniš	109, 145
		Drobnjaci	191
		Drozgometva	114
		Drvar	244, 265, 363, 376, 378
		Dubica	160, 161, 167, 168

Dubovac	110	60, 67, 70, 74, 78,
Dubrovnik	49, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 87, 88, 89, 91, 106, 125, 133, 160, 178, 191, 196, 213, 243, 318, 328, 329, 331, 367	80, 98, 107, 125, 150, 198, 218, 285, 339, 346, 364, 369, 377
Duklja	45, 46, 48, 49, 50, 57	Farkašić 328
Dunav	48, 51, 53, 67, 88, 90	Firenca 67, 81, 94
Duvanjsko polje	24, 30, 35	Foča 121, 180, 218, 234, 235, 243, 288, 325, 356, 359, 365, 370
Duvno	24, 34, 36, 63, 325, 331, 367	Fojnica 31, 69, 91, 113, 118, 211, 243, 331
Dvor na Uni	324	Fortica 17
Dvorovi	17	Francuska 53, 58, 60, 175, 176, 203, 221, 238, 259, 278, 285
Đakanić-Raka	31	Furjan 161, 165
Egipat	124, 183	Gabela 102, 152, 160, 161, 243
Engleska	156, 192, 195, 203, 259	Gacko 74, 234, 243, 245, 325, 356
Erlan	140	Gardun 26
Esdel	54	Gat 31
Evropa	13, 14, 15, 16, 29, 35, 37, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 56,	Glamoč 63, 150, 154, 244, 363, 378
		Glamočko polje 24, 30, 35

Glasinac	18, 20, 21, 22, 40, 41, 116, 159, 235	Grahovo	191, 203, 213
Glavatičevo	234, 235, 370	Grbača	15
Golubić	33, 34, 37	Grčka	21, 22, 32, 35, 259, 377
Gora	136	Griča	17
Goražde	33, 69, 117, 235, 243, 356, 359	Gromiljačko polje	31
Gorica	217, 218	Gromiljak	32
Gornja Tuzla	15, 118	Halapići	37
Gornja Vogošća	31	Hamadan	162
Gornji Muč	26	Han-Pijesak	363
Gornji Šeher	31	Herceg-Nov	69, 151, 329, 330
Gornji Vakuf	30, 31, 244, 367	Hercegovina	22, 23, 24, 26, 33, 34, 47, 103, 107, 114, 117, 124, 135, 152, 174, 179, 182, 190, 191, 199, 201, 205, 208, 214, 216, 218, 233, 234, 235, 240, 243, 269, 270, 287, 289, 314, 317, 318, 341, 354, 359, 360, 361, 363, 367, 369, 370, 371, 377
Goruška	91		
Gothard, sv.	149		
Grab	30		
Grac	17, 246		
Gračac	145, 150		
Gračanica	179, 215, 244, 363		
Gradac	30		
Gradačac	118, 186, 189, 193, 194, 244, 329, 331		
Gradina	31, 32		
Gradina Kopilo	18	Hodidjed	85
Gradiška	102, 161, 167, 177, 214	Holandija	305
		Hrasnica	105

Hrastovica	110, 136	Isfahan	162
Hrtar	113, 116, 117	Istanbul	123, 142, 254, 255, 273
Hrvaci	109	Istra	24, 32, 51, 88, 149, 291
Hrvatska	45, 47, 48, 50, 54, 57, 63, 65, 68, 75, 77, 108, 109, 110, 117, 185, 198, 224, 250, 251, 276, 277, 280, 291, 301, 302, 309, 310, 314, 318, 329, 330, 331, 334, 341, 344, 347, 348, 353, 358, 368, 375, 379	Italija	19, 21, 25, 27, 28, 29, 32, 53, 60, 203, 227, 259, 278, 285, 332, 341, 342, 343, 344, 346, 354, 355, 361, 370, 373, 382
Hrustovača	17	Ivan-planina	30, 377
Hum	46, 57, 61, 63, 64, 69, 80, 243	Ivoševci	26, 30
Humac	26, 33	Izačac	153
Hutovo	160	Jadar	188, 286
Hvar	62, 68, 75, 86	Jadran	23, 24, 32, 50, 52, 176, 213
Ilidža	31, 34, 44, 123, 278	Jadransko more	68, 127, 133, 136, 172, 346, 367
Ilirik	29	Jajce	33, 67, 89, 91, 97, 98, 107, 112, 152, 163, 177, 180, 194, 197, 206, 215, 216, 244, 329, 341, 375
Ilok	330, 331	Japra	30, 31, 32
Imotski	117, 160, 161, 214	Jasen	218
Indija	16, 238	Jasenovac	152, 160
Iran	35	Java	238

Jedrene	123, 184	Karin	150
Jeger	140	Karlovac	367
Jeleč	113	Karlovc	252
Jelovac	31	Karnen	13
Jermenija	182	Kasatići	113
Jezero	91, 216	Kaspijsko jezero	54
Jezersko	198	Kastor	25
Jugoslavija	55, 79, 128, 170,	Kater	57
	219, 305, 306, 308,	Kipar	99
	316, 317, 324, 326,	Kiseljak	30, 31, 32, 34,
	328, 331, 332, 333,		37, 195, 271
	334, 335, 337, 339,	Kladanj	244, 356, 365
	340, 341, 346, 353,	Kladuša	215, 218
	354, 358, 359, 362,	Klek	161
	363, 366, 368, 371,	Klepici	30
	372, 373, 375, 376,	Klis	108, 144, 145, 149
	377, 378, 381, 382	Klobuk	75, 88, 218
		Klokot	216
		Ključ	30, 74, 91, 146,
			215, 218, 244, 288,
			300, 341, 378
Kadina voda	216	Knin	26, 30, 62, 107, 145,
Kairo	142, 262		147, 148, 150, 151
Kakanj	15, 37, 216	Kobaš	161
Kalinovik	370	Kobilja Glava	217
Kamen	145, 149	Kolubara	286
Kamensko	30, 116	Konavle	66, 75
Kandija	143, 148, 149	Konja	191
Karavida	17		

Konjic	21, 30, 35, 37, 38, 196, 234, 235, 245, 300, 325, 331, 361, 367	Kreševo	17, 69, 112, 118, 167, 243, 367
Koraj	118, 359	Kreta	143, 149
Koran	110	Krf	290
Korana	135	Krit	149
Korčula	62, 68, 75	Krivaja	75
Kordun	367	Krupa	152, 194, 197, 198
Korijenići	218	Krupanj	286
Kosovo	67, 187, 188, 309	Kulaši	13
Kostajnica	160, 214	Kulen Vakuf	244, 359
Kostolac	51	Kupa	136, 137, 138
Koševo	113, 217	Kupres	152, 153
Koševsko Brdo	217	Kupreško polje	30
Koštur	38	Kurdistan	205
Kotor	68, 149		
Kotor Varoš	245	Lajpcig	142
Kotorac	57	Laktaši	17, 31
Kozao	91	Lapac	169
Kozara	369	Lašva	30, 31, 32, 77, 216
Kozarac	160, 164, 193, 197, 218	Lauš	163
Krajina	136, 194, 196, 198, 199	Leipzig	55, 295
Kraljeva Sutjeska	69	Lemnos	179
Kranjska	111, 291	Lepant	99, 133, 139
Krbava	107, 108, 117, 135, 151, 164	Lepenica	37
Kremona	94	Letke	37
		Lijevo polje	361
		Lika	105, 107, 108, 117,

	135, 145, 148, 151,	Maglaj 3	8, 153, 215,
	156, 164, 199, 358,		244, 265
	360, 367	Majdan	194
Lim	49, 62, 188	Majeвица	368
Lipik	194	Makedonija	60, 208, 309, 318
Lipljani	187	Makljenovac	33, 38
Lisičići	37	Mala Azija	53, 59
Livanjsko polje	24, 30, 34, 35	Mala Gradina	13
Livno	63, 69, 108, 125,	Mala Kladuša	197, 198
	145, 146, 193, 194,	Mala Kiselica	31
	213, 215, 216, 218,	Mala Rujiška	31
	244, 259, 267, 272,	Mali Mošunj	34, 36, 37
	325, 331, 367	Malta	124
Lohinja	17	Mantova	85
London	290	Manzikert	49
Luka	48	Marica	66
Lupicin	36	Markovac	13
Lutvin Han	33	Mediteran	14, 44, 369
Lužaci	135	Međumurje	318
		Mejdan	218
Ljubija	32	Meka	210
Ljubinje	245, 325, 359, 377	Metković	22, 29, 206, 353
Ljubljana	182, 314, 327, 380	Metulum	25
Ljubuški	15, 26, 33, 34,	Mile	44, 69
	117, 191, 214,	Mileševo	66
	245, 325, 331	Miljacka	105
Mačva	62, 177	Mišar	176
Mađarska	53, 68, 198, 199	Mitrovica	206

Mljetičak	191	Neretva	21, 22, 23, 26, 30,
Močevac	88		44, 49, 63, 64, 66,
Modriča	244		75, 102, 144, 206,
Mohač	106, 107, 118		214, 234, 235, 243,
Mogorjelo	37		342, 353, 360, 361,
Monastir	199		367, 379, 384
Mosko	30	Nerezi	37
Mostar	15, 37, 55, 74, 117,	Neum	161, 176
	120, 121, 123, 130,	Nevesinje	117, 124, 234, 243,
	166, 179, 191, 203,		245, 325, 361, 370
	206, 207, 213, 215,	Nevesinjsko polje	30, 154
	216, 230, 234, 243,	Nikšić	159, 212
	245, 246, 257, 263,	Nirnberg	94
	265, 167, 270, 275,	Niš	290
	277, 295, 311, 312,	Nizozemska	156, 305
	325, 331, 335, 340,	Norveška	259
	341, 349, 354, 361,	Novi	68, 91, 161, 167
	369, 377	Novi Sad	302
Mrkonjić Grad	30, 120,	Novi Pazar	66, 174, 179,
	363, 374		183, 201, 206
Mujdžići	37	Novigrad	143, 144
Mursa	36		
Muštve	153	Njemačka	53, 259, 265, 279,
Mutnik	110		285, 341, 342, 353,
			364, 382
Nadin	144, 145, 149		
Narona	24, 29, 30, 34		
Nenavište	118		

Oborci	37	Pale	116, 189
Obre	15	Panik	30, 36
Obri	47	Panonija	27, 28, 29, 32,
Obrov	47		36, 38
Obrovac	107, 109, 145, 150	Pariz	142, 290
Odžak	17, 377	Pašino Brdo	217
Ohrid	48	Peć	187
Olovo	69, 75, 113, 116, 117, 365	Pećigrad	179, 195
Olumuc	217	Pećina	13
Onogošt	75, 159	Peći	110
Orašje	244	Peloponez	160, 161
Orijent	32, 35	Pelva	34
Osat	113	Perast	148
Osijek	36, 151, 153, 190	Perzija	16
Ostarije	113	Petrinja	135, 136, 138
Ostrogon	50, 54	Petrinjčica	135
Ostrovica	107, 145, 164, 167	Petrograd	70, 162, 279
Ostrožac	110	Petrovac	183
Ošanići	23	Petrovaradin	161
Oštrelj	363	Piprage	37
Otinovci	37	Pivnica	17
Otoka	198	Plitvička jezera	169
Ozija	162	Pliva	48, 65
Ozren	109	Ploče	353
		Pločnik	109
		Plješevica	169
		Pljevlja	89, 124, 211, 212
Pakrac	162	Počitelj	154

Pod	17, 18	Primorje	67, 107
Podgorica	302	Prisoja	37
Podrašnica	163	Priština	176
Podrinje	18, 66, 69, 118, 188, 234, 304	Privala	17
Podunavlje	14, 22, 29, 32, 38, 44, 52, 346	Privilica	35
Podzvizd	110, 195, 198	Prizren	49
Pofalići	217	Prnjavor	245, 265
Polimlje	66, 69	Prokletije	19
Poljice	146, 149	Prolog	30
Poljska	84, 94, 289	Promona	25
Pomorje	66	Prozor	65, 215, 235, 244, 325, 331, 360, 367, 378
Popovo polje	152, 160	Prusac	123, 140, 145
Poprati	191	Pruska	203
Portugaliја	259	Pрут	159
Posavina	118, 189, 193, 197, 199, 203, 216, 218	Rača	161
Posušje	367	Radjevina	188
Pounje	107, 166	Raetinium	28, 34
Požarevac	161, 162	Rakitnica	235
Prača	75, 116, 235	Rama	30, 58, 65, 151, 235, 367, 369
Prag	264	Ras	113
Prekomurje	318	Raša	48
Priboj	286	Raška	45, 48, 49, 54, 57, 68, 97
Prijedor	17, 31, 32, 176, 199, 214, 218, 245, 341, 349	Ravanjsko polje	30
Prilep	187	Ravena	28

Ravlića pećina	15	SAD	259
Ravna Gora	357, 358	Salona	25, 29, 30, 34, 36
Ravne Bakije	217	Samobor	74
Ravni Kotari	146	Sana	30, 32, 193, 214
Ravno	152	Sandžak	176, 177, 186, 208,
Reljevo	259		214, 232, 311, 347,
Ribnik	146		351, 358, 359
Rijeka	335, 367	Sanski Most	17, 32, 135,
Rim	24, 25, 27, 28, 33, 41, 46, 61, 83, 92, 354		244, 376
Ripač	18, 135, 153	Sarajevo	9, 11, 12, 15, 17, 31,
Rodos	179		35, 38, 40, 41, 55, 79,
Rogatica	34, 206, 235, 243, 288, 356, 365, 378		95, 97, 104, 105, 107,
Romanija	30, 53, 218, 235, 286, 287		108, 113, 114, 115,
Rudnik	66		116, 120, 121, 122,
Rudo	125, 341, 364		123, 125, 128, 129,
Rumelija	89		130, 136, 150, 154,
Rumunija	259		159, 165, 166, 170,
Rusija	162, 182, 184, 188, 198, 199, 203, 208, 209, 238, 259, 268, 278, 279, 285		171, 173, 174, 176,
Ržano	30		179, 180, 183, 184,
			186, 187, 188, 189,
			191, 193, 195, 196,
			198, 199, 201, 203,
			205, 206, 210, 211,
			212, 213, 214, 215,
			216, 217, 218, 219,
			220, 226, 230, 231,
			232, 235, 238, 240,
			242, 243, 246, 252,

	253, 255, 256, 257,	Setovija	25
	259, 261, 262, 263,	Sibir	238
	264, 265, 267, 268,	Sicilija	87
	270, 275, 276, 277,	Siget	133
	280, 281, 282, 286,	Sinodija	25
	288, 289, 291, 292,	Sinj	26, 88, 108, 149,
	293, 294, 295, 300,		150, 151, 160
	304, 311, 318, 320,	Sirmij	32, 48, 53
	324, 330, 333, 334,	Sirmium	29, 36
	335, 340, 341, 347,	Sisak	32, 123, 127,
	349, 350, 352, 353,		131, 138, 139,
	354, 360, 367, 369,		140, 147, 172
	370, 377, 378, 379,	Siscija	32
	380, 381	Sitnica	197
Sarajevsko polje	30, 57, 104,	Sjenica	62, 89, 113, 183,
	217, 235		189, 206
Sava	17, 19, 30, 38, 48,	Skadar	92, 187
	52, 62, 64, 77, 84,	Skelani	33, 37
	89, 153, 156, 161,	Skoplje	67, 176, 179,
	164, 168, 189,		187, 193
	286, 329, 330,	Skradin	107, 109, 144, 150
	340, 342, 369	Slatina	15
Savina	69	Slavonija	54, 58, 65, 84, 86,
Segedin	85		105, 107, 109, 110,
Semberija	286		118, 135, 151, 164,
Senta	153		291, 314, 318, 358
Seres	176	Slavonski Brod	272, 273
Seretium	28	Slovenija	224, 280, 291, 309,
Servitium	34		310, 314, 318, 358,

	368, 384		243, 248, 251, 259,
Slunj	111		266, 273, 278, 279,
Smederevo	85, 105, 107		285, 286, 289, 290,
Smrdelac	31		293, 300, 302, 309,
Smrdljiva voda	31		310, 316, 318, 324,
Soko, grad	65		330, 333, 344, 357,
Sokol	118, 152, 356		358, 359, 361, 370,
Sokolac	363		375, 376, 377
Sokolovići	38, 125	Srebrenica	31, 32, 33, 34, 41, 69,
Soli	62, 63, 69, 76		76, 86, 113, 117, 118,
Solin	25, 29		180, 183, 244, 300,
Solun	43, 114, 176		359, 363
Sopotnica	33	Srebrenik	65, 118
Sovići	17	Srednja Evropa	14
Sovjetski Savez	352	Sremska Mitrovica	32, 36
Split	25, 38, 50, 60, 68, 144, 145, 149, 213, 324, 342	Sremski Karlovci	156, 252, 267
		Srijem	49, 50, 324, 327, 328, 330, 331
Splonum	28	SSSR	339
Spreča	218	Stambol	187, 188, 191, 194, 196, 198, 210, 211
Srb	169		
Srbija	22, 48, 49, 50, 53, 54, 57, 59, 60, 62, 66, 67, 68, 76, 113, 176, 177, 179, 186, 188, 195, 203, 206, 207, 208, 209, 221, 223, 224, 239, 242,	Stanecli	34
		Staljingrad	369
		Stari Majdan	152, 244
		Stolac	14, 23, 30, 34, 36, 38, 151, 186, 187, 188, 190, 191, 216, 218, 245, 325, 331

Stridon	36, 46	Teslić	356
Studena	116, 117	Tešanj	13, 16, 166, 245,
Sturlić	110		300, 356
Subotica	330	Tinja	109
Sutjeska	75, 77, 370, 377	Tisa	32
Sutorina	161, 176	Todorovo	198
Svištov	169	Tolisa	186
		Topusko	34
Šabac	126, 133, 136, 167	Trakija	35
	172, 179	Transilvanija	87
Šamac	214, 216	Travničko polje	163
Šćepan-polje	69	Travnik	17, 91, 121, 166,
Šibenik	68, 108, 144,		168, 173, 174, 175,
	145, 149		176, 179, 180, 181,
Šid	329, 331		182, 183, 185, 186,
Šipovo	30, 33		187, 189, 194, 195,
Širokača	217		197, 198, 199, 201,
Široki Brijeg	341		216, 230, 244, 246,
Španija	58, 156		257, 264, 269, 270,
Štimje	186, 187		277, 331, 341
Štulić	135	Trebinje	40, 66, 75, 121,
Šuica	37, 367		152, 159, 189, 213,
Švajcarska	259, 305		218, 243, 245,
Švedska	259		259, 325, 377
Tara	22	Trebišnjica	126
Tarčin	235	Trebević	113
Tergesta	25	Trebižat	24
Temišvar	89, 138	Trebižatsko polje	191
		Trgovište	104, 113

Trnovo	234, 235	Ulog	234, 235, 236
Trogir	50, 60, 67, 68, 89, 91, 92, 96	Una	18, 110, 156, 159, 160, 161, 180, 214, 324, 329
Trst	25, 176, 247		
Turbe	37	Uskoplje	48
Turopolje	138	Usora	13, 62, 63, 64, 65, 69, 76, 86, 97
Turska	124, 125, 203, 208, 209, 221, 224, 233, 234, 239, 242, 271, 277, 278, 296, 347, 350, 351, 358, 359	Ustikolina	356
		Ustiprača	359
		Užice	324, 365
Tušina	191		
Tuzla	15, 130, 186, 193, 213, 215, 218, 230, 244, 246, 259, 264, 265, 267, 277, 311, 349, 370, 373, 377, 384	Vakuf	179
		Valjevo	286
		Varcar, Vakuf	215, 244
		Vardište	243
		Vareš	243
		Varvara	13, 18, 30, 34, 36
		Vašvar	149
		Vatikan	253, 313
Udbina	107, 146, 147, 151	Velika Britanija	285, 359
Ugarska	48, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 61, 62, 64, 65, 76, 77, 84, 89, 93, 94, 98, 110, 124, 149, 151, 152, 230, 247, 277, 279, 280, 289, 291	Velika Gradina	13, 18
		Velika Kiselica	31
		Velika Kladuša	33, 110, 152, 195, 198
		Velika Vrata	37
		Veliki Gradac	17

Veliki Majdan	13	Vitovlje	152
Veliki Mošunj	18	Vizantija	45, 55, 57, 67
Veljaci	191	Vlasenica	244, 359, 363
Venecija	53, 76, 78, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 111, 144, 148, 149, 150, 156, 159, 160	Vlaška	87, 94
Vespoljac	109	Vlaški brijeg	163
Vičevo	109	Vojvodina	206, 224, 251, 292, 309, 310, 318, 327, 328, 330, 331, 358
Vid	22, 29	Vraca	217
Vidoštak	36	Vrače	113
Vinac	91	Vrana	144, 150
Virovitica	127, 133, 136, 172	Vrančić	105
Vis	17, 18, 376	Vranduk	28, 38, 69, 153, 216
Visoko	15, 57, 75, 118, 154, 184, 211, 216, 243, 329, 349	Vrandučki klanac	44
Visoko brdo	13	Vranograč	152
Višegrad	113, 116, 117, 121, 126, 176, 206, 243, 265, 286, 288, 293, 359, 378	Vranovci	17
Višnjica	34, 37	Vrbas	17, 32, 45, 59, 109, 163, 193, 194, 214, 216, 235
Vitez	18, 30, 34, 36, 179, 180, 188, 196	Vrelo Bosne	15, 36
Vitina	36	Vrelo Rame	13, 18, 34
		Vrelo Tihaljine	15
		Vrgorac	214
		Vrhbosna	89, 97, 104, 113
		Vrlika	89, 91, 145
		Vrm	75
		Vrnograč	198

Vrtoče	37		244, 264, 265, 329
Vučija Luka	195	Zimlja	235
Vučijak	377	Zlatibor	369
		Zli Stup	189
Wien	200	Zovik	184
		Zrin	110
Zadar	50, 68, 109, 144, 145, 148, 149	Zrinj	149
Zagorje	235	Zrmanja	62
Zagreb	55, 77, 79, 170, 213, 214, 219, 253, 258, 291, 292, 293, 294, 300, 301, 302, 313, 314, 318, 328, 329, 332, 333, 334, 336, 349, 352, 356, 367, 379, 380, 381	Zvečan	113
		Zvečani	127, 133, 136, 172
		Zvornik	18, 86, 117, 130, 150, 161, 174, 177, 179, 183, 184, 193, 201, 215, 244, 365
Zakavkazje	246	Želin	138
Zapadne Strane	66	Željeznica	123
Zavalje	182, 218	Ženeva	303
Zavidovići	264	Žepa	121
Zdelje	54	Žepče	31, 183, 194, 216, 244
Zecovi	17	Žitomislići	37
Zelena pećina	15	Županjac	245
Zelengora	370, 377		
Zemun	149, 190		
Zemunik	109, 145		
Zenica	18, 28, 37, 60, 243,		